

ІВАН

МИКИТЕНКО

ІВАН МИКИТЕНКО

**ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У ШЕСТИ ТОМАХ**

**ВИДАВНИЦТВО
„НАУКОВА ДУМКА“
КНІВ * 1964**

**ІВАН
МИКИТЕНКО**

ТОМ 2

**ПРОЗОВІ ТВОРИ
1927 – 1933**

**ВИДАВНИЦТВО
„НАУКОВА ДУМКА“
КІЇВ * 1964**

У2
М59

Упорядкування,
підготовка текстів і примітки
О. І. Микитенка

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА

И. К. Микитенко. Фото 1932 г.

I

Історія художника Альоші починається від того дня, коли він залишив спустошені маєтки пана Келіповського в порізаних, поділених новими межами степах і без жодних планів на майбутнє дістався великого міста. Це трапилось на тринадцятому році його життя, саме тоді, коли бажання ще можуть рятуватися фантазією, що своїм негасимим огнем запікає, затамовує біль від нездійснених юних поривів. Саме тоді, коли її негасимий вогонь переходить в печаль, і та починає світитися в очах того, хто носить її в своєму серці.

Так було і з Альошею, хоч ми зовсім не знаємо ні його минулого, ні його батьків, ні їхньої вдачі, ні їхнього життя, або знаємо з того дуже мало і то лише саме загальне. Ось ці скупі відомості: десь, колись була велика земельна фабрика, пишна латифундія ясного пана Келіповського, що володів п'ятьма тисячами десятин і десятками економій. В тих економіях вічно крєктали строкові робітники з сірим кольором облич, з вузлами замість рук та ніг, з горбами замість спин і з згустками чорної крові, перемішаної з чорноземом у грудях, замість серцець і душ. Там були й стрункі робітниці, гнучкі в своїх таліях, бистрі на працю й червоні від молодого кохання. Та згодом і вони гасили свій огонь, що брався попелом і тяжким перегаром від бруталних тисків жорстоких і ненаситних у своїй звірячій силі прикажчиків, роз'їзних і пригінчих. Іноді сміливі мандрівники, багаті на щире слово й вогненні заклики, з'являлись то там, то там у цих латифундіях, сіючи буйне зерно. Бувало, що вони, рятуючись від панських псів, втікаючи глухої ночі на нові ґрунта, заносили в далекі губернії гарячі серця тих вогнекарих дівчат.

В такій економії десь народився в бур'яні Альоша. Це було в час найпильнішої праці, і там, на полі, й залишився він лежати, загорнутий у лопухи, аж доки його мати, вогнекара дівчина, змогла прийти знову й принести йому свої груди, повні молока й гіркості. Йй не тяжко було переховувати свою дитину від чужих очей і негоди. Були там скирти, стайні, воловні. Альоші було тепло спати й рости. Від кізяків ішла гаряча пара, а польовий бур'ян гуляв йому в легенях буйними пахощами.

Так було, доки він виріс і став до роботи. Потому від економії залишилось непривітне згарище, а хутко й воно заросло лободою та густими калачиками. Їсти лишились самі лопуцьки та гіркий какиш у глибоких ровах колишньої економії. В тій дичині й пропадав Альоша.

Тоді один доброзичливий дядько підхопив його одного разу, самітнього, посадовив на воза й довіз аж до міста.

— Оце, хлопче, тут тобі станція,— сказав він до Альоші.— Приют.

Потому він одвів Альошу до канцелярії й віддав завідателю будинку при такому папірці:

«При сем прилагаємо як неможливо його нам більше содержувать бездомного хлопця з якономії потому що він голодує, а пам'ять підходяща і рука добра, також уміє малювать всяку всячину і виліплювать штучки, котрі виходять з глини інтересні на взгляд то може приют його приютить і дасть напрасно образование потому що мальчик пам'ятливий аж дивно що вдововеряється охвіціально.

*Уповноважений сільради
(такий то)».*

Завідатель будинку посміхнувся, перечитавши того папірця, і звернувся до хлопця:

— Куди ж я тебе візьму? У мене повно. Так не можна. Куди ж я візьму?

— Візьміть! Хоч кров із носа, візьміть,— сказав дядько.— Потому що куди ж нам із ним потикатися? Ить воно може пропасти без последствія. Воно ж таке, звиніть, як каченя, утле. А шкода. Пастухів у нас і своїх стільки, що...

Альоша мовчазно стояв біля дверей. Сумними очима обводив стіни. По обличчю йому пересувалася тїнь, немов у порцеляні хтось скаламутив прозору воду. Він підняв руку й ніяково застромив пальці в бронзову куделю, що

вперто буюла йому над тихим чолом. Глянув на дядька, одвернувся й зітхнув:

— Якби в художествене!

Це була його мрія. Очі йому на мить зафосфорилися й потухли під віями, що тінню впали на них.

За дверима вже гуділи й верещали десятки голосів нестримних мешканців того будинку.

— Корішок, одступись! — гукнув чийсь смішно загрозовий голос.— Одступись, поки не дригнув, дай загляну...

— Одійди! Я сам.

— Одступись, бо поїду.

— Ти? А дивіться на нього! Він поїде!

— І поїду.

— На кому? Ану, на кому? Може, на мені?

— Одступись!

— Ух, ти ж. Пусту, я його кулупну в карточку.

Голоси покстилися клубком, ударилися в двері, змішалися з тупотінням і шарканням купи тіл, що схопилися, певне, в ручки.

— Що таке?

— Кого?

— Ей!

— Сюди!

— Новий! Привезли нового! Мамалигу!

Дядько труснув бородою — впало дві соломинки.

— Ич, які охвицери! — обернувся він до дверей.

А двері вже відчинилися; допитливі очі побігли павучками по Альоші — від голих потрісканих ніг до чуба, що в ньому нервово борсалась його прозора, хоч і брудна рука.

— Диви! Рудий. Кхе...

— Пс-с. Ти звідки взявся?

Завідувач нахмурих брови, спокійно сказав:

— Ану мені...

Хлопці заштовхали один одного:

— Ти не шуми!

— Чого шумиш?

— Не бачив чоловіка?

І засміялися.

Тоді завідувач спитав у хлопця:

— Як тебе звуть?

— Альоша,— відповів той.

— Так що ж мені робити з тобою, Альошо?

— Не знаю.

— Хм. Ах ти, художник золотоголовий.

Альоша підняв рівну стрілчасту брову.

— Як знаєте.

— Товаришу начальник, майте сочувствія,— сказав дядько. І тут ударив себе об поли й пішов до дверей.

— Значить, я поїду собі. Майте сочувствія.

— Ідьте,— сказав завідатель.— Ідьте собі, дядюшко.

Нічого не зробиш.

Він узяв Альошу за руку.

Так почалося для Альоші нове, небачене і незнайоме.

Жадібно, як воду спрагла земля, всмоктує він очима, вухами, всім тілом прекрасне південне місто. Воно шумить чарівним, незвичним шумом. Вулиці, повні гарячої снаги, переливаються в сонячній тремтінні, грають велетенськими шибами, киплять у шварканні черевиків, зітхають стомлено під тінню дерев. Візники, підпершись батожилнами, закам'яніли на своїх високих сидіннях. Близько будинку пролітають трамваї, виблискуючи райдугами скла в золотих рамках. Дзвонять дрібно, тривожно, часто.

«Дзінь-дзінь! Дзінь-дзінь!» — відгукується до них Альошине серце, налите вщерть незнаною радістю життя. Він одбігає од воріт, кидається в широкі розгони вулиць і, віддавшись їхній владі, ходить по місту, мов стуманілий. Все дивує його. Ідуть панелями розкішні жінки; від їхньої одежі віє незрима весна найкращими своїми пахощами. Які чудові гаманці на їхніх білих руках! Вони стають іноді на розі, підносять до сяючих своїх очей ті гаманці й відчиняють їх. Тоді перед Альошею блискають казкові люстерка. Жінки виймають легкі, як вітерець, хустинки і витирають ними злегенька свої криваві губи. Але потому вони проводять хутко-хутко, майже неспіймано, якоюсь золотою свічкою, і губи їм ще виразніше наливаються кров'ю. Вони проходять, лишаючи за собою солодкі пахощі великодня. Бачить Альоша, як струнко хитаються єдвабні спани та горять на сонці блискучі черевички. Потому він стає перед великим чорним казаном. Казан кипить біля панелі, випускаючи в вічі проходим міцний і в'їдливий дух смоли. Забруднені руки двигают залізними киями, мішаючи в казані чорну смоляну кашу. Їхні плечі парують грізним потом, і жили надимаються на скронях, мов гадюки на воді перед

грозою. Жінки обходять їх, закриваючи від диму обличчя. А йому хочеться схопити цеглину, вмочити її в чорну киплячку й пустити їм услід. Обличчя робітників суворо посміхаються до нього, і чийсь твердий лікоть відпихає його вбік.

— Не швендяй під ногами! Забирайся...

Він одбігає на другий бік і задирає голову на високі риштовання, що обперізують буру нову кам'яницю. З головокрутною височини падає стук цегли, дзвін залізного ланцюга і перегукування людей, що там ворушаться — між ребрами дощок і сволоків. Йому стає так весело, що хочеться підбігти до риштовання й подертися туди, нагору, хоч будуть лаятися, а може, і скинуть...

— Та не швендяй, ти! Бісеня. Вб'є...— кричать йому знову.

І в цю мить його увагу приковує нова зворушлива картина. Пройшла, далеко обминаючи панель, огрядна пані. Разок прозоро-жовтого намиста, великого, як гавині крашанки, тремтить їй на гладкій спітнілій шиї. А поруч неї — біленький, скупаний у молоці, кудлатий собачка з червоною биндою попід черево. І ось на нього наскакує якийсь вуличний пес — чорний брудний волоцюга. Він хоче йому дати тирси, цьому молочному. Підбіг, вишкірив на нього свої великі, як гвіздки, зуби й показав вогкий, кривавий рот. Альоша рвонувся в захопленні до цього хороброго псюги. Але пані скрикнула перелякано і схопила на руки свого кудлатенького. Той заскавчав їй ніжно в обличчя. Відтак вони зникли за рогом. А псюга, впустивши похмуру голову на тротуар, став лизати гарячий асфальт.

Альоша поклав на зуби два пальці: дружньо свиснув.

Собака підійшов, стомлено підвів на нього мокрі меланхолійні очі.

— Ковтни! — сказав Альоша. Він кинув йому шматочок чорної шкуринки. — Ти здорово їх налякав. — Потім він узяв його вухо, подране в щоденній гризні, і стиснув його між пальцями. Пес доброзичливо скривився і пішов за Альошею.

— Я не знаю, як на тебе казали до цього часу, — говорив Альоша, — а я на тебе казатиму Чорний. Але я не можу тебе взяти в будинок — там немає місця. Я сам ще недавно тут і нікого не знаю. Якщо траплятиметься, я даватиму тобі шкуринки, іноді в мене бувають. Тепер я шукаю рудої глини. Тут нелегко її дістанеш. Хлопці казали

піти на скелі, до моря, там десь є. Так, мабуть, я й зроблю.

Чорний ішов поруч, звівши голову, й іноді тикався мордою до Альошиної кишені.

— Що ти нюхаєш? А, знаю... Там, мабуть, залишилися крихти! Але їх зовсім небагато.

Він вивернув кишеню, і кілька крихот упало на каміння. Чорний одним рухом язика підхопив їх. Та що ж, тільки роздратував себе.

Вони підійшли до будинку.

На розхряпаних вікнах сиділи хлопці й співали. Їхні голоси, високі, неоднотайні, різали вухо дзвінком і гострим склом.

— О! о! Оно-но! — крикнули йому назустріч.

— Іде. Руда мамалига. Іде!

— Знайшов глини?

Вони покотилися з реготу. Альоша затиснув губи і раптом став.

— Пішов,— сказав він глухо до Чорного.— Тут ще може тобі влетіти по хряпах.

Потім увійшов у будинок і ліг на свій матрац. Кров поволі стікала йому від серця. Він відчув у грудях холодний тиск і порожнечу.

Чого вони?

— Знайшов глини? — питали його криком, а один цвіркнув йому слиною в обличчя.

— Теж хундожник знайшовся.

— Хундожник, і-гі-гі-гі,— заіржав другий, підлесливо догоджаючи тому здоровому, що кинув це слово з невимовним презирством.

— До зава лаштиться,— писнув він далі і з цими словами закинув нижчий кінець убогого матраца на Альошину голову.

— Нет, брось ці штучки. Раз ти Альоша, так будь ти Альоша, а то що ж ти? — сказав знову перший.— Це говорю тобі я, Матрос.

— А що ж я? — хрипко запитав Альоша.— Ну, що ж я?

— А канешно!

— Що ж канешно?

Очі Альоші стемніли і стали гострі, як дві шпички.

— Що ж канешно?

— А те, що брось!

— Що ж я бросю? Ну? Що ж я бросю?

— Обще, брось! Лучче шануйся. Не дуже-то кирпу гни і май в виду, що я виграв у тебе хліб — сьогодні й завтра, а кашу позавтра.

— Як виграв?

— Та так. Виграв — от і вже. Пойняв?

Хлопці зареготали і пішли до вікна. Вони вже знали: раз Матрос «виграв», то краще віддай, бо він не любить жартувати. Ще з порту такий: лучче не сердь його. Альоша глянув на нього і не витримав його впертого жорстокого погляду. Матрос стояв, заклавши в кишені руки, незграбний, високий. В плечах йому почувалася рвучка сила, хоч вони трохи ніби звисали. В цілій його постаті було щось таке, що ніби промовляло: «Не таких бачили». Грудина йому трохи запала; очі ворушилися під двома горбами надбрівних дуг, мов два тверді жуки з темно-зеленим відблиском. Пасма каштанового чуба брутально перетинали широке чоло, ніби закреслюючи якусь заховану думку, що пробивалася крізь них. Губи посміхалися краєчками презирливо й гордо. «Що там, мовляв, з тобою розмовляти, мізерний пагінку економії».

Жила-була Рос-сія,
велікая дер-жава...—

почав хтось із хлопців надзвичайно високо, з самовідданям і захватом. Відкинув назад голову, ударив у реберця, що тримав їх між пальцями.

Альоша заплющив очі, але гірка сльоза викотилася на щоку й поповзла йому в рот. Він схопився з матраца і, не дивлячись ні на кого, вибіг надвір.

— Аби тільки місце, де б я тут поклав глину... Я покажу їм... я покажу,— захлинявся він пекучими словами.

Подвір'я було закидане старими побитими балцанками, ганчір'ям та іншим мотлохом. Альоша обдивився кожний куточок. Нарешті він став біля покинутої іржавої «буржуйки», що, притулившись до муру, стояла на трьох скалічених ніжках, нікому більше не потрібна.

— Єсть! — скрикнув він.— Ще й дверці... Ні дощ, ні хто. Зачинив — і все.

Відтак він підхопив з собою шмат старого лантуха, що вже кілька днів приховував його на глину, і вийшов з подвір'я на глухішу вулицю, а там — подався до моря.

— На Отраду! Кажуть, на Отрадї є.

Ще здалека шуміло незнане й величне море, дихало назустріч Альоші гострими пахощами.

Море!

Воно притягало, як казка; грало фантастичним гулом у схвильованій душі Альоші.

Він жадібно напружував зір, біг до нього з висхлими від огню губами... Ще одна вулиця, ще один ріг того великого будинку.

І от воно вдарило йому в вічі безконечним блиском своєї могутньої спини. Альоша став і захитався від несподіванки. Праворуч звисали, як хмари, тяжкі головаті скелі, немов викинуті з глибини морської в повітря невідомою силою. Від скель у безвість здійсмався поораний хвилями зелений пінявий горб. То горб на спині моря!.. Тут віяв широкий вітер. Білі полотна надималися й гнали човники через рівчаки та провалля.

— Море...— прошепестів Альоша блідими губами, на яких засохла тонка плівка жаги.

— От, море!

І він, розвіяний солоним вогким вітром, з шматниною, мов з прапором, у худій руці, підбіг до скелі й задер на неї голову.

— Ого, ти яка висока. А я на тебе видерусь. Он з того боку. Тут є мох, він не слизький.

Зручно й швидко пошкрябався з припічка на припічок, впирався голими колінами, хапав заломи сірого каменю тремтячими пальцями, сколупував обвітрені пухирі скелі й пнувся вгору. Серце, сповнене гордого захвату, натхненно працювало в розхристаних грудях, бронзова голова палала сміливою радістю.

— Я видирався ще й на вищі сосни. На них смола так живицею до підшови береться, як глей. Ух, вона й пахне!

Відтак він опинився на горі. Перед ним відкрилася широка черінь між скелями, де можна трохи наколупати глини. Хоча ж вона тут і з піском потроху. Але він уже знає, що й до чого треба зробити. Лиш те, що її дурницею ще й не вколупнеш. Ну, та є на те шмат залізного обруча. А там на пісок знайти способу не важко. Ото ж не треба гаяти часу.

Але яке це море! От! Ну й же ж і сила... Земля проти нього — як кузечка.

Він ще постояв у задумі, вдивляючися в казкові обрії, що зливалися з сталевим відблиском води. Потому кинувся

назад і швидко почав дзюбати й шкрябати жорстку черинь між скелями. І раптом спалахнула в ньому гірка образа.

— Я покажу вам! — простогнав він, затято прищулившись до скелі.— Ця глина така тверда, не вколупнеш залізякою. Але хоч би й зубами, то я візьму.

А глини було зовсім мало. Щоб добути її кілька пригорщів, він мусив колупатися до нестями. Гарячий піт обмив йому обличчя; золоте волосся пристало вогкими пасмами до лоба. Пальці понабрякали йому, як граблі; під нігтями горів дрібними жаринками гострий пісок.

Альоша забув за будинок.

Сонце пройшло над ним в багряних хмарах і впало тяжкою головою на зелені гребені і захиталося на них — велике, розколоте на огненні сегменти.

Тоді він махнув шматтям свого рукава по обличчю, розправив спину і радісно скрикнув:

— Маємо!

Склав кінці шматини навхрест, зав'язав їх, підняв вузол.

— Тут є на кілька днів.

Гордим переможцем уперся в край скелі, напружив м'язи і стрибнув на другий припічок, відтам на третій, на четвертий, легко й безстрашно, наче жива пружина, відскакував від каменю і вже був долі. Тут лише помітив — вечір.

— Оце так так, — промовив він здивовано.— Що ж це я скажу завбудинку? Та що б не сказав...

І він пустився берега своєї нестримної фантазії, забувши про всі неприємності, що, може, чекають на нього.

Він виліпить із цієї глини отого чоловіка, що з своїми синами, а їх оповили гадюки... Можна буде бігати дивитись на бульвар щоразу. Там стоїть ця прекрасна робота. Або ні! Навіщо гадюки! Він зліпить чорта. От! Справжнього чорта. Але щоб він був справжній, то який він мусить бути? Шкода, він не бачив ніколи того чорта. Одначе він знає... Чорт стоятиме на скелі. Вітер... Рве йому одержу, якусь чорну ряднину на гострих плечах. Тут плесо... Нібито в нього під ногами. Плесо... Блищить вода, така густа, чорна, брудна, але блищить. І от стоїть чорт, і вітер роздирає йому одержу. А він стоїть і отак руки йому. Ні, одна отак. Простяг. А друга... отак: ліктем випнулаь, отак на-стобурчилась і підборіддям він пішов у груди; а лоб, як ото скеля, твердий і випнутий. Отак стоїть: аж страшно!

От! А що! А вони казали... Ну? А ви ще й «хундожник, хундожник». От вам. Чорта...

Думки, радісні метелики, що живуть лише секунди, схоплювались і в рожевому піднесенні віяли на Альошине серце, та раптом падали, діткнувшись своїми прозорими крильцями якогось грубого несподіваного муру. Падали і, зломлені, трепетали в єдиному пориві до сонця, що десь лягло на обрії, впустило хмури, тяжкі повіки.

Як зовсім смеркло, він підходив до міста.

Місто бризнуло зливою електрики; загуло йому назустріч вечірнім гомоном.

Здавалося, що море вийшло з берегів, шугнуло в осяйні канали вулиць і вирує, шумить, б'ється хвилями об камінне дно, об широкі асфальти. І раптом з глибин прориваються зойки автомобілів.

Різнуть прожектори, вдарять у вічі, засліплять, десь вихопиться потайна сирена, загарчить у спину і мчить далі тривожно, захекано.

Альоша зажмурих очі. На першому розі кинувся в чарівну лаву постатей, що сунулись пішоходами. Вони ритмічно, невпинно понесли його в своїх гарячих хвилях з завулка в завулок. А він, немов у блаженному трансі, бився в них попід ліктями, чиркав обличчям об ніжний шовк чиєсь сукні, роздував широкі ніздрі і пробивався далі, відштовхуючи головою чиєсь пругкі стегна. Строката шумлива юрба шелестіла, сміялася, зітхала, плямкала й вигукувала над його головою, а він, затиснувши в заляклих пальцях кінці шматини з глиною, виривався іноді стуманілими очима в хвиливі прориви цієї юрби і швидко, нервово, розгублено шукав знайомі жовто-сірі стіни.

— Будинок! — скрикнув він раптом, побачивши через вулицю розхряпані вікна, а на них — кількох хлопців.

— Так і є, це наш будинок. От щасливо я добився.

Він шурхнув із юрби, перебіг вулицю і вже був на подвір'ї.

Тихо підійшов до своєї «буржуйки»; заховав до неї свій скарб — тяжко добуту глину. Прислухався. Будинок спав. Угорі потухло останнє вікно — певне, прийшла служниця — загасила. Він пішов до дверей і раптом зупинився.

На порозі мигтіла червона цяточка завбудинкової цигарки.

— Де ж це ти блукаєш, мій хлопче? — почув Альоша тихі, суворі слова.

— Я... на березі.

— Ти сьогодні не обідав.

— Але я... по глину.

— І що ж, приніс?

— Так! Я заховав її, а завтра ліпитиму.

— Іди, — сказав завбудинку, одступивши від дверей. — Іди лягай на свій матрац і спи. Тільки не ходи без дозволу так далеко і не повертайся так пізно. А там побачимо, що ти зліпиш.

Завбудинку простяг до Альоші руку, провів теплою долонею по обличчю і злегенька підбив йому щелепи.

— Може, ти й справді будеш у нас скульптором. Іди ж і спочивай.

Альоша впав на свій матрац. Солодкі хвилі втоми пробігли його тілом, надимаючи суглоби вогнем і кров'ю. Він засвітився самовідданою вдячністю до завбудинку за його суворі слова і з тим радісним сяйвом поринув у глибоку тишу ночі...

Другого дня будинок шумів новиною. Перший вибіг на двір Пувичка, той веснянкуватий хлопець, що закидав йому на голову матрац. Він побачив Альошу в найглухішому кутку подвір'я і цокнув пальцями.

— Гля! Мамалига! Що він там колуває? — Тихо навшпиньках підкрався до Альоші, зазирнув через плече і здивувався. Альоша, весь забруднений рудими цятками, місив у руках кавалок глини; обличчя йому було таке напружене й дивне, що Пувичка не міг навіть його злякати. Він тільки засопів Альоші через плече і насмішкувато спитав:

— Ти, що це буде?

Альоша раптом приліг грудьми над побитою жерстяною мискою з глиною, розкинув руки і крикнув:

— Іди! Чого ти?

— Що це буде? — знову запитав Пувичка.

— Я ж до тебе не лізу, — сказав Альоша. Губи йому зблідли, мов крейда. — Не лізу ж? Не лізь і ти. Моя глина! Сам накопав!

— Щастя! Я теж знаю в однім місці, — відповів йому

Пувичка й хотів ударити ногою в миску. Але Альоша підставив плече, і Пувичка мало не герекинувся.

Це був задерикуватий, жилавий хлопець. Ластовиння так рясно вкривало йому обличчя, що воно здавалося обляпанним гречаною кашею. Тонкі ціанотичні губи звивались йому на рідких нерівних зубах двома синюватими п'явками. Вони цілий час ехидно ворушилися. Червоні, з ячмінцями, повіки швидко моргали, відкриваючи сірі гульки очей. Ніс нагадував круглу свинцеву пувичку, міцно пришити посередині обличчя і теж заляпану кашею.

— Ну, ти мені! Хундожник! — кинув він ображено. — Не дуже-то. Бо ось Матрос тобі покаже.

На цім слові він повернувся і пішов у будинок. За хвилину Альошу оточили всі хлопці.

— Ти ж це чого, зараза, не показуєш? — спитав Матрос.

— А нащо?

Матрос подумав трохи, бликнув на Альошу.

— Хіба не можна?

— Ну да. Я ще тільки почав.

— А тоді покажеш?

— Тоді покажу.

Матрос знову подумав, нахмурих брови.

— Гляди ж, шкет! Сьогодні я виграв у тебе кашу. А не покажеш, то визнаєш... — Потім він повернувся до хлопців і звелів: — Давай у скраклі!

Подвір'я наповнилось вигуками, цоканням дерев'яних кийків. Матрос кидав більше за всіх і кричав на Пувичку:

— Подай! Чого роззявив рота?

Пувичка слухняно виконував його накази. Альоша нахилився нижче над глиною. Пальці нервово, швидко вгрузали в кавалок. Очі поволі увійшли в роботу. Він знову забув за всіх, і напружена радість засяла йому на обличчі.

День пройшов для нього зовсім непомітно: він працював до пізнього вечора, і, коли вже всі розійшлися на свої місця, він ще вибігав до своєї «буржуйки», обмацував її іржаві дверці, немов хотів зробити їх міцнішими, неприступнішими, щоб зберегти свою роботу від цікавих хлопчачих рук.

Вночі він спав тривожно, щось вигукував, стогнав, схоплювався на хвилину і знову падав гарячою головою на тверду солом'яну подушку. А лиш тільки виширилось сон-

це крайком золотої маківки, Альоша вибіг надвір і знову припав до своєї глини.

Завбудинку підійшов до нього і присів на пальцях.

— Ой,— сказав завбудинку,— ми зовсім погано виглядаємо. Очі поховалися он як глибоко в лоб. Так не можна. Каже Феня, що ти цю ніч зовсім погано спав.

— Феня! — розсердився Альоша.— Багато вона тямить. Ось — чорт.

Альоша передав йому свою майже закінчену роботу і впився в нього очима. Завбудинку неймовірно вдивлявся в його твір: то віддаляв його від себе, то знову підносив до очей, стукав пальцем, усе більше яснів його погляд і підіймалися стиснуті брови. Однією рукою він схопив Альошу за плече і, не помічаючи, що хлопець пригнувся від міцного тиску його пальців, захоплено вигукнув:

— Альошко! Це ти зробив? Сам? Ти зробив?

Він перевів на Альошу вогкі очі.

— Де ти взявся? Хто тебе навчив?

— Та... так... потроху сам,— ніяково прошепотів Альоша і зашарів густою смаглою кров'ю.— Воно ще не готове. Ось бачите, яке неокуверне плесо, та й ця одежа на плечах. Ще тут є та й є роботи.

Завбудинку захоплено подивився на Альошу, знову стиснув йому плече.

— Роби, Альошо, роби, кажу тобі.— І, схвильований, відійшов до будинку.

Прокидалося щоденне життя. Будинок починав клекотіти першим ранковим сміхом і гомоном. Мешканці його вилітали надвір, як вітер, розмахуючи драними холошами й шкірячи на сонце задиркуваті обличчя. До Альоші ніхто не підходив з німого наказу Матроса.

Того самого дня Альоша кінчив свою працю.

Матрос підійшов перший, розштовхуючи хлопчачий натовп.

— Ану, шпана, осаді. Зараз ізробимо кзамент і, якщо вець підходяща, то вона буде моя.

Хлопці засміялися. Альоша зблід і прищулився до «буржуйки».

— Показуй,— сказав Матрос і поворушив руками в драних кишенях. Альоша відступився, і всі побачили на «буржуйці» сніжнобілий аркуш паперу, а на ньому — Альошину роботу.

— Диви! Яке...— вилетіло майже з усіх грудей. Всі

спинилися з радісними, здивованими обличчями. Очі їм загорілися гострим бажанням придбати цю річ.

— А плесо! — скрикнув Пувичка. — Дивись, як блищить!

— Що ж там дивного? — крізь зуби спитав Матрос. — Ну, плесо. Та й що?

Пувичка забігав очима.

— Канешно, плесо малахольне. Я тільки так кажу.

Одначе ніхто не міг підтримати Пувичку. Постаць чорта на скелі глибоко вразила кожного. Чорне, блискуче плесо під його ногами було особливо незрозумілою, таємною штукою.

— А можна помацать? Із чого воно? Га?

До «буржуйки» престягся живий, рухливий, тремтячий сніп рук. Глибока пристрасть захвилювала обличчя. Хотіли вхопити, притиснути, не пускати. Нікому. Матрос розмахнувся і через усіх поклав пальці на «буржуйку». Поцокав нігтем по роботі.

— Плесо скляне, — сказав він басом.

— Як скляне? Як же воно заделане?

— Замуровано під скелі, а під склом чорненьке підкладене, уроді як болото. Слиш, подаруй.

Альоша подивився на нього. Захланне презирство скривило йому губи. Широкий, негарний в звичайні хвилини рот, що лише при схиленому над роботою обличчі ставав якийсь упертий, суворий, цей рот тепер замкнувся в глухій непривітності, безгучно презирливо засміявся

— Схочу — подарую, схочу — розіб'ю.

Матрос поворушив руками у драних кишнях і розпучливо крикнув:

— Дурак, мені ж на памнять.

— На памнять, — промовив Альоша, — на яку памнять?

— На харошу, чудака.

— На харошу? Я вже подарував.

— Мені? — швидко спитав Матрос і жадібно простяг руку.

— Чалому подарував.

— Заведущому? — скрикнули хлопці.

— Брешеш, ти не подарував, — похмуро кинув Матрос. — Ти тільки хочеш. А я тобі кажу: подаруй мені. Пойми, що мені треба. — Він засопів, груди швидко піднімалися і дихали нерівно, похапцем. Настала тиха, напружена пауза. В цей час тільки дехто голосно ловив носом повітря,

решта перебігали тривожними і хитрими очима то на Альошу, то на Матроса.

— Та бери,— підштовхнув Матроса Пувичка.— Ще будеш його просити!

Але Матрос не рухався, тільки дивився на Альошу спідлоба й чекав. Альоша загадково підняв брову, немов підкреслив нею свою заховану думку. Ця перша робота в будинку була для нього великим тягарем. Він його виносив у своєму серці, він переміг. Але що дає ця перемога? Матрос йому заздрить до зненависті. А що думають інші хлопці — невідомо. Він скинув цей тягар, ось він стоїть тепер на «буржуйці» і приковує їхні очі. Чорт захоплює їх до тої міри, що вони починають ще більш вороже дивитися на ті руки, що зліпили його. Куди його діти? Він гадав, що найкраще йому стояти на столі у завбудинку. За цим він наробить ще багато інших речей, але ця перша — тому, хто перший повірив, що Альоша зуміє, а не тому, хто... Матрос це розуміє, видно по очах. Але він не відійде. Вони обидва вперті — і він, і Матрос. Та навіщо Матросові чорт? Що він з ним робитиме? Може, розіб'є.

— Слнш, Альошко, мені на пам'ять,— сказав Матрос, і якось чутно затремтів йому голос, немов десь надколовся. Сам Матрос помітив це і ніяково озирнувся на товаришів. Альошка раптом глянув на нього і схвильовано промовив:

— Бери, Матросе. Твій чорт.

Всі зітхнули. Пувичка вискалився до Альоші:

— Що, здрефонив?

Але Матрос обернувся до Пувички, замахнувся й вдалив його навідліг. З носа в ту ж мить потекла кров. Пувичка остовпів і заморгав очима.

— За що ж це ти?

Хлопців також вразило це до краю. Пувичка завжди слухав Матроса і виконував найменші його бажання. Чого ж він б'ється? Хоча ж видно, що Альошка зовсім не тому подарував Матросові чорта, що злякався. Не треба було Пувичці цього казати.

— За що? — знову запитав Пувичка.

— Ти, гад, не питайся, бо ще дам,— відповів Матрос. Потому він несміливо взяв з «буржуйки» чорта і глянув на Альошу:

— І оту бомагу...

Альоша йому посміхнувся, подав білий аркуш. Матрос обережно загорнув у нього подарунок і гордо поніс його

поперед себе. Пувичка втягнув якомсь головою в плечі, розмазав ліктем кров по обличчю й кинув до Альоші:

— Ну, знай тепер.— Заскреготів зубами, задрижав. Ластовиння йому посиніло, обличчя немов припало попелом.— Знай тепер Пувичку, начувайся,— прошепотів і відійшов від гурту.

Хлопці говорили цілий день про ці події. Завбудинку здивувався, як довідався, що Матрос став власником Альошиної роботи. Пізніш він покликав до себе Альошу й запитав його:

— Ти сам подарував?

— Сам,— відказав Альоша.

— Добре. Ти добре зробив...

Коли прозвенів останній сигнал і всі розбрелися спати, Альоша довго лежав на своєму матраці, не міг заснути. Висока, обшарпана Матросова постать стояла перед ним, не зводячи з нього очей. Альоша перевертався на другий бік, стискав повіки, але сон не йшов. Кожний шматочок тіла горів у якомусь надзвичайному збудженні, кидався тривожним живчиком.

То раптом виринав Пувичка з розбитим носом і починав загрозливо шкрити на нього зуби. Альоша навіть схопився з матраца і крикнув:

— Чого ти?

В цю мить до нього справді наблизилась чиясь постать.

— Це я, Альошо,— раптом почув він Матросів голос.— Це я, Матрос.

— Матрос? Куди це ти? А Пувичка? Де він, його немає?

— Це я, Альошо, я так. Ти не бійся, я не дам. Пашол він! Може, ти думаєш, що я розіб'ю?

— Ні.

— Я ніколи не розіб'ю.

Матрос замовк і ніяково стояв перед Альошиним матрацом.

— А що в тебе за спиною? — спитав Альоша.

— Це... той... Може, тобі шкода, то я віддам. Ти скажи по правді. Шкода?

— Матросе! Розбий, як не віриш.

В блідій півтемряві почувся щасливий Матросів сміх.

— Навіщо? — сказав він.— Я вже знаю, що не шкода.— І він нечутно пішов від Альоші, стискаючи за спиною загорнутий у папір подарунок. На дверях другої кімнати він нерішуче зупинився і, повернувши голову набік, вимовив:

— Я в тебе вигравав кашу... Тобі не шкода?

— Ні, і остільки. Що та каша?

— Як хочеш, то я тобі програю свою на скільки хочеш днів.

— Не треба, Матросе. Ми підемо з тобою по глину. Хочеш?

— Підемо! Я знаю де.

Коридором обережно пройшов завбудинку Чалий. Він оглядав усі матраци перед тим, як піти спати.

Матрос упав на своє місце і повернувся до стіни. Завбудинку навшпиньках пройшов через кімнату.

Всі спали.

II

За кілька день Альоша з Матросом, побравшись руками за шиї, вийшли з подвір'я через дірку в задньому паркані і опинилися на глухій вулиці.

— Знаєш що,— сказав Матрос.— Підемо, знаєш куди?

— А куди?

— Підемо сьогодні в порт. Ти ніколи не був? Там є такі пароплави...

— Здорові?

— Якби ти знав... Ось ти побачиш, там чого тільки немає... Потім там кавунів, як гною. Можна буде вкрасти.

— Не спіймають?

— Мене? — Матрос засміявся, гордо покрутивши головою.— Молоді ще вони спіймати мене. Ходім.

Сонце надолужувало перед близьким кінцем літа. Воно розливалось по бруку гарячою плівкою, немов по великій вибоїстій сковороді. Від порту йшов солодкий густий дух кавунових шкаралуп, розтопленої смоли і свіжої фарби. На темних водах табуном велетенських качурів стояли непорушні окаті пароплави, купаючи свої черева в густій, як дьоготь, воді. В безкраю синь небес простягли вони стрункі щогли, а між них, немов між соснового лісу, чорніли столітніми дубами грубезні, загрозливі в своїй силі димарі.

На кінцях канатів обвисло гойдався гарячий, задушливий спокій. Тільки біля дубків, що прийшли від щедрого Херсона та від рясних Олешок, хрипко перегукувалися зазмагли люди, що перекидали на берег неймовірно піраміди кавунів. Міцні, як дзвін, «тумани», цнотливі «рябчики», ніжні «монастирі» і довгі білі «астрахани» тисячами летіли з дубків на руки найближчого робітника, відтам знову пружко підскакували в повітря, летіли на другі руки, аж доки не падали до своїх товаришів, що горою зростали на березі. Дуже рідко який з них, виприснувши з цієї майже механічної путі до берега, гупався об дерево гавані і, кренувши, немов від насолоди, пускав густий червоний сік з розбитого боку.

Хлопці пройшли між привабливими пірамідами. Жодна рисочка на Матросовому обличчі не здригнулася й не показала його бажання.

— Не дивись на кавуни,— прошепотів Матрос, кидаючи в той бік блискавичний, трясцевий погляд.— Не дивись, Альошко, наче вони тобі без надобності...

Альоша й справді не дивився. Його зір блукав між дивовижною мережею гостроверхих щогл та чорних високих елеваторів, що стояли над гаванню грізними примарами з роззявленими пащами, збираючись прогинути цих людей, що так легковажно вовтузяться під ними. Раптом між того величного спокою заскреготів, забрязкав, закричав ланцюг. Одинок лебідка страшним залізним павуком із здобичню на чорному гаку повисла в повітрі над палубою пароплава.

Альоша скрикнув і цупко запустив нігті в Матросову руку.

— Матросе, Матросе, дивися!

— Цить,— відповів безгучним шепотом Матрос.— Цить, бо я котю кавуна. Не засип.

Альоша перевів на нього очі, але Матрос ішов рівно, задерши голову й ні на кого не звертаючи найменшої уваги.

Тільки плутав злегка ногами та посвистував безтурботно, навіть байдуже. Альоша бликнув йому під ноги і задрижав із сміху.

— С-с-с,— зробив Матрос,— тьох-тьох, не дивися під ноги, чудак.

Між драним лахміттям його широких холош слухняно котився круглий великий «туман». То одна, то друга Мат-

росова нога підбивала його з чудовим хистом. Альоша помирав із сміху, але мусив був удавати, що він сміється так собі.

— Смійся так, наче від хорошої погоди, коли не витримуєш,— напутив його Матрос. Та швидко вони одійшли від тої баржі, де Матросові сам «підкотився» під ноги кавун.

— Тепер наш,— сказав тут Матрос, підймаючи на руку кавуна, до якого пристала в дорозі баклажанова плівка, пісок, шматочок брудного паперу та інші дрібниці.— Зараз ми його бахнемо. Ходім аж до того човна, там спокійно.

Вони сіли під старою шаландою. Матрос урочисто замахнув кавуном і вдарив ним об своє гостре шарубке коліно. Кавун хруснув і розколовся зигзагами на дві рівні половинки.

— Яку береш?

— Та все одно,— сказав Альоша.

— Бери ось цю, вона з бараном.

І вони, як у полумиски, втопили свої веселі морди в повні крихких солодких ласощів шкаралупи.

Матрос, надувши губи, стріляв блискучим кавуновим насінням, наче дробом з рушниці.

— Ха! А ти кажеш — піймають,— говорив він.

— Я не кажу, тільки спитав. Мене раз піп уловив на яблуні.

— Ну? А ти тоді как?

— Нічого. А от піп, так, мабуть, как...

— Що ж ти зробив?

— Трохи йому прищипнув пальця зубами, так одразу й випустив.

— Ха-ха-ха! А прищипнув как? Сурйозно?

— Хто й зна. Мабуть, сурйозно, бо піп аж вилаявся. А їм же не можна так лаятись.

— Попам? Як прищипнуть добре, то можна.

Хлопці заіржали з насолоди.

— Я колись зроблю цього попа.

— З глини?

— Атож. Ще й кізячка підмішаю, воно тоді не розсхається. Знаєш, Матросе, за що я думаю?

— А за що?

— За художествене.

— Да, вещь підходяща.

— Я думаю за це, знаєш відколи?
 — Давно?
 — Ще як там у нас був один студент. От малював! А ліпив! З гіпси, брат. Біла-біла, а засихає враз. Я й грамотний.
 — А студент сурйозний?
 — Хіба що?
 — Теж барахло буває.
 — Сурйозний. Тільки що ж, Матросе, не приймуть у цій одежі
 — В художествене?
 — Угу.
 — Да, роботу треба антилігентну, щоб ні одної дірки, де не полагається.
 — А то що ж? — Альоша розгорнув своє лахміття й потрусив ним у повітрі.— Хіба це одежа?
 Вони замислились. Матрос нахмурив брови й довго мовчки колупав пальцем у виїденій шкуринці.
 — Ти щось надумав? — раптом запитав Альоша.
 — Надумав.
 — Матросе! Ні, чуєш, Матросе?
 — Та чого ти, чудаку? Я надумав, як заробити грошей на роботу. За два місяці ти матимеш такі шкари, бобочку, кліфт, кальбоса й чепу*, що й на Матроса плюнеш.
 Альоша захвилювався і встав.
 — Смієшся? Так пішов же ти...
 — Ну, брось! Не можна пошуткувать, чи що?
 — Так кажи!
 — Продавать твої штучки. Дурний! Ти не знаєш. Їх купують. Не менш як по п'ятдесят копійок. А якби такого продать, як ото ти зробив, то й руб можна править.
 Ця думка налетіла так несподівано, що обидва хлопці позскакували з місць, замахали руками й засперечалися до крику. Альоші здавалось неймовірним добути гроші за свої «штучки». Хто їх купуватиме? Де це Матрос таке бачив?
 — Ну, так я ж тобі докажу,— затято крикнув Матрос.— Ти побачиш. У тебе є глина? Роби щось таке, хоч того попа, хоч знову чорта. Краще знову чорта, його дорожче продаси, як попа. Потім ми знову підем по глину. Роби, чуєш, Альошко!

* Штани, сорочку, піджак, черевики й картуз (жаргонне).

— Та я робитиму. Мені ж самому практика. І невже куплять?

— Побачиш!

Матрос приховав ще якусь думку. Він щось хотів зробити зараз, не гаючись, прийти і зробити, щоб «доказати». Але цього він не сказав Альоші. Він ішов і посміхався до себе; іноді він говорив сам на свою думку: «Ось побачиш, Матрос не дурить. Матрос одірве від себе, а докаже».

Вони поспішали до будинку, розпалені єдиним бажанням. Альоша міцно обхопив Матросову шию і почував, яка глибока приязнь розквітла в його серці до того, кого ще так недавно він мав за свого найлютішого ворога.

Вони проходили через базар. Майдан ворухився густою, забитою крикливими спекулянтами кашею. Сорочки, штани, піджаки, ремінь, залізо — тисячі речей ходили з рук на руки в якомусь шаленому тумані. Ляпали долоні, гукали картузники, йшов задьористий дух від гарячих пиріжків, смаженої риби, густого борщу й розпареної пшінки; кричав, реготався грамофон, заливалась гармошка — і все те зливалось в одну рухливу стоусту пристрасть. В сірих мінливих очах тисячної юрби спалахував тривожний вогник зиску. Рундуки, обліплені настирливими жінками, ворухились і дзижчали, мов осині гнізда в зараті.

— Ка-а-мушки для зажигалки! — задзвеніло в Альошині вуха. — Камушки!

— Йод, бензин, скипідар, нафталін! Йод, бензин, вале-р'янові краплі!.. — прокричав другий високий голос і зник у юрбі із своїм повним лотком.

— Матросе, де ти? Цей чортів базар... — гукнув Альоша.

— Держись, Альошко, за мене. Я щось набачив інтересне, — крикнув до нього Матрос. — Он, он — бачиш? Он там, де вакса.

Альоша подивився в той бік і затремтів з радості.

— Дивись! Продаються! — здивувався він. — Білі! Це з гіпси. Ходім! Ходім, я побачу.

— Сюди, за цей рундук.

Вони побачили серед ламп, старих парасольок, люстерок та іншого мотлоху білі статуетки Венери. Альоша рвонувся туди і потяг за собою Матроса. Пробилися крізь густий натопт і стали. Альоша забув за все. Чіткі лінії Венери заграли перед його очима.

Раптом Матрос скрикнув не своїм голосом.

— Украти! Альошко! Он стоїть...

— Де? Що?

— Он стоїть мій чорт...

— Твій чорт?

Обидва здригнулися, немов ударені громом. Серед білих статуєток і справді стояла руда горда постать чорта і простягала руку над чорним плесом. Хтось уже торгувався за неї з повною жінкою, що стояла біля свого краму.

— Скільки за Мефістофеля, тьотю?

— Наш чорт,— прошепотів Альоша білими губами.— Наш... як це сталося? — На обличчі йому заворушився жах. Матрос озирався навколо й нічого не міг промовити. Раптом він заскреготів зубами і крикнув у вухо Альоші:

— Пувичка! Он! Держи!

Вони в'юнами шугнули в юрбу. Але, виприснувши на розі, де Матрос ясно бачив зігнуту над «буржуйкою» з пиріжками Пувиччину спину, вони нікого тепер не побачили. Пувичка як у воду впав. А може, то був і не він...

— Чого ти думаєш на Пувичку? — спитав Альоша.

Матрос нічого йому не відповів. Він заклав у кишені руки і мовчки пішов до будинку. На обличчі йому виступили синьо-червоні плями. Він тяжко дихав.

— Ну гад. Рішу!

— Матросе, що ти хочеш робити?

— Не питай. Я знаю, що я зроблю з цим підлізою.

Альоша, похнюпившись, пішов за Матросом. Тяжка тривога залягла йому в серці від Матросових слів. Що він хоче зробити? Пувичка й так лютий за те, що Матрос його «оскорбив» при всіх товаришах. Це ж все через кого? Пувичка гуляв з Матросом, а тепер Матрос гуляє вже не з ним, а з Альошею. Хіба це Пувичка подарує? Та ще й «оскорбив», аж кров із носу пішла. Пувичка ніколи цього не забуде, він не з таких. А тепер, як знову посваряться, тоді хоч із будинку тікай. Ось тобі й художествене!

— Не твоє діло, Альошко! Це вже моє діло,— кинув Матрос наче крізь сон.— Поспішаймо.

— А як же ти визнаєш, що то він украв чорта?

— Уже визнаю. Від мене, шкондра молдованська, не заховується, іконою шльопнутий. Я його визнаю.

— Чуєш, Матросе,— тихо сказав Альоша,— хай він згорить, самий Пувичка. Хіба я ще не зліплю?

— Не маєш права,— різко обірвав Матрос.— Що ж він, зараза, кров твою п'є! Я його знаю, сифілітика прокля-

того. Значить, ти роби, а він ікспластірує? В могилу піду, ну я йому дам чорта.

— Та чого ти так за тим чортом?

Матрос зупинився на хвилинку.

— Чого? Знай! Це мені на пам'ять — раз. А два — я б, може, сам продав і гроші тобі на художествене. Може, я так і хотів зробити. Почім ти знаєш?

Він стис кулаки і пустився бігти. Відтак вони вскочили на подвір'я будинку. Матрос влетів у кімнату й кинувся до своєї скриньки. Цю скриньку він мав ще від дядька, останнього свого родича. Відпливаючи в дальню путь, дядько подарував її Матросові з замочком, а сам від того часу не повертався до рідного порту. Власник такого майна, як дерев'яна фарбована скринька з замочком, Матрос був гордий не тільки з своєї вдачі, але й з виїмкового стану людини, що володіє чимсь замкненим, у чому немов заховано частку його самого.

Матрос схопився за замок, але він висів одімкнутий, трохи покривлений. Страшна блідість виступила на Матросовім обличчі. Він шарпнув кришку. Скринька була порожня, тільки шматки паперу валялись на дні.

Альоша затулив руками лице. Він не міг дивитись на страждання свого друга, що скривило йому губи і вступило в його очі.

— Матросе!

— Я йду шукати Пувичку, — відповів Матрос так спокійно, наче нічого не трапилось.

— Пацани, хто бачив Пувичку?

Ніхто не знав. Десь, мабуть, пішов із хлопцями. Може, хапають гребінці. Матрос обернувся до вікна.

— Іде, — вилетіло з його уст. Він хотів рвонутися до дверей. Альоша загородив його собою, немов збираючись рятувати від лиха.

— Матросе! — крикнув він. — Я тебе прошю...

Той відтрутив Альошу рукою і став чекати. В що мить цілий гурт хлопців на чолі з Пувичкою увійшов до кімнати. Не сподіваючись, певне, зустріти Матроса, вони демонстративно плямкали губами, доідаючи якісь ласощі, і весело при тому реготалися.

На дверях вони заспівали:

Йшли два вуркагана
з адеского кічмана...

Пувичка труснув головою на кімнату, щоб підтримали.
Хлопці, гекнувши, вступили в свою партію:

...з адеского кічмана
дамой...

Пувичка задоволено виступив наперед, набрав духу,
махнув рукою.

Лиш только уступілі...—

почав він другий куплет, закидаючи назад голову, і вся
кімната вже злилася в пісні...

в адескую маліну,
і тут поразіла їм
гроза..
Товариш мой верний,
болять мої рани..
Болять мої рани
на груді.
Одна заживаєть,
другая починаєть..
А третя откриваєтьса
внутрі...

Хлопці поволі зійшлися на середину кімнати і побралися
за шиї. Дехто заплющив очі й вигукував слова пісні з бо-
лючим піднесенням. Всі розгойдувалися в ритмі, надимали
жили, стараючись перекричати один одного. Пісня лящала
в вікна:

Товариш, друг верний,
зарой мойо тело..
Зарой мойо тело
на бану... *
Пускай малахольні
лягавії сміються,
шо я бил геровській
вуркаган...

— Ех! — крикнув Пувичка в якомусь дикому трансі.—
Піддерж!

Росія, Росія,
велікая держава...

* На вокзалі (жаргонне).

Вона проїграла
войну...

Всі одним високим гарячим криком злилися в неймовірно пафосі, не здаючи собі справи в словах. Вони старанно вимовляли кожне з цих слів, але вимовляли тільки губами, якими ворушили з завзяттям. Думка ж десь була понад словами, десь билася в хвилях самої пісні:

А белое знамя
в бою потіряла.
Тепер ми кімаем *
на бану...

Пісня стихла.

Матрос одійшов од стіни, наблизився до гурту й прощів кризь зуби:

— Потіряла? Разві?

Пувичка раптом утяг якось голову в плечі. Зблід.

— Матрос?

— Почти шо.

Настала коротка тиша. Потім хтось крикнув:

— І одскоч. Чого ти?

Матрос без слова ударив його в здухвину — той упав. Хлопці подались назад. Пувичка зухвало крикнув:

— Ану, ти! Ще й б'ється! Жигун! Не думай, що ти отаман. Забудь!

Альоша зрозумів все за одну хвилину. Він підскочив до Матроса:

— Вони хочять погубить тебе! Хай спробують.

— Да, я був, есть і буду! — крикнув Матрос до Пувички. — А тебе я рішу на місці, пувичка погана. Пацани!! Совет дав нам поміщення, а такого порядку я не знаю, щоб ламать замок у свого і продавать на базарі вещь.

— Як? Чорта? — крикнули одні.

— Докаж! Брехня! Хай докаже, — крикнули інші.

— Скуда ти знаєш? А може, він не крав?

Пувичка задоволено всміхнувся:

— Був колись отаман, а тепер на брехню пустився ради мамалиги.

Щось страшне сталося Матросові. Він схопив свою скриньку і хряпнув кришкою перед очима всієї компанії.

* Спимо (жаргонне).

Потому відсунув потайний прискринок і в руці йому блиснула фінка. Він підскочив до Пувички.

— Деньги!!! За скільки продав чорта?

Пувичка задрижав усім тілом.

— Вуйді. Я не брав. Заве-е-е-е-душій!

Але в цю мить Матрос схопив його за груди і, замахнувшись, ударив ножем.

Пувичка ойкнув, схопився руками за живіт і впав на підлогу. З-під сорочки випала пачка цигарок «Яблочко». Хтось закричав не своїм голосом:

— А-а-а-а-а-й! Убив!..

Знявся неймовірний галас. Хлопці кинулися до завідателя. Хтось хотів допомогти Пувичці.

— Не чіпай,— спинили його.

— Нехай виходить грязна кров.

Завідатель увійшов блідий. Йому сіпало щоки.

— Карету!

Хлопці вже подалися в аптеку дзвонити.

— Як це трапилось, розбійники ви?

— Згарячу. Матрос... Це Матрос згарячу.

— Безневинно.

— Пувичка сам винен.

Завідатель кинувся до Пувички. Той лежав, зціпивши зуби й притиснувши пальцями рану.

— Болить тобі?

— Не очінь... Тільки кров із живота. Держіть Матроса.

— Де Матрос?

— Дядя, його вже нету.

Завідатель подивився на них, не зовсім розуміючи цю відповідь.

— Як це? А де ж він?

Ті здвигнули плечима. Хто ж це може знати? Як немає, то, може, і втік. Хіба йому що?

В кімнату вбігли три хлопці. Вони хвилювалися й розмахували руками:

— Дохтаря приїхали!

Під вікном затрубила тривожна труба. Шофер загальмував машину.

Лікар негайної допомоги і два санітари хутко ввійшли в кімнату. Хлопці були дуже задоволені з цієї несподіваної розваги.

З Пувички зірвали сорочку. Лікар огледів рану й попитав головою.

— В лікарню! Кладіть на носилки.

Його нашвидку обмотали бинтами й винесли на носилках у карету.

...Матроса ніде не могли знайти. Він зник у ту саму хвилину, коли побігли до завідателя. Здається, він перший же його і покликав...

Альоша стояв німий, з невимовною тугою в очах.

III

По тому випадку в будинку настала тиша. Подія вплинула на всіх хлопців так, що ніхто не міг докладно висловити ні своїх вражень, ні також міркувань про долю Матросову. Про Альошу тим часом ніби зовсім забули. Принаймні його ім'я ніхто не згадував. Та то була тільки притамована ворожість, бо кожний вважав його так чи інакше за причину всіх неприємностей. Сам Альоша карався, може, найбільше за всіх, бо думав, що таки й справді він у всьому винен. Забившись десь у куток подвір'я, він просиджував дні в розпуці за рудим залізом «буржуйки». Часом йому хотілося крикнути з неможливого болю, коли в уяві йому вставала розлютована Матросова постать. Тоді він упинаясь гострими нігтями в тіло, зажмурював очі і примушував її зникнути. Натомість він переживав незабутні хвилини, як вони вдвох їли в порту кавуна, якого так майстерно добув безстрашний його друг. Чого б тільки не дав Альоша, щоб знати, де він зараз перебуває! Може, він сидить десь недалеко голодний, боячись з'явитись поміж людей, що можуть його схопити й замкнути до тюрми? А може, скалічив себе, втікаючи вночі, і тепер десь помирає?

В серці йому закипала тоді ще глухіша відраза до Пувички. Якби не він, то Матрос не вчинив би цього страшного злочину. Але на тому Альошу обіймав смертельний жах. Бо становище Пувиччине було зовсім невідоме. Він лежав у лікарні.

Тим часом, доки приїздили люди з портфелями, щось писали, випитували поодиноці всіх хлопців і окремо, найдовше — Альошу, доки завбудинку їздив кудись заклопотаний, стривожений, майже білий і повертав ще смутніший, мовчазний і стомлений, всі жили незвичайним трясцевим життям. Дехто висловлював думку, що Пувичка неодмінно

помре, що нібито він зійшов кров'ю і що тепер лікарі його не врятують, бо в нього — запалення живота. Проте на цю думку не дуже-то зважали і наче ставились до неї байдуже. Та й, правда, більше було таких, що казали протинне.

— Хто помре? Пувичка?

— А раньше! Він ще Альошку-художника в гроб зажене. Ось тільки дірка заросте, тоді побачите,— додав Васька Глухий.

Альоша слухав те, але йому було байдуже. Нехай приїде Пувичка, нехай б'ється, нехай робить, що хоче. Все одно Матроса вже не вернеш. Йому неприємно було дивитися тепер на ці сліди глини, що залишились на «буржуйці».

Якби не взявся він був ліпити, нічого, може, й не було б. Тепер він, мабуть, ніколи вже не доторкнеться до глини, що зробила його таким нещасливим. І на цій думці Альошу стискав страшний смуток. Тоді на березі моря, як Матрос придумав був такого химерного плану, мрія про художню школу вже була почала розцвітати в Альошинім серці. Тепер від неї залишились тільки побиті грубі стовбури, що тільки ранили це обдурене серце. Він хотів би їх вирвати зовсім, із коренем, затоптати їх, щоб затамувати цей біль.

За кілька день нова подія ввірвалася в будинок і заволоділа думками всіх мешканців. Пізнього вечора прийшов завбудинку і, зібравши всіх хлопців, проговорив їм короткі, тихі слова:

— Розстаємось нарешті. Завтра вже буде у вас новий...

Він похилив голову, хотів сказати ще, а далі мовчки пішов до своєї кімнати і, замкнувшись там, світив до ранку світло — складав до кошків свої книжки. Хлопці розійшлися суворі й теж якісь похнюплені. Чалого вони полюбили, хоч він і був «макуха» й ніколи не вмів «стребувати» з винного або добре когось одлупити. За це з нього трохи сміялися, проте ця несподівана звістка кожного з них уразила в саме серце.

— Це якого пришлють? Може, таку лягавку, що й не вживеш.

— А я втечу,— хвилювалися деякі.

— Е, втечеш! Нікуди не втечеш. Він тебе як запре.

— Мене? Молодий він. Як схочу, то й утечу, аби я схотів.

— А може, буде підходящий.

Всі тієї ночі довго шепотілися по кутках, довго не спали, малюючи своє майбутнє в найнесподіваніших виглядах.

— Матросові що? Йому тепер плювають. А от нам, то вже друге діло,— шепотів хтось у найдальшому кутку.

— Він штрикнув та й гайда. А тут неприятності.

— Як же ти розсуждаєш? А він хотів?

— А що ж?

— А те, що, може, він себе тим ножем колов, а не Пувичку. З серця людина може хто й зна що зробити. А от Альошка, рудий чорт, винуватий. Нащо довів чоловіка?!

Альоша також не спав, слухав цю розмову, і йому стало легше. Матроса не засуджують, його виправдують. А за себе йому цілком байдуже.

На ранок він устав перший і вибіг на глуху вулицю. Жодної живої людини. А що, якби це там, з-за муру, з'явилась раптом Матросова постать! Та її не було. Нікого навіть подібного до нього. Альоша стояв, прихилившись до кам'яного паркана, забувши за все. Зійшло сонце, почервонило будинки й затуманилось. Прогриміли перші трамваї — їхали люди на працю. Трамвай за трамваем відходив по росяних холодних рейках в осінній ранок, а робітники все прибували. Десь далеко загув сигнал, здійнявся чорний дим. Всі мовчки топилися у вагони. Альоші згадалася економія. Там завжди приходив Сидір у чоботях-«дудках», свистів і лаявся, хоч як швидко виходили люди з казарми. Спали там на нарах, а він — у куточку під нарами. Там був тяжкий дух. Потім вони запалили казарму. Далекі заграви спогадів пропливли перед Альошею, і знов упала хмара майбутнього.

В ту мить йому почувся гомін за парканом. Він пішов до будинку і побачив, що завбудинку водить нову людину, показує їй подвір'я. «Новий»,— подумав Альоша. Йому впали в вічі насамперед жорсткі задрані догори вуса і великі, ніби камінні, щелепи. Хлопці стояли осторонь купами і, перезираючись між собою, висловлювали іноді свої зауваження.

— От морда!

— Що морда,— шепотів другий,— а ніс!

— Я бачив у шевця такій самий копил. Він був теж потиканий шпильками, як цей ніс.— Прискали, затуляючись руками.

Це був новий завбудинку. Альоші зробилося шкода себе й Чалого і всього, що проминуло в цьому будинку. Він одійшов до стіни й приник до неї лицем. Чалий, обійшовши подвір'я й показавши новому кожну дрібницю, спинився біля Альоші.

— Ах ти, художник золотоголові, — сказав він. — Ну, прощай.

Потім кинув до нового кілька слів:

— Бережіть, якщо зможете.

А новий відповів:

— Знаємо, що берегти і як. Ледаря не дамо корчити. Ми цей бандитизм іскоринимо, не турбуйтеся.

Альоша глянув на Чалого довгим тужливим поглядом. Хлопці ж поставилися до цієї заяви різно, але в більшості їхні обличчя говорили, що вони ще дуже сумніваються, як саме він це зробить.

Огляд будинку швидко скінчено, і Чалий поїхав зовсім. За ним зачинились старі ворота, пірвавши з глухим скрипінням усі ті живі нитки, що в'язали його з хлопцями. Це скрипіння боляче відгукнулося в Альошинім серці. Він не міг увійти з товаришами в будинок, щоб слухати, що скаже новий. Він залишився посеред подвір'я, а як усі пішли в будинок, сповнюючи гомоном темний коридор, підштовхуючи один одного та поглядаючи підозріло на нового «дядю», Альоша вийшов на вулицю і, впустивши на груди голову, побрів у порт. Може, Матрос переказав комусь, куди він подівся? Може, хто з колишніх Матросових приятелів підійде й подасть звістку...

Але надії були марні. Наблюкавшися поміж рундуків з баклажанами, сухими ковбасами, насінням та іншими неприступними ласощами, він уже вирішив був повертатися до будинку.

Смутний і виснажений, став він підійматись на гору вузькою вулицею, запорошеною кам'яним вугіллям та закиданою шкуринням із кавунів.

В цю мить хтось нечутний підбіг до нього ззаду й діткнувся до його ніг. Альоша хутко обернувся. Перед ним стояв собака. Вимахуючи звислим хвостом, він дивився на Альошу своїм вогким зворушеним поглядом. Подране вухо падало йому одним шматком на ліве запалене око. Худий живіт, здавалося, зовсім йому присох, і натомість була сама страшна западина. Одначе він бадьорився при Альо-

ші й намагався показати всіма своїми рухами, що його справи не такі-то вже й безнадійні. Насамперед він поцікавився, чи немає часом в Альошиній кишені хоч якої шкуринки. Але і не винюхавши її, він не втратив доброго настрою. Альоша в першу хвилину не знав, що сказати, і тільки скрикнув з радості:

— Чорний! Так ти живий!..

Собака махнув у відповідь своїм подраним вухом і стримано заскавчав. Тоді Альоша схопив його за морду і притис до грудей. Так вони стояли якусь хвилину. Потому Альоша випустив Чорного з обіймів, і вони пішли разом до будинку.

Ішли далекими глухими манівцями.

Альоша перебирав худими пальцями жорстку поскублену шерсть свого приятеля, розповідаючи йому тим часом про останні події. А Чорний, шкутильгаючи на одну підбиту ногу, сумлінно слухав Альошу, кліпав запаленим оком і зрідка лизав йому руку.

І ось на розі маленького завулка, як саме Альоша говорив гіркі слова про Пувичку й Матроса, сталася безглузда жорстока несподіванка. Невідомо звідки прошумів над Альошиним вухом камінь, і в ту ж мить Чорний звився собачим надірваним зойком. Той камінь улучив його в худі випнуті ребра і впав до Альошиних ніг. Чорний кинувся від Альоші вбік, наче од ворога, і вишкірив зуби.

— Чорний! Це не я,— крикнув Альоша.— Це не я...
Іди сюди!

Собака спочатку недовірливо гарчав, потім сторожко став наближатись. І в ту хвилину Альоша побачив за рогом будинку Ваську Глухого, Пувиччиного товариша. Він стежив за Альошею непримиренним поглядом. В руках йому був другий камінь, яким він знову націлявся.

— Глухий! Що ти робиш?— кинувся до нього Альоша, підхопивши й собі камінь.— Тільки зачепи! Буде тобі оцей камінь у зубах.

Він замахнув. Та Глухий бликнув на нього очима й сховався за будинок. Звідти він посварив кулаком і зник.

— Рудий хундожник!— почув Альоша з-за будинку.— Начувайся! Поклон тобі від Пувички, мамалиго!

Альоша гнівно затиснув зуби і довго дивився в той бік, де зник Васька Глухий. Собака ліг перед його ногами.

Починав розбиратися вогкий важкий вітер з моря.

IV

В будинку тим часом відбувалися збори, коли можна назвати зборами те, що там було. Новий завбуд (хлопці вже прозвали його Тараканом), покликавши всіх до помешкання, знайомився з своїми майбутніми вихованцями. Розпитавши кожного, як його звать і звідки прибув до будинку, він підносив йому до лиця засмажений тютюном палець і говорив:

— Гляди. Сьогодні тут, а завтра фіть! Аж зашумиш на вулицю. Тільки мені спробуй щось зробити. Бандити!

— Таракашка,— подавав хтось із гущі.

— За Пувицю я найду хто винен! Це так не пройде...

Тут помітили, що Альоші немає в помешканні. Таракан ще більше настовбурчився. Почав говорити про страждання Пувички, що від ножа халамидника й злочинця може невинно сконати.

Хлопці ж тільки підсміхувались. Ніяк це на них не впливало.

В цей час до помешкання увійшов Васька Глухий і, не помітивши Таракана, гукнув до хлопців:

— Шпана! Пувичка видужує. Пустяшна дівка. Оце тільки що побув у нього.

Хлопці забули й про Таракана і в одну мить обступили Глухого.

— Бре! Як же тебе пустили?

— Що ж він казав?— закидали його запитаннями.

— Кого, мене б не пустили?— говорив Глухий.—

А ранше?

Тут підійшов Таракан і розпитав докладно. Виявилось, що Пувичці було розрізано тільки шкіру, що жодної небезпеки немає і що він незабаром має вернутися в будинок. Таракан покрутив вуса і вийшов. Хлопці ж обступили Ваську ще густіше. Задоволений із загальної уваги, Васька Глухий почав розповідати докладно, як він прийшов до лікарні, як говорив з «дохтарями» і як його пустили до Пувички.

— Приходжу, а вони, гади, в білому всі дохтаря. Мені, кажу, нада до товариша Пувички. «А ти хто такий?» Я, говорю, Васька Глухий з інтерната. Заведущий послав. «Надягай,— кажуть,— халата, раз ти з інтерната». Я надягнув і як увійшов до Пувички, так він аж не пізнав мене. «Васька Глухий,— каже,— чи старший дохтарь — не впоз-

наю,— каже,— не розберу». Ну, тут, канешно, поговорили. Я сказав за Матроса. «Передай,— каже,— в такому разі поклін хундожникові, я його рішу, заразу руду». А тут, обратно, мені й Альошка на очі. Іду назад, а він з собакою: іде й балака, наче до корішка.

— Та ну? А ти?

— Слухаю. Іду ззаду. Потім бачу. Альошка наче не сповна розуму. З собакою говорить. Ах, ти, думаю, зануда. Та каменем як свиснув!..

— Його?

— Та не поцілив. Якраз собаку зацідив. Ух же й скавчав, проклятий!..

— А якби тебе? — спитав хтось Ваську Глухого.— Ти б не скавчав?

— Пішла, рвана!— відповів Васька крізь зуби.— Без тебе знаємо, кого бить. Хочеш, то дам і тобі.

Взагалі в його тоні почувалася влада, якої він ніби набув на побаченні з Пувичкою. Це трохи дивувало хлопців, але потім вони розміркували, що після Матроса Пувичка є перший, хто буде, мабуть, за отамана. Таким чином, Васька Глухий, корішок Пувички, відразу вже не боїться так говорити.

Саме коли вони говорили про це, до помешкання увійшов Альоша. Він мовчки нагнувся над своїм місцем, витяг з-під матраца шматочок засохлого хліба й вийшов знову.

— А диви,— сказав Глухий.— Це для собаки. Зараз він буде з ним говорити. Дивіться ж.

Всі підійшли до вікна. Альоша вийшов до воріт і кинув Чорному хліба. Потому махнув на нього рукою і повернувся до будинку.

— Ні, щось не розмовляє,— ніяково процідив Васька. В цю хвилину Альоша увійшов у кімнату і, проходячи повз Глухого, кинув йому:

— Ти мені не жбурляйся камінням. Бо визнаєш.

— Хе! Невже? — зухвало відповів той.

— От, кажу тобі, не жбурляйся.

— А хто мені воспрещить?

— Тоді побачиш.

— Коли це тоді? Якби швидше побачить. Ні, ви подивіться на нього, який знайшовся. Він мені воспрещить!

Альоша стиснув кулаки і, побілівши, підійшов на ступінь до Васьки.

— Не зачіпай собаки!.. Не зачіпай!..— крикнув він майже не своїм голосом.

— А що? Не казав я?— зареготався Глухий.— Він не сповна розуму. Та я маю право бити собаку хоч і будлі якого!— І він одвернувся від Альоші до хлопців.— Бачили? Хе! Знайшовся.

Альоша замахнувся кулаками над його головою, але хлопці стали між ними, і він з придушеним криком відійшов до стіни.

Задзвонили на обід.

Усі подались за своїми порціями, переганяючи один одного. Альоша, хитаючись, пішов останній.

В коридорі стояв незвичайний гамір. Хлопці збилися біля дверей і сперечалися про щось, розмахуючи залізними мисочками. Альоша став коло гурту.

Раптом хтось крикнув:

— Міліція!

Гомін ущух на хвилинку. Всі побачили, як до Таракана в кімнату пройшли двоє людей у шинелях і в червоних картузах. Один ще був і з портфелем під пахвою. Альоша відчув, як раптом йому надломилась коліна. В цю мить Васька Глухий, перемагаючи страшенний гомін у коридорі, вигукнув:

— Мабуть, піймали Матроса. Знатиме тепер, жигун паршивий.

Всі стихли. Альоша спитав серед цієї неприємної тиші:

— Почім ти знаєш? Може, і не спіймали.

Але Васька навіть не відповів. Він підбіг до дверей і став наслухати.

— Канешно, спіймали,— прошепотів він до хлопців. Та хлопці не дуже-то поділяли його радість. Навпаки, вони вороже посунулися до дверей, і хтось, почувши уривки розмови Таракана з міліціонером, сказав:

— Піймали. Ха! Нехай держать. Дідька вони піймають, а не Матроса.

— Що там чути? Про що вони говорять?— спитав Альоша.

— Примети розпитують. Та Матрос зовсім не такий.

Двері відчинились. Хлопці розступилися перед міліцією.

— Візьміть когось із них — вони зразу впізнають,—

звернувся один міліціонер до Таракана. Але хлопці стояли настовбурчившись. Ніхто не виявив жодної охоти їхати кудись там, щоб пізнавати Матроса. Тоді вийшов наперед Васька Глухий.

— Я впознаю,— сказав він з презирством.— В чом дело?

Таракан і міліція взяли з собою Ваську й поїхали. Хтось крикнув услід Глухому:

— Лягавка! Жаба!

Всі похмурені й незадоволені розійшлися по своїх кутках.

Надворі починав падати дощ; над будинком тоскно обпадало кленове листя.

Хтось почав тихо, задумано:

А в больниці три сестриці,
та все карноглазки...

Потому зробив довгу перерву, зітхнув, подумав і замість проспівати, тихо проказав другу половину куплета:

Одна коле, друга ріже,
третья — перев язки.

Альоша лежав на своєму матраці й почував, як йому дрижать руки з нестерпучого вогню. Він майже непритомнів од думки, що Матроса могли впіймати. Щоб тільки побачитись з ним, він сам хотів поїхати. Та якийсь незрозумілий жах виріс йому в ту хвилину.

Так чекали всі до вечора в мовчанні й тривозі.

Невже спіймали?

. . .

Васька Глухий увійшов у кімнату мовчки, ні на кого не дивлячись. Пройшло кілька хвилин. Потому хтось спитав вороже.

— Впізнав?

Глухий теж відповів не зразу. Видно було, що йому тяжко сказати. Він тихо захриплим голосом промовив:

— Незвісно. Якийсь пацан, не можна впізнати. З-під поїзда витягли.

Знову довго мовчали. І знову хтось запитав ледве чутно:

— Мертвий?

— А що ж, живого тобі з-під поїзда?— похмуро сказав Глухий.— Шкуру зідрало.

Альоша дико скрикнув і забився головою об підлогу. Очі йому закотилися під лоба. Він заскреготів зубами, схопився скрюченими пальцями за груди.

— Альошко! Дивіться, що він робить! Альошко!— злякано підскачили хлопці.

У нього почався тяжкий нервовий напад.

— Матрос!— кричав він не своїм голосом.— Ой, Матрос... Держіть... он він котить кавуна... Он чорт, чорт!

Довго кричав... Всі мовчки з жахом дивилися на нього. В кімнаті зовсім смеркло.

V

Коли трапився той нещасливий випадок із Пувичкою, Матрос за одну мить розміркував, що тепер залишатися в будинку йому не можна ні хвилини. Він глянув на Альошу, обвів очима кімнату, немов просив тим поглядом прощення за свій злочин, і зник за дверима. Добігши до кімнати завбудинку, він крикнув йому, що з Пувичкою негаразд, і коли той вискочив на крик, то Матрос був уже на вулиці.

«Куди ж тепер?» — подумав він, залишивши позад себе будинок.

Зваживши далі, що зараз у будинку всі стовпилися коло Пувички і забули про нього, Матрос розміркував, що він має трохи часу подумати не кваплячись. Перспективи були не дуже ясні. Уже ранки ставали осінні, за тиждень-два мають прийти дощі, холод і сльота. Пускатися в далеку подорож було трохи небезпечно. Та й залишатися тут, у цьому місті, зовсім не краще. За той час, відколи жив у тому будинку, він зовсім розгубив колишніх приятелів і не мав до кого звернутися нині по дружню пораду. Одначе стояти на цій вулиці довше також немає жодної рації. Він повернув у глухіший завулок і швидко пішов до порту. Тут кожний старий рундук, кожний камінь і кожна вибоїна в мурованих стінах були йому добре знайомі. Тут він міг пересидіти до вечора.

Добігши до старого човна, під яким лише недавно вони сиділи з Альошею, Матрос не схотів шукати кращого місця. Тут він упав на хрумкий пісок і відтак оддав себе одній думці: «А як же тепер Альошка?»— думав він три-

можно, гарячково.— Пувичка неодмінно видужає і тоді за мене зжене свою злість на Альоші. Але нехай він тільки посміє! Хіба я не вернуся через якийсь час до цього міста?»

Що він мусить звідси втекти негайно, цієї ж ночі — це рішення склалося уже якось само.

Так він пролежав до того часу, доки в порту лишилися тільки самотні гудки паровозів, що перебігали по рейках між мурів до товарної станції.

На небо вийшли золоті зорі, наче далекі огні семафорів заблищали на невідомих вокзалах. Тоді Матрос виліз із-під човна. Здається, в цей час мусить відходити потяг на північ. І, не вагаючись далі, він насунув на очі свого драного кашкета й пішов до вокзалу.

Яка ж приємна несподіванка чекала на нього там! Він обійшов кам'яниці вокзалу й переліз за півверстви від них через холодні рейки, щоб потрапити між ланки вагонів. Раптом під високими платформами з сіном він помітив якусь живу, рухливу купу. Обдивившись навколо, чи немає поблизу небезпеки, він сторожко наблизився до купи. Так і є! Це свої!.. Став наслухати — свої!.. Кілька хлопців, мабуть, із порту. Навіть чийсь знайомий голос. Чи не Сенька Черв'як? Зовсім такий голос...

Матрос пам'ятав його ще з тих часів, коли вони разом чистили на пароплавах казани. Черв'як був добрий угар! Перед Матросом метнулися далекі спогади. Ось вони вдвох із Сенькою, вилізши з казана чорніші за сажу, блискають очима й летять по сходах на пристань. Вони пробіжать між юрбою, зачеплять боком не одну білу постать, залишаючи на пахучій одежі свій піт і вугляний порошок. Постать репетує, кличе стражника, десь здалека гримить сюрчок, а вони вже летять з високого молу в густу фіолетову воду, лишаючи за собою нафтові кола на поверхні. Граючи в воді, вони відпливають аж до другого молу, накивавши на здивовану юрбу. Їхні чорні спини, мов у дельфінів, блищать на сонці і знов поринають у глибини.

Купа заворушилася. Дехто кинувся врозтіч. Матрос стояв на місці спокійно й робив їм знаки. Тоді один пішов до нього назустріч. Ступивши кілька кроків, він раптом зупинився, потім прожогом кинувся до Матроса:

— Жигун!.. Матроска!..

— Цить,— спинив Матрос.— Чого паніку наводиш?.. А то хто з тобою?

- Наші. З порту...
- Куди направлення?
- Думка на столицю.

Матрос з радості схопив Черв'яка за в'язи.

— Компанія,— прошепотів він йому схвильовано.— Де наш потяг? Готовий?

— На первой путе.

— Лізьмо,— скомандував Матрос.

Черв'як легенько цикнув. Хлопці підійшли до гурту — їх було дев'ять чоловік з Матросом. Підраховали, вийшло якраз на три собачі ящики.

— Лізьмо до паровоза, а там попід вагонами. Доки перші три не сядуть, решта не совайся, лежи спокійно. Ящики є не під кожним вагоном. Шукати з правого боку.

Черв'як дістав із кишені шматок зім'ятого дроту й поділив його на три рівні шматки.

— Залазь у ящик і замикайся зсередини,— пояснив він молодшим.— Дірочку пробити гвіздком. Є гвіздки?

— Є,— озвалися хлопці.

Вони лягли між рейок і повзли нечутно, стримуючи дух. Паротяг обдав їх гарячим сичанням, від нього молодших затремтіли жили, забились серця.

— Ми лізьмо з Черв'яком останні,— сказав Матрос,— Вибирайте перші ящики, а ми собі знайдемо.

Продзвенів уже перший сигнал. Біля потягу шуміли піддошви, гуркали провідники, проходили з ліхтарями кондуктори. Перші три повзли під вагонами, позираючи з-під коліс на обидва боки. На їхнє щастя, під третім вагоном знайшовся ящик. Пройшло кілька хвилин, тоді рушили ще три. Матрос, Черв'як і Маслик, що був із ними, просунулися до першого вагона.

— Тут можна й на ресорах,— прошепотів Маслик.— Диви: спочатку на осю, потім на трубу, а потім на палку. Тут можна й спати.

Матрос не відповів, а Сенька став заперечувати цей план.

— По-перше, можна впасти, коли спати. А як не впадеш, то все одно спіймають. «Здрючуйся»,— скажуть. Ні, треба шукати ящика.— В цю мить об колеса першого вагона задзвенів молоток.

— Проверка,— шепнув Черв'як.

— Тихо. Маслик, не ворущися.

— Я видерусь на осю. Тут мене й не видко.

— Не дерись, сиди смирно.

— Еге, не дерись,— зашепотів Маслик.— А як побачать? Я краще на осю.

— Кажу, сиди! Він не загляне. Ш-ш... Ось підходить. Не дерись...

Але Маслик уже сів на вісь і завмер там, прихилившись спиною до колеса. Матрос і Черв'як залишилися під вагоном, наче прилипли до землі. Ні звуку, ні дихання. В цю мить наблизилась кроки. Видно було тільки чоботи, ліхтарик із зеленим склом і молоток. Ні рук, ні тулуба. Ці речі самі пливли, звисаючи з-за стінки вагона. Матросові страшенно хотілося підвести голову й поглянути на їхнього власника. Він навіть зробив рух, але Черв'як уп'явся йому нігтями в шию і притис до шпали. Ліхтарик наблизився до колеса, молоток гойднувся і вдарив. Глухий, нечіткий звук. Тоді молоток б'є вдруге, втретє. Зупиняється на мить, а далі нижче спускається ліхтар, і чорні великі руки стає видко Матросові і Черв'якові.

— Що за рахуба,— бубонить голос за вагоном.

Черв'як прикладає губи до Матросового вуха й шепоче:

— Здається, засипались. Маслик, чорт, не послухав. Чуєш, не той удар...

А ліхтар уже стоїть на землі, поруч нього падає молот, і раптом під вагон нахиляється якась вусата морда. Вона придивляється коротку мить, потім вуса їй заворушилися, настовбурчилися.

— А це що таке?..— Ану-ка, вилізайте, господа пасажири,— кажуть ті вуса. І на доказ того, що морда не жартує, під вагон простягаються дві жиливі руки в мазуті з клоччям між пальцями.

— Дряпай!— кинув Матрос. І вони шугнули з Черв'яком з-під вагона — один праворуч, один ліворуч. Черв'як проскочив майже між чобітьми вусатої морди; не встигла вона озирнутись, як він уже зник десь під другим вагоном. Матрос же проскочив наперед і зважив, що йому найкраще буде залізти поки що під паротяг. Маслик залишився на осі, тільки посунувся ближче на середину. Вусата голова зникла — він тільки чув, як вона вже згори щось бубоніла на адресу його товаришів:

— Пасажири. Бач, як вони передвіженія знайшли,— бубоніла морда. Потім молот ще раз ударив об колесо і,

задовольнившись тим звуком, поплив із ліхтарем далі. Задзвонив другий сигнал. Цокіт молотка швидко віддалявся на кінець потяга. Перон відразу зашумів, зашаркав; го-мін рвонувся дужче, останні пасажери спішили добитися вагонів.

Щось пропівзло під Масликом по шпалах.

— Хто це?— спитав Маслик.

— Я, Матрос. Поліземо?

— Не хо... буду тут. Може, ще й не знайдемо ящика.

Матрос поліз далі, а він залишився. Під третім вагоном Матрос шкрябнувся головою об ящик. Звідти почулося шамотіння. Він стукнув за умовою три рази. Відповіли: повно. Поплазував далі. Проминув уже кілька вагонів, а ящика немає. Здається, недалеко й кінець потяга... Його охопила тривога. Ударив третій дзвінок... Він підвівся на лікті і збільшив швидкість, як тільки міг. Мабуть, ящик є під останнім вагоном. А коли немає? Що, коли немає? Тоді він залишиться між рейками, і, як тільки пройде потяг, його зараз же зелений картуз і забере...

В цю мить пролунав кондукторів сюрчок, а за ним свиснув паротяг, і цілий потяг здригнув, напружився й клацнув зубами, як страшна тварюка, що збирається стрибнути на ворога. В голові Матросовій майнула думка: «Ящик відчиняється збоку. Вскочити в нього з-під вагона ніяк не можна, та ще на ходу...» Він кинувся між колеса й вискочив на перон. Потяг рушив і пішов, наближаючи до Матроса останній вагон. І тут, прилігши до перону, Матрос побачив благословенний ящик,— його дверці ще не встигли навіть зачинитися за останнім «пасажиром». Матрос посунувся з перону, і в ту мить, як за його спиною почувся дзвін підборів (зелений картуз), він ухопився пальцями за двері ящика й з розгоном шугнув туди головою.

...Потяг набирав ходи, прискорюючи ритм до перебоїв, Матросові стукало серце сильно й рідко, немовби разом із колесами на стиках рейок. Під ним хтось ворухився, намагаючись скинути з своїх грудей його живий тягар.

— Ти, Сенько?— запитав Матрос.

— Та я ж. Ти мене трохи придушив.

— Нічого, втрусимось,— заспокоїв він Черв'яка.— Тут іще хтось?

— Аж двоє. Буде трохи тісно. А Маслик де?

— Маслик на ресорах. Не схотів лізти.

— Чортова морда, розбила компанію,— з жалем проговорив Черв'як.

Потяг уже вилетів за межі вокзалу. Степова пустеля шуміла вночі, роздаючись вітром від шаленого бігу заліз. В щілину собачого ящика вривались уривки свисту, наче незримі смоки нагнітали туди морок. І в ньому густішали стук чотирьох сердець, давління атмосфер і нечутне кружіння вуглевих порошин. Вони підіймалися з дна і з стінок ящика, щоб лягти на спраглі уста цих сміливих мандрівників, просмоктатися їм у легені, в вуха, в ніс, у шкіру, осісти на вогких чубах і вкрити лахміття їхньої одежі. Жодний кондуктор не заважав хлопцям кашлять і чхати від того повітря, що розпирало це трохи тісне «купе», в якому «годі возити буржуйських собак»,— так справедливо зауважив хтось із чотирьох «пасажирів». Вони чхали і завзято кляли того розумника, що придумав саме перед їхньою подорожжю перевозити — і, мабуть, зайцем — вугілля в цьому ящику.

— Матросе. Ну, а Маслик? — знову запитав Черв'як. — Дурний, не послухав. Там можна впасти. Га, хлопці?

Всі про це думали, та мовчали. Довідатись ніяк не можна, бо, виїзши на станції, ризикуеш там і зостатись. А відбився від гурту — пропав. Біда збирає докуп, вони це добре вивчили з практики. А самому — пропадеш. Тривога закралася їм у серця, як тільки Матрос сказав, що Маслик залишився на ресорах. І кожний думав про те, як би довідатись? Знайти його і примусити сісти в ящик. Та що придумаєш?

Потяг летів, одстукуючи верстви, зупиняючись на кілька хвилин, щоб відсапатись, набрати в розпалене черево води і знову ринути в чорну просторінь ночі. Дехто з хлопців засинав на короткі півгодини, скрутившись утрое й віддавши себе невідомій долі, що може зрадити, а може й довести щасливо до столиці, де, кажуть, є що «хапати» і можна буде с'як-так перезимувати.

І ось Матрос, що увесь час не знаходив собі місця й не давав спокою товаришам, раптом заявив, що він хотів би випити хоч ковток будь-якої води. Але під час «погрузки» хлопці трохи не додержали плану, що його був намітив Черв'як. Замість сісти в цей ящик, де безпечно лежать зараз вони, Ромка Свистун сів десь в інший. А в нього — пляшка з водою. Тепер там у них дві пляшки, бо другу мав Метелик, а тут немає навіть чим закропити душу. Мат-

рос заявив, що спрага починає мучити його що далі, то все дужче. Йому вже здавалося, що всередині йому горить свічка, що язичок полум'я нібито облизує йому горло й раз по раз припікає сильніш. Хутко той вогонь захопив йому всі груди.

— Не витерплю,— хрипко сказав Матрос.

— А що ж ти зробиш?— спитали його.— Як вилізеш, то й упіймають. Ні, вже їдь так. Ковтай слину.

— Еге, їдь. Як і слини нема. Рот сухий, як чобіт. Ось дай пальця, дай сюди, помадай, який сухий. Я вилізу.

— А ми тобі кажемо — не вилазь.

— Як не можу. Вилізу, хоч би й смерть.

— То пропадай, як муха, чорт тебе бери,— сердито відказав Черв'як. Матрос не хотів його дратувати і мовчки доїхав до першої станції. Та, як тільки потяг засичав вестингаузом, він рішуче одкрутив дротика і без слів вистрибнув із ящика.

— Два дзвонки! — скрикнув услід йому Черв'як.— Швидше...

Але Матрос не подався на перон шукати води. Він тут же грудкою впав до колеса і зник під вагоном. Думка про Маслика гризла його. Не можна було залишати самого на ресорах! Всі винні, а найбільше — він, Матрос, бо ж він останній розмовляв із Масликом. І він швидко поплазував попід вагонами, зазираючи на кожну «палку», як звав Маслик. Та ніде його не було.

— Маслик!— шепотів Матрос.— Ти не спиш, Маслик? Де ти?

Так доповз він до першого вагона. І тільки тут раптом подумав: «А назад? Устигну?»

В цю мить майже над головою вдарило:

— Дзе-ень! Дзе-ень! Дзень!

Він так і прикипів до землі. Вискочити на перон? Зараз, доки не рушив потяг? А може, тут начальник станції! Лишиться? Хай пройдуть вагони, а тоді вчепитись за останній! На буфер... А як потяг розженеться, що й не вчепишся? Матрос шарпнувся назад. Повзти! Вискочити з другого боку вагона, пробігти до кінця потяга, а там...

— Тюфі-іррр-фіррр! (Сюрчок!).

Матрос, не здаючи собі справи, хотів схопитись на ноги. Він зірвався й з розгону вдарився головою об залізо. Блиснули свічки, голова пішла обертом. Але встиг помі-

тити: він під буферами між двох вагонів. Тоді, напруживши м'язи, з останніх сил схопився руками за буфер; задрігав ногами, вперся ліктями в місток, що на буферах. Ще трохи! Ще одне зусилля. Якби хто підсобив, хоч торкнув... І вже був би на містку. Он і драбинка нагору... На дах! Ще раз замахнув ногами й відчув: «Або зірвусь, або видерусь...» Здається, кондуктор... Його ліхтар наближається... Ну ж! ... Р-раз!.. Потяг здригнув, і в цю мить Матрос уперся грудьми в місток. «Тепер не зірвусь! Дудки!...» Ще півсекунди — і він був на містку біля драбинки. Схопився за щаблі і вмить перебрався на дах.

— Поганяй! — зареготався він і впав на холодну жерсть покрівлі. Під картузом проступило йому щось тепле. В очах потемніло. Він знепритомнів.

А потяг летів, гукав над нічними просторами. Хлопці надаремно чекали в ящику Матроса. Черв'як лютував, лаявся, кляв Матросову нерозважність, як і нерозважність Масликову. В розщілини до них почав просмоктуватись холодний світанок. В цей час Матрос прокинувся на даху вагона й здивованим поглядом обвів ясні ліхтарі, людей, що метушилися внизу, і камінні будівлі вокзалу. Потяг стояв на великій станції. Приїхали? Матрос довго пригадував собі, що трапилось, потім помацав голову. Картуз десь зсунувся, і його занесло вітром. На маківці ковтун чуба злипся і зашкаруб. Голова трохи боліла, та про неї! Матрос пригадав усе. Маслика немає. І невідомо, де він випав.

Коли за кілька хвилин мандрівники зустрілись на столичному вокзалі і Черв'як схопив з радості Матроса за голову, той слабо ойкнув і відтрутив Черв'яка.

— Нема Маслика ніде.

Хлопці принишкли, забігали очима, ховаючи їх один від одного. Почулося сопіння й суворе підшморгування носами.

— От... нещастя... Схотілось йому... І де він випав, чудак?

І ніхто не міг їм сказати, що Маслик через свою нерозважність подорожував «на ресорах» тільки що кілька сажнів на вокзалі, коли рушив потяг і його протягло по землі, доки витримало старе лахміття його сорочки. Знівченого, обдертого його відпроваджено до моргу.

Хлопці мовчки, сердито спльовуючи вугіль і протираючи запорошені очі, посунули в незнайоме місто.

VI

Альоша прокинувся від нестерпучої задухи. Вкритий чимось важким, він заснув після нападу й тепер не міг зрозуміти, де він є. Скинувши з себе лахміття, що не давало йому дихати, він підвів голову й помітив, що лежить на підлозі майже посеред кімнати. Ніби хтось змісив йому тіло підборами — так воно йому боліло. Язик розпух і щемів, і коли він поворушив ним, то помітив, що він прикушений і що в роті є ще солоні густа кров. Надаремно він силкувався пригадати собі докладно те, що з ним трапилось. Події проступали ніби в тумані. Він був стратив притомність, але ж він знає, що довго кричав, лютував, що в нього були якісь думки, а тепер їх немає. Тепер знову — туга за Матросом і нічого більше...

У помешканні було тихо і темно — мабуть, це вже ніч. Часом непевна смуга лизне край вікна — то ліхтар на вулиці, розгойданий вітром, кидає на будинок клапті світла.

Альоша почув чиюсь стриману розмову.

— Диви. Встає... — шепотів один.

— Справді! А що він робитиме? — злякано питав другий.

— Хто ж його знає. Божевільні, так вони все можуть зробити. Я чув, що один навіть порізати хотів усіх.

— Ну? Та й що?

— Та звісно, не вдалося.

— Повтікали?

— Ні, чого повтікали? Ножа не було, а він з дрючечком... «Поріжу» — кричить...

— То це маємо клопоту...

— Чого? Цей не дуже страшний. Він ще не дійшов до точки.

— А як дійде? — стривожено запитав голос.

— Ну, як дійде, то звісно. Тоді вже все може.

Альоша слухав цей шепіт і відчував, як йому холонуть пальці. Здалося, що серце перестало битися.

— Це він, як почув про Матроса, так відразу бах — з ума! — продовжував перший.

— Бо таки страшно було, як ото сказав Глухий.

— Звісно, як на кого, то й страшно. А я, то вже не злякаюся.

— Ну?

— А нуда. Бо я вже ляканий. Мені наплювать.

Раптом Альоша все пригадав: Глухий їздив пізнавати Матроса, а вони всі чекали на нього, довго, до самого вечора. Потім Глухий повернувся й розповів...

Йому стало холодно. Задріботіли зуби, тоскний біль здушив йому голову. Альоша намацав свій матрац і ліг на нього лицем донизу, намагаючись затулити вуха, щоб не чути таємничого шепоту. Він не міг уже заснути. До ранку йому дзвеніло в вухах і стискалося серце.

Встав він блідий, з холодною вогкістю на чолі, з очима запаленими й смутними. Товариші уникали з ним зустрічатися. Його вигляд лякав їх, і вони, зібравшись десь у кутку, розмовляли тихо, кидаючи в його бік швидкі, тривожні рухи.

Таракан покликав його до себе і, подивившись на нього уважно, холодно, похитав головою.

— Тебе доведеться в лікарню,— сказав він до Альоші.— Я не можу тримати в себе хворих, що лякають цілий будинок.

— Я не хворий. Чим же я хворий? Я такий, як і вони. Я ні в чому не винний. На мене тільки нападаються. Тепер кажуть, що хворий,— відказав Альоша. Голос йому звучав роздратовано, різко. Він кидав слова просто в лице Тараканові, стоячи перед ним близько, на один ступінь. В його руках помітно було загостреність і недоцільність. Раптом він змахував рукою або швидко повертав голову до дверей, ніби хто кликав його. Потому знову повертався до Таракана, і в очах йому з'являлося нетерпіння, наче він не переконався, що його ніхто не кличе. Раптом на півслові уривав розмову, застигаючи поглядом на вікні або на Тараканових вусах.

Таракан відпустив його, хитаючи головою, і звелів хлопцям назирати за ним. Та він ніби заспокоївся, ніби сховався в самому собі і ні до кого не говорив ні слова.

Щодня перед будинком з'являвся Чорний. Впустивши голову на пішохід, він обходив будинок кілька разів, наче задуманий дозорець, поглядаючи іноді на ворота своїм червоним, стомленим оком. Часом звідти летів камінь. Чорний, не повернувши голови, відскакував на три ступні вперед чи вбік, потім повертався, нюхав і, переконавшись, що то не

хліб і не маслак, який би можна було потримати в зубах, знову відходив і поглядав на ворота.

Альоша не барився і, як тільки помічав його, зараз відходив, і вони брели десь на вільні мандри. Іноді Альоші щастило щось приберегти для Чорного з об'їдків. Тоді обидва раділи й довго бродили в доброму настрої. Якби це був ще Матрос, їх було б тоді троє, то й можна б покинути будинок, де так невесело жити...

Думати про Матроса для Альоші стало постійною мукою. Всі прикмети, що їх розповів Васька Глухий, ніби не говорили, що загинув саме Матрос. А проте сумніви, страшні, болючі, не давали йому спокою.

Так проходили дні. Небо вже переставало бути прозоросинім. Воно обважніло, спустилося нижче над містом і, ніби вкрите пилом і завіяне сірим туманом, почало пускати на землю непривітну вогкість. Ранки стали холодні. На бруку довго не висихала вода, а часом починав падати різкий дощ, студив холодний морський вітер. В будинку стало холодно спати. Хлопці придумували присовувати на ніч матраци щільно один до одного й спали, гріючись власними спинами. Тільки Альошин матрац залишався, як і раніш, одинокий біля дверей.

Одного дня Васька Глухий заявив, що сьогодні випусують Пувичку. Він сам пішов за ним до лікарні, і через кілька годин вони повернулися до будинку вдвох, веселі й горді, бо Пувичка тепер мав що розповідати й чим хвалитися перед товаришами. По-перше, йому зашивали живіт кривою голкою, наче лантух, а він потім пальцями повидирав ниточки, бо він не дурень так швидко піти з лікарні. Там він спав, як герой, на справжнім ліжку, укривався ковдрою, їв добрий суп із білими сухарями, потім різну рибу, молоко й інші пундики, що й не снилися хлопцям у будинку.

Пувичка несподівано з'явився на порозі будинку і постояв хвилинку, доки на нього звернуть увагу.

— Ну, ось і ми,— сказав він, поглядаючи на товаришів.

— Пу-у-увичка! — роздалось по кімнаті.— Пу-у-увичка! Диви, як не репне!..

Він стояв тепер, як колись Матрос, заклавши руки в кишені й граючи спокійним презирством.

— Пошти,— вимовив він так, як колись вимовляв Матрос.— А які тут у вас новини?

Потому він явився до Таракана й вислухав від нього те, що той казав усім хлопцям ще як приймав будинок.

Цілий день Пувичка розповідав хлопцям про своє життя в лікарні. Які він там виробляв штуки! Ніхто б того не зробив.

Наприклад, він завжди збивав собі перев'язку. Через те рана дуже довго не гоїлась. Лікар навіть загрожував зв'язати йому руки, та Пувичку не злякаєш. Потім він брав у хворих хліб, і ніхто не міг його спіймати, взагалі там було багато цікавого. Хлопці слухали його з заздрістю, що одверто горіла їм в очах.

У цей час прийшов Альоша. Пувичка помітив його в дверях і зупинився на півслові. Якусь мить усі з цікавістю дивилися на них, чекаючи, що буде. Потім Пувичка цвіркнув крізь зуби:

— Здоров. Чого дивишся? Не пізнав, може?

Альоша нічого не відповів, ніби не чув привітання. Він пройшов у свій куток. Сів на Матросову скриньку. Пувичка зморщив носа.

— Припадушне... Ще й мовчить. Зануда.

Альоша дивився в вікно, ніби це не до нього. Вид йому був блідий і надто спокійний. В очах горіла німа рішучість: хай там що, він не скаже ні слова.

Пувичка підійшов, став до нього боком і подивився через плече. Альоша витримав той погляд, навіть куточки губ рухнулись з презирством. Це сталося несподівано і всіх дуже вразило. Пувичка почервонів; щоб заховати ніяковість, він кинувся до свого картуза, дістав звідти недокурок і встромив собі в зуби.

— В кого є сірники?— голосно запитав він.

— У мене є,— сказав Васька Глухий. Але Пувичка не чекав, що сірники знайдуться і не знав тепер, що робити, бо закурити в кімнаті він боявся.

— Або ні, хай пізніш, бо я недавно кури́в,— сказав він, ховаючи недокурка.

Посмішка знов пробігла по Альошиних губах. Та Пувичка вже одвернувся, не бачив її. Він пробурмотів погрози на адресу свого ворога і стис свої тонкі, синюшні губи.

...Таракан завів моду самому дзвонити на ніч. В коридорі вже чутно було його кроки. Ось він узяв у руки дзвоника. Залізний язичок ударився об глуху мідь, затиснуту в його пальцях.

VII

Проходив час, і вже всі побачили, що Пувичка не може помститися на Альоші так рішуче й сміливо, як з ним самим зробив Матрос.

Завбудинку одного разу звів їх обох у себе в кімнати. Що він казав їм, нікому не відомо, але помирити Альошу з Пувичкою Тараканові не пощастило.

Альоша не звертав, здавалося, на Пувичку ніякої уваги, все десь бродив, іноді навіть запізнювався на навчання, що почав заводити в будинку Таракан. За це Альошу не раз карано, і це було єдиною втіхою для Пувички.

Був кінець холодної осені. Перші сніжинки падали на мокрі тротуари, на темний брук і, впавши безсило й кволо, як чийсь марні надії, розтавали під ногами похмурих горожан. Одлетіла давно золота свіжість листопаду, потемніли мури будинків, і вже вкривалися вночі сивизною голі віти дерев. Море під сильним вітром шуміло збурено й чорно. Вечірні ліхтарі гойдалися на дротах фантастичними більмами, кинутими в слизоту, у вогкість туману.

Таракана не було в будинку. Кудись він пішов того вечора, залишивши догляд за хлопцями на стару служницю. Хлопці нудилися, не знаходячи розваги і не знаючи, куди себе подіти. Тоді Пувичка підійшов до Альоші й сказав, підморгуючи до товаришів:

— Хундожник, кажуть, що ти вмєш приставлять ма-лахольного. Ану, покажи...

Альоша бликнув на нього, тривожно змахнувши віями.

— Покажи, а то я не бачив. Мабуть, дуже інтересно,— продовжував Пувичка.— Кажуть, що ти аж піну пускаєш. От я так і не вмю.

Альоша глянув на хлопців. Вони дивились на нього трохи злякано, але разом із тим у їхніх очах горіла неприхована цікавість. Якби зараз Пувичці не вдався його намір, вони були б дуже незадоволені. Пувичка відчув цю німу підтримку товаришів і підійшов ще ближче до Альоші, обдаючи його нахабним, зневажливим поглядом. Він знову, ще раз і, може, востаннє, ставив на карту свій авторитет. До цього часу йому не щастило поглумитися над своїм ворогом, бо всі його штуки Альоша зустрічав презирливою посмішкою і тим тільки сердив Пувичку.

Хлопці почали вже були навіть поважати Альошу за цей спокій. Та на цей раз їм було дуже нудно сидіти без

розваги. Вони раді були, не втручаючись до справи, побачити ще раз змагання між Пувичкою та художником.

Пувичка здвигнув ліктем, зачепивши Альошу по голові.

— Ну... Починай... Пускай слину. Почекайте, він так із копита не може. Йому треба подумати. Ось він подумает, як краще, а тоді вже напевне впаде на підлогу й почне гатити головою. О, о!.. Дивіться, вже починають сіпатись губи.

— Не лізь!— крикнув Альоша.

— Губи вже сіпаються... Ніздрі підскакують... Дивіться, дивіться! Які очі!.. Мабуть, зараз вони полопаються, бо вже понапинались, дивіться, як... О! Побілів... Ні, посинів... Зараз починається приставленіє... Розійдись, публіка. Хундожник Альоша Мамалига танцюватиме... Ги-ги!..

Пувичка сам тремтів з напруження. Йому до муки хотілося, щоб Альоша впав і забився головою об підлогу. Він кричав, а сам відчував, що може зараз заплакати, як тільки з Альошею нічого не станеться. Він би вдарив його, вчепився б йому нігтями в очі, але гра мусить іти інакше. Хлопці не хотять, щоб він ударив його. Треба тільки роздратувати, щоб Альоша впав, щоб валявся на підлозі, а він, Пувичка, щоб залишився над ним, відштовхнув від себе ногою і пішов би від нього геть.

— Ну, починай же!— крикнув не своїм голосом Пувичка.— Починай, падучка малахольна! Зараз починай!..

Альоша схопився на ноги і, не тямлячи себе з гніву, кусаючи губи з образи й зненависті, плюнув в обличчя Пувичці шмат слини, забарвленої кров'ю.

— На! Ось! На... Ворюга... Вуркаган!..

Хлопці, що вже горіли, зачаровані вогнем диких пристрастей, здригнули з несподіваного реготу.

— О-го-го!.. А що!..

Пувичка остовпів. Він навіть не витер обличчя: заверещав і кинувся на Альошу.

Вони сплелися голими руками. На них злітало шмаття їхньої одежі. Жагучим клубком покотились обоє на підлогу, в хрипінні й корчах ударились об двері, пересунулися в коридор, не випускаючи з пальців горлянок і чубів. Юрба хлопців ревла, свистіла з захоплення. Пувичка вдарив плечем у надвірні двері. Вітер і вогкий пронизливий сніг увірвалися в помешкання. Пувичка штовхнув Альошу на вулицю. В ту мить тремтяча постать собаки вирвалася з-під воріт і кинулась на Пувичку з голодним гарчанням.

Всі зупинилися. Пувичка з жахом відскочив до будинку. За ним усі шугнули в коридор. Грюкнули двері. Замкнулися.

Тоді Альоша схопив якийсь дрючок і почав з неймовірними зойками бити в двері. Але з коридору почувся тільки тупіт ніг. Хлопці злякано побігли в помешкання.

Альоша вибіг на вулицю. Зібравши всі сили, став бити у вікна. Скло посипалось йому на руки. Але він не помічав ні болю, ні крові. Дрючок несамовито злітав над його головою, ніби цілком заволодівши скрюченими руками, що слухняно рухалися разом із ним. Альоша діставав якусь невимовну, страшну насолоду. Нарешті він махнув востаннє заюшеними руками, заточився, упав під заломом вікна. Сили зрадили його. Він захарчав, розколуپуючи пальцями жорсткий вапняк, заскреготів зубами й забився головою об тротуар. Тіло йому зводили корчі. Очі застигли під лобом, націлившись білими цятками в холодну пустелю ночі. Чорний заскавчав над ним і завив.

В такому стані знайшов його перехожий. Він зупинився над незвичайною картиною: хлопець на тротуарі з муксю безумства на обличчі, і в його скривавлених пальцях — порване мокре вухо собаки, що схилила йому на груди свою голову.

Перехожий покликав міліціонера. Пувичка крикнув у вікно, коли зібралась юрба і підійшов міліціонер, що цей хлопець божевільний, бо ось що він наробив, і що вони боятимуться, коли він лежатиме тут під вікном. Тоді міліціонер, збентежений такою незвичайною пригодою, взяв Альошу на руки, закутав його в свою шинелю і, сівши на візника, сказав адресу будинку на передмісті.

Візник рушив, перехожі розійшлися, похитуючи головами, а собака побіг за дрожками, зазираючи на міліціонера.

Пувичка висунув голову в розбиту шибку. Стежив за міліціонером.

— Повезли до божевільні,— сказав він хлопцям, почувши адресу.

— А що, не казав я, що він не при своїх?

Хлопці погодилися мовчки, вицокуючи зубами з жаху та з холоду, що вривався в розбиті вікна.

Пройшло довгих дві години. Ніхто не порушив тиші.

Нарешті повернувся Таракан. Він увійшов до помешкання разом із служницею, що схвильовано розповідала

Українські, німецькі, угорські письменники на зустрічі в Харкові 1929 р.
Зліва направо (верхній ряд): І. Ковтун, І. Момот, Н. Забіла, А. Шмигельський,
А. Дикий, М. Лебідь, Є. Касьяненко, Зайцев; сидять: П. Панч, К. Петерсон, Г. Лорбер,
К. Клебер, І. Микитенко, Л. Первомайський, К. Грюнберг, Мате Залка, Г. Мархвіца,
І. Кириленко.

йому про неприємні події цього вечора. Став посеред кімнати і злякано обводив очима сірі купки хлопців, що, скулившись під стіною, мовчки чекали на розправу.

— Що ви нарobili?— нарешті запитав він.— Де Альоша? Пувичко, це ти наробив. Відповідай мені зараз!

Пувичка поворухнувся в своєму кутку. Муркнув:

— Альошка тронувся. Побив вікна. Словом, із ним неблагополучно. Одвезли в лікарню.

— Хто одвіз? Бандит ти!

— Міліція. На вулиці схопили й повезли.

— Куди повезли?

— Мабуть, у жовтий дім. Бо туди, на слободу...

Завбудинку схопився за голову.

— Нещасний хлопець! Я вже думав віддати його до школи. От нещастя! Затуляйте вікна старими матрацами,— звернувся він до служниці.— Завтра поїду в лікарню, хоч довідаюсь, що йому сталося. Спати! Щоб мені було тихо!

Він вийшов у коридор і подзвонив. Хлопці з якоюсь полегкістю почали вмощуватися на ніч.

VIII

Міліціонер привіз Альошу до тихого будинку, що стояв у темнім оголенім саду, оточений камінним парканом.

— Де це ми?— спитав нарешті Альоша, опритомнівши від холоду. Міліціонер, не випускаючи його, підійшов до воріт і став бити ногою в темне коване залізо.

— Нічого,— говорив він до Альоші,— ти не бійся. Тут буде добре і тепло, і все. Ти чий?

— Я з будинку. Куди ви мене ведете? Пустіть! Я не знаю, де це я. Пустіть...

Міліціонер похитав головою, притиснув його до себе й знову заgrimів у ворота. Залізо глухо стогнало, здригаючи під ударами його чобота. Нарешті вийшов з ліхтарем бородатий чоловік. Попихкуючи люлькою, він дуже весело запитав:

— Кого тут носять чорти в таку пору?— і став одмикати хвіртку.

— Приймійть хворого,— коротко відповів міліціонер.

Альоша вп'явся йому в шинелю.

— Не підуду!— закричав він з одчаєм.— Не підуду. Я не хворий! Пувичка нарощне дражнить мене.

Але дужі руки чергового санітара вже тримали його. Незнайоме обличчя схилилось над ним, промовляючи спокійно і байдуже:

— Ну, годі. Цить! Ходім, ляжеш спати.— І він повів його між нічних корпусів лікарні. Десь глухо зачинились ворота. За ними бився й розпачливо гавкав собака: йому не вдалося проскочити в двір.

Залишившись на вулиці, він безпорадно кликав свого приятеля й шкрябався в залізні ворота.

В холодних деревах шумів нічний вітер, розгойдуючи вогке тяжке гілляччя. Скупий ліхтарик над дальнім корпусом прийомного покою блимав непевно й тоскно. Альоша тремтів, намагався закутати груди рештками сорочки, що звисала йому з плечей. Санітар мовчки увів його в кімнату. Викликав чергового лікаря. Все попливло перед очима. Теплінь нечутно полилася в Альошине тіло, сковуючи його незримим ланцюгом, приємно тяжким, непоборним. Здавалося, що вона точилася з очей і з бороди лікаря, що підійшов до нього, взяв його за руку і, питаючи про щось санітара, другою рукою скидав з Альоші лахміття. Ще хвилина — і Альоша відчув, що він зникає в цих темних лікарєвих очах, вони втягують його в себе нечутно, їхня глибіння неблаганно сходиться над його головою, і весь він поринає, немов у воду. Він щось намагався відповісти лікарєві. Той шелестів над ним бородою. Але слова не слухали його, спинялися десь у грудях, забиваючи дихання легким і теплим попелом. Потому справжня вода зійшла над ним, він бився об якісь білі гладенькі мури, а цупкі санітарові руки тримали його, намагаючись утопити в тій теплій воді. Далі все зникло. Його кудись понесли і вкинули в безодню, на дні якої ворушилась півтемрява, стогнали страхіття. Все зникло.

Нарешті він прокинувся.

Дикий регіт падав на нього бухнатим, наче порожнім всередині, камінням. Альоша розплющив очі.

В загразоване вікно цідився ранок синювато-блідою піною. Перед очима стояла висока стіна, знизу сіра, а вище біляста. До стіни прихилившись, стояв розіп'ятий. Потрясаючи животом, він реготався до нестями, а його очі непорушно дивилися на Альошу. Холодний жах підвів Альошу на ліжку. Він схопився руками за бильця. Тоді розіп'ятий відхилився від стіни і, озираючись навколо, швидко, злякано перебіг між рядами ліжок і сховався десь

у кутку. Альоша хотів простежити за ним, але в цю мить він помітив, що з двох протилежних кутків на нього дивляться чийсь стурбовані очі, блискаючи загрозливо й тривожно.

Потому підвелися, пішли по кімнаті, заспівали ще якісь жовті обличчя, з чудними, безглуздими посмішками, з хитро примруженими очима й зведеними над мокрим лобом бровами.

Якийсь печальний дідок підійшов до його ліжка, постояв довго, мовчазний і засмучений, соромливо поворушив пальцями, закриваючи на грудях довге рудувате волосся, і відійшов, не сказавши ні слова. В куточку він присів, підігнув коліна, став креслити навколо себе пальцем, намагаючись пеленою сорочки закрити від усіх те, що він робив. Але це не вдавалося йому, бо через його плече зазиравав високий похмурий чоловік і швидко чиркав і собі щось олівцем на папері, що його він добував із ремінної торбинки. Та торбинка висіла йому через плече на старому вузлуватому мотузочку. Дідок раптом підвів голову, помітивши чоловіка, швидко затер рукою те, що він ніби накреслив перед собою. А чоловік зробив вигляд, ніби йому зовсім байдуже. Склав у торбинку папери і відійшов у другий бік. Дідок почекав, посидів і знову почав креслити. Чоловік знову почав наближати...

Далі звідкись долинув тужливий крик. Альоша обернувся. Побачив двері, а за ними кімнати, такі самі довгі й заставлені ліжками. І звідти линуло якесь невиразне голосіння. Помешкання наповнилось людьми, що подібних до них він ніколи не бачив. Вони кружляли перед ним, ніби в страшному сні сповнювали помешкання лементом, тьмарили його брудом своєї подраної білизни, перекривленими рисами облич, сірим кольором губів, безнадійним бликанням очей.

Альоша загубив дідка і чоловіка з торбинкою. Все злилося в нечуваний ярмарок безумства. Засліплений непевними ідеями розум блукав тут страшними манівцями, сіючи навколо підозріння, самохвальство або жах воскової байдужності.

Між того ярмарку яскраво вирізувалась постать огрядного чоловіка з закованими по лікті рукавами. Підібравши поли довгого халата, він переходив з однієї кімнати до другої і з таємничим виглядом сповіщав усіх, що він на рещті має своє підприємство і продає на ньому тисячу пу-

дів м'яса щоденно. Він підійшов до Альоші. Підперезаний рушником живіт звисав йому двома лантухами. Синя шкіра напиналась над вилицями, а в очах горіло безнадійне самовдоволення.

— Тисячу пудів м'яса, як вам здається? — запитав він Альошу. — Не забудьте, самої яловичини. Сьогодні я одержую партію свіжих сортів. Продаж буде не менше як три тисячі пудів...

Він нахилив до Альоші своє обличчя й підняв угору тремтячу руку, на якій проступили сироти. Альоша закричав, зіскочив із ліжка, хотів бігти.

— Куди ти? — почув він чийсь спокійний голос. — Не бійся, він не зачепить...

Перед ним стояв санітар, придивлявся до нього уважно, гостро. Він узяв Альошу за руку. Злегка затримав його.

О десятій ранку в палату увійшов лікар. Це був не той лікар, що його вчора ніби вві сні бачив Альоша. Цей був у звичайній одежі, не мав на собі білого халата, лице мав голене; з крутого чола звисало йому двоє широких чорних крил. Його ніс, подібний до пташиного, мав на собі окуляри, що нагадували теж пару крил; синюваті, скривлені набік, вони сходилися над носом у чорну випнуту пружину, готові щохвилини розправитися й замахати у повітрі. Крізь них проступали холодним супокійним блиском вузьенькі сірі очі. Заклавши руки за спину, лікар стояв коло дверей, бігаючи по палаті цими сталевими скісками очей. Він зупиняв їх на обличчі кожного хворого на одну коротку мить, і те обличчя, ніби врізане сталю, розходилося від цього погляду в безглузду посмішку або хмурніло ще більше, перетинаючись тінню зненависті. Інші ж залишались непорушні й тихі, їхні вирази свідчили, що вони не помічають нікого навколо себе, перебуваючи за далекими гранями, в тумані ірреального.

Одну хвилину лікар вдивлявся у ці воскові риси ката-лептиків, потім рвучкими кроками пройшов у другу палату, а за ним, вигукуючи, виробляючи мармизи, посунуло кілька неспокійних маніяків. Він приймав від них скарги й вислуховував погрози. Потім він повернувся: сказав санітарові привести Альошу до кабінету.

Альоша увійшов у чисту і тиху кімнату, пахучу від ци-

гарок і озону, що постійно стояв тут від електричних розрядів. Дивовижні приладдя падали йому в очі темним блиском. Із високих шаф виступали тісні колони книг, тяжкі в своїй неймовірній кількості. Лікар сидів біля столу, поклавши на зелене поле бліді, непорушні пальці. Сашітара підвів до нього Альошу.

— Здрастуй,— тихо сказав лікар.— Сідай тут, на стілець. Як тебе звуть, звідки ти?

Альоша назвав своє ім'я, сказав, що він був у будинку.

— А чого ж ти тут?

— Мене привезли.

— Хто? Навіщо тебе привезли?

— Не знаю. Я не хотів. Пувичка допікає мене за Матроса. Ми з ним побилися, а він викинув мене надвір. Потім мене привезли сюди. За ворітьми залишився собака... Чорний... Пустіть мене...

Голос йому затремтів. Він відчув, що йому підкочується до горла неможливо гарячий клубок.

— Пустіть...

— Ти хочеш повернутися в будинок?

— Ні, я не хочу туди... Тільки пустіть...

— А куди ти підеш?

— Не знаю. Я подивлюся. Кудись та піду...

— Так-с...

Лікар помовчав, потім запитав раптом:

— Де це ти порізав руки?

Перед тим він уже мав розмову з завбудинку. Той розповів йому про обидва напади, що трапились з Альошею.

Альоша глянув на свої руки, перевів на лікаря здивований погляд.

— Це, мабуть, як бився з Пувичкою.

— А хто бив вікна?

Альоша незрозуміло відкрив очі, намагаючись щось пригадати. На обличчі йому відбилосся глибоке, напружене зусилля. До серця підступила невловима туга. Здавалося, що вона густішає, заповнює груди, як хмара, і ще хвилинка — і вона впаде, осяде дощем.

Тоді стане відразу легше. Але для цього треба щось пригадати... Він зсунув брови, кинув на лікаря погляд, в якому була і ніяковість, терпка, болюча, і благання, і мука.

— Вікна? Відпустіть мене...

Він одвернувся, потім, схлипнувши на повні груди, зарідав несподівано, сильно, здригаючись всім тілом.

— Явиліпив із глини чорта. Пувичка вкрав його, а він був Матросів...— промовляв він крізь гірку й пекучу зливу сліз.

— Чорт був Матросів. Я йому сам подарував. Тоді Матрос посварився з Пувичкою і вдарив його ножиком, а сам утік... Васька Глухий каже, що то його... з-під.. потяга...

Ридання змішали йому слова. Лікар нахилився над ним, уловлюючи жагучі уривки інтонацій.

— Кого? Що з-під потяга?.. Заспокойся... Кого з-під потяга?..

— Матроса...

— Ага, ти думаєш, що Матрос убився?

— Атож... Васька каже...

Лікар блиснув очима, вловивши одну думку з цього вихору ідей, що розривав Альошин мозок. І він зробив з неї зброю.

— Неправда! Васька зовсім не знає, чи то був Матрос, чи ні. Я думаю, що то був не Матрос. Ти дурно плачеш.

Альоша замовк. Очі ще горіли, та вже були сухі, ніби сором висушив сльози. Це вперше він заплакав. Він не плакав навіть тоді, коли не стало Матроса. І тепер не знав, як це сталося.

— Може, ти розкажеш, що ти робив у будинку, де ти був раніше? — згодом запитав лікар.

Альоша мовчав. Більше він нічого не хотів, не міг розповідати. Як його не хотять звідси випустити, то хай хоч пустять у двір собаку. Чорного собаку, що за ворітьми. Лікар пообіцяв йому, що собаку впустять.

— А тепер дивись сюди. Так. Чудово. Поклади сюди ногу. Дай мені твою руку. Все прекрасно.

Лікар швидко глянув в Альошині очі, затулив потім рукою одне з них і стежив, як поширюється чоловічок другого. Реакція цілком задовольнила його. Він спробував на акомодацию і конвергенцію. Чудово. Тоді він вийняв з кишені блискучий молоточок і стукнув Альошу по коліну. Нога стрибнула вгору. А ліва? О, ліва також не гірше. Рефлекси не залишають бажати кращого. Ну, звичайно, тут годі шукати патологічних. Бабинський, Опенгейм, Росолімо — все це відразу одпало.

— Альошо, ти зовсім молодець і можеш не плакати. Стривай, отак що я роблю?

— Ой, колете! — здригнув Альоша.

— От і прекрасно. Не подобається? Ну, йди.

Коли санітар підійшов до Альоші, щоб одвести в палату, він раптом вишкірився на лікаря.

— Не підуй! Там страшно...

— Ні, ні, ти не будеш там, — заспокоїв лікар. — Ти будеш в іншій кімнаті, де зовсім спокійно. Ми тебе швидко пустимо, отже ти не турбуйся і нічого не бійся. Одведіть у п'яту, — звернувся він до санітара.

Коли той вивів Альошу, лікар забігав по кабінету рвучкими кроками. Потім став і покрутив сердито головою.

— Знервоване до краю... Що за напад?.. Сестро! — покликав він. — Простежте за цим хлопцем! Він буде в палаті для епілептиків. Не спускати з очей.

Перші дні, сповнені тривоги, і ночі з страшними снами пройшли. Альоша у п'ятій палаті і вже почав звикати до цих людей, що були з ним. Це були ніби звичайні люди, і лише кожний із них мав якусь чудну вдачу. Їх було в цій кімнаті шість чоловік.

Альоші дали ліжко ближче до вікна. Він ліг і до вечора пролежав мовчазний, ніби прибитий усім тим, що трапилося в його житті за останній час. В дальші дні він ніби заспокоївся. Став придивлятися до своїх сусідів.

Ближчий до нього був літній уже чоловік, надзвичайно чепурний і дуже в'їдливий. Його звали Степан Іванович. Нікому не дозволяв він близько підійти до свого ліжка або щось зачепити з його речей. Коли Альоша торкнувся був випадково до його ковдри, він довго потім її обтрушував, мимрив щось собі під ніс про те, що ніяк не можна оберегтися: кожне тобі робить шкоду, ніби Альоша вчинив йому справді велику прикрість. Про це він говорив мало не цілий день.

Решта, що були в кімнаті, нудилися його дріб'язковими скаргами, але він не вгавав і, не задовольнившись з того, сідав зрештою на своєму ліжку, діставав паперу й починав писати лікареві довгу скаргу на всіх, що його не поважають й не беруть його спокою. Потому він перечитував своє писання другому сусідові.

Це був сухий, як тріска, високий чоловік, з неспокій-

ним рухливим обличчям, на якому щохвилини відбивався вираз загадковості й глибокого страждання.

Кілька разів на день він заявляв, що тяжчого від нього хворого не можна навіть уявити. Раптом він запевняв, що йому зовсім перегоріло серце, що він починає спінути або що перестає чути будь-які звуки чи розмови сусідів. Коли й на це не звертали уваги, то він заломлював руки за шию, відходив і довго стояв з виразом людини глибоко ображеної, незрозумілої та нещасливої. Степан Іванович звав його паном техніком і ставився до нього дуже заповігливо, поштиво та солодко. Він щохвилини радий був потиснути йому руку, зазірав йому в вічі, ніби з захопленням, посміхався віддано і навіть кланявся йому. «Пане техніку, ви людина справді розумна, ви вчена людина, ваш розум не те, що їхній або мій. Я що? Так собі — темний чоловік. Правда, я вже зовсім видужую. Останній напад був страшенно легкий. Навіть дивно, до чого легкий. Я зовсім його не помітив. Але чому ж все-таки така несправедливість? Невже не можна зрозуміти, що це ображає мою гідність? Як кожне буде зачіпати мої речі, то що ж із цього буде? Я ж нічійх не зачіпаю. Я навіть не доторкнувся ні до чого. Прошу й мене не зачіпати. Вислухайте, пане техніку, я про все написав лікареві. Ви людина надзвичайно розумна, я поважаю вас. Ось я про все пишу».

Так Степан Іванович годинами виявляв свою пошану до техника, що знаходив у ньому в свою чергу співчуття до своєї хвороби й розпалював щоразу більші бажання ще більшого співчуття. Техніка звали Курочкою, але Степан Іванович ніколи так не говорив. З поваги до нього він звав його паном техніком або навіть інженером. А втім, коли приходив у палату лікар, Степан Іванович зраджував пана техника і починав ще більше розсипатись перед лікарем. Решту хворих він вважав за нижчих від себе і тому ставився до них зневажливо, завжди ображався і радий був сперечатися з кожним через найменшу дрібницю.

За кілька тижнів Альоша не міг уже дивитись на Степана Івановича. Він почав тікати від нього в коридор, де йому дозволено було гуляти, скільки він хоче, і цілими днями бродив він самотній цим безкінцевим коридором. Низький, цементований знизу й зашпунтий згори тяжкими арками, сивими від часу й півмороку, цей коридор нагадував давні часи середньовіччя, коли дім для духово-

хворих був для них і вічною в'язницею, де хворих приковували ціпами до холодних слизьких мурів і гнали з них злого духа катуваннями і тортурами.

Геній сміливого француза Пінеля, здавалось, зовсім не пролітав цим коридором, хоч уся лікарня була кращим зразком того, що досягли люди до цього часу, і найкультурніші лікарі віддавали тут свій розум і серце тим, чий серця і чий розум залишили в житті межі реального. Озброєні найтоншими знаряддями науки, ці самовіддані люди серед страшних картин безумства жили лише тими радощами, коли їм щастило повернути хоч небагатьом із хворих найбільше світло життя — світло розуму.

В цьому будинку стояв постійний, невгаваний гул. Пересичені маячінням, мешканці його наповнювали кімнати надпоривними й дикими, печальними й беззмістовними вигуками; удари їхніх кулаків у двері линули в коридор і завмирили в його глухій порожнечі.

Альошу не лякав уже цей гул. Він підходив іноді до дверей паралітиків, щоб послухати феєричні пророцтва високого парубка, що, блискаючи потьмареним поглядом, виголошував себе за Магомета і кликав людей до праведного життя. В другій палаті шизофренічний юнак розпалено декламував свої поезії і з безумною радістю сповіщав усіх, що в нього закохана велика артистка, світова красуня й перша жінка на світі; отруєна коханням до нього, вона надаремне шукає з ним побачення. Він вирішив непохитно зберігати свою незайманість...

В тій палаті, де був Альошин знайомий дідок, відбувалися якись надзвичайні події. Альоша помічав це з того, що лікар часто забігав туди, там завжди вартувало кілька санітарів, і двері палати було завжди найщільніше замкнено. В ті години, коли хворих пускали в коридор на прогулянку, Альоша не зустрічав дідка. Тільки другий, високий і похмурий, що викрадав у діда його таємні рисунки, бродив із своєю ремінною торбинкою, притискаючи її до впалих грудей. Що робиться з дідом, Альоша надаремно старався вгадати.

В свою палату Альоша з'являвся тільки на їжу та потім увечері, коли треба було вкладатися спати. Він уникав тепер і техніка, що почав вимагати від нього співчуття до себе і лякав його брехливими вигадками, ніби йому висохла печінка й починають відпадати ноги.

Альоша зненавидів їх. Він, нарешті, випросив у лікаря дозвіл виходити не тільки в коридор, ба навіть надвір. Таємна тривога мучила його вдень і вночі: де Чорний? Чи його пустили в двір, чи він десь пропадає попід холодними ворітьми, звідки його женуть камінням. Яка ж нестримна радість опанувала його, коли він одного дня, закутаний в довгий сірий халат, вийшов надвір!

На широких пустельних доріжках саду лежала чиста зима. Повітря було сине від морозу і сонця. Альоша відчув, як у шкіру йому впинаються гострі голочки. Він побіг між довгими будівлями в кінець двору, звідки було чути стук сокири й пахощі кухні. Собака вихопився невідомо звідки, ударився головою в Альошині коліна, затремтів з радості, а його впалі боки ще дужче дрижали з холоду.

Від того разу Альоша хоч на хвилину виходив щодня надвір. Санітари й вартовий біля воріт уже звикли до нього й дивувалися між собою, навіщо його тримають тут, у лікарні. Собаку гнали з двору, одначе не били, і він щоразу придумував якось знову перебратися через камінний паркан і бродив порожніми доріжками саду, а іноді лягав десь під деревом чи під затишною стіною і чуйно дрімав довгими годинами.

Так день за днем проходив час.

Одного разу, гуляючи надворі, Альоша натрапив на одну річ, над якою він спинився, мов зачарований. Під стіною маленького будиночка, де жив доглядач двору, в куточку біля паркана лежав присипаний снігом невеличкий горбик звичайної глини. Рудий вершечок його, пригрітий сонцем, витикався з-під снігу вогкою лисиною. Альоша, надибавши цей горбик випадково, став над ним, затремтівши з хвилювання. Він озирнувся навколо й швидко припав до глини, намагаючись вколупнути її своїми задубілими пальцями. Та це нелегко було зробити. Серце йому забилося швидко й гаряче. Коли б дозволили скористуватися з цього скарбу! Скільки штукоч можна було б наробити... Як це хороше сталося, що його сюди привезли. Тільки в кого ж спитати? Де можна буде притулитися, щоб розпочати роботу?

Альоша забув за все, присівши над горбком і охопивши руками його холодну маківку. А з вікна за ним стежили пильні очі. За хвилинку санітар уже був над ним. Ухопивши його на руки, він приніс його до лікарєвого кабінету.

— В чім річ? — запитав лікар.

— Хлопець... надворі... — зашепотів санітар, розповідаючи про цей випадок. Альоша підійшов ближче і, підвівши очі на лікарів ніс, заговорив швидко, хвилюючись:

— Там глина... там її дуже багато. Якщо я візьму трохи, то її не позначиться. А я робив би з неї такі штучки! Однаково ж я дурно гуляю... Нехай мені дадуть хоч трохи...

Лікар подивився на нього пильно, серйозно, потім лагідно посміхнувся.

— Чого ж ти хвилюєшся? Якщо хочеш, можна було б дати. А тільки я вже збирався був пустити тебе назад... у будинок.

— Пустити? Як пустити?.. Я не піду.

— Ну, як же ти не підеш, коли ми тебе випишемо звідси та й уже. Ти собі здоровий хлопець, нічого тобі не робиться, йди в будинок. Ми ж не можемо тримати в себе здорових хлопців.

— Так я не хочу в будинок. А зараз зима. Куди я піду? В будинок я не піду.

— Це вже як знаєш. А куди ж ти підеш?

— Нікуди. Як буде тепло, тоді піду собі кудись... А тепер не піду... Не виписуйте!.. Мені голова болить...

Він зашарівся від того, що сказав неправду. Лікар похитав головою, знову посміхнувся.

— Ах, ти ж симулянт... Ну, дайте йому глини. Принесіть, хай покаже, що він уміє зробити.

Альоша вийшов із кабінету щасливий. Він прилаштувався в коридорі на лутці, подалі від своєї палати, і з того дня його життя пішло повною рікою захоплення в праці.

Зрання залишав він свою палату. Степан Іванович останніми днями перебував кілька нових нападів і ставав уже зовсім неможливим сусідом. Цілими днями писав він нові безкінцеві скарги лікареві, вимальовуючи довго й педантично кожному літеру. Його олівець наче прилипав до кожного слова, і він без кінця совав ним на одному місці. Літери роздувалися й пухли, доки олівець нерішуче пересувався на нове місце, щоб часом і на ньому почати ту саму фразу, яку допіру він був уже кінчив. Потому Степан Іванович брав акварель і пензлі й починав оздоблювати свої листи якимись чудними малюнками.

Дрібна одноманітність його роботи набридла Альоші.

Він ставився до неї з презирством, яке старався заховувати в собі. Сам він почав ліпити велику групу Лаокоона — людей і гадюк, що сповивають їм плечі, ноги й шиї, — так як він бачив у місті, на майдані зеленого скверика, перед будинком Червоної Армії. Деталей він не міг зберегти в своїй пам'яті. Лишилось тільки саме велике глибоке враження, внутрішній хвилюючий зміст тієї групи. І він віддався в роботі стільки ж і спогадам, скільки інтуїції. Під його пальцями народжувались дивовижні голови, сповнені страждання й могутньої скорботи, народжувались груди, в які впиналися жала гадюк.

За кілька день до їхньої палати привели ще одного хворого. Це був блідий юнак років вісімнадцяти, з жовтими, майже прозорими вухами, з губами, наче з тонкого папірусу, під яким проступав кривавий сік. Глибокі блакитні очі юнака блищали тоскно, а хвилинами — екзальтовано. Звали його Роман.

Одного разу Роман підійшов до Альоші нечутно, коли той захоплено працював над третьою постаттю своєї групи.

— Що це ти робиш? — спитав він.

Альоша стрепенувся з несподіванки. Обернувшись, він побачив Романа й посміхнувся до нього дружньо. Роман мав уже краший вигляд, наче тяжкий сон почав сходити з його обличчя.

— Та... ось... цю штуку... — ніяково сказав Альоша. — Виходить, чи ні?

Роман махнув головою. Очі йому блиснули.

— Виходить! А я вмю малювати.

— Ану покажи.

— Сьогодні лікар дасть мені фарби, а то Степан Іванович не дає й торкнутись до своїх. Тоді побачиш.

— А ти давно вмєш?

— Я? Хто його знає.

Роман замислився, ніби хотів щось пригадати. Потім сів біля вікна і став дивитись на Альошину працю.

— Не знаю... А можна мені дивитись? — спитав він за кілька хвилин.

— Дивись. Тільки не питай нічого, аж поки не кінчу.

Роман просидів коло нього мовчки до вечора. На ранок він дістав собі фарби й кілька невеликих квадратів дикту. Він прийшов до коридору і показав те Альоші.

— Ну, давай тепер. Ти своє, а я своє.

Вони обидва віддалися своєму натхненню. Кілька разів на день повз них проходила сестра. Спіняючись на кілька хвилин, вона стежила за ними віддалік, потому йшла до лікаря й розповідала йому.

Роман приступив до своєї праці, наче в тумані, не знаючи навіть, що саме він малюватиме. Потому, немов із чарівного джерела, десь прихованого в таємних глибинах підсвідомого, пролились неясні бажання, на дикті стали загорятися фарби. Він малював страшну пожежу. Далекі заграви напинали в нічному вітрі свої огненні крила, а на передньому темному плані ночі осяяний полум'ям дзвін махав тяжким залізним язиком. Напружена рука людини хапала віршовку, розметану вітром, і стискувала її чорними перегорілими кістками пальців...

Альоша довго дивився на його працю, глибоко вражений, схвилюваний і розгублений перед цією стихією фарб і темного відчаю.

— Де ти вчився? В художественій?..— спитав він, одійшовши від своєї глини.

— Ні. Ніде. Хто його зна, як це воно виходить.

Вони стояли в мовчанні, вдивляючись у те, що створив Роман і що було для нього зовсім чуже, ніби до нього він навіть не диткнувся й пальцем.

— А я ще змалку,— сказав Альоша на свої думки.— Повсігда ліплю, як є глина. Я хочу в художествене. А ти?

Роман мовчав. Він стояв, прихилившись до підвіконня й закривши очі. Його пальці дрижали. По обличчю пробігала молочна сивувата тінь. Він видушив з горла хрипкий вигук і, розставивши руки, раптом пішов просто, хитаючись, у напівтемну глибину коридора. Альоша злякано закричав і побіг за санітаром.

...В палаті бився Степан Іванович і ламав руки технік. Санітар ухопив Романа на руки і поклав його під дверима.

В цю мить Альоша почув урочистий спів. Він линув по коридору з тієї кімнати, де був дідок, якого вже давно не бачив Альоша.

ІХ

Пролетіли весняні вітри, в саду запахло свіжою землею і корою набряклих дерев. Коли траплявся теплий день, з палат випускали хворих, і вони бродили вогкими доріжками — ці живі контрасти сонця і світлої блакиті. В кінці саду почали розкопувати грядки, лікар щодня приходив

туди поглянути, як працюють ті, що до них повертається здоров'я. Альоша охоче перебував там цілими днями. Роман працював на грядках з захопленням, а малювати він зовсім кинув.

Як це сталося? З очей Романові зійшов поволі сумний блиск, а разом із ним погасли й ті рубіни, малахіт і бурштин, що недавно ще спалахували під його рукою. Останні його малюнки, що їх він виконав недавно, коли вже майже зовсім одужав, були безбарвні й шаблонні. Так міг би намалювати кожний, хто справді ніколи не тримав у руках пензля. Альоша боляче переживав це вгасання творчості свого приятеля, якого любив саме за цю минулу неймовірну гру фантазії. Тепер він не згадує навіть про фарби, копає цілими днями грядку і збирається йти на волю. Лікар, вивчаючи його останні малюнки, вдоволено, а разом і сумно хитав головою.

«Цей хворий видужує,— думав він, бігаючи по своєму кабінеті рвучкими кроками,— ланцюг свідомості знов заковано новими ланками, що були розірвані, перетерті іржею хвороби. Більше немає влади підсвідомого. Воно вже не може кидатися в зовнішнє середовище своїми незчисленими скарбами набутого за життя змісту. Годі. Тепер, мов через скупу цідилку, воля свідомості перепускатиме цяточки творчості, що припадають на долю нормальної людини. Тільки потрібне, тільки безпосередньо корисні образи входитимуть у потік свідомості, а решта... решта піде назад, тиснута в ковані таємничі льохи, на вічну схованку... Творчий процес твій, Романе, стає механічний, ремісницький. Ти будеш добре фарбувати паркани, маститимеш дахи та ринви, як кожний нормальний учень у малярській справі... Нормальний. Отже, тебе можна буде цими днями й виписати...» Потім він розглядав перші його малюнки, дивувався з їхньої сили. Ніби затьмарений Врубелів геній витав над ними, запалюючи самоцвітне каміння фарб темним рязучим блиском.

Альоші лікар рішуче запропонував залишити лікарню. Та він тепер уже й не сперечався. Сонце й весняний вітер вабили скорше вирватися з цього темного царства на волю, в невідоме. А невідоме стояло перед ним за ворітьми лікарні.

Їхній будинок розформовано. Про це він уже довідався. Хлопців десь віддано в інші будинки. А дехто з них повтікали з Пувичкою.

Та Альошу ніщо не лякало. Він тепер сам уже вірив у те, що казав Матрос, і мріяв він тепер про художню школу з новою силою бажання й надій. Вони розквітли йому разом з весною.

Вночі, напередодні того дня, коли він мав залишити лікарню, сталася одна страшна подія. На ранок гудів коридор, бігали санітари, хвилювалися.

Потім високого чоловіка з торбинкою, що стежив цілий час за дідком і списував його плани, понесли десь в операційну.

...Дідок, перейшовши за останні межі свідомості, підкрався до нього вночі й зубами перетяв йому горлянку. Але йому не вдалося вирвати з рук свого супротивника ремінну торбинку. Той затис її в скрючених пальцях так, що вона ніби зрослася з його холодною, мокрою шкірою.

Цей випадок був останньою краплею, що, впавши в Альошине серце, переповнила його жахом. До цього він якось пропускав повз себе страшні прояви життя в цій лікарні. Тепер йому забракло сил. Разом підступив до горла крик: «На волю!»

Він побіг до лікаря.

— Ну? — спитав той. — Як здоров'я, Альошо?

— Пустіть!.. Я вже піду, мені ніщо не болить, — заговорив він благально.

— Іди, іди, ніхто ж тебе не буде тримати.

Він покликав санітара: велів випустити Альошу з лікарні. Сині окуляри стрибали йому на носі, ніби крила на вигнутій пружині, збираючись розправитися і замахати в повітрі. Потім він простяг Альоші руку.

— Будь здоровий, скульпторе.

Альоша з трепетом потис її своєю рукою і вибіг за санітаром із кабінету.

Х

Весна обступила вже сонячними колонами й столицю республіки, далеку від цього південного міста, де ми залишаємо Альошу в ту саму хвилину, коли він, скинувши халата, надів своє лахміття і, радіючи сонцю, вийшов за ворота лікарні.

Тим часом передмістя далекої столиці ще ледь набрякали пахощами дерев, що набували соків у ранкових туманах, змішаних з димом заводів. Багряне сонце вставало,

збуджуване потужними гудками — до праці, розміреної та неужильної, мов цикли самої планети, що на ній вони постали, трубили й кликали...

Весна підійшла на вогких ведмежих лапах і дихала з пролісків, із молодих дубових хащів теплою парою, пускала на землю вус, і він хилився під вітром, вигріваючись в силі й молодій пишності. А в самій столиці неугавний брук розливав буйну радість. Вона всміхалася плямами на мурах будинків, бризкала реготом з-під коліс трамваїв, задиркувато скакала високими риштованнями й гула в шумливій юрбі, що безнастанно заливала мокрий асфальт тротуарів. Все поспішало на працю, мовби велика повінь стреміла залити вулиці й завулки, майдани й мури і, вихопившись за ці камінні межі, хлинути через шпилі й високі антени в простори цілої республіки.

Могутній пульс ритмічно бився в серці країни, надимаючи артерії міста новими й новими хвилями.

А одного дня особливо гули майдани, шуміли роздоріжжя й насували колони юнаків з радісними чубами, роздмуханими вітром. Поміж ними, між темних лопухів, шаріли червоні маки, і дзвінкий сміх, і пісня юнок злітали в весняне небо й тріпотіли в блакиті. Тяжкі грузовики проривались громохко-буряно крізь хвилі плечей і голів, крізь набакирені кепі й розстебнуті куртки, крізь море плакатів і перекривлених дерев'яних опудал генералів, попів, лордів, фабрикантів з неймовірними черевами і стражників з такими ж вусами. Грузовики жбурляли громові гасла, сипали сміх і пісню, спалахували вогнем кумачів і кров'ю молодих відкритих грудей, блискали непідробленим світлом очей і криком піонерів і гриміли далі — непереможні символи весни. Від них корчилися і танцювали в руках юнаків розмальовані опудала генералів, танцювали танок своєї загибелі; над нею шуміли вже нові бадьорі потоки...

То було комсомольське свято. Молодий карнавал.

Асфальтована площа перед спокійним будинком з колонами, де працює центральна виконавча воля республіки, гула сьогодні під молодим карнавалом. Величний гін вулиці Лібкнехта, граніт і бетон високих палаців, що несподівано перетинають зір своїми мурами, і навіть архаїчні автокефальні миколаївські бані, перед якими вночі лаються, чекають і борюкаються візники, — все всміхалося сьогодні блисками сонця.

Пісні! Могучі, як буря, і юні, як їхній автор Усенко,

пісні лунали в громадах кварталів, плескали в мури палаців, звивались і палахкотіли, мов ті вогненні прапори, що на шпильях ВУЦВКу.

Туди стремлять колони юні —
Ми інсургенти злих времен...

Хвилі котилися над юрбою, влітали в вікна, розносили грім і раптом перетиналися хмарами:

Ой буйна впала голова,
Варшава кров'ю залилась,
— Схопив це телеграф...

І назустріч линула з струнких колон, із тисячі грудей, з розкритих вуст — грізна відповідь:

...і нерви класу!..

Потім знову сходились хвилі, міцнів вітер, і в рокові дев'ятого валу майдани й вулиці трепетали юним ентузіазмом.

Пісні! Могучі, як буря, пісні лунали в громадах кварталів, плескали в мури палаців, звивались й палахкотіли, мов ті вогненні прапори, що на шпильях ВУЦВКу...

Веселі юрби пливли звідсіля аж за місто. Там, на широкому полі, під колонадами весняних дерев, запальні провідирі комсомлії виголошували короткі й гучні, як постріли, промови.

На імпровізованім підвищенні стояв юнак з кашкетом у руці.

Він розмахував перед собою кашкетом, розрубуючи святкові гасла несподіваними цезурами. Юрба зривалася в вихорі оплесків і вигуків.

А збоку в цей час за промовцем стежила пара непорушних серйозних очей, що, пробившись крізь натовп, здавалося, хотіли втягти промовця в свою вогку глибіню. Ці очі належали юнакові років шістнадцяти, одягнутому в лантух і з куделею на голові, що гріла його, напевне, краще за будь-який кашкет. Він стежив за кожним рухом промовця, за кожним його словом. Якась глибока сила підіймала йому груди. Він щоразу то блід, то вкривався несподіваним полум'ям. Губи йому ворушилися вслід за словами промовця, а руки, глибоко засунуті в кишені, стискалися в кулаки й тремтіли з напруження. Він не спускав промовця з очей і тоді, коли той кінчив і зіскочив у море стрічних рук і голів. Він стежив за ним, намагаючись не відби-

тися далі як на один ступінь. А як він почув, що промовця кликали з усіх боків Харитоном, то міг уже легко триматися поблизу від нього, пробиваючись на це ім'я. Кілька разів він уже навіть хапав його за краєчок блузи, але звернути на себе його увагу, через натовп, не щастило.

І тільки як настав вечір, згасла мідь оркестрів і засвітились смолоскипи, тоді веселі юрби розсипались купками й пішли на місто, немов широкі лави інсургентів у радісний наступ.

Тоді, нарешті, хлопцеві пощастило відбити промовця плечем від товаришів. Він одбив і став перед ним, випроставшись на цілий свій високий зріст.

— Ти ж чого штовхаєшся? — спитав той, змірявши поглядом цю дужу незалежну постать у лантусі.

— Без діла не штовхався б, значить, є діло. Ви будете Харитон?

— Ну? Та що, як Харитон?

— А я Матрос. Не тутешній, не пізнавайте. Ви все говорили справедливо сьогодні, нащот пролетарії, а от тепер я хочу, обратно, з вами говорити...

— Про що?

— Так... поговорити за одне діло.

Харитон подивився в це схудле, загострене обличчя. Давно невмиване, забруднене сажею, воно було спокійне і вперте. Тільки руки нервово заворушились у кишенях та очі, запалі й напружені, вказували, що несподіваний бесідник надає цій розмові неабиякого значення.

— Так чого ж? Говори, — нерішуче сказав Харитон.

Вони пішли поруч, вибившись з гурту й навмисне зменшуючи кроки.

Матрос спочатку мовчав, не знаючи з чого і як йому почати. Харитон мовчки, крадькома стежив за ним, як він, похнюпившись, дивився собі під ноги, ніби його дуже цікавив тротуар.

— Давно безпритульний? — спитав він нарешті.

— Не дуже. А раніш чистив на пароплавах казани.— Ці слова Матрос промовив гордо і при тому сплюнув на тротуар.— А от у мене єсть корішок,— продовжував він,— так він уміє робити з глини чортів або й попа і вобщє — художник. Його, конешно, треба в художествене, та нема кому клопотати. Пропаде в будинку за мій характер, бо я там одного гада, Пувичку, вгостив під серце, не знаю, чи й вижив. Альошка зостався, бідак, у будинку, а я ось на

волі. Я зовсім другий сорт, знайду роботу і, мабуть, покину вольну жизнь. А за нього думаю повсігда, як би його приділить куди, щоб не страждав, бо він має такий талант, що сам не доб'ється. Конешно, в мене роба непідходяща, мішок цей не дуже-то антилігентний, куди я піду? Мільтон відразу здрючить, якби й пішов в учрiдження клопотать. Думка була ще там, де я був, щоб зароботать і потім... Я вже придумав і Альоші на спiнджак зiбрати, це щоб продавати чортiв. Та ото, як я Пувичці зробив дiрку, то довелось виїхати сюди. А тепер і не знаю як. Думаю так, щоб совет од вас якийсь дiстать, а потім я б уже знав, що робити...

Харитон слухав його що далі, то з більшою цікавістю.

Матрос розгортав перед ним цілу драму свого неспокоїного життя, пересиченого постійними тривогами і повного нездійснених бажань. Перед очима вставав і той невідомий Матросів «корішок», здатний, може, на більше, ніж перебувати в будинку й ліпити копійчані «штучки» на заздрість Пувичці. Збуджена думка забила у шуканні найскоршого виходу. Але що ж цей епізод? Цим не врятуєш справи. Їх багато. Ну, так, безперечно, їх не буде, цих чорних плям, це все відоме... А тим часом, що ж робити зараз, у цьому випадку, що оце розповідає цей хлопець?..

— Що ж робити? — вголос запитав Харитон. — Де ж він, той твій товариш? Якщо він не тут, то що ж ми зробимо?

— Як що? Я цього не знаю, ну, ви ж партейний, комсамол.

— То що, як комсомол?

— Прикажіть, щоб Альошку в художествене. А я собі роботу знайду.

— Та ти чудій. Тут нічого не можна приказать. Тут... чорт його знає, що тут зробити. Якби хоч він був тут. Тоді взяв його, пішов, чи щось таке... А так, ну що ж? Хіба, щоб він приїхав?

— В натурі! Я ж оце й думаю.

— Так куди ж він приїде? На вулицю? Взяти з будинку, а тут куди? Може, ще й не легко тут у будинок його... Бо тут же й своїх... Ось ти чому на вулиці?

— Та я другий сорт. Про мене зараз розговору не буде... Я собі що? Знайду роботу і плювать. Перезимував під радіатором, а літувать легше. Тепер то вже не пропаду. Мені за Альошку.

Харитон подивився на нього з теплою, дружньою по-смішкою.

— Де ж ти знайдеш роботу?

— Та побачу. Все одно де.

— Хм... От що. А, може, прийдеш завтра, чи що, туди до мене, де я працюю? Ти б за кур'єра міг би справитись?

— Що кульєр, ви мені скажіть за Альошку. А це що таке кульєр? Сурйозна робота?

— От ти справді приходи. Хоч я тобі напевне не обіцяю. Може, що й вийде, а може, і не вийде.

— Куди приходиться?

Харитон сказав адресу.

— Я прийду, тільки щоб із Альошкою встроїть діло. Якби я був у комітеті, я б зразу. А то біда, що я не в комітеті, та й роба в мене... Куди ж... А вам, то вже зовсім не той табак. Приказав: «Отдать у художествене» — і зразу.

— Еге, приказав...

— А що ж? Я ж чув, як ви сьогодні про буржуїв говорили. Вам наплювать. Отдав у художествене і все. Він і Леніна вміє зробити, тільки не хоче з рудої глини. Якби йому гіпса, вона біла і засихає підходяще... З рудої, — каже, — чорта можу, попа, можу й другі штучки. А вже на Леніна, каже, треба гіпси. Ну, тут тільки вам треба розпорядитись.

— А хіба той будинок не може?

Матрос спинився і презирливо сплюнув.

— Будинок?

— Ну да. Там же доглядають і дають якийсь лад. То вже ж вони знають, куди його.

— Нічого ви не розумієте. Будинок! Тут піддержки треба...

— Та я розумію. Словом, приходи, я ще пораджуся з товаришами. Зробимо! Приходи! — говорив уже з захопленням Харитон. Матрос піддавав йому жару:

— От! Ви там у комітеті!.. Комітет ізразу: отдать у художествене — і амба. Потім я ще й Черв'якові знайду роботу. О, і Метеликові! Всім...

Так дійшли вони до центральних вулиць і впірнули в розмаїту юрбу, що пливла пішоходами в електричному сяйві ліхтарів та вітрин. Матрос гаряче сповідався перед тим, хто, на його думку, міг зробити все, щоб поладити

справу. Він вийняв із кишень свої чорні порепані руки і розмахував ними перед Харитонем, штовхаючи в той самий час перехожих своїм гострим плечем. Перехожі здивовано поглядали на цих гарячих співбесідників. Одному з них горіла на грудях зірка, а другий трусив чубом, що мав однаковий колір з його чудною одежею. Та вони ні на кого не звертали уваги.

Затримавшись на розі, Харитон кивнув головою на кав'ярню:

— Знаєш що? Мабуть, давай зайдем попоїсти.

Матрос уважно подивився на велику вітрину, звідки кричали смачні пиріжки, ковбаси та інші принадні речі. Поволі одвернувся й промовив байдуже:

— Другим разом.

— Чого?

— Саме немає грошей.

— Нічого, за мої. Позичу.

— Ні, там у нас вечеря. Хлопці дожидають. Так що бувайте здорові.

Харитон відчув: це — останнє Матросове слово. Він не піде їсти нізащо, хоч йому блиснув у очах голодний ентузіазм.

— Ну, то бувай,— сказав Харитон, простягаючи руку.

Матрос потис її рішуче, але не кваплячись, навіть не зразу подавши свою.

— Значить, у шляпі? — Він раптом повернувся і зник у юрбі, тільки мелькнув край його мішка. Харитон постояв хвилину, встромив пальці під кашкет і замислено пошкрябав собі голову.

— Хм. От справа! Що ж його робити?

І він замість кав'ярні посунув униз вулицею, до майдану, де ще лунали пісні товаришів і стомлено гриміли оркестри.

ХІ

Альоші було однаково, куди йти. Чорний поважно ступав поруч. Вогкі горби передмістя парували сонячним туманом, і від них ставало тепло й сумно. Виспана кремінням дорога спускалася між двох вигонів, зритих колись снарядами, а нині зелених від першої трави. Земля вигрівала свої рани, що вже не боліли їй, лиш сходили весняною млостю.

Далі сірим узвишшям підіймалося місто. Готичний

шпиль німецької кирхи суворо червонів у недосяжній височині небес. Альоша не знав цієї частини міста. Він спинився перед величним видовищем. За вежами й хрестами кирхи десь далеко блищали бані кафедрального собору. Роздуті й обляпані золотом, вони справляли прикре вражіння на тлі цієї високомайстерної мережі з блакиті й шпилів, що були на першому плані. А над усім — і над тяжкими поверхами будинків, і над граційними вежами — нечутно гримів сонячний гімн, розриваючись у глибинах неба.

Альоша подрався нагору вузькими вулицями, де вже ганяли школярі, заживаючи під час перерви сонця й повітря. Вони свистіли на собаку й спробували посміятися з Альоші, але він ішов замислений, не звертаючи на них уваги, і тому вони швидко облишили його в спокої.

Так він дійшов до базару. Спинився, пізнав знайомі місця. Тут недалеко десь мусять бути рундуки, де колись вони вдвох із Матросом натрапили на свою пропажу. Чорний затривожився від густих пахощів риби, що насували з дальшого кутка базару. Альошу ж занепокоїли спогади. Він сердито гукнув на собаку і швидко перейшов вулицю, віддаляючись від цього місця. Чорний неохоче пошкунтильгав за ним, гублячи на брук голодну слину.

Коли проходили повз магазини букіністів, жерстяників і барахольників, Альоша мимохіть кинув оком на розбите залізо широких запон, що за ними темніла порожнеча ще й досі вільних спустошених ніш. Їх було, мабуть, із п'ять по ряду, поміж тих, що в них уже торгували букіністи й жерстяники. Але роздертий вигляд їх лягав тавром на цілий той ряд.

Біля однієї з ніш стояла купка раклєнат.

Вилізши на світ із тієї темної нори, де вони щоразу почувють, раклєнята сперечалися за копійки, збираючись купувати щось на сніданок. Все те промайнуло Альоші перед очима, немов у тумані. Може, десь ворухнулася тривожна думка за свій нічліг... Та він швидко йшов, спускаючись тією вулицею, що з неї можна буде потрапити в порт.

Цілий день бродив він над синім, ще холодним берегом моря, дивуючися з пароплавів і сотень білокрилих човнів, що вже кривали горбату спину велетня.

Нарешті голод почав гарчати йому в шлунку, підступав до грудей і здавив йому голову якимись легкими, але марудними лещатами. «Куди йти?» — запитав він сам себе.—

Треба буде десь приткнутись на ніч, а там завтра видно буде».

Але де приткнутись, коли здавалося, що звідусіль проженуть, що мільтон може спіймати тебе й ще кудись відпровадити? Тим часом починало смеркати. Треба вибратися з порту, де стає так порожньо, страшно й холодно.

— Куди ж ми підемо тепер, га, Чорний?

Але Чорного мало обходила проблема ночі. Йому більше хотілося їсти. Він помахав хвостом і то ледве, через силу. Мовляв, як хочеш, куди ходім, то ходім. Тоді мимохіть випливла перед очима жерстяна запака. Напівтемна порожняча ніші починала вабити, як щось дуже спокійне й затишне. Здається, там було ще й трохи соломи. Отже, там зовсім непогано було б переспати.

З цією думкою Альоша пішов вечірніми вулицями шукати базару. Він трохи позабував їхні прикмети і не зразу міг дістатися.

Та за годину він уже опинився перед замкненими запонами букіністів. Пройшовши понад рядом, він швидко знайшов і те, що шукав.

Але звідти, з чорної нори, чутно було сперечання. Там хтось був. Альоша послухав хвилинку. Так і є, там повно раклєнат. Від цигарки блищать чийсь зуби. Здається, за цигарку вони всі й сперечаються.

Тоді Альоша підійшов до другої, до третьої і до четвертої нори. Але скрізь було те саме. Ці принадні помешкання не гуляли дурно. В них було повно мешканців, набито, мов насіння в соняшнику. Та не залишатися ж просто на тротуарі. Треба спробувати влізти в якесь із цих помешкань. Хоча в них свої компанії, та одного, може, приймуть. Він підійшов до першої-ліпшої і, відхиливши клапоть заліза, що гойдався вже на одній стьожці, поліз туди, в гущу. Чорний пошкрябався за ним.

— Хто? — почувся чийсь сердитий голос.

Альоша на мить зупинився. Щось ніби знайоме почув він у цьому голосі. Та ні, це йому здалося... Треба лізти далі.

— Хто, питаю? Куди лізеш?

— Та свої,— прошепотів Альоша.

— Хто свої? Луна чи сонце?

— Сонце.

— Лев чи собака?

— Лев...

— Що? Хто такий?

— Собака, собака...

— А, собака! Скеда?

— Та пускай, свої, не чуеш,— забубоніли раклєнята.— Лізь швидше, зануда, не вихолоняй кватери.

Альоша вліз, за ним просунувся і Чорний. Повітря в «кватері» не було, був тісний, як гній, дух. Альоші закрутилася голова, залоскотало в горлянци. Але він не тому затримав дихання. Йому здалось, що він десь чув цей голос. Він шкрябнув його за серце. Хто це? Спитати? Ні, краще обляжтись,— може, він говоритиме ще.

— І от, шпана, стою я в лоте,— почав знову голос.— Деніх маса...

— В тебе? — тихо засміялись хлопці.

— Дурак. У тебе... Мовчи, бо ногою як дзвизну. Думаю, ну як би його позичить? А один поклав на вокне партаманет, а сам з мадамочкою крутить.

— Ну? І... і що?

— Ну, я тоді хап — і ваших нету. А тут раклєга стояв. «Держи»,— кричить. Жалко йому, заразі. Так я вже аж надворі, в саду, а його як злапали, мабуть, і кишку одбили. Потом мільтон прибіг іще і в чулан забрали.

Хлопці закашлялися з реготу. Хтось бризнув Альоші слиною в лице. Альоша відчув, як поза шкірою йому пішов мороз. Останні сумніви зникли... Це був Пувичка. Його голос, і навіть чутно, як він у темряві цвіркає крізь зуби слиною.

Альоша найменше бажав цієї зустрічі. Він просунувся до завіси, свиснув тихенько в вухо Чорному і, залишивши на гострій жерсті шматок своєї сорочки, вихопився на вулицю.

Він біг просто перед себе, не здаючи собі справи, куди ведуть ці вулиці. Тільки б утекти якомога далі від тої компанії, від Пувички, а куди? Хіба не однаково?

— Ня, Чорний! Ня... Біжим... Ну його к свиням, того Пувичку...

І вони обидва бігли з висунутими язиками, підтягши животи і спотикаючись на вибоїнах тротуарів.

Альоша спинився, коли перед ним виріс чорний тяжкий монумент. Вони були на бульварі, в самому серці міста. Напівтемними алеями бродили сторожки постаті. Спинаяся під деревами, чекаючи на когось довго і безнадійно. В електричному горінні ночі, густому й димно-золотистому

над банями собору, десь в недосяжній глибині змагались і падали поодинокі зорі. З могутніх плечей монумента, що стояв посеред бульвару, спадав чавунний плащ. Голова колишнього патрона цього славного міста стриміла в гордій задумі.

Альоша переступив тяжкий цєп, що оповивав супокій монумента, і наблизився до його підніжжя. Холодний і чистий мармур приласкав його шкіру. Альоша видерся на широку мармурову лаву і прихилив спину до мудрих літер, що стояли колонами під ногами генерала,— розповідали про його минулу славу і таку ж минулу вдячність горожан за його вчинки. Там він заплющив очі і, пригрітий Чорним, позбувся тривожної напруги — заснув спокійно і солодко.

Другий день не обіцяв нічого доброго. Ще зрання голод почав туманити очі. Вони ніяк не могли позбутися сну. Повіки обважніли, їх тяжко було підійняти, щоб глянути на світ, обрати якусь дорогу й іти нею, іти, хоч невідомо куди. Одначе і сидіти на однім місці не будеш.

Альоша підвівся, побрів байдуже за Чорним, що навдалу ішов шукати якогось пожитку, вибираючи ті місця, де, на його думку, можна було знайти хоч будь-який покидьок. Часом він забігав на чиєсь подвір'я. Альоша тоді чекав на нього біля воріт, доки він не вискакував звідти з скавчанням, піднявши перебиту ногу. Іноді хтось із прохожих спинявся на хвилинку, щоб глянути через плече на хистку Альошину постать, на його чудні вії, що стриміли на стомлено-цитринових повіках, закриваючи йому такі ж чудні, неприкаяні очі.

Альоші хотілося сказати, що він хоче їсти, що йому нема де ночувати і що він, взагалі, як билина. Але язик був сухий, слова застрявали в горлі болючими грудочками, він ішов далі, минаючи завулки, всрота й чужі затишні подвір'я.

На одній вулиці, коли Чорного десь знову не стало, Альоша зупинився біля крамниці з іграшками. Пухнаті ведмеді, дерев'яні розфарбовані коні, блискучі голопузі ляльки з налитими кров'ю ногами загойдались йому перед очима. Це було чудово. Голова йшла обертом, і він, схилившись у млості до вікна, щоб не впасти, зачепив ногою купу дитячих лопаточок і обручів, що стояли знадвору біля дверей. Іграшки посипались на тротуар, весело загримівши одна об одну.

В ту ж мить із крамниці вибіг хазяїн і вхопив його за вухо.

— Ти, раклюго! Красти прийшов? Вор, бандит! Вуркаган! Проходу від вас немає.— Його тяжка біла долоня прикипіла до Альошиної щоки.

— Вон! Я тобі дам красти, мерзотнику! — і він попхнув Альошу в плече так, що Альоша хитнувся і впав на тротуар. Потім він схопився і побіг, не озираючись, бо ззаду вже збиралась юрба, чулися запитання й сміх, через вулицю вже переходив міліціонер, наближаючись до крамниці.

Чорний догнав Альошу на Уютній вулиці і винувато обливав йому руку. Альоша не хотів іти далі. Він сів під стіною одного будинку, де топилося передвечірнє сонце.

Ображений і голодний, він задрімав, ніби скований власним безсиллям.

Так прийшла ніч, і занепокоєний собака надаремно намагався його збудити. Він почав гавкати, рвати Альошу за штани — все було марне. Тоді він тривожно завив. Чиясь сердита рука зачинила над ними вікно. На вулиці було порожньо. Собака не вгавав, аж поки з двору вийшов чоловік і, лаючись, підійшов до Альоші. Це був натомлений за день доглядач двору. Він постояв над Альошею коротку хвилину, потім звів його на ноги і, вилаявшись іще раз, доволі енергійно потяг його до своєї комірчини. Собака охоче проскочив через хвіртку в ту саму мить, коли двірник уже зачиняв її. Струснувши вухом, собака не став чекати далі і вже десь зник у глибу подвір'я, звідки йшов дух, отруєний смітником.

Двірник напоїв Альошу теплим чаєм і дав йому скупі рештки своєї вечері. Альоша з'їв і знову заснув, прикритий пахучою ксжушиною.

...Ранком вони умовились: Альоша матиме право ночувати у дворі, в тій будці, що хоч трохи завалилася, але може ще придатися на такий випадок. Її можна обмастити глиною; якщо Альоша захоче, то може це зробити, в кожному разі у дворі є старий лампач, що ним можна буде обійтись. З свого боку Альоша обіцяв привчитися замітати вулицю й двір і допомагатиме Хомі Петровичу, так звали старого двірника. Та Хома Петрович не хоче й того. Живи тихенько, приходь, ночуй, аби не робив шкоди.

Альоша розповів свої пригоди, розказав і про свою

пристрасть ліпити штуки. Суворий двірник слухав свого чудного приймака, попихкуючи крутою люлькою. Дим валив йому з широкого носа, уїдався в вічі й закривав щети-насте обличчя.

— Ночуй хоч і в мене поки що,— говорив він Альоші.— Ночуй, тільки гляди мені.

Та Альоші більше подобалось у будці.

Він заходився біля неї, позносив стару цеглу і позакладав нею дірки в своєму новому помешканні. Потому набив старого лампачу, що сипався з розруйнованої задньої стіни колишнього сарайчика, і замісив глину. Так він обмастив свою будку. В ній можна було сісти або лягти, підігнувши ноги. Альоша був без краю радий. Таким чином, він може тепер подумати про те, як діставати собі на харчі, а ночувати він уже має де.

В пам'яті стали Матросові поради заробляти на штучках. Альоша вирішив, що завтра ж він спробує дістати кращої глини, ніж ця, що нею він мастив свою будку, і спробує зробити щось на продаж. Щоправда, його не тишила думка ліпити за гроші, невідомо кому.

Але він нізащо не хотів лишатися й надалі без хліба, щоб Хома Петрович знову одривав йому шматок від свого рота.

Через кілька день, коли в будці, перед якою тепер вилежувався Чорний, зберігалася вже торбина свіжої глини, Альоша знайшов, що йому робити. Він побачив перед тим грека, хазяїна крамнички, де Хома Петрович купував собі хліб і оселедці.

Це був дуже хороший грек, цілком гідний того, щоб його виліпити. На зріст він був не вищий, як півтора аршини, а завширшки — не менше, як аршин. Голова росла йому просто з грудей, а замість шиї було три підборіддя, м'які та ніжні. Шкіра в нього була така м'яка і темна, що здавалось, ніби він щодня вмивається олією. На обличчі найпомітніші були чорні розтопирчені вуса і лагідні маленькі оченята. Вони все посміхалися з-під гостреньких кущиків брів. Словом, цей пізній нащадок гордої Еллади був дуже симпатичний і коли й старався іноді спродати не дуже свіжу рибу чи ковбасу, то робив це завжди так вміло, що й Хома Петрович дуже його поважав.

Альоші він просто сподобався. «От, якби зіліпить таку хвігурку»,— подумав він. І того самого дня він уже взявся до праці.

Грекова крамничка була зовсім недалеко — за один квартал. Альоша біг туди, дивився на об'єкт своєї творчості і, прибігши назад, виправляв ніс, побільшував голову, обробляв підборіддя. За день він кінчив грека і показав Хомі Петровичу.

— Хомо Петровичу, подивіться.

— Тю, ти диви! — сказав той. — Та це ж Валіаді! Диви! Ха-ха!.. Ну, як живий, сукиного сина з греком...

Альоша схопив свою працю і подався до Валіаді.

— Дядю, — сказав він йому. — Чи не купите ви оцю хвігурку? Мій товариш казав, що розуміючі люди купують такі штучки.

Грек подивився, і його лице засвітилося радісною й гордою посмішкою.

— Да! Це мій батько... Запевняю тебе, що він дуже подібний до цього, що ти показуєш. Скільки тобі дати?

— Та скільки? Я грошей не хочу. Даватимете хліба й ковбаси, хоч потроху. А я вам, як хочете, іще зроблю щось.

Грек узяв статуетку, поставив її перед собою на конторку.

— Да! Це чисто старий Валіаді. Три фунти хліба і фунт ковбаси! Береш?

— Давайте. Тільки не зразу. Я братиму потроху щодня.

На тому погодились.

Альоша, щасливий, як ніколи, взяв на перший раз фунт хліба і чверть ковбаси. З того він дав по шматочку Чорному. Собака взяв цей подарунок здивовано, клацнув зубами і потім одвернув своє єдине око, щоб не бачити, як довго доїдає свою порцію його приятель. Далі Чорний не витримає: глянув на Альошу. Але в руках у того вже нічого не було. Тоді він підвівся й побіг із двору — десь шукати більшого поживку, бо, роздратований тим шматочком м'яса, не міг більше терпіти голоду.

XII

Після розмови з Харитоном Матрос ще довго бродив по місту, прислуховуючись до гулу юрби, що наростав, мов хвилі далекого моря. Йому приємно було відчувати на своїй спині чийсь упертий лікоть, що намагався відіпхнути його, пробитись самому наперед. Матрос злився з радіс-

ними юнаками і вперше йому ставало соромно й боляче за свою «робу», так він звав свій подраний лантух.

Він пізно прийшов на вокзал, куди Черв'як цього вечора скликав товаришів. Всі мали поділитися тим, що придбали за день, купити спільно щось на вечерю і потім порадитись про даліше життя. З весною дехто почав одбиватися від гурту. Ромка Свистун десь пропадає вже третій день. Матрос щось собі думає. Так же не можна корішувати.

Було пів на одинадцятю на вокзальнім годиннику, коли Матрос увійшов до зали третього класу і розшукав Черв'яка.

— Слухай, корішок,— сказав до нього Черв'як.— Ми тут усі тебе ждемо, а ти хто й зна де лазиш. Сказано в десять, треба приходити в десять, а нічого козира гнуть.

— Не шуми, Черв'ячок,— озвався Матрос.— Не шуми, брат, я ж був зайнятий ділом.

— Яким ділом? Сказано в десять.

— Чудак, сьогодні ж празник.

— А, ще там празник. Ромки Свистуна теж немає. Як так работать, так ну його к чіртям. Я зовсім тоді не отвічаю.

— В натурі,— озвався й хлопці.

— Ну, годі,— сказав Матрос. І Черв'як і хлопці замовкли.— Давайте краще повечеряєм, бо їсти аж кишка болить. А потім я вам, друззя й товарищі, просю прощення...

— Що?

— За що?

— Від'їжджаю.

Черв'як обвів усіх очима. Хлопці подивилися на Матроса.

— Як же це так, що від'їжджаю? А... а ми як?

Матрос посміхнувся і розвів руками.

— Беріть білети і їдьмо разом, коли хочете. Тільки я швидко й повернуся. Іду за корішком.

— За Альошкою?

— Да.

Всі знали про Альошу. Матрос мало не щодня говорив про нього, журився. Тепер ніхто не міг його спинити. Матросові здавалося, що розмова з Харитоном не залишає сумніву. Він привезе Альошу, влаштує його в художню, а сам дістане якусь роботу. Десь ворушилась надія, що він

і їх зможе кудись порозсовувати, коли вони схотять покинути вільну жизнь. Матрос ніби виріс за цей день більше, ніж за довгі роки. Це почуття надавало його словам якоїсь певності й ваги. І ще йому здавалося, що він уже здоровий робітник і що він мусить вивести на пуття Альошу і їх...

Хлопці стояли похнюпившись, не знаючи, що сказати.

— Не журіться,— звернувся до них Матрос.— Якось воно буде. Перезимували ми, не попрощади. І далі не пропадем. Я як бачу, так комітети хотять зністожити нашого брата, щоб і духу не було...

— А повтікать? Хіба не можна повтікать? Давай на Ростов...

— Дурашка ти, Метелику. Ти не тямиш, що й там зністожать. Комітети ж, як думаеш?

— Та вони скрізь.

— Ну, от.

— І коли їдеш?

— Який перший потяг, з тим і їду.

— Хм. Діло вакса,— кінчив Черв'як.— Ну, давай вечеряти, а там видно буде.

Виявилось, що на вечерю було тільки вісімнадцять копійок. Купили чорного хліба і по маленькому шматочку білого. Так і їли: до чорного прикушували по кавалку білого, аби для смаку.

Потім Матрос пспрощався з товаришами, обняв Черв'яка і пішов пробиватись на перон, щоб там десь чекати свого потяга.

Коли потяг став на рейки, він пішов до паровоза і поговоривши з машиністами, подерся на тендер.

— Давай лопату,— сказав він до кочегара. Той кинув йому широко брачку. Матрос уперся ногами в купу вугілля і почав підкидати те вугілля до топки, звідки кочегар жбурляв його в криваву горлянку паровоза.

Потяг рушив.

Гордий із себе, Матрос їхав хоч і зайцем, але за власну працю. Машиніст посміхався, дивлячись на нього, як він старанно грів чуба, не відпочиваючи цілу дорогу.

— Що, тяжче, як хапать гребінці? — спитав він раз, коли Матрос знесилений сів на купу.

— Я не хапав,— відповів Матрос і знову взявся за лопату.

Він витримав цілу добу.

Коли потяг прийшов на вокзал, Матрос кинув лопату і, стрибнувши додола, пішов, похитуючись, поміж вагонів, подалі від кондукторів і вартових.

Місто, що його він залишив так несподівано кілька місяців тому, горіло загадковими вогнями, принадне й вороже в своїй таємничості. Матрос пробився крізь безконеchnу ланку візників, перебіг через майдан і зупинився.

Тільки тепер, коли він був на ступінь від здійснення свого необміркованого плану, перед ним стало запитання: «Куди йти?»

Він озирнувся навколо, і неприємне холодне почуття пройшло йому в серце. Він стояв біля району міліції. Ліворуч темніли неосяжні мури губернського суду. В глиб міста простяглися довгою рівною вулицею чотири стрункі гадюки з блискучими залізними спинами. Ними котились трамваї — вагон за вагоном, подзвонюючи самовпевнено, дразливо, і зникали в глибіню перспективи, де підіймався міський театр незрівнянної краси.

Куди податися? Де шукати Альошу? В будинку? Добре, але як його викликати, щоб не засипатись часом самому?

Одійшовши подалі від вартового, що своїм спокоєм ніби давив йому на груди, він знову зупинився. Може статися так, що замість знайти Альошу, влипнеш сам. Напевне йому не забули Пувичку і раді будуть запроторити його кудись, де не дуже-то весело. А втім, треба йти на розвідку. Потім можна буде знайти когось із хлопців, хто візьметься сповістити Альошу і викличе його кудись подалі від будинку.

З цією думкою він швидко пішов, майже побіг туди, де містився будинок. І що швидше він наближався, то більше зростала йому якась незрозуміла тривога. Десь ворухнулася думка: «А як його немає там? Що тоді?» Він навіть зупинився на однім розі і раптом зажадав повернути праворуч і йти надалу, в другий бік від будинку. Та потім примусив себе і пішов просто, затримуючи кроки, ніби боявся швидко в чомусь пересвідчитись.

Йому застигли очі, коли він побачив знайомий будинок майже новим, з рясними вогнями і з білими завісами на вікнах. За тими завісами стояли квіти...

— Тут дитський дом? — безнадійно поспитав він двір-

ника, що стояв біля свіжих воріт, розглядаючи підозрілу Матросову постать.

— Іди, іди, поки не дав,— сказав той, скручуючи цигарку.— Іч, дом йому. Тут народ живе, а тобі чого?

— Не мурчіть, я маю діло. Куди перевели?

— Порозганяли вашого брата. Куди перевели? Ще там переводить. Порозганяли — і все. Йди, звідки прийшов. Панькатись ще. Іч, здоровий. А на роботу?

Матрос побачив, що він нічого не знає від цього рябого «дяді». Те, чого він боявся в думках, що відганяв від себе, не хотів припустити, тепер стало несподіваною, безвихідною дійсністю.

Де взнати? Кого спитати? Місто німе, як камінь.

— Да... виходить вакса,— промимрив він до себе і, заклавши руки в кишені, пішов, похнюпившись, назад.

Втома вступила йому в ноги. Голова стала порожня, але неприємно важка. Ціле напруження, з яким він перебув останню добу, тепер зникло. Хотілося лягти десь під ворітьми й заснути. Але він ішов байдуже, майже напомацки, не помічаючи того, що повертається знову до вокзалу. Він стягнувся тільки тоді, коли знову побачив перед собою район.

«Тягне мене в міліцію, чи що?» — кволо подумав він і навмисне, в якійсь сліпій спокусі, пройшов повз самого вартового. Той лупнув на нього байдуже, одвернувся. Тоді він пройшов до вокзалу і, ледве пересуваючи ноги, виліз на східці, що перед третім класом. Прихилившись до стіни, він заплющив очі й відчув, як солодка млюсть звела йому руки, вступила в суглоби і м'язи.

Спати...

Здається, ніколи ще так не хотілося спати...

Щелепи стислися. Густа слина зліпила язик з піднебінням. Все тіло спускалось в якусь темну безодню.

В цю мить щось холодне й слизьке торкнулося до його щоки. Воно лізе по щоці далі, вже біля очей, перелазить на другу щоку, на ніс, на губи. Холодне, неприємне, але з нього йдуть два струмки теплої пари, що повертають йому на мить солодкий спокій. Та це тільки на мить. Сон відлітає раптом, звиклий до тривог і невчасних перерв.

Матрос розплющив очі. В обличчя йому лізла з тихим скавчанням кудлата собача морда. Вона шкрябала кігтями цемент і тикала свій холодний писок у Матросову щоку.

— Пішов,— скрикнув Матрос, але в ту ж мить він

раптом затремтів з радості і схопив собаку за велике порване вухо.

— Султан! Брат ти мій!.. Султан?! Ах ти ж, собацюго мій... Як же ти пізнав? Здоров! здоров!.. Султанка ти мій! Де ж ти пропадав? Султанка!.. Султан!.. Де це ти був усе время? Га?..

Собака пізнав свого старого хазяїна. Він лизав його з жагою каяття і з буйною радістю рвав на ньому одержу. Потім він зірвався з місця і з тривожним гавканням відбіг від нього на брук. Матрос забув за сон. Він схопився на рівні ноги і з цікавістю стежив за Султаном.

— Що таке? Куди ти? Султан!.. Сюди!..

Але собака пошкутильгав ще швидше, озираючись іноді назад, щоб переконатися, що Матрос біжить за ним.

Матрос уже не питав. Він насилу встигав за Султаном, не маючи часу роздумувати, що значить його тривога. Він біг, як тільки могли бігти його натруджені коло важкого вугілля ноги. За кілька вулиць він пізнав Уютну.

— Уютна? Султане, ти знайшов собі хазяїна на Уютній? Та хоч не біжи так, ти, старий, я не такий прудкий, як ти...— Йому було смішно й цікаво: де ж нарешті спиниться його колишній товариш?

Султан добіг до одних воріт, озирнувся, гавкнув до Матроса і, смішно підстрибнувши на трьох ногах через високий поріг хвіртки, подався в двір. Матрос вагався хвилину, потім раптом кинувся й собі за Султаном. З двору він почув болоче знайомий голос. Той голос сердито звертався до собаки:

— Чорний! Ти, бродяга, де пропадаєш?

Собака гавкав, майже божеволів.

— Що тобі? Пішов! Вон!

В цю мить Матрос підбіг до будки, хотів скрикнути, набрав повні груди повітря та так і зупинився з виразом неймовірної радості.

— Альоша! — нарешті вимовив він.

Собака танцював навколо них на своїх трьох ногах. Він ніжно скавчав і хапав їх за руки, в той час як вони кинулись один до одного в дикій, майже звірчій радості.

Довго Альоша не міг збудити Матроса. Натомлений незвичною працею на паровозі, він спав тепер як мертвий. Альоша давно вже приніс від грека рештки своїх харчів, випрохав у Хоми Петровича залізну мисочку і, нала-

мавши в неї ковбаси, сидів перед тим скарбом в нетерпучім чеканні.

Сонце вже викотилось над дахом будинку і почало припикати замурзане Матросове обличчя, висмоктуючи з нього рясний піт.

Нарешті Альоша згубив терпець. Він поклав під ніс Матросові шматок ковбаси — від неї йшов неможливий дух часнику.

Матрос дихнув кілька разів тими дражливими пахощами, плямкнув губами і здивовано відкрив очі.

— Пху! Хто це смердить?

Альоша реготався, соваючи йому ковбасу. Султан, оскаливши рота, хекав, знеможений цим випробуванням його собачого терпіння. Затуманене пристрастю око стежило за ковбасою, немов приковане до неї невидимим ланцюгом. Матрос задоволено посміхнувся.

— Диви. Я, здається, добре спав.

— Ну да, трохи не до обіду, — засміявся Альоша. — Вставай, будемо снідати.

— Ковбаса? Давай хоч ковбасу.

Вони зареготалися, переповнені радістю.

— А де це ти її дістав? — спитав Матрос.

— У грека.

— Що ж то за грек такий?

— Грек Валіаді. Нічого, хороший грек. Я його виліпив, а він каже, що це його батько. Дав фунт ковбаси й три фунти хліба.

— Обдурив.

— Я?

— Чудак! Він тебе обдурив. Ну, та наплювать. Тепер поїдемо і вже годі. Ти вже в художественій.

Альоша не міг вірити. Ніколи ще він не був такий щасливий, як нині. Матросові слова звучали йому в серці. Він прокидався вночі, обмацував свого вірного друга, щоб переконатися, що це не сон, що це є насправді: Матрос тут, це він прибув учора з далекого невідомого міста й привіз цю радість...

— А я думав, хто й зна, чи й живий ти. Васька Глухий сказав, що тебе витягли з-під потяга. Саме як ти втік... Пувичка ще був у лікарні. Так зі мною тоді щось як зробилося — таке, що я й сам не знаю. Потім Пувичка прийшов з лікарні, так ми з ним побилися, і мене аж до божевільні одвезли. Там я презимував, от комедія там!..

Брат, самий тобі божевільний!.. Та приставляють: той каже, що він — бог, а той — цар, а той — купець... Я спочатку боявся, а тоді вже й нічого. Потім глини дістав, ліпив там усякі штуки. Ну, якби мені хоч знаття, де ти пробувавеш, то б хоч не так журився.

— Чого ж ти журився?

— Як шкода...

Альоша одвернувся. На очах йому блиснули сльози.

— Брось, дурак, — тихо сказав Матрос. — Що ж ти думаєш, що я не журився? — І Матрос теж одвернувся й засопів носом.

— Так, значить, Пувичка викачався? — спитав він згодом.

— Викачався, тільки він ніколи цього не простить. Він утік, а хлопців десь розташували. Так я оце хотів ночувати на базарі, як вийшов з лікарні: лізу туди з Чорним, а там, чую, Пувичка...

— Ну? Невже Пувичка?

— Я назад. Вискочив — і ходу з Чорним.

— З яким Чорним?

Собака підвів голову. Він уже з'їв свій шматок і тепер здивувався, навіть його кличуть знову.

— Чорний? А осьь.

— Так це ж Султан! Мій Султан. Як мене були приділили в будинок, він десь пропав, аж оце на вокзалі мене знайшов...

Тоді Альоша розповів, як він зустрів Чорного на вулиці біля будинку, як він приходив туди щодня смутний і голодний. Там він давав йому шкурунок, а потім Чорний десь знову пропав, потім знову зустрілись.

Цей старий бродяга умів цінувати дружбу...

— А в мене він був щось років із шість, — сказав Матрос. — Ще до революції.

Собака ніяково моргав оком, добре розуміючи, що розмова йде саме про нього.

— Отож він учора подався шукати собі десь на вечір... Жду, жду, а його немає. Коли дивлюся... біжить. Підбіг, гавкає, лащить... Коли дивлюся — ти. От! Ну, як це воно? — Альоша знову захвилювався і відчув, що до горла підступає щось пекуче й вогке. Матрос помітив це і поспішив перебити:

— Значить, Альошко, збираємось. Сьогодні, а хоч завтра і їдемо.

— А як же ми поїдемо?

— Та так і поїдемо. В ящику.

— А Чорний?

— Да, Чорний. То що? І він в ящику.

— А як же це?

— Та вже там побачиш. Ех, якби це хоч трохи грошей.

Приїхали б і зразу пінджакі. А то у комітет неприємно йти. Ну, де б його взяти? А продать нема чого?

Обидва засміялися. Що б то вони могли продати?

— Якби тут побути з два тижні та щоб наліпити на продаж попів абощо. Тільки ж не можна. Треба їхать, а то ще того Харитона потім не знайдеш. А що. ти ліпив у лікарні?

— Там отакі дві здорові штуки, одна, знаєш, що ото на бульварі гадюки лазять по людях. Ота, і потім другого чорта я зліпив. От саганий! Там був один Роман, так він намалював, а я тоді зліпив. Тільки ж і не чорт ніби. Грає на дудку, сам із бородою, дві пари крил, а на голові така шапка рогата, як наче старий корч. Потім ще маленькі штучки. Лікар усе поховав потім. От книг у нього!.. А лістрічеська машина...

Приятелі ще довго розповідали один одному за своє життя і мріяли про майбутнє, забувши за все на світі. Але Матрос іноді зсовував брови і починав неспокоїно длубати ще вогку глину Альошиного житла.

— Чого ти, Матросе? — спитав Альоша.

— Та за гроші... Без пінджаків, розумієш, невдобно йти... Ну, де його взять?

Цього вже Альоша не знав.

— Слухай,— сказав Матрос, приховуючи щось на думці.— Це та лікарня, що на Слободі? Ота в саду? От мені інтересно подивитись. А й лікаря можна побачити? Чи не пускають?

— Навіщо тобі?

— Хіба що? Не маю права?

— А скажи нащо?

Матрос вагався. Він пебоювався, що його непрактичний друг зіпсує йому план. А від цього плану, коли його вдасться виконати, залежить, може, їхнє майбутнє. Інакше доведеться залишитися в своїй «робі», чого так гостро не хотів тепер Матрос.

— Я б тобі сказав, якби ти був розумний...

— Тоді скажи. Ти вже, мабуть, щось надумав?

— Нехай оддасть ті твої штучки. Їх можна буде продати.

— Які штучки?

— Ну, той... доктор. Що ж він зафармазонив? Хай оддасть і все. Він їх робив? Значить, нічого замикає у шахву, що не твоє.

— Матросе! — скрикнув Альоша. — Ти мене вбий, а я не піду. Хай вони згорять.

— Не підеш?

— Не піду.

— И-и, мамалига. Не треба! Я й не прошю. Обійдемося без тебе.

Він устав і, не сказавши більше ні слова, швидко пішов із двору. На воротах затримався і кинув:

— Підожди мене тут. — Потому переступив хвіртку і зник.

Альоша чекав його добрих дві години, що здалися йому довгими, ніж ціла їхня розлука.

Він проклинав себе за те, що не пішов разом із Матросом. Тепер він навіть не знає, куди той подався. Було б краще йому самому послухатися Матроса, піти до лікаря й впросити ті штучки, ніж тепер він кинувся невідомо й куди — мабуть, добувати грошей. Та й хіба ж за них можна було щось уторгувати? От біда! Він же не знав, що таке вийде...

Доки ж його ждати?

Давно вже звернуло за обід, а Матрос не приходив.

Нарешті Альоша зовсім загубив спокій. Щось ніби кликало його на вулицю. Він відчув потребу вибігти з двору, наче назустріч якійсь неминучій біді.

Одного разу, ще там, в економії — він ледве пам'ятає це, — йому захотілося бігти до села, що стояло під горою за панським двором. Щось ніби підкинуло його. Він біг і з жахом відчував, як шалено стукало в грудях, як на голові підіймалося волосся. Добігши до першої хати, він побачив, як троє солдатів тягли якогось чоловіка й били його рушницями. Чоловік пручався в їхніх руках. І в одну мить, двигнувши ногою одного солдата, вдарив другого навідліг кулаком і кинувся тікати. Тоді вдарений приклав до плеча рушницю і, крикнувши «стой», випалив. Чоловік зарив головою об дорогу, заливаючи її кров'ю.

Юрба стовпилась подаль і, похнюпившись, хрестилася й бликала очима на солдатів. Потому (все це наче вві сні)

прибігла його мати, бліда й розтерзана, і кинулась на солдатів з прокляттями. Вона хотіла їм повидирати очі, взяла їх скаженими собаками, билась об дорогу над трупом чоловіка. Розлютований солдат штовхнув її чоботом під серце. Далі він нічого не пам'ятає. Здається, тоді вперше з ним сталося щось подібне до того, що було в будинку. Більше він не бачив своєї матері. Її поховали... Хто був той чоловік, він не знав, але, побачивши його вперше на житті, не забуде до смерті. Конаючи, він глянув на Альошу широкими очима, і в них йому блиснув останній вогонь. Це було так давно, на ранішній зорі дитинства, що тільки тепер, коли знов захотілося бігти невідомо куди, Альоші пригадалося те забуте почуття.

Він схопився з землі. Кинувся стрімголов за ворота.

Зупинившись на мить, коротку, як сама тривога, він раптом повернув ліворуч і подався довгою вулицею.

Біг він не пам'ятає скільки. І ось перед зеленими воротами району він раптом зупинився. Від того, що він побачив, йому стислося й захололо серце: міліціонер вів Матроса, міцно тримаючи його за плечі, а збоку скакав Пувичка.

— Ведіть його, ведіть! А що, попався, вбивця!.. Будеш ножем різати? Тоді не вловили, то тепер узнаєш.

Перед ними прочинилася тяжка хвіртка з маленьким загратованим віконцем.

— Стійте! — хотів скрикнути Альоша.

Але крик той застряв у горлі. Він кинувся за ними. Та в ту хвилину хвіртка за Матросом зачинилася, а Пувичка в'юном вислизнув поміж вартових і подався в завулок. Другий міліціонер, що стояв біля воріт, посміхнувся, похитав головою. Тоді Альоша підбіг до хвіртки і вдарив у неї кулаками.

— Пустіть! Пустіть до Матроса! Пустіть! Я свідок.

Вартовий одвів його рукою і посварився на нього.

— Ану, забирайся звідси.

— Пустіть! Дядьку! Пустіть! Матрос не винний,— знову рвонувся Альоша.

— Та ти мені що? Будеш отут крик підіймати? — незадоволено вже сказав вартовий. Він стукнув у хвіртку, відчинив її і попхнув Альошу через поріг.

— Візьміть його до старшого!

Цього тільки й жадалось Альоші.

В першій же кімнаті він побачив Матроса.

— Альошко?! — шепнув Матрос.— Пувичка, дрянь. за-
сипав... А я вже й гроші маю...

— Де ти взяв?

— Ц-ц.

— Що ж тепер буде?

— Не знаю...

Міліціонер, що сидів за столом, повернувся до них. Це був товстий і веселий чоловік. Пасок на ньому ледве схо-
дився та й то не на животі, а під животом. Він примружив
маленькі веселі очі, що сіріли десь за м'якими могилками,
і став розглядати хлопців.

— Отряхи! Щось уже наброїли?

— А де старший? — спитав той, що привів Матроса.—
Наброїли... Цей герой шпортнув ось цього ножем.

Альоша і Матрос глянули один на одного.

— Коли? — не витримав Альоша.

Міліціонер раптом обернувся до нього. Він не чекав ні-
чого подібного.

— Ти ж сам...— і зупинився.— Що за чорт? Це ж ти
казав?

— Що казав? То Пувичка.

Матрос сіпнув його за штани.

— А ти звідки взявся? — сердито крикнув міліціо-
нер.— Де той, другий? Той хуліган десь там,— пояснив
він тому, що сидів за столом, і хутко вийшов із кімнати.

Хлопці мовчали. Той, що сидів за столом, ще раз їх
оглянув і весело засміявся.

— Ох же й отряхи! Та хто ж кого шпортнув? Тебе? —
спитав він Альошу.

— Мене? Матрос? — Альоша мимоволі й сам посміх-
нувся, хоч йому було зовсім не весело.— Матрос мене ні-
коли не зобидить. Ми з ним на роботу ідемо.

— На роботу? От так робочі!

— А що ж,— презирливо сказав Матрос.— Канешно,
на роботу. А що той вуркаган на мене капає, так я скажу
по правді: щастя його, що я в'їжджаю.

Увійшов міліціонер і розвів руками.

— Немає. Бігло ж чортеня, уже на хвiртці було..
І десь зникло... Куди їх, цих героїв?

Товстий подивився на хлопців, подумав і сказав:

— Та хто його знає. Замкни в ту камеру, поки стар-
ший. Ну, хлопці, потрудіться. Робочі.. Х-х-х-хо-хо!..

.

Коли вони залишилися у кімнаті, де вже сиділо кілька чоловік в густих хмарах диму, Альоша схопив Матроса за груди і затремтів від плачу, що проривався йому крізь скупі слова:

— Пропало? Не поїдемо? Все тепер пропало...

Матрос сам почував себе не дуже добре. Проте він заспокоював Альошу.

— Чудак! Чого ти сомніваєш? От ще... тряпка!

А що далі, то й Матрос не міг того сказати. Тихо сиділи, притиснувшись один до одного. В коридорі гупали чийсь чоботи. Було тоскно. Болюче стискалося серце. Поволі стало смеркати. Хтось вилаявся і спробував почати якоїсь пісні.

Мабуть, старшого не було цілий час. У кімнаті блиснула електрика. Люди, що там сиділи, почали якусь жваву розмову, та ні Матрос, ні Альоша до неї не встрявали. Вони думали про свої плани, що їх так несподівано порушив Пувичка.

Так їх застукала ніч. У коридорі стихли кроки. Тільки глухе дрижання стін нагадувало, що місто за ними кипить нічним життям. У камері почали вкладатися спати.

Тільки Матрос цілу ніч не стуляв очей. Альоша знемігся — його побороло це нагле безглузде лихо, і він дрімав, зігнувшись у кутку. Матрос дивився на нього з новим, незнайомим досі почуттям. «Спить,— думалось йому.— Ех, тряпка. Ради нього засипався, а воно, лахудра, ні к чорту. Вже й злякався. А що б ти робив без мене? Зі мною то все одно не пропадеш, а от без мене?.. Коли б тільки вирватись, побачиш, що значить Матрос. Ти ще тільки рився в кізяках, а я вже хліб заробляв, казани чистив...» Він відчував свою зверхність над приятелем, і це сповнювало його новою силою, гордою, незламною, а разом і любов'ю до Альоші.

...Ранком, лиш тільки забринів день, хлопці вже сиділи, разом поглядаючи тривожними очима на двері.

Години тяглися неможливо довго. Здавалося, що пройшло вже найменше, як три дні. І ніхто не приходить, ніхто не кличе їх на розправу. Їм принесли їсти. Вони й не торкнулися до хліба. Тільки Матрос похмуро набив ним свої кишені.

День проходив...

— Пропали... пропали...— шепотів Альоша.— Дивися, їх кличуть, а нас ні.

— Мовчи, хіба їх кличуть на волю?

— А куди ж?

— У допру,— кинув Матрос.

Після того знову мовчали майже до вечора.

Та ось загриміла щеколда. Товстий стояв на дверях, доживував якийсь смачний шматок і шукав когось своїми веселими очима.

— Де ви тут, робочі? Х-х-хо-хо! Виспались? Ану-ка, потрудіться вийти.

Хлопці схопилися обидва разом і кинулися до дверей.

— Сюди потрудіться.

Вони ввійшли в ту саму кімнату, де були вчора. За столом сидів тепер той «старший».

— Ось вони, герої труда! — зареготав товстий.— Кра-сота!.. Прямо, кажуть, їдемо на роботу.

Матрос поважно сказав:

— У натурі. Вже й у комітеті почти що договорився. А він у школу.

Старший кинув на них один пронизливий погляд, непомітно всміхнувся в підборіддя.

— Нащо ви їх привели? — тихо спитав він товстого.

— Та це не я. Це — Гаврилюк. Донощик утік, а з цими що робити?

— Виведіть їх за ворота... Ану, хлопці, щоб і духу вашого тут не було. Фіть! Мороки не мали...

Хлопці разом, не встигши сказати й слова, з копита рвонулись до дверей. Товстий зареготався їм услід.

Вони прибігли на Уютну, щоб гукнути Чорного і попроситися з Хомою Петровичем. Хома Петрович подивився на Альошу, покректав, запалив свою люльку. Глянув на Матроса. Щетина йому настовбурчилася, брови зсунулись гострими кушниками, він одвернувся.

— Везеш, то вези, та гляди хлопця. Сам бандит добрий, та ще й його тягнеш.

Хлопці стояли, понуривши очі в землю. Потім Матрос покрутив головою і кинув до Хоми Петровича:

— Чого ви так? А може, я з народження пролетарій.

— Та вже ж...

— От вам і та вже ж... Так що нема чого й агітувать. Спасіба за квартиру і збирайся, Альошко.

— А... де ж це Чорний? — спитав Альоша.— Чорний! Ня!

Але Чорного не було. Хлопці не могли його догукатися. Хома Петрович довго мовчав, та, бачачи, що хлопці готові й три дні його шукати по місту, відкрив їм сумну пропажу.

— Спіймали Чорного... Добігався,— вимовив він.— На цей раз не вирвався.

...Наче хто ножем провів Альоші по серцю. Він зблід і з жахом подивився на Матроса. Те, чого він давно боявся, сталося тепер, коли все готове, щоб їхати.

Матрос заскреготив зубами.

— Пропає! От чортові гицелі,— вилаявся і плюнув просто перед себе, ніби в вічі тим гицелям, а разом і в вічі своїй минувшині...

.

Товарний потяг ішов задумано, повагом, залишаючи позад себе зелені вогні. Роздоріжжя гриміли під колесами — відходили в безвість. А на платформі з пресованим сіном, зарившись між тугими пакунками, лежали Матрос і Альоша. Зігріті власним диханням, вони дивились на зорі, що не зникали з своїх високих чат, скільки не біг потяг.

Зорі кликали їх, намагнічували їм серця.

— Везу, вез-у-у-у! — гукав потяг.

— А на пінджакі таки маємо,— гордо промовив Матрос.— На, подивися.

Він вийняв з глибокої кишені білясту асигнацію і передав Альоші.

— Скільки ж це? — спитав Альоша; сумний від спогадів про Чорного.

— Десятка,— спокійно відповів Матрос.— Лікар не схотів віддати тих чортів, що ти наліпив. Значить, кажу, платіть десятку не менш, нам треба на пінджакі. Заплатив.

Матрос замовк.

Потяг проходив глухий півстанок.

Сяйво одинокого ліхтаря упало на Альошине обличчя. На ньому горіло двоє великих зеленкуватих очей, неймовірно розкритих. Здавалося, що вони дивляться в майбуття.

— Коли ми будемо там? — тихо спитав Альоша.

Матрос відповів радісно, твердо:

— Завтра.

Харків, 1927.

РАНОК

Роман

Частина перша

І. ЗГРАЇ НАД СНІГАМИ

1

В середині грудня 1919 року сніжними степами Прилуччини мчали широкі селянські сани, запряжені парою вороних одгодованих коней і навантажені ящиками та чемадами. На санях сиділа висока, закутана в бурку жінка, лице якої було ледве видно з-під важкої черничої хустки. Тонкі, нервові ніздрі молодої черниці раз у раз здригалися. Вона, видимо, непокоїлась і щоразу пильно вдивлялася в степ, хоч ніде не можна було помітити жодної людини. Але час був тривожний, черниця ж мала свої причини поспішати. Лице її щоразу мінилося, вона зсовувала два темні черв'ячки брів на блідому чолі і знову з холодною увагою озирала степ.

Коні мчали.

Десь далеко клекотів кулемет.

Снігова пустеля крутилася навколо, і в ній одинокі сани потопали, як невірний човник у хвилях скаженого білого моря. Молодій жінці забивало віддих.

— Скоро? — нетерпляче питала вона кучера.

— Недалеко вже...

— Женіть же! Женіть! Не шкодуйте!

Коні мчали в напрямі на село Ладош. Воно лежало десь на схилі правого берега Удаю.

За якийсь час перед подорожніми заблищав купол монастирської церкви. Вони були вже зовсім близько.

— Женіть! Женіть!

Коні рвонули копитами сніг. Сани неслися шаленим погоном.

— Женіть, я вас благаю!

В лице черниці мертвотним білим цвітом летіла метелиця. Хуртовина свистіла, застинала світ каламутним білим туманом. Довгі вії подорожньої укрила паморозь, вони стали як два білі воскові віночки над зеленкуватим огнем очей.

Незабаром подорожні під'їхали до села. На околиці, крізь хугу й білий морок, темніли довгими крилами вітраки, наче тут сіла зграя підбитого вороння. Село ховалося в глибокій долині. Сани повернули в глуху, узеньку вуличку, проїхали десяток кривих, занесених снігом хатин і спинилися коло брами монастиря. Кучер довго й настійно стукав, доки вийшла стара горбата воротарка і брязнула ключами.

Подорожні в'їхали на монастирське подвір'я. Спинилися коло будинку ігумені. Черниця звеліла кучеру не відходити від саней, видобула з дорожньої скриньки пакет, обтяжений сургучем єпископських печаток, ступила на ганок ігуменського будинку і зникла за дверима.

Незабаром вона вийшла з чорнявою, кругловидюю послушницею, яку вона звала Софією. Підвівши на кучера великі й повні, мов сливи, очі, послушниця лукаво всмінулася і показала йому, куди знести тяжку поклажу. Чемодани вона сама зняла з саней, щоб віднести їх до будинку ігумені. Монашки чорною зграєю вкрили подвір'я, мов летючі миші, обліпили ганочок, шепотілися: «Кого бог послав у нашу обитель?» — «Невідома, сестро, невідома...» Софія звеліла їм розходитися по келях і ніде на подвір'ї не стояти. Кучер повернув до літньої церкви.

— Скласти і все?

— Так,— мовила його пасажирка,— але один ящик занесіть сюди. Потім можете їхати. Скажіть, що все гаразд. Ідьте з богом...

Кучер по-військовому підніс руку до шапки.

— Хуга. Та вже буду бачити.

Вони попрощалися.

Того ж вечора приїжджа з'явилася в монастирській церкві. Повільно і рівно пройшла вона між тіннями від зо-

лотих лампадок, опустилась навколішки перед амвоном і ніби завмерла в тихій і скорбній молитві.

Цілу вечерню вона не підводилась з колін, не піднімала голови, хоч на неї були звернені цікаві очі всіх молільниць і ще маленькі поросячі очі якогось рудого настовбурченого чоловіка, що стояв у темному кутку за правим криласом. В кінці вечерні старша в монастирі схимниця Оврамія стукнула патерицею об камінну підлогу, позирнула на молодших сестер та послушниць, затрусила до них сивою головою і засиччала:

— Смиренна ігуменя Олексія, наступниця в бозі почившої благочестивої Ангеліни, скаже вам святе казання. Слухайте з ім'ям божим.

— Амінь! — стукнула патерицею друга стара шуліка, схимниця Феонія.

Ігуменя Олексія кінцями пальців торкнулася блідого чола приїжджої, перехрестила його і звернулася до своїх духовних вихованок:

— Во ім'я отця і сина і святого духа. Сестри во Христі! Господь посилає нам праведну душу, смиренну рабу свою Ольгу, що молитвами своїми й трудами гідними привернула до себе благословення єпископське і віднині стане, поруч із нами, на сторожі нашого монастиря, всечесної обителі ладошської божої матері. Се милость бога на нас! — вона підвищила голос, і її слова приглушенням свистінням захвилювались над головами черниць. — Смутні й тривожні часи у мирі грішному сіють лютість і гнів у серцях людських і множать полчища ворогів божих і супротивників воїнства христового. Пристанища віри й спасіння, благочестиві монастирі великої Росії, потребують сміливих перед людьми і смиренних перед богом заступниць православія, що живіт свій покладуть за престол божий. До підніжжя престолу сього приносить життя своє смиренна Ольга...

Ігуменя на хвилину зупинилася. В церкві чуто було дихання монашок. Оврамія трусила сивою головою, сиччала їм:

— Слухайте! Слухайте, окаянні!

Ігуменя веда далі:

— День при дні стає тяжче мені самій тримати у грішних і немічних руках путі спасіння вашого і турбуватись за процвітання монастиря. На прохання моє зважив єпископ наш, преосвященний Феоктист. Волею і благословен-

ням, його й моїм, Ольга віднині буде заступницею моєю, яко ігумені. Покоряйтесь їй, сестри, смиренно і без лукавих помислів у серці вашому. Моліть бога простити гріхи наші і укріпити монастир проти невірних і проти зла диявольського! Молімося за хоробре й многотрадальне воїнство христове і за всіх православних християн нині, і присно, і во віки віків.

— Амінь! — стукнула патерицею Оврамія.

— Амінь,— тихо відповіли черниці.

Ігуменя суворо стиснула губи і, склавши на грудях маленькі білі ручки, пішла з церкви. Її високий чорний клубок з довгою жалібною наміткою тихо плив між здивованими й мовчазними сестрами та схимницями. За нею рівно і неприступно, встромивши вперед блискучі зеленкуваті очі, ішла Ольга.

Вони вийшли з притвору на кам'яні плити, що вели до ігуменського будинку. Навколо монастирських церков — зимової й літньої — стояли рівні двоповерхові ящики сірих корпусів, поділені усередині на темні клітини келій. Скупе світло лампад ледве рожевіло крізь сніг у вузьких прямокутниках вікон. Монастир тихо засинав під м'якими сніговими наметами.

Низенький одноповерховий ігуменський будинок з трикутним ганочком стояв поруч зимової церкви. Олексія та її заступниця увійшли в ігуменські кімнати, освітлені важкими зеленими лампадами. Кімнати були широкі й низькі, застелені темними селянськими килимами. В них пахло елеєм і ладаном, шкірою старовинних оправ Тріодів та Четьї-Міней і ще якимись тьмяними пахощами таємного й грішного ігуменського щастя.

Олексія скинула клубок, заметушилася навколо своєї гості.

— Сідайте, Ольго Володимирівно, сідайте, дорога моя.

Обидві жінки сіли на широкі низькі табуретки, накриті подушками й застелені темним вишитим оксамитом. Ігуменя присунула своє сидіння ближче до Ольги і, всласливо зазираючи їй у вічі, промовила:

— Ну, розповідайте ж, дитя моє. Я так давно вас не бачила. Що діється в мирі?.. Невже немає жодних надій, що армія знову збере свої сили?

— Ви ж знаєте, що діється,— гостро відповіла Ольга.— Армію розбито, вона панічно відступає, вірніше — тікає... Я не можу говорити про це... Розбиті, гнані більшо-

вицькою ордою... в степах... де на кожному кроці їх підстерігають повстання і смерть...

Ольга стиснула пальці, подивилась у мертве, засніжене вікно. Крива коротенька зморшка п'явкою заворушилась у неї над переніссям.

— Ви не уявляєте собі цього. Їх зосталось кілька жмень, розкиданих по цій Україні...

— А генерал? — обережно, ледве чутно спитала ігуменя.

— Батька було поранено в голову. Не знаю, чи доплив він до якогось берега.

— Боже мій! Ви... ви плачете, Ольго,— прошепотіла Олексія, витираючи маленькою хусточкою свої вогкі, перелякані очі.— Плачете, вам стане легше.

— Ну ні, моя дорога, я давно вилікувалась від цієї інститутської хвороби. Я воювати хочу, а не плакати. Руйнувати все, що вони зроблять! Розумієте?

Ігуменя злякано затулила долонями свою маленьку голівку.

— Господи!.. Господи, боже мій... Ви, Ольго? Та як же ви це зробите? Де візьмете сили? Хто допоможе вам? Ви ж такий ангел!

— Тепер такий час, що не тільки ангел, а й сам бог мусить стати контррозвідником,— сухо відповіла Ольга.— А я — дочка генерала Благомислова. Допоможе монастир ладошської богоматері, та й не тільки він... Я не сидітиму тут склавши руки.

Вона встала, нервово пройшлася по кімнаті, спинилася проти ігумені.

— Ящички мої бачили?

Ігуменя подивилася на неї розширеними від жаху очима й тихо спитала:

— Що в них?

Ольга холодно усміхнулася.

— А ви не догадуєтесь? Там хусточки для носа. Витирати сльози.

Трохи згодом, ніби відповідаючи на свої потаємні думки, вона знову заговорила:

— З Сержем я розлучилася місяць тому. Ми відступали. Я не встигла сісти на тачанку. Потім довго гналася за полком, але мене затримували в селах... І я загубила його...

— То капітан Бугров живий? Храни його мати божа!

— Не знаю. Кажуть, що він десь тут, у цих краях. Я поспішала йому на допомогу, але слідів полку ще не знайшла.

Жінки ще довго сиділи мовчки, думаючи кожна про своє. Потому увійшла Софія, постелила їм дві постелі і, вклонившись хресту ігумені, нечутно вийшла. Жінки увійшли до спочивальні, заставленої важкими кіотами. Роздяглись. Ольга відкрила свій чемодан і за старою звичкою обтерла шию та груди одеколоном.

— А з ким ви приїхали? — спитала згодом з постелі ігуменя.

— Не знаю. Свій чоловік. Мій маршрут був — від церкви до церкви. Отець Георгій прилуцький приготував мені підводу зарані, вона чекала кілька день. Здається, тутешній чоловік, ладошський.

— Добре... це добре, — відповіла ігуменя. — Тут є хороші люди, вірні. Вам треба буде взнати їх, Ольго Володимирівно.

— Та вже взнаю. Один у полі не воїн.

— А я виїду звідси. Не можу я так близько стояти до мирських справ, про які ви думаєте. Завтра ж і виїду до Прилук, поживу трохи там у нашому домі, а потім поїду до Полтави. Мені давно туди треба, та не було на кого кинути монастир. Господи, яка-то буде його доля тепер? Страшно мені тут. А в Полтаві архієрей буде радий мене бачити, — призналась ігуменя. — Там я й житиму. Може, зрідка навідуватимусь сюди.

Ольга мимохить усміхнулася.

— Ну, що ж? Ціасти вам доля. Кланяйтесь архієреєві і просіть для мене благословення. А долю монастиря я беру в свої руки. Скажіть, що я не збираюся здавати його більшовикам. Я боронитиму цю фортецю доти, доки не повернуться наші...

— Хай же благословить вас бог і пресвятая діва! — Ігуменя підвелась на постелі і, притримуючи однією рукою сорочку, другою благословила Ольгу.

2

Загін комуніста Левченка третій день лежав у снігах навколо маєтку пана Вахромієва. Червоноармійська частина в двадцяти верстах з боями тримала місто, а Левченко

дістав завдання ліквідувати рештки противника біля села Гілківці. Поклявшись жінками й дітьми не випустити з маєтку ні одного живого біляка, партизани зарились у снігоні кучугури дихали один на одного сивою парою, тупали чобітьми, биліся навкулачки, грілися.

— Ох, і мороз же, браття мої, і хуга! — говорив їм командир Андрій Левченко, який добре знав, що вони морозу не бояться.

Він висовував із кучугури голову в гостроверхій подраній шапці, що нагадувала понівечений снаряд. Позирав на маєток, на степ, на всі дороги, над якими летіла хурделиця.

— Не видать і не чуть ані пари. Тільки крутень крутить...

Уночі партизани поодиноці — врозсипну — підкрадалися до будинку і стріляли у вікна. Тоді там зчинялася тривога — звідти сипали з кулеметів.

— Назад, хлопці! Не робеї! — командував Андрій. — Бережіть патрони. Небагато в нас їх зосталося...

Вони відступали. А за півгодини знову підкрадалися, щоб трьома-чотирма пострілами змусити ворога розрядити пів кулеметної стрічки.

— Назад! Хай трохи поторохтять, — знову подавав свій голос командир. Його чекмінь, підперезаний порожньою кулеметною стрічкою, голова в драній гостроверхій шапці і вся його постать велетня вставала перед товаришами і знову тонула в хурделиці. Андрій падав у сніг. Партизани лягали навколо. Кулі свистіли над ними і губилися в білому тумані ночі. Левченко схоплювався, біг за пагорбок, кидаючи на бігу своїм товаришам:

— Серед них є хтось свій, що знає місцевість. Продалось стерво, а може, й справжній петлюрівець. Як ви гадаєте?

Тарас Потреба бив себе руками в боки, відповідав командирові:

— Не інакше!

— А може, й самі знайшли дорогу, чорт їх знає, — хвилювався Івась Пальоний.

Поруч командира стояв навхрест перев'язаний башликом душевний і щирий командирів друг — Матвій Чумак.

Потираючи вуха, він говорив Тарасові:

— Умрем, Тарасе, на посту або поховаємо гадів у цих білих гробах...

— Так тому й бути.

У маєтку засіла купка розбитого білого полку з двома офіцерами. Загубивши сліди в скаженій хурделиці і замерзаючи, вони йшли навпростець, сподіваючись знайти порятунок у ближчому селі. Коли б тільки добитись! Капітан Бугров мав вісім гвинтівок, два кулемети і кілька обсаджених патронами стрічок. Солдати несли їх на своїх плечах, захиляючись від бурі й прокльонів.

— Ні шляху, ні дороги.

— Ми загинемо, як собаки,— говорив капітанові молодий офіцер, хукаючи на дерев'яні, задубілі пальці.

Бугров ішов, потопавши в снігу. Вітер розкидав йому поли його сірої солдатської шинелі, бив ножами шаблі по ногах, виривав із душі останній подих тепла. Бугров ішов, по-скотячому лаючись. Обертаясь до офіцера й до солдатів і хрипучим голосом кричав:

— За мною, хто хоче дожити до завтрього!

Вони добилися, нарешті, до Гілквіців. Увійшли в село. Тепер їхня влада, сукині сини! Самогону, сала, коней і кожухів! — Але четверо вартових вихопилися проти них з рушницями.

— Вого-онь! — скомандував Бугров, стріляючи першому в груди.

Вартові упали вздовж вулиці, неподалік один від одного...

Потому біляки зайняли покинутий маєток. Розпаливши вогонь у печах, солдати відігріли кулемети і вставили в них стрічки. Бугров роззувся, відтер снігом заморожені ноги, наставив проти вогню широкі, волосаті груди, що розривалися з кашлю. Солдати дістали на селі тикву самогону й сала. Бугров улив у себе кухоль смердючої картоплянки. Очі його почервоніли. Він дістав з кишені пожмакану, протерту карту, розіслав її на столі. Білогвардійці дивилися на свого капітана, гріючи над вогнем онучі.

— Ми вирвемось із цього чортового кутка! — вдарив він кулаком по карті.— Чуєте, поручику Михайловський? Вирвемось, коли ви не баба.

Поручик, хитаючись, підійшов до столу, глянув на карту. Зуби його дрібно й хутко цокотіли. Його біла жорстока лихоманка.

— Я умру тут,— промовив він.

Його поклали біля печі і накрили шинелями. Самогон ударив солдатам у живіт і в голову. Вони закурили ма-

хорку і почали голосно розмовляти й згадувати бабів, з якими вони ночували.

— У моєї озаддя, як діжа. Так і пухне, так і пухне. Оце б з морозу погрітись... Умер би...

В цей час надворі сухо тріснув постріл вартового, і слідом за ним під партизанськими кулями в будинку з дрібним дзенькотом посипались шибки. Бугров сам схопив кулемет. Босий і розхристаний, він вибіг надвір, став рачки на сніг і, випльовуючи кашель і страшну лайку, почав поливати Левченків загін свинцевою зливою.

Партизани з несподіванки поприсідали, ахнули. Чумак скрикнув:

— Лягай!

— Ага! Злякалися? Ха-ха! Крийте їх! Крийте їх! Крийте їх, братці! По ворогах вітчизни! Ружейний вогонь! Ро-о-та, плі! — Бугров кашляв і реготався, орудуючи кулеметом. Білогвардійці стріляли з вікон.

Хуртовина й смерть крутилися над степом.

За мить партизани, перебігаючи поодиночі, зникли за пагорбком. Двоє zostалися на снігу. Розкинувши руки, вони лежали поруч, один — головою на південь, а другий — на північ. Тоненька темна цівочка текла із скроні в старшого. Другому куля увійшла в серце.

— Чортові душі!.. — прохрипів Бугров. — Перестріляю до одного!

Засніжений і розпатланий, він повернувся до будинку.

Поручик Михайловський лежав животом на лутці вікна і, весь трясучись, випускав обойму за обоймою услід партизанам. Бугров узяв його ззаду за штани, відтяг од вікна.

— Киньте, поручику. Я насадив їм гороху в потилиці, більше не схочуть...

Він одіткнув тикву, налив повний кухоль і став пити хильцем. Жовта рідина розлилась йому на підборіддя, побігла струмочком по грудях. Він захлинувся і пирснув.

— Ха-ха-ха! Не в ту дірку, ваше благородіє, — сказав веселий солдат Андрюшка.

Стукалка, старий фельдфебель, цикнув на нього:

— Сам ти дірка!

Солдати, розсмішені цим несподіваним жартом, що повертав їм ілюзію звичайного життя, трохи заспокоїлись, відставили до стін гвинтівки. Їм почало здаватися, що й справді партизани вже не прийдуть і все буде гаразд.

а потім затихне хуга, і вони прорвуться до станції... до поїзда... додому, а хоч до чорта в зуби, аби не тут! Капітан Бугров дав їм випити решту самогонки. Вони розвеселились, почали танцювати, реготатися, співати сороміцьких пісень:

Де не взявся таракан, таракан,
проїв Дуні сарафан, сарафан...

Бугров бив у долоні, п'яно крутив кудлатою головою, піддавав жару:

— Сип, братці, сип! Ха-ха! Запузирюй, Наташка кресті-козирі! Ми їм покажемо воювати! Ми ще покажемо. Сип же, сип, Андрюшка, розпросукин син ти!.. Сарафан, сарафан...

— Я сиплю, ваше благородіє, сиплю! Ех, і вдаримо ж, і вдаримо ж! Ех!

Над са! над са-а-мою!
Над самою над...

І раптом: «Дзе-е-нь!» Партизанська куля вдарила в шибку. Андрюшка здивовано вхопився за груди, за лице, поглянув на всіх, підігнув коліна і став опускатись додолу. Встиг тільки закінчити куплет і затих.

Партизани вдарили з другого боку. Бугров обезумів.

— До зброї...— крикнув він, хапаючись за кулемет.

«Дзень! Дзень!» — посипалось скло з протилежного боку. Бугров скомандував палити туди з другого кулемета, а сам почав відбивати атаку з правої руки.

За хвилину партизани зникли, ніби провалились крізь землю. Але то тільки на годину, може, на дві. А потім — знову і знову...

І ось уже третю ніч Бугров нічого не може з ними вдіяти. Їхній командир у гостроверхій шапці і в рудому чекмені, перетягнутому в талії кулеметною стрічкою, нагадує Бугрову велику в'їдливу осу, що крутиться й дзижчить над головою. Коло нього мотуляється другий — у башлику навхрест.

Ніяк не вцілиш у цей башлик, щоб пробити його на перехресті.

Партизани сніговими кротами риються навколо маєтку. Удень їх не видно. На селі і навколо маєтку стоїть страшна тиша. Вона чатує на капітана Бугрова. О, він це знає!

А вночі йде напад за нападом. І з кожним разом важче

стає відбивати ці настирливі напади. Тіло Бугрова тремить. Не можна ні на хвилину заснути. Солдати дивляться на нього голодними вовками. Ніхто з них не хоче вийти в село по харчі. Та Бугров і не посилає. Він знає, що вийти з будинку — значить лягти під кулею, яка вилетить невідомо звідки, з цієї снігової стихії.

Бугров вистріляв майже всі патрони. У нього залишається ледве дві стрічки. Він дивиться на своїх солдатів затуманеними очима, блідий, укритий сірою щетиною, що кожного ранку сивішає. Він підходить до свого офіцера, торсає його за плечі, будить.

— Поручику Михайловський! У нас залишається дві стрічки. Ви чуєте? Цього вистачить тільки до ранку.

— Удень вони не турбуватимуть... не турбуватимуть, — бурмотить поручик, цокаючи зубами. Його не кидає лихо-манка. Губи його запеклися. Він починає марити.

— А вночі? — кричить йому Бугров. — Ви не слухаєте? Вночі вони нас оточать і перестріляють, як зайців. Або ми прорвемось зараз. Вийдемо в степ... На простір — із цього камінного капшука!

— Вийди, спробуй! — злісно, з викликом кидає в лице капітану Бугрову Іван Залітайко, солдат його розбитого полку. — Ні, ваше благородіє, не рипайся вже...

— Що? Мовчати! Сук-кин син! — підступає до нього фельдфебель Стукалка.

Бугров вихопив шаблю, з свистом махнув нею над головою, розсік дошку стола, на якому лежала карта.

— Доки з вами ваш капітан, можете смерті не боятись!

— Авжеж. Разом будемо здихати, чого тут, — похмуро й безнадійно відповів йому солдат. — От тільки не знаю, за що. На самому ділі. За що я помираю? Ну, нехай вони — хоч роду багатого. А я за що? Садиб у мене великих не було, одне — що баба, та пара коней, та землі десятин із шість, та оренди брав чотири десятини. Це й Радянська влада простила б, я так думаю, бо що ж тут такого? Ну, та хай буде так. Знали очі, що купували. Пішов за престол і отечество, получай нагороду...

Ішов синій холодний світанок. В розбиті вікна залітала хуга. Білогвардійці, як брусся, лягали попід стінами, купую — один до одного, щоб зберегти тепло. Капітан Бугров, скрегочучи зубами, дивився у вікно, вслухаючись у мертву пісню хуртовини.

— Боже мій,— лопотіли його посинілі, тремтячі губи,— дай мені вийти з цієї пастки. Я вішатиму їх, доки стоятиме світ, доки на землі будуть коноплі й дерево. І першого... першого я повішу цього солдата...

Бугров стояв біля вікна, не почувавши, як холод сковує йому губи, пальці, все його важке тремтяче тіло. Якесь оціпеніння охопило його, тільки голова палала, і мимо волі Бугрова в ній пливли думки — в якомусь легкому туманному хаосі. Про що він, власне, думає? Ніяк не щастить ухопити ниточку, тоненьку, але дуже важливу ниточку! Він ніяк не згадає,— а йому треба згадати, неодмінно треба. Що ж це таке? Яке це місто, куди він вступає з своїм полком? Низеньке, розкидане. Вони йдуть маршем від вокзалу вулицею Говарда, і вулиця та, власне, йде степом — до міста півтора кілометра. Ці степові міста на Україні, творіння князя Потьомкіна, великого фаворита Катерини Великої, міста, що так і лишились розкидані й недобудовані, як от і це місто, куди він вступає маршем із своїм полком. Яка дурниця,— великого фаворита Катерини Великої — тавтологія, він же зовсім не про це думав. Ага! «Марш вперед, Россия ждет, белые герои». Вони йдуть вулицею Говарда, починається місто — зліва купка маленьких міщанських будиночків, а далі за ними, десь там — посічене написами каміння надгробків, це — старе міське кладовище. «Спи вічним сном, дорога супруга і мати». Так, так! Дорога супруга і мати. Вірно. Згадав! Вони вступають у місто, в церквах — урочистий дзвін, священники з коровами зустрічають їх. І ось — темно-зелені кахлі мозаїки на губернаторському будинку за Олександрівським парком, від якого починається проспект великого полководця, покорителя турків, графа римнікського й князя італійського — генералісимуса Суворова, що співав півнем. Ну да, півнем. На проспекті — офіцерський клуб, дворянське собрание. Вони йдуть містом, праворуч — губернаторський будинок, ліворуч починається воєнний форштадт, високі глиняні насипи старої фортеці поросли травою, потім — казарми 75-го Модлінського полку,— це тут, на цьому майдані, він колись молодим поручиком віддавав парад генералу... генералу... чорт з ним! Ось і червоні цегляні корпуси каторжної пересильної тюрми, біла кам'яна церква Катерини Другої, брама дисциплінарного батальйону, далі — знову насипи. Базарна вулиця і вниз — Дніпро. «Чуден Дніпр при тихой погоде, когда вольно и плавно...»

Ні, не про це! Куди ж, власне, вони йдуть? А, це вони розташовують полк по квартирах, і він, капітан Бугров, викликає до себе в штаб офіцерів. Гімназія імператриці Марії Федорівни. Струнко! Гімназія імені імператриці і надпоривні обличчя дівчат у зелених платтячках і в чорних фартухах, а поруч — Народна аудиторія. Народна! Це вони, це, безперечно, вони, більшовики. Тепер він знає... Їх треба виловити за цим списком і перевішати, як собак. Тепер згадав! Вони йдуть шукати їх у їхніх барлогах. А чого ж це вони на старому кладовищі? Сторожка. Дід і баба. Молода жінка з стиснутими устами і маленький хлопчик, зовсім маленький і замурзаний, років, може, йому сім, а може, й вісім. Він дивиться на них з-під лоба, завішеного темним чубом. Відставивши брудний палець, він лічить гудзики на їхніх мундирах. Чий же це хлопчик? Це хлопчик цієї жінки. А чого він дивиться на них з-під лоба? Того, що в нього батько — більшовик, працює на заводі Гуревича, а мати — швачка, оця сама молода жінка. Похвалилися, ракалії, ха-ха!.. Аж на кладовище повтікали, думали — не знайдуть! А список для чого? Вони гадали, що капітан Бугров не має списку... Обшукати її. Він так і знав: зброя! Чудово! Надзвичайно приємно! Листівка? Це краще! Забирайте цю швачку — на проспект великого полководця, покорителя турків, що співав півнем... Ха-ха! Вона прощається з хлопчиком. Що вона йому каже? А, вона каже йому, щоб він, її дорогий, маленький Марко, виріс і віддячив за батька й за неї. Чудово! Вона ще буде агітувати? Туди її! Там уже є вісімнадцять чоловік, як оселедці — на ліхтарях... Розкішне видовище! У-у!

Бугров здригнувся від гострого, палючого болю. Він підніс до очей посинілий, роздутий палець, — з нього капає кров. Це той собачий хлопчина прокусив його своїми гострими зубами, ззаду підкрався й прокусив. Ведіть її! Потім він проїхав верхи Суворовським проспектом — надзвичайне видовище! Дев'ятнадцять повішених, — жінка гойдається на лівому фланзі. Струнко, сволочі!

Але чого й досі з пальця капає кров? Незрозуміло.

Бугров потер рукою остуджене чоло, розсудок повернувся до нього. Це та проклята оса в гострій шапці. Це вони стріляють.

Він безсило опустився важким тремтячим тілом на підлогу, де купою лежали білогвардійці...

Прощаючись із своїм кучером, Ольга не помітила ні лукавого Софіїно погляду, ні того, як кучер на відповідь Софії заховав усмішку в своїх русявих вусах. Тим паче не знала вона, що ледве встигли зачинитися за нею двері ігуменських кімнат, як Софія відхилила двері на ганок і визирнула надвір чорними сливами своїх великих і блудливих очей. Кучер хутко глянув навколо, миттю прослизнув у теплі ігуменські сіни...

Послушниця охопила гарячими руками його шию, наблизила вогкі губи до його вуха, гаряче й хутко зашепотіла. Русявий, приземкуватий кучер розкинув поли чумарки, охопив руками широкий стан послушниці. У груди йому ввійшло м'яке і щедre тепло її тіла, пропахле яблучним монастирським розсолом.

— Ух... ти! рибко моя,— хрюкнув він їй,— скучила за козаком?

— Грішна перед богом... Але не приходь сьогодні,— шепотіла послушниця.— Іди зараз же до Молибоги. Переказував, що є важливі новини. Чуеш? Усе на тебе чекали...

— А в селі спокійно? Дома в мене нікого не було, не знаєш?

— Ні, не було. Левченко позавчора виступив кудись із своїм загоном. Молибога все тобі розповість.

— Від отамана що-небудь є?

— Нічого не чути, невідомо й де він.

— Погано. Бідна Україно! За що тебе сплюндровано, за що, мамо, гинеш?!

— Чого сидів так довго?

— Мусив. Вона затрималась у Гребінці, треба було перечекати з поклажею.

— То йди ж... годі! Сюди може увійти Оврамія.

— Завтра заскочу.

— Чекайму... Іди вже...

Кучер застебнувся, насунув на вуха шапку, обережно відчинив двері. Надворі нікого не було. Він скочив на сани й ударив по конях. Вийшовши за ворота монастиря, повернув ліворуч у вузьку вуличку, вириту весняними дощами в крутому, зарослому дерезою урвищі. Вуличка вела в долину, де білими печерицями понад берегом Удаю ліпились хати. Коні по черево грузли в снігу. Сани ледве сунулись, риючи полоззям глибокі кучугури.

Добившись, нарешті, до свого двору, приземкуватий чоловік хутко випріг коней, завів їх до стайні, замішав у яслах обмішку.

Вороні жадібно хапали відкопирченими губами вогу, м'яку полову, пересипану запашним ячним борошном. Чоловік накрив їх мокрі, гарячі спини ряднами, обтрусив чумарку і пішов до хати.

Жив він з батьками, був парубок, хоч йому вже минув тридцять третій рік і його широке синювате обличчя починало брякнути з самого ну й ведмежої сили, якої він мав з гаком. «Господарство у мене таке, що дай боже!»

— Здрастуйте вам у хату,— привітався він, увійшовши.

— Здоров, як не жартуєш,— відповів батько.— Де так забарився?

— Та вже де був, там нема.

— У городі, чи що? — допитувалась мати, подаючи вечерю.— Чи не чуєш, Федоте?

Він мовчки сів до столу і почав їсти. Згодом відповів:

— Ігуменшу вам привіз.

— О?

— Авжеж.

— А ця ж? Олексія?

— Помиряться. Не вашого, мамо, розуму це діло. І нікому пари з вуст, чуєте? Ніхто не приходив?

— Молибога прибігав аж двічі,— зашепотіла стара, по-лисячому озирючись на двері.— Чи не про отамана вісті в нього? Та нічого мені не сказав, старий чортяка. Біжи до нього зараз, як повечеряєш.

— А то гадали, що на піч полізу?

Надворі був уже пізній вечір, коли він вийшов з двору і городами пішов до Молибоги. Молибожина крита залізом хата стояла над балкою, огорожена високим дощатим парканом, оббитим угорі колючим дротом. Федот постукав у хвіртку — вона була на засуві. Собаки кинулись до воріт з одчайдушним гарчанням, пробували просунути заслинені червоні писки під хвіртку, ухопити пізнього гостя за чобіт.

— Тю, скажені! — огризався він на них.

За хвилину хтось вийшов з хати.

— Хто там?

— Свої. Відчиняйте.

— Хто свої? — питалася жінка.

— Та відчиняйте, кажу. Це я, Федот.

— Та це ж Ряженко,— почув він інший, знайомий голос.— Це він, значить, повернувся.

Говорив Макар Волосюта. Жінка відігнала собак, відчинила хвіртку.

Ряженко ступив у двір.

— Мете, голосу божого не чути, а ви ще й не відчиняєте. Здоров, Макаре.

— З приїздом.

— Проходьте в хату,— запросила молодиця.

Ряженко обмів у сінях віником чоботи, збив шапкою сніг з чумарки. В хаті поруч Макара сидів Масляк. Федот увійшов, Макар посунувся на лаві, дав йому місце коло столу.

Василь Масляк, рудуватий, настовбурчений, клятої вдачі і вже не молодих літ хазяїн, хитро примружив вузенькі, як у поросяти, очі, спитав Федота:

— Далеко їздилося?

— Та ні, хуру возив,— усміхнувся той.

— Хуру, то й хуру, хай буде так, справа зараз не в цьому,— заговорив Макар.

Це був молодий ще, але натоптаний чоловік, круглолидий і вгодований. На гладеньких, чепурних щоках його грала густа, смагла кров. Чорний чуб і невеликі темні вуса робили з нього красня, на якого мало яка вдова не задивлялася. Він був у батька одинак,— у батька, відомого на селі крутія і скнари Михайла Волосюти, який, помираючи, залишив Макарові дещо на прожиток. Макар завжди говорив повільно, наче не слова, а горіхи роздавав слухачам. Але тепер він хвилювався і мало дбав за красномовство.

— Тут така справа, що, може, нам і сидіти не слід би оце, а просто брати гвинтівки і йти.

— Куди?

— На Гілковці.

— А що там?

— Та от чекаємо, що нам принесе розвідник! Дід Молибога пішов.

— То Молибоги немає вдома?

— Кажу ж тобі, що пішов на Гілковці.

— Давно пішов?

— Та вже годин із три. Звідти переказали нам, ніби в будинку Вахромієва сидять наші, відстрілюються, а партизани на них наседають. Без тебе ми нічого вдіяти не могли, та й патронів у нас немає. Молибога до тебе заскаку-

Журнали, в яких друкувалися твори І. К. Микитенка.

вав, хотів порадитись, що робити, а потім каже: «Не можу сидіти, піду на розвідку».

— А хто — наші? — спитав Ряженко.

— Білих кілька чоловік і нібито офіцерів двоє.

— Кацапи?

— От ти знову своєї! Тут надія наша гине, а він удається в політику. Кинь ти оці свої дурниці. Хіба не однаково і ті й ті б'ються за нас, проти більшовиків?

— Однаково, та не однаково. То — кацап, а то — українець. От тобі й однаково! А для мене жид та кацап — то все одно, ворог — і край. Я хочу, щоб у мене була Україна!

— Ат! Не можу я тебе слухати. Хіба ж я не українець?

— А ти — українку привіз? — примруживши маленьке свиняче око, несподівано запитав Масляк.— Вона ж теж кацапського генерала донька, а проте — спасенна душа, хай їй бог дає здоров'я.

Ряженко схопився з лави, здивованими, широкими очима подивився на цього рудого чорта, від якого ніколи нічого не можна втаїти. Запитав тихо:

— Звідки ви знаєте? Хто вам сказав, що я привіз?

Масляк зайшовся довгим, верескливим сміхом.

— Хоч би мені й дух святий на хвості приніс, чи не однаково? Аби я нікому не переказував. Може, я сьогодні й на вечерні був і програму її слухав, яку Олексія монашкам викладала, та кому яке діло? Ніхто не відає, як чорт обідає. Так ото ж я й кажу: гей, Федосю, не розбивай фронту. Ми твою банду підтримували — хлібом і салом, і самогонкою — та й ще підтримаємо, як час настане, — думаєш, воно завтра кінчиться? Ой, ой, ще буде діла! А ти ж це що з нами робиш? Ми до тебе як до командира, як до начальника вроді, — визволяй, батьку отамане, — а ти: «кацапи, жида!» Таку верзеш дурницю. Ачеж не всіх ти жидів і не милував. Кого бив, а кого й переховував. Хіба не в тебе сидів Шльома Хацкис два тижні, як погром був?

— Пху, чорт рудий.

— Хе-е-е-е, — заверещав знову Масляк.— У тебе, батьку, в тебе. Заплатив — було чим — то й сидів, — такого, прошу, і мені дай, переховаю. Ото ж і серед кацапів, голубе мій, народ не однаковий. Вахроміїв теж кацап був, а скільки добра нам зробив? Так що твоя програма дідькові в гузно тільки й годиться, а більш нікуди. Одна ми сила, єдина й неподільна, і з нами бог. А хто клин схоче між

нас забити, тому ми самі, батьку наш, у голову клин засадимо. Так-то! — блиснув уже грізно своїми поросячими очима Масляк.

— Ну, то мені мало що й лишається сказати,— почав по цьому Макар.— От тільки хочу тебе запитати, що ти на це скажеш? Хіба в білій армії, у дефікінцях, мало нашого брата, сказать би, українця? Мало, думаєш? Ну, то ти помиляєшся. Друге, Андрій Левченко — хіба не українець? Не сусіда твій? А хто отамана Чуба у ліс загнав? Не він? То хто ж тобі рідніший — українець Левченко чи кацап-офіцер, що б'є Левченка та Чумака?

Федот перебив його мову, стукнув кулаком по столу, вивірівся на обох:

— Кого ви учите? Що ви мені проповіді читаєте, як попи? Сам за вас не дурніший і господарство не гірше маю. Я їх вивіряю, чи розуміють політику, а вони мені почали читати проповіді, ха! Один фронт. Звісно, один, а ви ж як думали? Та коли фронт один, то й команда мусить бути одна. А то Василь Семенович зараз «і батьку отамане, і за порадою до тебе» — он як величає! — а як до діла доходить, якщо йому скажеш що-небудь, доручення яке спробуєш дати, чи що, то він не слухає, своїм трибом іде, а на чужій з...ці хоче в рай уїхати. А ви не хитруйте, Василю Семеновичу, на своїй власній їдьте, робіть, що вам буде сказано, у квартирі не відмовляйте, коли треба буде для якого чоловіка,— тоді й суперечок між нами не буде. А ні — ставайте самі за отамана, будь ласка, я не женусь...

— Хе-е-е-е, що ти, що ти, Федосю? Тобі й бог велів. Ти у нас людина військова, на фронті був. А мені куди там? У мене — гила.

— Ну, а раз так, то покоряйтесь моїй команді.

— Покорятимусь, Федосю, покорятимусь! Їй-ей, покорятимусь, тільки веди діло правильною стежкою. Не заводь політики, а бий більшовиків. Оце і вся програма.

Було вже геть за північ, а Молибога не повертався. Бандити почали непокоїтись. Макар Волосята виходив надвір, слухав, чи не гавкають де собаки. Ніде ані шерхне! «Чи не вбили старого? А, може, де снігом занесло. Тільки не такий лис...»

У хаті стало душно від самосаду, від розпарених кожухів. Бандитів почало хилити на сон, але ніхто не йшов додому, поклали сидіти хоч до ранку, а дочекатись старого. Макар усе наполягав:

— Як не буде, то треба самим іти. Значить, нашим там невидержка.

Десь уже перед самим світанком на подвір'ї загарчали собаки і скоро стихли.

— Він!

Макар знову вибіг надвір і за хвилину повернувся з Молибогою.

Маленький сухорлявий хазяїн увійшов до хати геть такий, як колишній різдвяний дідок на ялинках — з срібною борідкою, з рожевими щічками і пухнатими білими бровами, у сніговій шапці. Увійшовши, кинувся до відра, опустив руки в холодну воду — зашпори йому позаходили.

— Ух, ух! Думав, задубію.— Він почав розперізуватися, крутився по хаті, нюхав повітря, хутко сякався на долівку і притупував повстячком.

— Так що ж воно там, га? Як діло? — питали його всі гуртом.

— Зараз, зараз, дітки, зараз. Був у селі, був. Розпитався про все, геть про все розпитався. Боже ж мій, боже ж мій! Сидять третю добу в маєтку. Левченко, сук-кин син, невідступно стереже, вночі стрільбище йде, а вдень стережуть, бузувіри! Стережуть і стережуть, і що воно далі буде, сам не знаю. Скільки їх там, не відаю, а видно — несила вирватись. І пробратись до них ніяк не можна, ми вже з Пшеничним радились — хоч би хліба їм підкинути, так не можна ж. Нащо вже я малий, як миша, та й то страшно. Помітять! Уб'ють із кулемета, неодмінно вб'ють — вони ж і вб'ють, якщо не Андрійові бузувіри. Один рятунок — зайти партизанам у хвіст і почать косити...

— Це вже моя справа, діду, звідки й куди заходити, — кинув Ряженко.

Масляк улесливо підтакував:

— Вірно, вірно, це вже його справа. Ми вже тут про все договорилися, про всі пункти. Збирай, Федосю, хлопців і вирушайте. Вирушайте, орли сизокрили, не гайтесь.

— Ну, слава царю небесному, тепер моє серце на місці.— закрутився по хаті Молибога.— На тебе й була надія, Федотику. Ти вже за всіх нас постоїш.

— А ви ж, Василю Семеновичу, куди? — скомандував Ряженко Маслякові.— Куди поспішаєте?

— Ой, голубе, у мене щось так розболілося...

— Ну, це вже ви жарти киньте. Ось вам наказ: зараз же, пішки чи кіньми, поганяйте в Гладище, перекажіть

Андрію Матулі, щоб він з хлопцями надвечір був у ліску коло Гуляй-гори. Удень вирушати небезпечно, та й то на морди хай щось понадівають, бо як нас партизани пізнають, то це ж свої,— можуть потім у селі перебити поодиноці, а так воно буде зручніше. А ти, Макаре, підеш на Шилівку, попередиш Корнієнка. Я ж своє діло робитиму у себе в селі.

— Та вже доведеться,— зітхнув Масляк.

Макар погодився без заперечень:

— Піду.

— А патрони ж у тебе, синочку, є? — хутко й з триогою запитав Молибога.

— Патронів я сподіваюсь дістати,— таємниче всміхаючись, відповів Ряженко.

Василь Масляк захоплено вдарив руками об поли:

— Федосю! Голубе! Так вона ще й не порожня приїхала? Ах, спасенна душа! І де ти її таку видрав?

— Ладошська божа матір привела — від духа свята,— зареготався Ряженко.

Молибога почував коротенькими пальчиками свою сіреньку, жорстку борідку. Він уже трохи відійшов з морозу, крутився по хаті, як дзига, випив чарочку самогону, відхукував і скидав з вусів крижинки.

— Про кого мова? Га? Я щось і недочув.

Масляк хутко переказав йому про Ольгу.

Молибога тихо засміявся, помолився на ікони.

— Помагай, боже!

Ряженко підійшов до Масляка, взяв його за комір і, синіючи з напруги, проказав пошепки:

— Коли ви все знаєте, де вас і не просять, то вмійте держати язика. Щоб крім нас чотирьох ні одна хрещена душа не знала про це. Інакше я зроблю вам, дядьку Василю, таку гилу, що з вас і шматків не позбирають. І знайте: ідемо за ньеньку Україну.

Масляк мотнув головою, настовбурчився і, хутко кліпаючи поросячими очима, теж пошепки відповів:

— За ньеньку, голубе, за ньеньку!.. Хе-хе, атож...

4

Ольга прокинулась дуже пізно. Олексія вже давно клопоталася по господарству, давала розпорядження і готувалася в дорогу. В смужку нещільно причинених дверей з

другої кімнати, що правила ігумені за вітальню й за кабінет, пробивався стовпчик зеленого світла. Ольга спустила ноги в теплі, обшиті білим хутром пантофлі, підійшла до вікна і відслонила темний оксамит штори. Внизу вікно заслоняла біленька мережана завісочка. Ольга подивилася через неї на двір. М'який лапастий сніг не переставав падати, але вчорашня хуртовина вляглася. Коло будинку було помітно жваву метушню, послушниці хутко входили в сіни, виносили різні скриньки й кошики, знову поверталися і знову виходили. Ольга заглянула в щілину дверей і побачила всю кімнату, завалену вузликами й клунками, біля яких поралась Софія. Ігуменя бряжчала начинням коло столу, готуючи сніданок. На ній було м'яке просторе плаття з чорного шовку, голова запнута невеличкою темною хусткою — під підборіддя.

— Доброго ранку! — гукнула їй крізь двері Ольга.

— Доброго ранку, моя дорога, — відповіла ігуменя. — Заспалися ви з дороги. А я ось — збираюся.

— Уже збираєтесь? Чого ж так хутко? Я ж не встигну і з справами обізнатися.

— Встигнете, все встигнете. Я все розповім, а матушки Оврамія та Феонія допоможуть вам, та й Софія знає господарство. А решта — то вже воля божа, все в руцях його. Умивайтесь, трапеза чекає на столі, — клопоталася вона.

Ольга причинила двері і злегка заслонила штори. У спочивальні стояла м'яка, тепла тиша. Тьмяно блищав золотий кіот. Вона підійшла до дзеркала, оправленого в червоне дерево і схованого за рожевою атласною завісою. Відслонивши атлас, заступниця ігумені якусь хвилину дивилася на себе в дзеркало, потім одним рухом спустила сорочку і ногою відкинула її від себе. Біла голизна тіла ударила їй у вічі. Їй пригадалися потаємні кімнати контррозвідки і відблиски затіненого світла на недопитих пляшках. По тілу пройшов наглий і гострий струм. Вона ще раз глянула в дзеркало і раптом з солодким цинізмом засміялася: на золотих ризах кіота, на гладеньких фарбах богоматері відбивався вигнутий низ її спини, на якому коливався жовтий язичок лампади.

— Ха-ха-ха!

Вона підійшла до великої білої миски з холодною водою, почала хлюпати на себе повними пригорщами, розбризкуючи воду по всій кімнаті. Кінчивши за хвилину вмивання,

вона хутко наділа своє чорне суворе плаття і вийшла до ігумені.

— Благословіть, мати ігумене,— нахилила вона голову.

— Бог благословить вас,— перехрестила її Олексія. Ольга ще раз оглянула кімнату.

— Боже, скільки пакунків! Ви ж не навіки їдете, ви ж обіцяли навідувати мене, а збираєтесь, ніби назавжди.

— Ні, ні, треба дещо взяти, часи тепер такі,— на все воля господня. Сідайте ж до трапези, підкріпіть сили, чим бог послав, тоді й до справ візьмемось.

Вони сіли до столу, накритого синьою скатертиною, поверх якої лежав сяйнобілий рушник і такі ж невеличкі серветки. Стіл увесь був заставлений тарілками і блюдами з їжею. На одному лежало янтарне масло, на якому блищала срібна роса легкого просолу; на другому біліла розварна риба; на третьому було повно рожевих шматків селянської шинки, обведених круглими берегами з сала; на четвертому темно-червоними фарбами грала монастирська ковбаса. Між ними жовтими соковитими кружалами з короткими, білими, як зуб, корінчиками, всміхалися вогкі печериці. Далі зеленіли пругкі ніжинські огірки, щойно вийняті з розсолу. Виблискувала олією дрібно пошаткована капуста, пересипана лавровим листям та грецьким пахучим перцем. У невеличких глиняних глечиках тьмяно блищали густі вершки й молоко. І в центрі всього широко розмістилась глибока полив'яна миска, з горою повна квашеної антонівки. Гладенькі темно-вишневі корінці, розширені з краю і звужені в ямці яблука, іграшковими чопиками вгрузали в ніжну й тонку півочку цього благодатного овоча, здавалося — висмикни корінець, і бризне звідти солодкий і пахучий сік...

Ігуменя заклопотано присунула до столу сидіння з подушками, ще раз смиренно запросила Ольгу до трапези. Софія внесла з погребя на круглому дубовому підносі з ликом богоматері чорну засмолену пляшку старого вина і на силу вигвинтила з неї цупкий корок.

— Благословляйтесь, мати ігумене! Це ще трішечки винця зосталося, то в дорогу покладемо, а то, може, яка пляшечка залишиться,— спускаючи свої чорні з сизиною сливи, промовила Софія.

Ольга мимоволі всміхнулася.

— Трапеза у вас іще довоєнна, слава богу. Я за остан-

ні місяці одвикла. Це, певне, рештки старих запасів, що на-
був монастир вашими молитвами?

— Господь милосердний не оставляв нас, грішних, своєю ласкою, а тепер — прогнівили ми його, прогнівили. Що буде далі — одному богу й відомо, — буркотіла невинною голубицею послушниця.

— Навіть свіжа риба! — дивувалася Ольга. — Звідки ж це?

— Рибка? А рибку дідусь Молибога приніс раненько, хай господь хранить його у всіх ділах і помислах. Він і взимку ставить на Удаї ятері: ополоночку прорубає та ятерець і поставить, а ранком прийде — рибку забере. Живу приніс нам, живісіньку, вашого благословення прохав і кланявся вам низенько.

— Уже знає про мій приїзд?

— Знає, мати заступнице.

— Цікавий дідусь.

— Молибога? — перепитала Олексія. — О, то наш друг і хранитель, познайомтесь з ним, Ольго, неодмінно.

Вона налила в маленькі гранчасті келишки вина, зітхнула, підвела очі д'горі:

— Хай вам бог допомагає, Ольго, на всякому місці. Бережіть обитель, як своє серце!

— Дякую, мати ігумене. Берегтиму так, як сказала вчора, — відповіла Ольга, взявши свій келих. — Я вип'ю за вашу щасливу дорогу і за тих, хто, може, і зараз у дорозі, не в такій певній, яка поки що лежить перед вами і передо мною...

Жінки перешили келишки, від яких ішли пахощі соку осінніх виноградних грон.

Після сніданку ігуменя показала Ользі свою хатню бухгалтерію, і як уміла, розповіла їй про джерела прибутків та про те, як монастир користався з них раніш, доки мир не став такий грішний. Головне, звичайно, — десята п'ятниця по великодню, коли монастир, за традиціями ігумені Дорофеї, Марії Кобеляцької й благочестивої Ангеліни, вирушає хресним ходом до криниці, що в маленькому скитку біля Гуляй-гори, де колись з'явилася чудотворна ікона ладошської божої матері. Тоді жатва буває щедра і богу вгодна. Потім треба вміти примусити послушниць справно працювати круглий рік коло вишивання, а влітку — збирати по селах, коли для цього настане можливість. Монастир мав, крім того, свій свинарник, корівничок, пташівню, що

годувалися подаяніями мирян, зібраними раніше запасами зерна й сіна, прибутками від монастирської землі й лісу. Як воно далі буде, знов-таки одному богу відомо...

Ольга докладно й пильно доходила кожної дрібниці, перепитувала, просила пояснювати окремі важливі моменти.

— А що вишивають послушниці?

— Ризи, воздушки, покрови на жертovníки та на престולי, різну святу церковну утвар золотом і сріблом вишивали раніше; а тепер бог знає, як воно буде.

— А хресні ходи до криниці, це що — раз на рік? Селяни про це знають зарані?

— Знають, знають, ціла округа знає, ходи бувають велелюдні,— урочисте велике свято, і жатва щедра й господу вгодна.

Ольга всміхнулась.

— Гаразд. А на свинарнику в нас хто працює, коло корів та пташівні?

— Послушниці, дитя моє, котрі пристанища в мирі не мають, безрідні, безземельні. Багато в нас їх, келій для них неспроможні ми дати, то вони в підвалах живуть, он у тому будиночку, що праворуч від літньої церкви, і в другому, і в тому, що коло нього, там підвали величенські, вони собі й живуть з богом, самі й харчуються на частину свого заробітку. Лукаві вони, завжди їх треба тримати в покорі і смиренії. Кращі келійки за більші гроші здаємо заможним черничкам. От у цьому будинку, що поруч з моїм, на другому поверсі у великій келії живуть сестри Наталія, Марфа та Віра. Самі вони з хутора Анциберового, на Роменщині. Родителям їхнім дав бог земельку і власну, і оренди чимало, і худоби. То з них ми взяли три тисячі вступного та й за келію річно платять...— Ігуменя спустила очі, в яких забігали гарячі бісики, прошепотіла на вухо Ользі: — Молодшенька, Віра, торік не вбереглася, на вербну неділю розсипалась, то ми її гріх покрили святим омофором, епітимію наклали, відмслила сердешна, а немовля віддали кудись — не знаю. Середульша, Марфа — та розумніша, та до лікаря їздить...— Далі продовжувала знову по-діловому: — А поруч з ними живе наша черниця — дорожниця Модеста, то — золоті руки. Вона влітку й підіймає черниць у дорогу на села збирати пожертви та подаянія на монастир. І збруя, і коні монастирські, і підводи наші,— всім цим вони удвох із Ніною відають...

Все це приковувало Ольжину увагу, вона мусила якнайкраще засвоїти це, тож не пропускала нічого, що лишалося б для неї неясним. Тонем суворого й безстороннього дослідника, в якому ледве можна було вловити нотку суто жіночої цікавості, вона спитала ігуменю:

— А як тут звичаї... ну, мораль, нравственість, ідеальне послушництво? Ви призналися, що дехто порушує його... Я б хотіла, щоб мені трохи докладніше розповіли про це.

Ігуменя зітхнула, склала калачиком повненькі, ще досить свіжі губи тридцятип'ятилітньої жінки, скорбно заговорила:

— Порушують, дитя моє, порушують. Найпаче ж боролись ми проти диявола, що спокушає нещасних безрідних наших послушниць, які працюють на чорному дворі. Раніше то сюди миряни наїздили, військові, то вони з офіцерами прелюбодійствували, а то з отроками й послушниками,— тут недалеко від нас був чоловічий монастир. Розбіглися тепер отроки, а то часом страшні прелюбодійства чинили в лісі, над скитом нашим.— Ігуменя нахилила голову і пошепки проказала щось на вухо Ользі, від чого тій ударила в лице кров, вона відвернулася, щоб захвати не зовсім пристойну усмішку. Ігуменя ж вела далі.— Ми вже й проклинали тих грішниць окаянних, анафемі їх привселюдно у храмі божому предавали і з ганьбою великою виганяли з монастиря. Працювати ж вона з младенцем не буде так, а гріх же який над монастирем і сором! Ізганяли їх, дитя моє, обитель у чистоті, святій блюди. Найпаче ж на ігуменю звернено заздрісні та лукаві очі декотрих тутешніх селян.

— Ну, я сподіваюся, що вони не мали підстав,— холодно зауважила Ольга.

— Не мали, ангел мій, звісно, не мали. А проте про мою попередницю, в бозі почившу благочестиву Ангеліну, різні неподобства мололи грішні язики. Був тут у Ладощі один непокірний старий чоловік, Захарченко Левко Артемович, безбожник і анафема окаянний, помер уже давненько,— то він усе на праведну попередницю мою приказки та пісні складав непристойні, глумився з її святості, людям розповідав, нібито вона розщитала старого монастирського кучера, ладошського селянина, і виписала собі молодого кучера з Курська, і настоятеля церкви, отця Олександра Навроцького нашого...

Ігуменя розчервонілася, захопилась оповіданням і, вже відкинувши будь-яку обережність, з насолодою викривала таємниці своєї «праведної попередниці».

— Сільське парубоцтво ладошське тій Ангеліні за того кучера та Навроцького двері й браму монастиря дьогтем вимастило, а Навроцькому на дверях написали дьогтем непристойні слова, хі-хі!.. А Захарченко той і склав віршик такий, «бон мо» своєрідне:

Лихо нашій бідній Ангеліні —
то іде в Прилуку — «на муку»,
то в Журавку — «на поправку»,
а відтіля — опівніч,
як не кричить ні сова, ні сич.
Кучер гукає — відчиняйте! ворота!
Хіба не бачите, якого я везу чорта?

Гріх, та й годі,— знову стиснула вона губи.

— Так,— сухо вимовила Ольга.— Все це дуже цікаво, тим паче, що це — в минулому.

Одначе їй кортіло взнати всі подробиці того «минулого». Вона зробила вигляд, ніби переборює в собі почуття охайності й прстесту, знову прибрала тону археолога і ще довго розпитувала багату на досвід та житейську мудрість ігуменю.

Нарешті вони кінчили. Олексія звеліла виносити свої пакунки на сани, що вже чекали біля порога. Вони попрощалися. Ольга останній раз поцілувала її в руку, ігуменя ще раз перехрестила Ольгу й Софію і всіх черниць, що зібралися коло порога.

Ольга вмостила Олексію між пакунків посеред саней, укутала їй ноги, поклонилася і перший раз у житті благословила.

— Во ім'я отця і сина і святого духа...

Сани рушили...

Олексія, ця клопітлива архієрейова фаворитка, поставилась до неї дуже тепло й щиро. Ольга зітхнула і піднесла до очей хустку. Черниці дивилися на неї з надією і теж плакали...

— Ідіть з богом,— відпустила їх Ольга.

По цьому вона вдруге переступила поріг ігуменського будинку, уже як його господиня, що бере кермо монастирське до своїх владних рук.

Увійшовши до кімнат, вона з цікавістю оглянула всі

потаємні закапелки і мовила собі холодним рівним голо-
сом: «Отже, дорога Ольго Володимирівно, вам треба влашту-
ватися у цій затишній штаб-квартирі...»

До вечора вона по-своєму переставляла меблі, зміню-
вала на свій смак обстановку кімнат, але, зрештою, спро-
бувавши всі комбінації, поклала залишити все так, як і
було.

— Очевидно, сам бог велів усьому так стояти,— ска-
зала вона під кінець.

Дістаючи дещо з своїх чемоданів, які вона перенесла до
спочивальні, Ольга натрапила на жмуток листів, перев'я-
заний шовковим шнурком. Вона взяла їх і довго стояла
посеред кімнати, не помічаючи вечора, що вже заходив на
монастирське подвір'я. Нарешті вона зітхнула, підійшла до
кіота, поправила гнотик у лампаді, заслонила штор-
ки. Висока переломлена тінь від її постаті заколивалася
на стіні.

Ольга сіла до столу, розв'язала листи. З великого кон-
верта випала їй на коліна кабінетна карточка. Вона взяла
її, довго й напружено дивилась на енергійне обличчя з ве-
ликими чорними бровами, на широкі плечі, на яких темні-
ли вшиті в сукно погони. Перед нею проходило її сите, без-
турботне життя. Спогади пекли її безсилою злістю до тих,
хто це життя знищив, зруйнував, ніби карткову хатку.
Вона до найменших дрібниць пригадувала останнє літо в
тіні закинутого парку, де над нею схилилися ці широкі пле-
чі... В будинку над заснулим ставом вони шаленіли з Бу-
гровим, ходили потім високими порожніми кімнатами,
серед старовинних портретів, що темніли з стін невмиру-
щими фарбами. В кімнатах стояла тиша, на синьому ки-
тайському фарфорі блищав місяць... Потім приїздили офі-
цери Сержевого полку. Вона засвічувала важкі бронзові
канделябри і діставала кришталеві келихи... Хтось відчи-
няв кришку рояля і з розгону бив по клавішах п'яними
пальцями. Будинок сповнювали хаотичні звуки розгардія-
шу. Вони вилітали в сад, неслись над принишклим селом,
і здавалося, що вони зливаються з брязкотом шабель і
клекотом кулеметів, які стримували страшну силу більшо-
виків! Іноді приводили полонених, поодинці і групами,
мовчазних, з очима, повними зненависті й холодного пре-
зирства. І вона, дочка генерала Благомислова, вона не
лише дружина капітана Бугрова, ні! Вона солдат своєї ар-
мії, вона її контррозвідниця, вона виносить вироки... О, в

неї не здригнеться серце! Ні, вона не сентиментальна інститутка...

Ольга встала, очі й лице її палали, вона напружено дивилася вперед, ніби перед нею проходив полк, і ось зараз вона побачить...

Двері раптом відчинилися, хтось без попередження увійшов до спочивальні, грюкнув чимсь важким об підлогу. Серце в Ольги шарпнулось і стислось. Вона обернулась, скрикнула:

— Хто тут?

Марення розвіялось.

Перед нею стояла бліда, худорлява дівчинка, у подраному платтячку, запнута старенькою темною хусткою. Сині, як небо, сні дівчини спідлоба дивились на Ольгу, губи її були міцно стиснуті.

— Що це?— знову спитала Ольга, здригаючись усім тілом. Дівчина показала очима на важку в'язку дров, буркнула їй:

— Упустила. Важкі...

— Ти хто така?

— Улька.

— Яка Улька?

— Служка. У Софії.

Ольга не бачила раніше цієї служки і тепер з особливою цікавістю дивилася на цю обідрану дівчинку, що повернула її до дійсності.

— Служка? Ага, ти служка. Ну, добре. Треба казати — у матушки Софії, і не входити до кімнати, не постукавши. Чуєш?

— Чую.

— Зрозуміла?

— У матушки,— знову буркнула дівчина.

Ольга нетерпляче прикусила губу. Короткі, нескладні відповіді дівчини нервували її. Чого вона стоїть? Безтолкове дівчисько...

— Ти давно в монастирі?

— Недавно.

— А мати в тебе є?

— Нема.

— Де ж вона?

— Умерла.

Дівчина скося поглянула на Ольгу.

— Хто ж тебе взяв до монастиря?

— Софія.

— Дурне дівча! Я ж тобі сказала, що треба казати — матушка Софія. Адже вона старша за тебе і до монастиря тебе взяла. Щоб ти не сміла так говорити. Чуеш? Батько в тебе є?

— Нема.

— Теж умер?

— Ні.

— А де ж він?

— З охвищерами воює.

Ольга не могла більше. Їй стало холодно з цієї розмови. Вона одвернулася від синіх упертих очей дівчини.

— Ступай. Скажи матушці Софії, щоб вона зайшла до мене. Чуеш?

— Чую. Благословлять не будете?

— Ні, ні, ступай!

— А в печі розпалюють не треба?

— Ступай, тобі говориться, паскудне дівчисько!— тупнула ногою Ольга.— Не грихось більше!

— Софія сказала, щоб я попросила благословення і розпалила в печі.

Ольга не витримала. Ніздрі їй роздулись і затремтіли, в ній закипіла безкрая лють проти цієї упертої дівчини. Вона схопила з столу ніж — розрізувати папери — і руків'ям стукнула дівчину по голові. Важке кістяне руків'я лунко цокнуло об череп дівчини. Та ойкнула, схопилась рукою за голову, дивилася на Ольгу синіми переляканими очима, на яких поволі виступали великі тремтячі сльози.

— Будеш слухати, що тобі кажуть?— майже в нестямі скрикнула Ольга.— Відповідай, коли тебе питають!

— Буду...— ледве чутно прошепотіла скривленими, тремтячими губами Улька. Рукою вона гладила велику круглу гулю, що набігла на голові. Очі були звернені на стіл, на цікаве приладдя, якого вона ніколи не бачила, на карточку чорнобривої людини, освітлену зеленим світлом лампадки.

— Ну, йди ж звідси!

Дівчина, схлипуючи й зачіпаючись за килим, вийшла з кімнати.

Ольга стояла біля столу, не могла заспокоїтись. Усередині в неї все клекотіло, вона лютувала і на дівчину, і на Софію, що прислала ту з дровами. Вона чекала послушницю, щоб вилити на неї увесь свій гнів, але та не прихо-

дила, і це ще більш дратувало молоду ігуменю. «Мерзотниця...» — грубо лайнула вона свою помічницю. Поклала, нарешті, піти до неї в келію.

Софія жила в цьому самому будинку. Її кімната була в кінці невеличкого темного коридора, де містились ігуменські чулани, комірчини й закапелки для чемоданів та кошків. Ольга засвітила високу жовту свічку і, нечутно ступаючи м'якими пантофлями, вийшла в коридор, підійшла до Софіїних дверей, штовхнула їх всередину кімнати. Двері злетіли з гачка і навстіж відчинилися. Ольга переступила поріг, підняла над головою свічку. Але ту ж мить, мов ужалена, відскочила назад. Кров ударила їй в лице. Вона обурено прошепотіла:

— Боже!.. Мій кучер!..

Софія метнулася перед нею, блиснувши сорочкою, подивилась скаламученими очима і хутко заступила своє послушницьке ліжко.

— Ідіть звідси, мати ігуменя,— промовила вона солодким покірним голосом.— Це брат мій завітав до мене. А зараз він зайде до вас... у справі... в дуже важливій.

Ольга дмухнула на свічку, повернулася і помацки пішла до своїх кімнат. Хитаючись і вся тремтячи, увійшла вона до першої кімнати, сіла і затулила руками палаюче обличчя.

За кілька хвилин до неї постукали.

— Можна,— відповіла вона крижаним голосом.

Ряженко увійшов, вклонився, цокнув по-військовому каблуками, став коло порога.

— Вітаю з новосіллям.

— Дякую.

Ряженко не знаходив першого слова, синів з напруги. Ольга теж мовчала. Нарешті, він осмілівся, підійшов ближче і, сідаючи без запрошення, вимовив:

— Трохи неприємно, що так вийшло, але ви не гнівайтесь, на віку, як на довгій ниві — чого з козаком не буває...

— Софія сказала, що ви маєте до мене справу.

— Маю і неабияку.

— Говоріть.

Він присунув ближче табуретку, покрутив свої русяві відстовбурчені вуса і рубнув прямо:

— Мені потрібні патрони. Я прямо, по-козацькому.

Ольга першу хвилину розгубилася.

— Які патрони? — тихо спитала вона.

— Та ті ж, що ви привезли... Ви не хвилюйтесь, ми люди свої. Я — може, чули? — Федот Ряженко. Не казав вам цього, бо не було потреби, а тепер прямо скажу: кожна хвилина дорога, треба йти виручати двох офіцерів, у маєтку пана Вахромієва сидять, — партизани на них насідають. А патронів у моїх хлопців обмаль. Я — може, чули? — отаман Ряженко, тільки тайний отаман, у селі живу, на очах у людей, ще й партизанам співчуваю, хе! І ніхто не знає...

Інстинктом контррозвідниці Ольга відчула в цій людині свого спільника. В голові її крутнем пронеслися думки: «Коли б це був чужий, він давно передав би мене своїм разом з поклажею, яку він віз, замість віддавати цю поклажу до монастирських сховищ, де її не так легко й знайти». Ольга встала, випросталась, простягла йому руку.

— Вибачте... я була розгнівалась на вас...

— Дурниці, Ольго Володимирівно, на віку, як на довгій ниві...

— Ви знаєте навіть моє ім'я й по батькові?

— От тобі й на! Щоб віз та й не знав кого... Все знаю, що треба. Отець Георгій знає, то й я знаю. Свої люди. А чого не треба, того ніхто знати не повинен. Але розмовляти зараз ніколи, для цього в нас ще буде приятний час, а зараз треба діяти.

— Ваша рація! Я така схвильована... рада... що познайомилась з вами...

— Дурниці. Буває.

— Де ж ті офіцери? Хто вони? Їхні прізвища? Якого полку? Кажіть! Я вся палаю...

— Хто вони — мені невідомо, а баритись нічого.

— Зараз, зараз... Там, у чулані... в стіні... один ящик... Як же ви його візьмете?

— Хлопці мої тут близенько, за ворітьми. Винесемо, а там розділимо.

— Прекрасно, прекрасно!.. — металась Ольга. — Коли вам пощастить відбити їх, то треба ж буде переховати. Де ж ви їх переховуєте?

— Якщо наша візьме, то знайдемо де. Одного, я гадаю, і ви не відмовите перетримати якийсь день-два, поки ми знайдемо спосіб вирядити його...

— Гаразд! Він може побути в Софіїній кімнаті, а вона перейде до мене. Лише на короткий час... — поквапилася

вона заспокоїти бандита.— А потім подумаємо. Ідїть же... як вас, пробачте...

— Федот Опанасович...

— Ідїть, Федоте Опанасовичу! Благословення боже на вас. Во ім'я отця і сина...— вдруге благословила вона сьогодні.

Коли Ряженко вийшов, вона впала на подушки, неспроможна бїльше стримувати напруженї до краю нерви.

За кїлька хвилин увїйшла Софія, ще червона й схвильована пережитим. Побачивши свою господиню, вона стала перед нею навколїшки і, жарко дихаючи повними грудями, що випирали з плаття, невинно проворкотїла:

— Простїть гріхи тяжкі, дорога заступнице наша. Не плачте, бог допоможе Федотовї...

— Дївчину цю,— схлипнула Ольга,— Ульку, що ти взяла за служку, прожени! Чуєш? Щоб ноги її тут не було...

Софія склала на грудях руки, покїрно вїдповїла:

— Не можна, заступнице наша.

— Чому не можна?

— Партизанських дїток не оставляємо своєю ласкою. Дїдусь Молибога, спасибї йому, порадив: «Вїзьміть ви,— каже,— дитя безпритульне, котре ні батька не має, ні неньки, голодне сидить у порожній хатї,— від миру вам буде пошана і пачпорт перед тими бузувїрами». Я й виконала цю мудру пераду...

— Але ж батько в неї живий. Він б'ється проти... він, певне, в Червонїй Армії?

— У партизанах він, матїнкс, в Левченковому загонї, що під маєтком Вахромїєва третїй день сидить. А монастир ладошської божї матерї дївчинку його від смертї голодної рятує, бо мама вмерла з тифу черевного, царство їй небесне, вїчний спокїй, смирна жїнка була. Батько повернеться,— то, може, і нас колись порятує.

Ольга слухала свою послушницю і думала: «Нї, не ганих я маю помїчникїв».

— Добре! Хай буде так,— мовила вона послушницї.— Тїльки не посылай її до мене в кїмнати. Я не можу бачити її.

Софія заворкотїла:

— Не буду, матїнко Ольго Сама все робитиму в кїмнатах, а їй і в дворї знайдеться робота. Благословїть на сон грядущий...

Ольга благословила.

Так кінчився другий день її перебування в монастирі.

Заходила ніч, повна думок і тривоги. Цієї ночі Ольга навіть не доторкнулася до постелі. Вона чекала. Напружено, вся здригаючись від найменшого шарудіння, сиділа і чекала кінця ночі...

5

Коли білогвардійці відбили атаку партизанів, Бугров обернувся од вікна, підняв стиснуті кулаки і, трясучи ними над розпатланою головою, прохрипів у лице своїм солдатам:

— Шабаш!.. Машинка не стріляє, у гвинтівках у нас залишилось двадцять патронів. Можна слати телеграми нашим бабushкам на той світ, ідеже несть болезнь, ні печаль, ні воздыханіе...

Він безглуздо зареготався, стяг з вікна кулемет і сів на нього верхи. Долі лежав труп веселого солдата Андрюшки. Білогвардійці роздягли його і запхнули під стіл, щоб він не заважав рухатись по кімнаті.

Андрюшка лежав у самій білизні і в чоботях, решту з нього здупили його земляки і повдягали на себе.

Штэни вони висмикнули з халяв і розпоролі їх до литок, щоб можна було стягти, не скидаючи з Андрюшки чобіт. Куля перепоролла йому жилу і скривила рот набік, на нього неприємно було дивитись. Вони накрили йому лице шапкою, на якій темною цяточкою проступало місце, де колись була кокарда.

— Забавний був хлопець, пісні любив і людей вішав,— мовив його товариш, Іван Залітайко, що мав бабу і десять десятин землі.— Умер, ваше благородіє, за єдину і неділимую, тепер йому на все плювать. А от нашому брату, котрий живий зостався і про живе думає, треба тепер розміркувати: чи теж лягати поруч Андрюшки, чи, може, замість собачої смерті викинути білий хлак,— може, помилують...

Капітан Бугров спочатку не зрозумів, що пропонує йому цей Іван Залітайко. В голові було якось дивовижно порожньо, він ніяк не міг добрати змісту його слів. Він зрозумів їх лише тоді, коли до Залітайка підійшов фельдфебель Стукалка і вдарив його в лице.

— Сволоч! Падлюка більшовицька! На тобі білий хлак, на! Тебе помилують, а мене — ні! На!..

Бугров схопився, очі його налились кров'ю — він усе зрозумів. Цей дядюшка не від того, щоб передати його в руки партизанів — «беріть, це капітан Бугров, а я не винен, у мене баба й десять десятин землі...» Ха-ха! А в Бугрова немає жінки? Маєтку, коней, портретів предків — нічого цього Бугров не має? Він таки показав себе, цей зрадник. Хіба Бугров не говорив, що його слід повісити на першій гілляці? Чи він тільки думав про це? Однаково!

— Іван Залітайко, солдат безстрашного полку дивізії генерала Благомислова, ти — зрадник, шпигун, собака.

Бугров оберся руками об стіл і вдарив Залітайка чоботом у зуби.

— Мамо рідна! — застогнав солдат, обливаючись кров'ю.

— Бийте собаку! Бийте! Бийте його! Поручику Михайловський! Він хоче передати нас у руки партизанів! Чуєте!? Чуєте, ви, чортова кукла!? Бийте його в зуби, в печінку, в душу!..

Михайловський схопився з підлоги, запаленими очима подивився на Бугрова, на солдатів, що місили чобітьми уже безмовного, розтопаного Залітайка, протиснувся всередину і плюнув йому в сине, закривавлене лице.

— У мене... у мене... наречена є! Я до Парижа поїду! Пале-Рояль! Комеді франсез!.. Сволочи!

— Бийте його в живіт! У голову! — Бугров вискочив на стіл, крикнув: — Слухати мого наказу! Струнко-о! Пропоную план! Прорватися штурмом, всадити останні кулі в голови партизанам, захопити в селі коней і сала, хліба й сала! Ви чуєте? Теплі кожухи й коней! І мчати степом... степом... і степом...

— Ура-а-а-а!..

Андрій почув вигуки з маєтку, насторожився.

Партизани підлізли до нього на животах, тривожно загомоніли. Душі промерзли в них, вони не могли більше триматися в своїх снігових лігвах. Минулого дня ніхто з них не ходив у село грітися... У них лежало вже четверо забитих, вони далі не можуть триматися, треба йти в атаку, в рішучу, смертельну, хай йому чорт! Іти просто на кулемет, переднім лягти трупами, а решта хай вдереться до будинку і перестріляє біляків до одного, а кулемет захопить! — ось що вони пропонують Андрієві.

— Ви чуєте вигуки? — питає їх командир. — Це вони кричать — ура! Це вони хочуть іти врукопашну!..

— Не інакше! — кидає Потреба.

— Але поки вони підуть врукопашну, ми скорше підємо на них, скорше будемо коло будинку і вдаримо багнетами. Що я можу вам ще сказати? За мною, партизани! Вперед!

Він узяв гвинтівку на руки й побіг...

— Ура-а-а!

— Ура-а-а-а!

— Ура-а-а-а-а!

За ним бігли партизани — Матвій Чумак, Тарас Потреба, Онікій Семиліт, Дмитер Музика, Гнат Чорнобривець, Максим Дорошенко, Івась Пальоний і всі інші; бігли й падали, схоплювались і знову бігли. Може, кожний з них біг назустріч смерті, та чорт його бери! Що вони бачили в житті? Нічого, крім рабства... А хіба всни не хотіли побачити нічого іншого? Вони хотіли! Хотіли! Вони бігли вперед за своїм командиром у рудому чекмені, бігли й кричали:

— Ура-а-а!

— Ура-а-а-а!

Вони вже недалеко від будинку, біляки вже починають вискакувати назустріч їм з гвинтівками, стріляють! Хтось біжить попереду розхристаний, без шапки, з голою шаблею в руках. Це той гад! Це їхній капітан! На холодному небі блищить затуманений місяць, сніг крутиться навколо нього, шабля блищить над головою в розхристаного офіцера.

— Ура-а-а!

— Ура-а-а-а!

— Ура-а-а-а-а!

І раптом у тил партизанам б'ють кулі, часто й сухо клацають затвори гвинтівок, — хтось біжить на них іззаду.

— Нас б'ють у тил! — кричить Матвій.

Партизани падають у сніг. Командир Левченко бачить кров своїх товаришів і стоїть один проти білогвардійців — з гвинтівкою на простягнутих уперед руках. Білогвардійці, ошелешені несподіваним ударом у тил партизанам, не доберуть: звідки це і хто б'є? — свої чи, може, новий загін партизанів? Вони спинилися на хвилину в нерішучості. Капітан Бугров дивився зблизька на цю ненависну осу, підперезану кулеметною стрічкою, і ще не може розрубати її

надвоє, бо ззаду б'ють нові, а «оса» від нього на десять, може, на двадцять кроків.

— Браття партизани! — кричить «оса». — За мнєю!

Партизани раптом схоплюються з снігу і кидаються за своїм командиром, що біжить уперед, біжить і цілить багнетом в розпатланого офіцера. Він цілить йому в живіт, але той устигає відскочити. Чиясь куля, вжикнувши повз Андрійове вухо, дзенькає в недобиту шибку. Розпатланий офіцер біжить на Андрія, відставивши на розмах, на вітер голу шаблю. Партизани б'ють багнетами в упор. Поручик Михайловський, змахнувши руками з затиснутою в них гвинтівкою, падає вперед просто себе, обличчям у глибокий сніг. Він більше не встає...

— Чого стали? Сволочі! — кричить капітан Бугров своїм солдатам.

Вони вже отямилась і схопились з партизанами в ручки.

— Не робейте ж, браття! Навалюйтесь! — гукає ще раз Андрій. Потому шабля свистить над його головою, він піднімає гвинтівку, щоб захиститись від удару, але блискучий клинок падає йому на руку, вона зломленим стеблом висне і в'яне на закривавленому чекмені... Пролітає коротка мить, і в очах Андрія зсвічуються блискучі жовті й червоні свічки, він чує якийсь гострий, неможливий біль у голові, його гостроверха шапка підпливає чимсь приємно теплим, і він падає... падає... в якесь глибоке, пухнате сніжне провалля... Йому хочеться звідти вишкрябатись, він підводиться на коліна, простягає вперед одну руку, гукає партизанам: «Не осоромте ж...» — але з-під шапки йому плыве на очі, на лице, запливає в рот солоня, гаряча кров. Він знову падає...

Постріли з тилу раптом затихають, партизани б'ються з білогвардійцями прикладами гвинтівок, багнетами, кулаками, сокирами. З-під ніг летять в обличчя ком'яхи стоптаного снігу, над степом — хурделиця, прокльони й хрипіння. Чумак бачить свого друга й командира під ногами, бере на себе команду:

— Бийте їх, душолюбів, у голови!

Білогвардійці падають, як брусся. На капітана Бугрова насадають двоє, в розпанаханих свитках. Він по-ведмежому харчить, намагається вдарити їх шаблею, але вони стискують йому руки...

— Попався, проклятий білий гаде? — кричить йому в обличчя «башлик навхрест».

Хтось біжить їм на допомогу з сокирою. Бугров заплющує очі, щоб не бачити смерті. Він чекає на неї секунду... дві... три... «Господи Ісусе Христе!..— в нього раптом ослабли м'язи.— Чому так довго? Бийте вже...»

Але вони чомусь не б'ють, чомусь випускають з своїх залізних пальців його руки, хтось інший насадає на них і б'є їх чимсь важким по головах.

— Банда Чуба! — кричить партизанам «башлик навхрест» і кидається на когось з багнетом, але сам падає за одну мить під ноги...

Бугров бачить перед собою вільну дорогу, вільну! Його солдати зможуть померти й без свого капітана... Тікати!.. тікати!.. тікати!.. Він біжить у степ. Біжить, як тхір! Біжить — він відчуває це. Так! Це він біжить, капітан Бугров, це ж його ноги, руки, розпатлана голова і колюча щетина на підборідді — він навмисне весь час мацає її. Це безперечно він! Чорт візьми, як приємно бігти сніговим безмежним степом. Лише одна маленька неприємність: в нього ослабли деякі м'язи, він утратив над ними волю, і до того йому муляє ногу, заважає бігти ще дужче, бігти так, щоб не чути пострілів, — а вони ззаду — цок, цок! — один по одному. Треба було взяти кращі онучі, Андрошка в онучах зостався! Хе-хе! Андрошка! Навіщо йому онучі? Хіба він не може босоніж? А в нього чудові, м'які, широкі онучі, десь видрав, каналія, з капота — жовті з квадратиками... чи з трикутничками? Ні, з квадратиками! з квадратиками... Проте можна бігти поки що й так. Яка розкіш — бігти! Чиясь рука тягне його за полу шинелі, тягне за собою, просто смішно! Куди вона тягне? Куди це? Хіба тут є дорога?

— За мною, пане офіцері! За мною! — чує він чийсь голос. Це говорить якась темна пляма. Чудно, чому він не бачить її обличчя? Ага, бачить, бачить! Як це все химерно й смішно!

Вони все біжать і біжать без упину. Уже стало душно, він геть увесь спарився. Це надзвичайно приємно... Він давно не почував на тілі гарячого поту, а все холодний та холодний. Це що темніше? Лісок? Чому лісок? Що він має робити в цьому ліску? І що це за люди сюди збігаються, захекані й заюшені? «Таки вирвались», — кажуть вони. Це вони вирвались? Хе! Просто чорт його знає, що таке! Це він вирвався, капітан Бугров! Ось же він стоїть коло них, хіба вони не бачать? А вони знову щось говорять. Здає-

тяться, вони звертаються до нього, до капітана Бугрова. Безперечно, до нього! Вони так і кажуть:

— Ну, що, пане капітане, не з маком було?

— Що? Ні, ви маєте рацію...

— Чи, буває, не поранили вас?

— Ні, ні, хіба мене поранили?

— Вас було двоє офіцерів?

— Було двоє. Аякже! Звичайно, двоє було. Адже поручик Михайловський був зо мною.

— Ну, то його, значить, убили.

— Поручика? Ха-ха-ха! Ну, й баба! Жоржика Михайловського? Хі-хі-хі... До Парижа... до Парижа збирався їхати, слухати французьку комедію, хі-хі-хі! комедію! Так його вбили? От дурень! А я втік! Мене, здається, не ранило?

— Їх благородія аж галіхве зіпсували. Дивись, капає...

— Що? Ви кажете, кров? Мене поранено?

— Та ні, з такою кров'ю... ви живі! Ми врятували вас.

— Ви? врятували? хіба?.. Ага... вірно, вірно... я так і знав... ви почали стріляти... Але що ж далі?

— А далі ми вас одвеземо в одне місце. Я — може, чули? — отаман Ряженко, — чує він низький, неприємний голос, чи то пак, приемний, дуже приемний голос...

— Отаман Ряженко? Як же, як же! Отаман Ряженко! — Він чув, цебто він, звичайно, не чув, але все це розкішно, тільки якби трохи горілки, бо його ніби щось трохи морозить. — Що? Кажете, сідати на сани? Прекрасно, просто шарман, сказав би той дурень, Жорка Михайловський! Ха-ха!

Вони садовлять його на сани, і сани ті кудись їдуть.

У полі знову гуде сніг, валить сніг, крутить хурделиця. Вони їдуть, і сніг замітає їхні сліди, але вони знають, що треба їхати так, а не праворуч, наприклад. Вони все знають. Цей отаман Корженко, чи то пак, Рядненко, чистий бестія — знає куди їхати! А ту «осу» він, здається, вбив. Тепер можна спокійно їхати...

Але сани чомусь зупиняються. Отаман велить йому вставати. Він каже, що тепер треба йти пішки, і то якмога скорше. Пішки — то й пішки. Чому б йому справді не пройтись пішки? Він згоден. Отаманові хлопці кудись хутко зникають, розлетілись над снігами, їх немає, але вони є! Сани теж десь потонули, і їдуть вони тепер удвох з отаманом... з цим, як його... з Борщенком, чи що. Їдуть хутко,

просто, можна сказати, біжать, а отаман іще таки не задоволений, ще йому мало, він навіть починає лаятись на всі заставки.

— Біжи скорше, чортове рило, бо я тебе по-козацькому: покину отут у снігу, та й подихай, як у тій пісні — без сповіді святої помирали, в турській неволі пропадали.

— Ні, ні, навіщо ж кидати? Вже краще вдвох! — Він бігтиме.— Хочете дужче? Можна й дужче. Ще дужче?

— Дужче! Дужче!

— Можна, можна! Я, здається, ту «осу» таки вбив...

— Скорше, скорше! Недалеко вже...

— Та я ж біжу! Хіба ви не чуєте? І той «башлик» я кудись штрикнув...

Вони біжать іще версту, може дві, може десять чи двадцять, чи сто верст біжать воєні з отаманом, а на них іще дужче наседають червоні. Насідають червоні з усіх боків — і з хвоста, і з гриви. Капітан Бугров це надзвичайно ясно бачить і каже про це отаманові. Він просто кричить йому про це — он і з Царицина б'ють, і з Харкова, і з Полтави, і з Миколаєва, і з будинку пана Вахромієва; і по залізницях косять їх невблаганні червоні броньовики! О! о, господи! На них летить кавалерія Котовського й Будьонного, на них насає Ворошилов, на них наведемо зразу тисячу гармат по всьому фронту... І от капітан Бугров чуває, що він біжить іще дужче, задихається, але не кидає бігти, хоч серце в нього вилізло на лоб і стукає... стукає...

— Якби трохи тихше.

— Біжи, тобі говориться! Ось уже млин.

«Ведіть її на проспект великого покорителя турків, що співав півнем. Розкішне видовище! Струнко!..— Примара генералісімуса Суворова розмахує полами перед Бугровим і кричить йому: «Ку-ку-рі-ку-у-у!» Тіні повішених гойдаються в хурделиці на ліхтарях...— Апостоли-Мурав'їови? Рилєєви? Декабристи? Народники? Демократи? Більшовики? А імператор Микола Перший? Олександр Перший... Олександр Другий... Олександр Третій... Микола Другий... Побєдоносцев... Росія. Чуєте, отамане? Вішати на млинах... Га? Чого ви мовчите?»

— Скорше! Скорше! За ті млини.

— І справді — млини! А ось і хатки. Прекрасно, або треб'єн по-французькому. Хе, вуличка! Стіна... Що за стіна, на якого чорта лисого тут здалася стіна?

«Ху... ху... ху...» — це дихає чортів отаман, не помічаючи, що в капітана Бугрова серце вилізло на лоб. Ага! Чортів отаман виймає ключі і відмикає браму.

Вони входять на тихе, зовсім тихе подвір'я, підкрадаються до будинку з трикутним ганочком, стукають у вікно.

Ту ж мить за вікном, як крила нічного птаха, розлітаються чорні штори, і бліде, зовсім біле, наче крейда, біле лице жінки приникає до скла. Жінка чомусь дико, не своїм голосом скрикує, заслоняє вікно і вибігає на ганочок. Вона тримається за одвірок, щоб не впасти.

— Схвчайте... мені треба тепер бути дома... спати... — хрипить їй щось там цей чортів отаман, потім повертається і зникає.

Капітан Бугров увиходить у теплу низеньку кімнату, застелену килимами. Піт ле з нього, як з коня, волосся прилипло до лоба, він хитається, регоче і безглуздими очима дивиться на цю чудну жінку. Що вона за жінка?

— Серж! — виривається з її грудей крик відчаю.

У Бугрова підгинаються коліна, він задихається, обмацує себе руками і падає на темні куркульські килими.

— Боже! — стогне над ним ця химерна жінка з спотвореним від жаху обличчям. — Боже! Що вони зробили з тебе!

6

Заливаючи кров'ю дороги, в білому мороці ночі йшли порубані партизани за своїм командиром, що лежав на передніх санях, укритий червоною лубенською плахтою... Вони стерли йому снігом кров з мертвих очей, щоб міг він дивитися вгору, щоб міг ще раз побачити рожевий край неба, де незабаром мало сходити сонце.

За командиром їхало ще трое саней, вони везли його славних і незабутніх товаришів — Максима Дорошенка, Івана Береста, Александра Смілого, Івана Покришку, Гордія Вовка, Данила Буряка, Миколу Лісового й Гната Чорнобривця. Двох звелів Матвій Чумак залишити в селі Гілквіцях, щоб поховали їх місцеві селяни, бо вони були тамтешні старожили, там лежали їхні батьки. А всіх з командиром лягло під маетком Вахромієва одинадцять чоловік.

Матвій ішов, схиливши голову на груди, перехрещені

старим башликом, і припадаючи на праву ногу, пробиту багнетом. Коли йому не ставало сили, він сідав на край саней біля свого командира й плакав суворими слізьми, потихеньку, щоб не бачили партизани.

Вони йшли, затискуючи свої рани, струнко й мовчазно йшли, жалібною вартою, з гвинтівками на плечах і з тугою в серці, що краjala його свідомістю безповоротної втрати.

Вони йшли і думали про похорон, який треба влаштувати мертвим товаришам, і що треба сказати над їхньою братерською могилою.

О десятій годині ранку жалобний кортеж увійшов у село Ладош і пройшов глухими вуличками, над якими крутила хурделиця. Партизани спинились біля командирівної хати.

Матвій Чумак, зціпивши зуби й припадаючи на праву ногу, що роздувала його кривавий валянок, підійшов до хати і постукав у маленьке, скривлене віконце.

Вийшла Марія, командирова дружина, і довго, застигла й мовчазна, дивилася на Чумака.

Він стояв перед нею, схиливши на груди непокриту голову. Сніг сідав йому на волосся, слъози текли по-дитячому з його потемнілих очей.

— Поліг за революцію,— тихо мовив командирів заступник.

Марія кинулась до саней, розставила руки і впала на холодний, зледенілий труп. Партизанська варта мовчки схилила над нею свої гвинтівки. До них почали підходити люди, скидали шапки й хрестилися.

Смутна звістка обходила село, стукала тремтячими пальцями у вікна, викликала ладошських селян на занесені снігом вулички.

Жінки й діти забитих партизанів бігли простоволосі й бліді, ковтаючи ридання і прокльони, бігли до страшних саней, розштовхували юрбу і припадали грудьми до холодного праху своїх милих і рідних.

І ось люди тривожно зашепотіли, розступилися. Тихо підійшла злякана дівчинка в подраному платтячку, в старій чорній хустині. Подивилась на всіх своїми синіми, як небо, очима, наблизилась до Івана Береста, в якого на скроні замерзла тонсьнька темна цівочка... Подивилась на нього, взяла в свої руки його страшні, скоцюрблені пальці і спитала здивовано й ніжно:

— Тату мій... за що ж тебе вбито?

Здригнулися плечі суворих і мовчазних партизанів. Вони відвернули голови. Сльози туманили їм очі.

— Ох ти ж, горе тяжке!.. Це ж Улья, сиротинонька, дитя безпритульне,— простогнав дідок із сивою борідкою, з рожевими щічками, у сніговій шапці, дідок Молибога.— Горе й горе ж яке, господи... господи...— хуленько хрестився дідок Молибога. Коло нього стояв, витираючи сухі поросіячі очі, Василь Масляк, і Макар Волосюта, і Федот Опанасович— з шапкою в руках. Він перший порушив тяжку, мов кришка домовини, мовчанку народу:

— Дозвольте мені, люди добрі, слово сказати над хоробрими покійниками. Погиб мій близький сусіда, Андрій Левченко, погибли й ваші сусіди, люди добрі за наше всенародне життя вони своє життя поклали. І ще погибне героїв-партизанів немало на всіх фронтах. Ми їм честь мусимо віддати і поховати по-християнському, як слід, усенародно покласти в землю героїв революції... Всім миром треба йти за їхніми трунами. Ходім же, люди добрі, візьмім лопати та підемо на кладовище копати для них могили...

— Це правда, правда.. Так і треба,— загомоніли люди.

— І я піду.

— Та й я піду.

— Воно ж тепер і копати важко.

— Еге, земля замерзла, хоч сокирою рубай.

— Та й дощок на труни,— де їх узяти стільки?

— Боже мій,— перехрестився Молибога,— дощок? У мене ж є трохи дощок, хіба ж я на таке горе не зглянуся, не дам тих дощок? Ідїть, люди добрі, берїть... робїть труни... А як же можна не дати?

Тоді підвівся з саней Матвій Чумак. В нього починало палати обличчя. Вовна з повстяка, мабуть, забила йому рану, він уже не міг стати на праву ногу, вона горїла й роздувалася. Каламутна кров туманила йому голову. Він облизав губи і, перемагаючи біль, сказав народу:

— Похорон командира Левченка і всіх мертвих товаришів призначаю на сьогоднішній вечір. За дошки скажу, що краще хай Молибога збереже їх для себе, вони йому знадобляться, хай не сумнівається. Федотові Ряженку дам відповідь, що їхнє серце билось у грудях не за Федота Ряженка і не за діда Молибогу, а перестало битись через таких, як Молибога, Ряженко та всякі Волосюти...

— Оце вже ти, Матвію, дурниці кажеш,— обізвася Ря-

женко.— Через мене перестало битись серце! Аж неприємно слухать.

Матвій зібрав останні сили, підвищив голос, щоб перебити Ряженку:

— Ми поклали під маєтком Вахромеєва палаців народу, як казав наш командир, Андрій Пилипович, которий уже ніколи не заговорить... Лише один гад утік з наших рук. В цей час на нас налетіла проклята лісова банда отамана Чуба, про якого ми даємо вам партизанську клятву, що не покинемо терзать його і на тому світі. Товариші селяни! Ви знаєте нас усіх, і мене, Матвія Чумака. Що ми бачили в своєму житті? Нічого, крім рабства. Через те ми пішли проти царя й проти бога, за право робочого класу і бідного селянства. А при чому ж тоді тут Ряженко і цей дідок, що пив нашу кров і на ній збудував свою хату під залізом? Не їхнє це горе, а наше — лежить на снях. Їхнє горе ще прийде! Спійть, дорогі герої, спокійним сном у мерзлій землі... А ми підемо вперед, з червоним прапором свободи в руках товариша Леніна, за робочі й селянські і червоноармійські Ради...

Чумак сперся на гвинтівку і, підігнувши роздроблену ногу, поволі опустився на сани. Народ стояв і думав, тяжко думав над його словами. Жінки, ридаючи й притискуючи до себе осиротілих дітей, прохали сусід перенести їм на столи їхніх батьків і чоловіків...

Командира Левченка взяло троє на руки, понесли його в хату, холодного й здивованого. Кулеметна стрічка звисала одним кінцем з його перетягнутої талії. Гостроверха шапка зосталась на снях, і несли його вперед головою, розколотою надвое. В цей час на монастирській дзвіниці задзвонили жалобні дзвони. Матвій заскреготів зубами, не стримав себе й тяжко вилаявся.

— Скажіть, хай це чорне гніздо не кряче над ними! — сказав він потому.

Люди відступили від сней, злякано хрестилися.

Пилип Комарець, сумно хитаючи зачуханою головою, проговорив:

— Ох, Матвію, Матвію, не буде тобі добра не тільки на землі, а й на тому світі, коли проти бога пішов.

— І ти, Комарець, тягнеш їхню руку? — гірко запитав Матвій.

— Горе наше, господи, господи, прости їм гріхи тяжкі... не знають-бо, що творять,— хрестився Молибога.—

Я не гніваюсь на тебе, Матвію, за себе, що погрожуєш мені, не гніваюся. Мир наш ладошський знає мене, то й не дасть тобі скривдити мою старість. Я за бога гніваюсь! За монастир ладошської божої матері, за святиню нашу! На неї не неси хули! Не здимай меча, бо знявший меч од меча й загине...

— Вірно, вірно,— глухо гомоніли люди.

— Прости, господи, гріхи наші...

Марко Волосята заспокійливо глянув на народ, особливо ж на молодичь, здвигнув плечима і сказав їм:

— Чоловік, може, без пам'яті говорить, а ви на нього, діду, гнів божий накликаєте. Монастир стоїть у нашому селі триста років і стоятьте, доки в християнському серці живе релігія. Це вже діло не Матвійове, а наше, народне. Як народ скаже, так і буде.

Василь Масляк закліпав поросячими очима, потвердив:

— А так, це вже так, Матвієчку, так, голубе, проти бога не кирпичись, бог — наш, народний.

— Вірно, вірно,— гомоніли люди.

— Макарова правда.

Матвій уже не міг відповідати їм. Рана мучила його. Він попрохав одвезти його додому. Люди розходились по хатах, де залиті сльїзми вдови світили вже свічки у головах небіжчиків і в розпачі зустрічали черниць, що йшли читати над ними псалтир.

Наближався сумний зимовий вечір.

Зібравшись у Матвія, партизани радилися, що їм робити, щоб не припустити попівського знущання з мертвих товаришів. Жінки, як рабині, мовляв, настоювали на церковному похороні, а вони не хочуть цього припустити.

— Лише Марія Левченкова, дружина командира, пішла за нами,— сказав Тарас Потреба.— Вона згодна, щоб над могилою, замість попа й кадила, ми випалили з гвинтівок і сказали промови про Андрія. А решта в одну душу — попа! Доведеться битись, не інакше.

Чумак лежав на полу. Дорина промила йому рану, витягла з неї повсть і зав'язала її полотном. Вона ходила коло Матвія з мовчазною любов'ю. Тільки зсовувала свої густі, шовкові брови, дивилась на нього зажуреними очима:

— Може, тобі води подати, Матвію? Може, я тобі туго перев'язала рану?

— Ні, Дорино, мені тепер краще,— дивився він на неї, на її струнку постать і посміхався.— У мене жінка — партизанка, вона за попів не стоятиме.

— Ні, Матвію, і раніш за них не стояла, хай їм добра не буде...

— То йди до жінок та кажи їм, щоб не глумилися з своїх чоловіків. І ваші жінки нехай ідуть та агітують. А ви — будьте з гвинтівками наготові, як почнуть їх виносити,— проводжайте їх в останню дорогу, а попів не припускайте. Може, і я підведусь якось та, хоч на костурі, пришкандибаю...

Партизани замахали на нього руками.

— Куди тобі? Лежи вже.

— Он у тебе й голова палає,— поклала йому Дорино на чоло свою руку.

— Ти хочеш, щоб рана й тебе в гроб положила? — сердито сказав Потреба.— Так ми тобі кажемо, що так не можна.

— Та годі, чого ви нападаєтесь? — скривив обличчя Матвій.— Давайте краще подумано з усіх боків про похорон. Я думаю, що треба зробити так: зараз ви всі розходьтесь, візьміть гвинтівки і по одному станьте на почесній варті...

— Так де ж там! Ті нічні миші, черниці монастирські, салтиря над ними читають,— захвилювався Івась Пальоний.— Як же його стояти на варті? Салтир слухати? Чи можна їх рушницями в зад? — ось що мене цікавить.

Матвій подумав, потім дав настороженим партизанам відповідь:

— Ні, товариші, я думаю, рушницями не можна, народ скаламутимо. Хай вони собі читають, а ви стійте на варті. Вони почитають та й підуть, а ви почнете з народом виносити труни, одне кажу — попів не припускайте. Воно б годилося труни поробити червоні, та де ж ти візьмеш того кумачу, щоб пооббивати їх? Хіба ось що, товариші! Є в мене така ідея: можна труни пофарбувати червоною глиною, тією, що баби підводять комин. Це глина підходяща, вона чиста й червона, як фарба все одно. Дорино, адже в тебе є цієї глини?

— Та цього знайдемо! — обізвались партизани.

— І в моєї, мабуть, є,— сказав Оникій.

— Назбираємо!

— То йдіть же та робіть справу, не зволікаючи. А як

будете виносити, пришліть кого-небудь сповістити мене. Я... хоч тут... у стелю випаляю...

Партизани зітхнули, почали мовчки братися за шапки. З ними пішла й Дорина. Матвій зостався в хаті сам, лежав і тривожно прислухався.

Тим часом партизани не гаялись. Вони знайшли червоної глини, пофарбували труни, рознесли їх по хатах, поклали в них своїх товаришів і стали коло них на варті.

Коли почало вечоріти, Тарас Потреба, що стояв біля командира, подав знак. Марія тужно й розпачливо заголосила. Люди підняли на руки червону труну і понесли її; пригинаючись, винесли в низенькі двері — на двір, де все ще крутила хурделиця. Тарас приклав до плеча гвинтівку і випалив угору. За кілька хвилин люди почули ще вісім пострілів у різних місцях невеличкого, горбатого села.

Жалобний похід почала труна командира Левченка, потім за нею винесли на вулицю одного по одному ще вісім його славних і незабутніх товаришів. Над юрбою, що залила всі вулички Ладоша, урочисто й страшно коливалися дев'ять червоних домовин, за якими йшла з затиснутими устами бліда дівчинка Уля, ішли партизанські дружини, ішли по боках партизани з гвинтівками на плечах. І йшла юрба, темна й залякана сторіччями, ішла й молилася. На монастирській дзвіниці тенькали жалобні дзвони...

На кладовищі похід зупинився, люди спустили з своїх плечей тяжку ношу, поставили дев'ять червоних трун край глибокої братерської могили.

Почулися останні ридання й крики.

Тарас Потреба виступив наперед, щоб сказати слово. Народ похилив голови, над якими ще крутила й крутила каламутна хурделиця...

Тарас сказав своє партизанське слово. Сказав і Івась Пальоний, і Дмитер Музика, і інші партизани. По цьому вони звеліли просунути під труни довгі погребальні рушники і підняли свої гвинтівки. Але цю ж мить вони побачили, як крізь сніг і хурделицю до них пробивається заступник командира Матвій Чумак. Йому було важко йти. Він обпирався на костур. Наблизившись, він звів однією рукою гвинтівку і скомандував партизанам:

— На честь героїв революції, за їхнє безсмертне діло, за життя й перемогу робочого класу, плі!

І в білу скажену каламуть блиснуло враз десять дружних і грізних пострілів.

II. ВИРОСТАЛИ КВІТИ

1

Дід Баклага, сторож Херсонського міського кладовища, жив на землі давно і жив важко, так що вже й стомився жити, і лічбу тим рокам своїм загубив. Лише згадував, що був колись силак, по дванадцять пудів на пароплав виносив, а потім, як підірвався, то пішов за сторожа до Тропінської лікарні; прожив там з своєю старою Анною років з п'ятнадцять, оглух, тоді їх і переведено сюди, в цей маленький будиночок на кладовище — стерегти мертваків.

Були в них і діти, онуки й правнуки, та мало хто з них тривожив старих; а то, дев'ятого року, як насунуло на Херсон тих офіцерів та війська білого, то приходив зять, Микола Левада, з якимсь матросом і ще з якимсь чоловіком, переховувались кілька днів, а потім і жінку свою привів до діда, цебто вже дідову молодшу доньку, Дар'ю, з хлопчиком та з дівчинкою. Маркові років, мабуть, із вісім було, а дівчині, може, і з дванадцять. Покинув їх зять на дідові руки, просив доглянути малих, а сам десь аж на Одес подався, та з того часу й не чути. Спочатку доходили були від нього вісті, а далі й перестали; щось Дар'я казала, нібито сидить він у якомусь підпіллі, кілька чоловік їх там сидить, більшовиків тих, і нібито старі гармонії лагодять, а для чого їм здалися ті гармонії, то вже дід Баклага так і не міг добрати. А до діда згодом прийшов капітан з солдатами, кричав щось на нього та на Анну, все йому ліворверта того до грудей приставляв — питався про зятя, та хіба ж дід знає? Дар'ю вони тоді забрали, з того часу вона й не поверталася. Ходила стара Анна до міста, то бачила на прошпекті свою доньку... висіла на ліхтарі скраю, сказати страшно, скільки їх там висіло...

Так і zostались у старих Марко та дівчинка Ніна. Либонь, уже років зо два з того часу минуло? Еге, мабуть, так воно й є, бо кажуть, що тепер двадцять перший рік.

І мре того народу — сила-силенна... Кожного дня і воріт не зачиняє дід Баклага, все несуть та й несуть. Чи воно з голоду народ мре, чи з пошесті такої? Мабуть, з голоду, бо вже й дід охляв, не пам'ятає, коли й бачив той хліб. Йому з Анною воно й байдуже, хоч би й помирати, а от Марко та дівчинка, як же вони зостануться? Геть позеленіли вже, пообпухали, їсти, мабуть, дуже хочуть.

«Ти, діду, може, платню одержиш, іди, кажу тобі, хоч шматочок хліба купимо дітям...» — усе турчала йому Анна, все турчала. От він і пішов. Будиночок той — сторожка його — стоїть на краю кладовища, а напроти — недалеко пам'ятник Говарду й бруківка. Через тую бруківку перейти, а далі — губерньська тюрма, — то одна каторжна є, у фортеці, а ця просто губерньська, — а там за нею, геть у степу, і Тропінська лікарня, де дід Баклага за сторожа був. Там їм, усім сторожам, і видають платню до цього часу. Та дійти ж до неї не близький світ!

Дід Баклага важко ступає своїми юхтовими чобітьми, спирається на ціпок, вітер йому ворухить довгі сиві вуса. Вітер пахне весною. В степу — калюжі, сніг розтає, важко дідові йти по тую платню, але він іде, йому хочеться таки дійти, взяти гроші, хай Анна купить Маркові хліба. Марко хлопець утішний, дідовим усом бавиться, розважає діда, але ж їсти, мабуть, дуже хоче і він, і дівчинка. Коли б дійти до тієї платні, коли б таки дійти, хай би Марко попоїв трохи... До чого ж утішний хлопець!.. Еге, таки треба, треба дійти, Анна правду каже... треба дійти. Уже дідові нестає снаги, вже серце стукає в грудях важко й глухо, туманиться голова, і ноги підгинаються в колінах, — чи воно старість, чи охляв дід Баклага? А таки треба дійти... треба, треба. То вже Марко буде веселий, як попоїсть трохи, то вже він бавитиметься дідовим вусом. Еге, та воно вже й недалеко. Ось і той будиночок, що один у степу стоїть, а за ним десь недалеко й лікарня. Коло цього будинку можна відпочити, еге, можна посидіти на приступцях, а тоді й далі. Дід налягає на ціпок, висмикує з багнуки важкі юхтові чоботи, витирає рукавом чоло, і ось уже туманяться, скачуть в його потемнілих очах приступці будиночка, дід простягає вперед руку, хоче вхопитися за бильця, щоб вийти на ганок і сісти... Відпочити, відпочити трошки... а там...

Руки дідові тремтять, ноги підгинаються, він підслизнувся і падає головою на гострий ріжок камінного при-

ступця. В очах у нього відразу ще дужче потемніло, небо закрилось синьою хмарою, і от уже вітерець ворушить мертвим дідовим вусом. Повільно завмерла десь у найглибших клітинках дідового мозку остання думка: «Хоч би Анні було сказати, а то ж Марко дуже... дуже їсти хоче... і дівчинка Ніна...» Згодом вийшов на ганок господар будинку і побачив мертвого діда. Завдав дід йому клопоту: вези до лікарні, куди ж його інакше? В лікарні діда пізнали, роздягли і віднесли до трупарні, сповістили Анну; вона прийшла з Марком та з Ніною.

Лікарня діда й поховала. Бабуся Анна забрала дідову одержу, дещо дала нести дівчині, а чоботи дідові ніс Марко. Чоботи були дуже важкі, вже до чого він хлопець меткий, а й то насилу їх доніс. Кляті чоботи, чого вони такі важкі? «Бабо Анно, цих чобіт ти б не донесла, їх тільки дід міг носити та я!» — «Ох, не донесла б, Марку, ні, не донесла б, неси вже ти дідові чоботи...» Так їх Марко й доніс, і впав з ними дома. Дуже хотілося їсти. Потім бабця Анна ті чоботи продала і принесла трохи хліба, так що вже Марко наївся, і Ніна, і бабця підживилася трохи за дідові чоботи. А за кілька день їм сказали, що в цьому будиночку житиме тепер новий сторож, а їм з бабою треба звідси вибиратися. Куди ж його вибиратись? А то вже їхнє діло. Тоді бабця пішла до міста. В будинку на Боговгодній вулиці знайшла маленьку кімнатку, віддала за неї ті речі, що покинула мати: була машинка шити, бо мати завжди шила, і в неї була машинка, така, що руками крутити. Марко її теж умів добре крутити, але бабця віддала її за кімнату. Забрала потім Марка й Нінку, і вони втрьох пішли до того будинку. «А що ж нам скаже мама за те, що ми продали машинку?» — все допитувався Марко. А бабця Анна відповіла, що мама тепер нічого вже їм не скаже... Вони потім продали й інші речі, бабушка геть усе виносила на базар, на хліб міняла. А в кінці літа вже нічого не стало. Тоді бабушка й сказала Маркові, що матері в нього немає і вже ніколи не буде, а батько десь в Одесі, хай Марко туди поїде, може, знайде батька, бо їсти в бабці вже немає чого, і вони все одно помруть з голоду. Марко довго мовчав, сидів у куточку та все думав: як же це так, що в нього вже не буде матері? Йому було гірко, так гірко, що він ніколи цього не може забути. І потім, як же він поїде до того Одеса? Який він, той Одес, і де він там знайде батька? Нарешті, він спитав її:

— Бабо, а як же я поїду до Одеса?

— Пароплавом поїдеш.

— А Одес далеко?

— Далеко, хлопче, але пароплав доведе тебе, а там встанеш і підеш до батька.

— Ну, то я поїду. Все одно, чого я тут сидітиму. А офіцера того коли впіймаю, то я його вб'ю.

Марко блиснув своїми гострими сірими оченятами з-під чорного чубка, що звисав йому на лоб. Бабуся гірко заплакала. Нінка дивилася на нього зляканими очима; їй шкода було Марка, але він мусить їхати до Одеса. Бабуся каже, що вона вже домовилася з Горобенком: він спекулянт, живе в цьому будинку і часто їздить до Одеса спекулювати, — з ним Марко й має поїхати.

— Це який Горобенко? Той, що вуса? Хіба він знає, де батько?

— Ні, він не знає, але він покаже тобі ту вулицю й будинок, я адресу йому дала, Старо-Портофранківська вулиця. Там і жив батько, у товариша свого, матроса. Пам'ятаеш, він з матросом приходив?

— Пам'ятаю. І ще один був тоді, батько на нього казав Лука, — згадав Марко.

— Може, й Лука, хто його знає. Туди й поїдеш.

Надвечір другого дня до них постукав вусатий, обвішаний клучочками Горобенко.

— Давайте пацана, час їхати.

— Ой, уже гукає, — тихенько сказала Нінка та й вчепилася руками за Марка. — Ти ж приїдеш? Кажи!

— Приїду. З батьком повернуся. Оці дівчата, вони завжди плачуть.

— Еге, плаче, дурна дівчина, — мовила бабушка, затуляючи фартухом свої старенькі очі, бо й вони плакали.

Марко надів свій драгий кашкет і пішов з підвалу, Горобенко чекав уже коло воріт. Тут же стояли Маркові приятелі: Льонька Фімоза та Шурик Ніс — так їх дражнили по-вуличному.

— Куди це? — спитав Льонька.

— До Одеса. Там батько.

— Е, буза! Не їдь! Ходім з нами, будемо на базарі лазити. Я вчора стирив отакий кусень хліба і Шурику дав. Ми тепер кожного дня ходимо на базар. Там хлопці всі такі. Ходім! Ми й тебе навчимо.

Марко постояв хвилинку, подумав. Розлучатись не хо-

тілося. Хоч на базар він з ними ще й не ходив, але разом ганяли по вулицях. Льонька був сміливий хлопець, та й Шурик теж. Шкода було їх кидати...

— Ні! Поїду до батька,— відрубав він нарешті, рішуче натяг на вуха свій кашкет і пішов слідом за Горобенком на пристань.

Був він босий, у самій сорочці та в розпанаханих до колін штанях. Спекулянт провів його на палубу пароплава, там він уместився між просмоленими канатами та між торбами з сіллю. Над ним прогув важкий, оглушливий гудок, за пароплавом зашуміла вода, він, притаївшись, дивився, як відпливає й губиться у вечірніх сутінках Херсон...

Зайшла ніч. Темне, глибоке небо засяяло зорями. І вперше в своєму житті дивився на них Марко з такою увагою, з тремтінням у серці перед їхньою страшною безліччю. Він лежав горілиць на палубі, самотній у цілому світі, і мріяв про невідомий Одес, де він має знайти батька на якійсь Портофранківській вулиці... Холодний вітер уже залітав йому під дрантя. Він глибше насовував на голову кашкет, щільніше притискуючись до канатів. Пароплав виходив у відкрите море.

— Холодно тобі, пацан? — спитався спекулянт. Та Марко нічого йому не відповів.

Ранком на ніжному обрії заблищала рожевими вікнами Одеса. Її струнки будинки й колони побігли з крутого берега назустріч пароплаву. Марко стояв коло борта, не відриваючи очей від міста, прекрасного й загадкового. За годину чи дві пароплав пристав до берега. На круглі чавунні баби полетіли важкі канати. Повільно осів над пристанню вузенький трап. Марко, протискуючись крізь юрбу, зійшов з Горобенком на гарячий брук одеського порту.

— Клопоти мені з тобою,— промовив до нього Горобенко.— Добре, що мені якраз у той кінець на базар треба, а то возжайся з тобою. На ось, хоч клунок понеси.

Хлопець охоче взяв на плечі клунок. З нього пахло хлібом. Вони минули портові шлагбауми, пройшли холодний гучний тунель попід мостом, вийшли на рівні вулиці з гладеньким бруком і з тихими будинками. Місто жило охлялим, голодним життям. Люди ледве світили очима, повільно рухались, цокали по тротуарах дерев'яними сандаліями. Маркові здавалося, що то цокають об гарячий камінь їхні оголені кістяки. Нащадок білогвардійського походу, голодний двадцять перший рік простяг над людьми

свої мертві пальці. У місті було тихо. Лише на базарах кипіли оголені пристрасті, збуджувані розмаїтим шматтям, що вимінювалось на пшінку й хліб, на шматок сала та інші елементарні їстивні речовини.

Туди й поспішав Горобенко.

2

Лука Неосудний жив на Старо-Портофранківській вулиці, жив сам, у темній комірчині триповерхового будинку між Великою і Малою Арнаутською. Недалеко був Арнаутський базар, де Лука мав дощаний рундук, завішаний старим іржавим залізом, покаліченими примусами, вилками, кухликами та замками. Він скуповував цей зужитий хатній непотріб, лагодив його, мастив гасом і продавав з прибутком, на який купував собі трохи хліба і ставив щедрі свічки в миколаївській церкві.

Ось уже два роки, як він невтомно ходить до церкви, стоїть навколішках і молиться. Але привиди не кидають його, не дають йому спати. Вони будять його вночі, виходять з другої кімнатки, яку він замкнув на ключ і до якої ніколи більше не заходить. Ночами перед його ліжком часто з'являється приземкуватий матрос, у круглій безкозирці, з розвіяними на плечі георгіївськими стрічками. Він дивиться на Луку холодними, непорушними очима; а іноді — з темного підвалу висунеться голова Миколи Левади, таємниче нахилиться до Луки і прошепотить йому тихо, так, щоб не чули вартові: «Нас хтось виказав, Лука, в підпіллі є провокатор. Чуєш? Треба попередити товаришів...» Лука схоплюється з постелі, весь облитий холодним потом, тремтливими пальцями світить воскову свічку, ставить її перед іконою і починає молитись.

Ранком він іде на базар, відмикає свій рундук із старим залізом, розвішує на дверях замки й примуси і в клетоті юрби, у вигуках та в метушні спекулянтів і перекупок його сумління засинає. До вечора він доживає спокійно. Але з вечірніми сутінками знову приходять страшні хвилини, і знову Неосудний не знаходить собі спокою.

Сьогодні він не спав цілу ніч. Лише ранком задрімав якусь годину і встав потім розбитий і змучений. Він не міг навіть зразу піти на базар і довго возжався біля примуса, гріючи собі чай. Десь уже геть пізно, зібравши кілька замків та інший мотлох, він відчинив двері, щоб вийти в ко-

ридор. Але ту ж мить він відступив назад і злякано застиг посеред кімнати. В темному низенькому коридорі перед його дверима стояв обвішаний клунками чоловік і якийсь маленький обідраний хлопець.

— Ну, пацан, зоставайся здоровий, я тебе здав, а тепер як знаєш,— промовив чоловік і загупав коридором. Хлопець підійшов ближче до дверей, звів на Лука гострі сіруваті очі.

— Хто ти? Чого тобі? — скрикнув Лука

— Тут живе Микола Левада?

— Що?! Який Левада? Хто ти такий?

— Я Марко, син його. Баба мені сказала, що тут живе батько, він лагодить старі гармонії. А ви ж — дядя Лука? Я з Херсона приїхав до батька.

Неосудний випустив з рук замки, хитаючись пройшов до дверей, подивився на хлопця...

— Марко... Левадин... Заходь же...

Хлопець увійшов до кімнати, ще раз оглянув Неосудного. Він був лисий, тільки по боках голого черепа залишалися куштики попелястого засмоктаного чуба. Обличчя в нього було довге й жовте; на ньому росли тоненькі вуса і така сама вузька рідесенька борідка. Довгополий, увесь у плямах лапсердак звисав нижче колін, на ногах були чоботи з низенькими рудими халявами.

Лука сів на ліжку, мовчки дивився на свого несподіваного гостя.

— А де ж батько? — спитав Марко. Лука здригнувся, відповів похапцем:

— Твого батька тут немає...

— А де ж він?

— Його немає... зовсім немає... взяли його тоді... як узяли тоді, дев'ятнадцятого року, то він більше й не приходив. Де він, бог його знає...

Серце Марка стиснулось, йому здалося, що Лука штовхнув його в темну, глибоку яму і що він падає в неї, зажмуривши очі. Йому стало холодно й страшно.

Лука заметушився, почав торохтіти примусом, дістав з полицки шматок хліба.

— Істи хочеш, Марку? Ти тепер у мене зостанешся, куди ж ти підеш? Осінь близько, холод і голод, ще пропадеш де-небудь. А в мене, бач, нікого нема, сам живу. Сам я, один у світі, оце замки лагоджу та продаю на базарі, допомагатимеш мені, та й будемо жити вдвох. Я тебе глядіти-

му, годуватиму тебе, сорочку тобі нову куплю й черевики. Сідай сюди, їж, бо ти ж, мабуть, голодний... Попоїси, тоді погуляєш тут, бачиш, скільки в мене замків та всякої всячини. А я піду на базар, повернусь увечері, тоді з тобою поговоримо, до церкви підемо...

Марко мовчав. Темний чубок низько впав йому на лоб, очі дивилися на Луку холодно й байдуже.

— Бери ж хліб, їж,— припадав до нього Лука.

Хлопець нехотя простяг руку, взяв шматок хліба, почав його жувати. Неосудний налив йому в кухоль окропу, вкинув туди маленький дрібочок сахарину.

— Пий чайок, пий, Марку, а я піду. Гуляй собі тут, поки я повернусь з базару, гуляй...

Він знову зібрав замки, нанизав їх на шнурівочку і, надівши на голову засмальцьований картуз, пішов нарешті з кімнати. Марко надовго залишився у Неосудного.

3

Він прожив у нього осінь і зиму, аж до весни двадцять другого року, і цей час був для Неосудного найстрашнішою частиною його життя. Чи сподівався він на таке? Чи знав же він, що хлопець стане йому карою, неблаганним слідчим, який нічому не вірить, про все допитується, кожну дрібницю хоче з'ясувати і вимотує душу щоденно, що-хвилино? Ні, цього він не міг знати, не міг передбачити. Він сподівався, що, взявши до себе хлопця, турбуючись про нього, він заспокоїть своє сумління, і нічні привиди покинуть його. А чого ж він з такою радістю й надією і вхопився був за хлопця? Саме того й ухопився. Саме для того йоставив його в себе, намагався весь час привернути до себе його дитяче серце.

Але з цього вийшло зовсім не те, на що сподівався старий провокатор.

Коли наставав вечір, Марко сідав проти нього і вимагав, щоб він розповів йому ще раз про батька. Хлопець хотів знати, що батько робив, скільки їх було в тому підпіллі, для чого вони лагодили гармонії, кому вони їх продавали і хто міг виказати на них офіцерам. Неосудний розповідав докладно, але заплутано і кожного разу додавав щось нове. Але це не заспокоювало Марка. Це ще дужче збуджувало його цікавість.

— А чого ти молишся уночі? — раптом перебивав він Луччине оповідання і дивився на нього колючими сїрими очима.

— Грішний я, всі люди грішні, того й молюсь. І тобі треба молитись, а то вмреш, дивись, скільки людей умирає. Треба молитись, щоб прожити на світі,— лопотів йому Неосудний.— Я до церкви тебе поведу... у церкві гарно... півчі співають, ладаном пахне... Підеш зо мною до церкви?

— Не хочу.

— Чого ж ти не хочеш?

— А чого я піду? Хіба там знають, де батько?

Лука, знеможений і жовтий, схоплювався з ліжка, борідка його тремтіла, він надівав картуз і йшов на двір, щоб трохи заспокоїтись. Довго ходив попід будинком, доки засне Марко. Але, повернувшись, він заставав хлопця з розплющеними очима. Той знову питався:

— А що, гармонії від батька не зосталося?

— Ні, ні, нема гармонії... Спи вже. Спи, я тобі кажу! Нехай я тобі куплю гармонію, тільки спи...

Але Марко не спав. Він лежав якийсь час тихо, потім знову подавав голос:

— Хіба мені всяка гармонія потрібна? Мені якби від батька.

— О, господи! Де ж я тобі візьму її? — стогнав Неосудний.

Коли хлопець, нарешті, засинав, він теж роздягався і лягав на своє ліжко. Але чорні думки й привиди не давали йому спокою, вони знову з'являлися і стояли у нього в головах. Лука схоплювався, озирався на хлопця й починав молитися. Марко раптом прокидався. Запитував холодно й жорстоко:

— Знову молишся, дядю Лука?

— Спи! Спи, я тобі говорю!..— чув він на відповідь.

Одного разу, коли Неосудний повернувся з церкви, Марко зустрів його на порозі новим запитанням, що відразу вкинуло Неосудного в холодний піт.

— Дядю Лука,— говорив хлопець,— батька забрали офіцери і матір забрали, а чого ж тебе не взяли?

Ця думка вже давно не давала Маркові спокою. Часто, сидячи на самоті чи вештаючись вулицями міста, що вже починало прокидатись весіннім життям, Марко думав, чому саме офіцери взяли батька, а не Луку? Адже вони разом жили, і в Херсоні батько був з Лукою. Чому ж Лука зо-

ставсь, а батька немає? І ще одна таємна думка мучила хлопця: «Що в тій кімнаті?» Лука ніколи не відмикає тих дверей і каже, що то не його кімната, що двері туди зовсім не відмикаються. Марко добре обдивився цілий будинок і вирішив, що ту кімнату замкнув сам Лука і що тільки в нього є від неї ключ. Але про це він поклав поки що мовчати. Він вирішив сам добитись до тієї кімнати, коли Луки не буде вдома. Тепер він стояв проти Луки, поглядав на нього з-під чорного чубка і чекав відповіді на це запитання.

— Хіба ти не разом жив тут з батьком?

Лука розкрив рот, першу хвилину нічого не міг відповісти, тільки пожовтів ще дужче і безпомічно розвів руками. Згодом, увійшовши до кімнати й перехрестившись на ікони, він обернувся до хлопця і, ковтаючи слова, хутко проказав:

— Мене саме не було вдома, як вони прийшли. Я на базарі був...

— Хіба ти й тоді замками торгував?

— Не замками, але мені треба було на базар. Приходжу додому, а люди кажуть — забрали Леваду. Мабуть, хтось із двору виказав.

— Напевне,— замислено відповів Марко.

Того вечора він ні про що більше не питався. В Неосудного трохи відлягло від серця. Він уже гадав, що хлопець заспокоївся і, нарешті, дасть спокій і йому. А ближчими днями він зіпхне його до дитячого будинку і тоді вже не матиме цієї безперервної кари. «Скорше треба його зіпхнути, якмога скорше! Завтра або позавтрьому треба зійти довідатись про будинок. Неодмінно позавтрьому...» З цією думкою Неосудний заснув.

Марко справді не тривожив його вночі, і він прокинувся другого ранку пізніше від звичайного. Хлопець ні про що не питав. Неосудний весело почав нишпорити коло примуса, довго готував сніданок, клопотався щось там про квартиру, виходив на двір розмовляти з мешканцями будинку і знову повертався. Марко нетерпляче, мовчки чекав, коли він, нарешті, піде з дому. А Лука, видимо, не поспішався та все говорив до Марка ласкаво й запобігливо, казав, що треба подумати й про науку Маркову, про все йому треба подумати. Нарешті, десь уже під обід, Неосудний надів свій картуз і вийшов з будинку.

Щойно за ним зачинилися двері, як Марко схопився з місця, кинувся до шухляд, де в Луки валялося багато ста-

рих ключів. Він вихопив з-поміж них один і вставив його в замок щільно зачинених дверей. Натиснув обома руками ключ. Він не повертався. Тоді він заклав у дірочку ключа невеличкий шворник і спробував знову покрутити. Ключ не рухався. Він узяв другий, третій, десятій, перепробував геть усі ключі, які тільки були в кімнаті, але нічого з того не виходило — двері не піддавалися...

Марко, розпатланий і лютий, сів на підлогу, важко дихаючи і з ненавистю поглядаючи на двері таємничої кімнати: «Він заховав десь ключ від цих дверей! Треба його пошукати!» І знову оглянув усі шухляди, полички, ящики, перевернув постелю, обмацав кишені нової одежі, в якій Лука ходив до церкви. Ключа ніде не було.

— Він носить його з собою, чорт лисий! — вилаявся Марко.— Та все одно я відчиню.

Він знову підійшов до дверей, почав придумувати спосіб влізти до кімнати. «З вулиці ніяк не можна, вікно чимсь затулене й забите зсередини. Треба тільки звідси, через ці двері». Обличчя його раптом спалахнуло, він аж засяяв з радості.

— Пху! Я ж забув про терпуг! Адже Лука всі ключі підпилює терпугом. Стривай же!

Він кинувся до столика, на якому були прибиті невеличкі лещата. Тут же таки лежав різний дрібний інструмент — за цим столиком Неосудний лагодив свої замки. Марко взяв один з ключів, затиснув його в лещата і почав підпилювати борідку. Робота посувалася досить хутко. За якихось двадцять хвилин він добре підпиляв ту борідку. Вставив ключ у двері. Не підходить! Крутиться, а не відмикає.— Чортів ключ! — Марко пожбурих його в куток кімнати, взявся за другий. Підпиляв його трохи менше, ніж перший, але ключ зовсім не заходить у замок. Підпиляв ще — почав обкручуватись, як і перший...

Уже піт лив з Марка, він стомився, руки почали тремтіти. Але він не кидав роботи, пиляв ключі один по одному. Пиляв їх довго і вперто, до одуріння, і раптом побачив, що вже починає вечоріти, скоро може повернутися Лука.

Марко з одчаєм ухопив ще один ключ, з трьома борідками,— вони були посередині трохи вижолоблені. Спробував — не відмикає, але трохи ніби заходить і щось там зачіпає всередині. Тоді він поклав підпиляти глибше рівчачки на борідках. Він таки навчився пиляти в цього Луки!

Маленьким терпужком обережно порозпилював рівчачки, далі йому здалося, що середня борідка трохи заширока; він злегенька підпиляв і її. Потім облив ключ гасом.

— Ну?

Вставив у двері. Натиснув.

Ключ легко повернувся, клацнув замок. Серце Марка забилося радісно і разом тривожно й злякано. Хвилину він стояв, вагаючись, потім потихеньку відчинив двері.

В кімнаті було темно й вогко.

Марко знайшов сірники, засвітив свічку, обережно, з притаєним подихом, переступив поріг кімнати, що так давно не давала йому спокою. Важкий дух вогкого, давно не провітрюваного приміщення залоскотав йому ніздрі, побіг по шкірі холодною мурашкою. Він озирнувся навколо.

Кімната була завалена старими меблями, годинниками та різним лахміттям. В одному кутку стояв сундук. Марко підійшов до нього. «Що воно за сундук?» Раптом він скрикнув не своїм голосом. За сундуком лежала стара, поламана дворянка. Він підняв над головою свічку і побачив над дверима полицю. На ній лежало ще дві гармонії.

— Лежать гармонії! — прошепотів він побілілими губами.

Постоявши хвилинку, він знову підійшов до сундука. Спробував підняти віко. Сундук був замкнений. Він вибіг до першої кімнати, схопив залізний ломик, заклав плисківатий кінець у щілину сундука і з гуркотом зірвав віко. В сундуку було повно одежі. Він тремтячими руками почав перебирати її. Раптом до рук йому потрапив твердий ремінний пасок з мідною пряжкою. «Батьків! Це ж батьків пасок!» — стукнуло сполохане серце. «А ось і піджак батьків... перешитий... і кишенька з правого боку». Він схопив пасок, застебнув його обручем. «Авжеж, батьків. Це й гармонії батькові». Пасок він повісив собі на шию, приліпив свічку на ріжок сундука і, присунувши до дверей стілець, подерся до полиці, щоб зняти звідти гармонію. Одна лежала близьенько, з самого краю. Він ухопив її за голосники й потяг до себе. Гармонія зсунулась йому на груди, ніби жива, поповзла старим міхом униз, хрипко заграла.

В цю мить відчинилися двері з темного коридора. На порозі з'явився Лука. Він скрикнув страшним голосом і застиг непоручними очима на кімнаті. Там миготіло біде полум'я свічки, і якась висока постать коливалася в квадраті дверей — з паском на шиї, з гармонією в руках.

Марко, почувши голос Неосудного, зіскочив з стільця і кинувся до нього. Очі в нього горіли, ніби в молодого звіряти, він увесь тремтів. Схопивши Неосудного за полу лапсердака, він потяг його до кімнати, підняв над головою гармонію, закричав йому:

— Чия це гармонія? Кажі!

Лука раптом скривив рот, очі його стали круглі, вилізли з-під жовтого лоба й погасли. Він захитався і боком упав на підлогу. Марко нахилився над ним, злякано подивився на його жовте, непорушне лице. Лука ледве просовував крізь скривлений рот свій скоцюрблений синій язик, повільно повертав ним, ніби хотів щось сказати, але не міг уже вимовити ні слова.

В кімнаті стояла важка, гнітюча тиша.

Марко схопив свій кашкет, прожогом кинувся на двір. Але, вибігши в коридор, він на мить зупинився і з жаху зажмурих очі. Йому здалося, що під стіною стоїть якась темна постать з густою чорною бородою. Вона мовчки дивиться на нього важкими, стомленими безсонням очима. Він кинувся від неї пріч — на вулицю, побіг просто себе, побіг, не озираючись, побіг так, ніби його гнав якийсь страшний протяг. Штани його розлітались вище колін, кашкет зсунувся на потилицю, чуб затуляв очі. Він відкидав його тремтячим помахом руки і знову біг, біг, біг, збиваючи з ніг прохожих, нічого не бачачи перед собою.

Нарешті, він захекався, не міг більше дихати, у скронях стукало й дзвеніло. Він відчув, що далі не може бігти.

Тоді він з розгону кинувся в трамвай, що летів повз нього. Він уже вивчився тут чіплятися ззаду на круглі буфери. Вхопившись в них руками, він біг ще півхвилини, доки зібрав останні сили і, підскачавши, сів на буфер.

Трамвай скажено летів згори, під міст, на Пересип.

Трамвай дзвонив, летів і дзвонив, трамвай блискав синіми іскрами і летів на Пересип.

На Пересип.

На Пересип.

На Пересип...

На Пересип...

Летів трамвай...

А на Пересипі — став.

Марко зліз з буфера, озирнувся. Він був коло заводу Благоева, але йому хотілося бігти під той міст, де зараз прогуркотів трамвай. Хотілося стати там, щоб летіли повз

нього трамваї, щоб гриміли й гриміли, щоб не чути, як дзвенить у скронях і грає гармонія...

Він повернувся, пішов, хитаючись, попід будинками.

Попід будинками йшли люди.

Бубоніли.

Човгали підшвами.

Марко дійшов до мосту, знесилений сів під камінним биком. Він просидів, може, з годину, може, дві, в голові не було ніяких думок, тільки перед очима все пливло й туманилось.

Згодом він почув, що до нього хтось говорить.

— Ей, пацан! Малишка! Ти чуєш?

Він підвів голову. Перед ним стояв обідраний, трохи більший за нього хлопець.

— Закурити є? — питав той.

— Закурити? Нема. А ти хто?

— Я Сашко Гузир. А ти?

— А я — Марко.

— Лазиш?

Марко не зрозумів.

— Куди? — спитав він розгублено.

— Е, так ти — сьвка! Не знаєш, що значить «лазити».

А кімать тут будеш, чи на хавирі?

Марко знову не зрозумів. Він знав уже цих хлопців, зустрічався з ними на базарі, але їхньої мови достоту не вмів.

Сашка сплюнув і весело зареготався:

— От сьвка зелена! Хавири не знає. А притирювать умієш?

— Ні, не вмю.

— За ліверовщика можеш?

— Ні.

— Мойщик?

Марко здвигнув плечима. Він не знав, що значить мойщик.

— А на хапок? — питався Гузир.

— Теж не вмю.

— Ну, й дурний! — Гузир знову засміявся. Потім подумав і по-приятельському, хоч трохи зневажливо, сказав:

— Так ти хатній чи свій? Якщо свій і хавири в тебе нема, то ходім зо мною, я знаю, де кімать. Ну, спати! Розумієш?

— Спати... Я не маю де. Тут спатиму.

— Ха-ха-ха! От потіха! А мент? Здрючить же! Ходім за мною. У мене тепер немає корня, то я тебе воспитаю, будемо вдвох лазити. Хочеш?

Гузиреві було років тринадцять, але він тримався, як дорослий, і говорив авторитетно, з надзвичайним апломбом.

— А куди ж ми підемо? — спитався Марко.

— Та вже я знаю. У мене є рундук на Новому базарі, там тепло. Ходім.

Марко підвівся, пішов за своїм випадковим товаришем, за цим Сашкою Гузирем, з яким буде не так страшно спати, як самому.

Вони вийшли на гору, проминули квартали університетських будинків і рівною, мов карта, вулицею дійшли до Нового базару.

На майдані, за корпусами Критого ринку, стояло багато рундуків та яток, під якими холодний нічний вітерець ворухив лахміття безпритульних — темних квітів базару й вулиці. Вони шукали тут затишку і вмощувались купами попід тими ятками та рундуками.

Сашка Гузир мав свій рундук, у якому вдень торгували хлібом. Рундук на ніч замикали, але Гузир проломив унизу невеличку дірку, куди можна було пролізти.

— Ну, лізь! — показав він Маркові.

Марко проліз, за ним всунувся й Гузир. У рундуку було затишно і пахло хлібом.

— Краще не треба. Правда? — спитав Сашка.— Ти що, недавно свій?

— Недавно. Сьогодні лише. А ти?

— Я давно. Два роки. Уже й сидів — по районах і в реформаторі був та втік.

— Чого?

— Не сподобалось. Я волю полюбив. На волі, брат, житуха! Завтра дістанемо грошей, купимо закуски й вип'ємо. Потім я тебе познайомлю з Колькою Комедіянщиком. Грубой парень, тільки горловий, чорт. А я — ширмач. Це, брат, кваліхвакація. Один мене в Києві навчив, з того часу й повело. Пахан у тебе є?

— Це хто?

— Ну, батько.

— Нема,— хрипко відповів Марко.— Офіцери вбили.

— А паханша?

— І її.

— У мене теж нема. Паханша — з тифу, а пахан з польського фронту не повернувся.

— А лазить — це значить красти? — згодом спитав Марко.

— Натурально.

— А як впіймають?

— А ти не ловись, не будь гавою. Звісно, як впіймають, то не милують. Б'ють здорово.

Хлопці замовкли. Згорнувшись «валетом», вони гріли один одного. Сон обкутував їх і стуляв їм очі. Гузир, уже зовсім засипаючи, сказав Маркові:

— Давай кімат, а завтра я тобі всю лекцію розкажу, як лазити... як усе на світі...

4

Базар починав життя рано. Ще не сходило сонце, як господарі яток та рундуків, маленьких столиків та місць на брукові поспішали сюди з своїми товарами, щоб раніше від свого конкурента розпочати торгівлю. Вони перші сполохували безпритульників.

Протираючи заспані очі й лаючись, дітлашня розліталась, як горобці, щоб потім поодинці чи купою налетіти на перекупку і вихопити в неї з кошика або в дядька з воза що-небудь на зуб, або взяти «на хапок» із рук якоїсь роззяви «лімон» і тікати з ним на десяту вулицю.

Але так робили тільки ті, кого Сашко Гузир зневажливо називав зеленими та воздушниками. Сам він цей етап пройшов давно.

Коли господар хлібного рундука відчинив двері й зігнав їх з нагрітого місця, Гузир сказав Маркові:

— Дивись на малишок. Пішли перетирювать якусь торбу з воза. Теж мені кваліхвікація...

— А ми що будемо робити? — спитав Марко.

— Ми зовсім інше діло. Спочатку я тебе спробую, чи ти смишльоний. Якщо покажеш зекс на простому ділі, то буду виховувать на ширмача. А ні, то котись до воздушників.

— Ширмач — це що?

— Ну, карманщик. От, простого слова не розумієш. Бачу я, що мені буде з тобою багато мороки. Є різні кваліхвікації. Воздушник — це малишка, що з воза тягне:

Тихушник — це вдень по квартирах, на тиху. В тій кімнаті люди, а в цій він речі забирає. У тихушників ноги криві, бо він підшовою не ступає, а отак, боком, щоб не чути було, кваліхвакація не дуже-то. Потім — мойщики, ті, що сонних «обмивають». Скокар — це вночі по квартирах, коли сплять. Майданщик — це поскрипуху, ну корзини по-простому. Потім — стопорщик, або нальотчик; це вже мокріст, бо він і по мокрому ділу піде. А клюкач — той, що церкви обкрадає. А по-моєму, підходяща кваліхвакація — ширмач, тільки одягнутися треба чисто. Це я зараз такий, недавно програв одягу, а то як одягнусь, так фути-нути. Розумієш? Я тобі потім усе розкажу й покажу, а спочатку треба взнати, який ти на руку. У Києві, на Деміївці, у мене був корішок, сильно смишльоний. Як потягне носом воздух, так і взнає, що і як, де лежать гроші, а де що. Ану, спробуй: мотнись до тих столиків, намацай, куди спекулянтки ховають гроші, а я тут постою. Може, ти дрейфиш? — презирливо закінчив Сашка.

Марко справді трохи боявся. Вся ця злодійська наука приголомшила його. Він слухав Гузиря з заздрістю і разом з тривогою: чи зможе ж і він так? Але він нізачо не признався б Гузиреві, що «дрейфить». Він не хотів бути «сяквою». А цей Гузир може подумати, що він справді нікчема і нічого не зуміє зробити. Хіба він гірший за Гузиря?

— Може, ти сам дрейфив раніше та думаєш, що й я такий? — кинув він своєму вчителю. — То дивися ж...

Він обернувся і пішов до столиків.

На базарі вже роїлася галаслива юрба, лахміття літало з рук на руки. Народ товпився біля столиків з сахарином, тютюном, гудзиками та різним мотлохом.

Марко зупинився коло столика з пиріжками, пройшов повз нього раз і вдруге, пройшов спереду, обійшов і ззаду. Спереду столик був забитий дошками, а ззаду — відкритий. Спекулянтка затуляла цю відтулину своїми безмежними ногами, з яких падало ціле море одяжі. Під столик вона опускала руку з грішми. Марко помітив, що там у неї — сито. Він, задоволений, повернувся до Гузиря.

— Є сито з грішми.

— Значить, сито наше. Ходім. Я стану спереду на притирку, а ти ззаду приймай сито і біжи потім до тієї клюки, — Гузир показав на церкву.

— Добре,

Марко хутко пробився крізь юрбу. Став наблизитися до столика. Серце у нього стукало часто і млосно, але він уже не міг зупинитися. Від цього сита залежала тепер його репутація: скаже йому Гузир «с'явка» чи «свій»...

Він почекав, поки Сашка підійде до столика спереду. Той налетів з розгону, розштовхав людей і простяг руку до пиріжків.

— З чим пиріжки, тьотю? З печінкою?

— Іди, йди, знаємо таких! — закудкудакала спекулянтка. — Проженить його, бо вкраде...

Сашка знизав плечима.

— Чого шухер підймаєш? Може, я купить хочу. Теж мені комерсантка, боїться поку́пця. По чім вони?

Народ навколо столика весело загомонів.

— Цей купить!

Спекулянтка засовалась на своєму сідалі, підвелася, замахнула на Гузиря ганчіркою.

— Іди, тобі кажу! — Вона оступилась, і в цей час її щось штовхнуло у ноги. Вона хутко озирнулась і заверещала на цілий базар. — Ка-ла-ву-у-р! Держить його! Ловіть! Хапайте!..

А Марко, відбігши кілька кроків, саме ніяк не міг пробитися з ситом крізь юрбу. Спекулянтка кричала й розмахувала руками, але народ у галасі й метушні не міг добрати, в чому річ, кого ловити. Тоді вона сама, кинувши столик на сусідку, побігла за хлопцем.

— Гориш! Чухай! — крикнув Маркові Гузир.

Та Марко й сам бачив, що справа стоїть погано. Він ніяк не міг пробитися, а спекулянтка вже діставала його ззаду за сорочку. Він вихопив із сита жмут грошей, сунув їх собі за пазуху, хутко обернувся. Спекулянтка стояла перед ним. Він підскочив і одним ударом надів її сито на голову. Юрба ахнула. Сито прорвалось і сіло їй аж на плечі.

— А-а-а-й! Ка-ла-ву-у-р! Держить його!

Спекулянтка заплуталась у ситі, репетувала, сипала прокльони, а юрба лягала з реготу. Тим часом Марко був уже далеко.

За якийсь час хлопці зустрілись біля церкви. Марко вийняв з пазухи гроші. Вони перелічили їх і поділили «лімони» нарівно.

— Ну, бачу я, що ти — герой, — авторитетно промовив Гузир. — Можна учить на ширмача, ти хлопець рукастий.

Марко блиснув на нього очима з-під чорного чубка.

— А ти що ж,— гадав, що я сьвка?

— Ні, бачу тепер, що ти матимеш кваліфікацію. Прізвище в тебе яке?

— Левада.

— Це не годиться.

— Чому?

— Це, видно, хатне?

— Ну да.

— А я тобі дам наше. Рукатий, о! Марко Рукатий. Підходяще. А тепер ходімо купимо шамовки й півпосудини, буханем трохи. Раз удача, значить, повело. Оце житуха!

Вони пішли до свого рундука. Гузир вийняв гроші і тоном Ротшльда, що вийшов із своєї контори трохи подихати повітрям, промовив до продавця:

— Ну, як торгівля? Одважте-но півбуханки за готівку. Спробуємо, чи свіжий.

— Квартиранти?—засміявся продавець.—Уже повело?

— Як-небудь!— відповів Гузир, передаючи Маркові гарячий кусень хліба.

— Адьо, хазяїне!

Потім вони зайшли до Критого ринку, взяли ковбаси, а по дорозі на Інститутську Гузир забіг до крамнички й купив півпляшки горілки.

Нижче Політехнічного інституту, де був колись «Інститут благородних девиць», вони перелізли через вирву в камінному паркані і сіли серед пустиря, в бадиллі з торішнього полиню та буркунів. Сашка переломив ковбасу, вдалив долонею під денце пляшки.

— Хлоп!

Корок полетів угору. Він приклав шийку до губ, закинув назад голову. Рідина глухо забулькала у нього в горлянці.

— Ух! — зарядився,— промовив він, сплюнувши й витираючи скривлені губи.— На, пий.

Марко взяв пляшку, заплющив очі і, перемагаючи неприємні корчі, що виштовхували назад гірку рідину, ковтував її кілька разів. Вона забила йому віддих, ударила в очі, запекла в животі. Марко відкрив рот, довго плювався, заїдав хлібом.

— Що, противно? — сміючись, спитав Гузир.— Це з першого разу смаку не добираєш, а потім — тільки дай. Заїдай її, пропадюку, ковбасою, щоб не вискочила...

Маркові хутко закрутилась голова. Він почав сміятись і вихвалитися перед Гузирем, що він ще й не таке сито вкраде.

— Ти думаєш, що я хто? Сявка? Завтра давай ширму! Ого! Я, брат, такий... Я гармонію знайшов! Ух, і грала ж пропадюка... страшно...

Язик його починав плутатись, голова крутилась, все пливло перед очима, перекидалось догори ногами. Гузир сміявся, хвалив свого кореша, розповідав йому все на світі.

— Я тобі що хоч можу сказати! Я все знаю. Карти називаються стіри, а жлоби — наших. А якщо свій на свого викаже, це значить — дунув, або накапав, одне слово, зашухерив. За це качають правилки так, що він більше не встане к життя. Падлець буду! У нас одного зарізали. Крадене треба нести до каїна. Колька Комедіянщик має свого каїна, що скуповує вкрадене... Я тебе воспитаю, Марко, будеш перший ширмач поміж блатних. Ех, і житуха! Пісень знаєш?

Вот скоро, ско-о-ро поїзд грянить,
І ка-ла-ко-о-льчик за-дзвенить...
Ко-го-то в Харькові не станить,
Чійо-то се-рце за-болить...

Гузир співав, а в Марка крутилася голова. Все падало й перекидалося, все крутилось у якомусь тумані. І він сам плив у ньому невідомо куди, плив і не мав за що зачепитись, все було таке химерне й крутилося... все кружляло й падало...

Так і закрутилось Маркове життя з Сашкою Гузирем, — ночівки по рундуках і крадіжки, місяць реформаторію і втеча звідти, приводи в міліцію і знову втечі.

Минуло літо і тепла розкіш базарних закапелків. Ішла холодна осінь. Треба було подумати про квартиру. І от Сашка йде до Комедіянщика — поговорити про справи.

Він пішов зранку, і до вечора його немає.

Марко сам вештається по базару, підходить до умовленого місця, чекає, знову ходить і знову чекає, але Сашка не повертається.

«Згорів, — тоскно думає Марко, — треба самому йти до Кольки».

Він знає, де мешкає Комедіянщик, але не любив туди вчаштати. Дорослий товстомордий злодій в шовковому кашне не дуже йому подобався, особливо ж його Красотка, яку Марко щовечора бачив на темних алеях міського скверу. Але треба було йти, дізнатись, що трапилося з Сашкою.

Вже зовсім вечоріло, коли Марко пішов униз вулицею Лассаля і повернув до порту, недалеко від якого жив Комедіянщик.

Він застав його вдома, самого в кімнаті, освітленій лише ліхтарем з вулиці. Комедіянщик був трохи напідпитку і ваявся одягнений на постелі.

— А, Рукатий! Сто років життя! — зустрів він Марка. — Діло — блин, пропав твій корінний, забрали.

— Як? — спитав Марко.

— А дуже просто. Погорів у трамваї. Зустрілись ми з ним на вулиці, каже: «Поїдемо до тебе». Ну, сіли. В трамваї повно. Сашка помітив, як один штимп у чорному кліфті виймає на квиток і кладе кожу в скулу*. Сашка моргає мені: «Колько, притир». А мені не з руки...

— Ну?

— Ну, він вийняв піску** і тільки-но розписав скулу*** та почав приймати кожу****, а сусідній фраєр і наголов. «Гражданін! — кричить, — вам ріжуть кишенью». Ну, штимп обернувся, хап Сашку за ручку! Шухер піднявся. Сашку й повели...

— А чого ж ти не притирив? От іщо... роззява.

— Не з руки було. Сашку тепер вишлють до Харкова як малолітнього рецидивіста. Це факт.

Марко мовчки сів на стілець. Ця звістка придушила його. Він не знав, що сказати.

Гузиря було шкода, але й серце на нього кипіло. «Чого він поліз у скулу, раз не було підходящої притирки?»

— От сявло! — сказав він на свої думки.

— А ти ж тепер як будеш? Сам лазитимеш чи знайдеш корня?

— Не знаю.

— А хочеш — зоставайся в мене. Хазуха підходяща. Удвох будемо лазити.

* Пристойно одягнена людина в чорному піджаці виймає гроші на квиток і кладе бумажник у бокову кишенью.

** Бритву.

*** Розрізав кишенью.

**** Тягти бумажник.

— А баба твоя?

— Ну, і вона в долі. Чим вона тобі заважає? Вночі нема, а вдень спить.

— Та... спить. Ти з нею хай підніматимеш.

— А ти не слухай, коли тобі не подобається. Ну, зостаєшся? Кращої хазуки, як у мене, все одно не знайдеш. Будеш отам із с'явками в боржомі гнити.

Марко довго думав. Більше йому не було куди йти. Він погодився.

— Добре. Я зостаюсь.

Так Марко Рукатий потрапив у лабету злодія, горловики й сутенера, що жив з чужої «праці».

Другого ж дня вони пішли вдвох на базар. Неп розсівся на ньому новим урожаєм. Рундуки й ятки були повні. На возах репались круглі волоські гарбузи, стояли діжки з білим розсипчастим сиром, на рушниках лежали вальки свіжого масла; поруч нього широкими гузирями випинались червоні буряки й головата капуста. В мішках верещали поросята. Крізь драбини полугарбків гелготіли й били підв'язаними крилами відгодовані гусаки, кури, качки, різнопера куркульська живність.

— Гроші самі в рот лізуть,— сказав Марко.

Він пройшов поміж дядьків і, повернувшись до Комедіянщика, доповів йому:

— У того бородатого жлоба — вузяк з лімонами. Він його аж у жилет заховав. А на ньому кліфт, а зверху кожух з ремінними гудзиками. Зараз я пройду й розіб'ю йому кожух, а ти слідом за мною розбий кліфт.

— Ну, йди, я постою,— відповів Комедіянщик.

Марко хутко обернувся. Дядько вже метушився в юрбі з розстебнутим кожухом.

— Тепер ти.

Але Комедіянщик покрутився навколо дядька і повернувся ні з чим.

— Ти знаєш, мене, здається, накололи. Іди ти, а я постою.

— Хто наколов?

— Мільтон. Він так і зирить за мною. А ти чистий. Іди.

Марко здвигнув плечима, але не хотів сперечатися. Він знову пробився до дядька, одним рухом розстебнув йому піджак.

Комедіянщик стежив. Марко моргав йому, щоб він го-

тувався. Дядька притиснули з усіх боків. Він, розставивши лікті, проштовхнувся вперед. «Притирка підходяща», подумав Марко. Ту ж мить його рука була вже в дядьковому жилеті, в боковій кишені. Витягнувши звідти загорнуті в хустку гроші, він простяг назад руку, шепнув Комедіянщику:

— Прийми!

Але той не приймав. Тоді він засунув вузол у рукав і, присівши, проскочив поміж ногами. Дядько лапнувся кишені, вона була порожня.

— Ой, боже мій! Ой, боже мій!— закричав він з одчаєм.— Поросята ж мої! Ограбували! Хотів чоботи купити... Ограбували!

— Не будь роззявою!— засміявся йому хтось у лице.— Дивись, розхристаний ходиш та ще хочеш, щоб не ограбували.

— Тут із зубів вирвуть, а він хоче, щоб у нього з розстебнутої кишені не брали.

— Хе-хе!

Комедіянщик за кілька хвилин знайшов Марка на ближчій вулиці, біля цирку.

— Чого ж ти не прийняв? Я ж міг погоріти,— буркнув йому Марко.

— Ну, чого турчиш? Не погорів же. А я був наколотий, падлець буду, мільтон за мною зирив, та й не з руки було приймати. Давай сюди вузляк.

Марко вийняв гроші, передав Комедіянщику. Той перелічив їх і поклав до себе в кишеню.

— А тобі, якщо треба буде, то я дам. Ходім по шамовку й додому.

— А ділитись?— обережно спитав Марко.

— Як ділитись? Моя хавира, мої й гроші. Ти що, хочеш, щоб я тобі правилки покачав? Закону не знаєш.

«Правилки» була страшна річ. Марко про це знав. Та, зрештою, навіщо йому гроші? Хай бере Комедіянщик.

Марко мовчки пішов за ним додому, де на них чекала Комедіянщикова Красотка. Вона зустріла їх на дверях у самих рейтузах, з рожевою шаллю на голих плечах.

— Ключуло?— спитала вона заспанним, пропитим голосом. Комедіянщик передав їй пакунки з їжею та з випивкою і вдарив її коліном у зад.

— Одягнись, Красоточко, чого ти ходиш, як розвратниця?

— Гу-гу-гу!— засміялась вона, накинула на себе плаття і розв'язала пакунки. Почалось гульбище, пісні, п'яні сльози і лайка.

Марко поклав на стіл захмелілу голову, почав засинати важким, мерзотним сном. Крізь цей сон він чув, як Комедіянщик ревнує Красотку, б'є і нівечить її почім здря. Красотка схлипувала і щоразу питала: «Куди ж ти б'єш, шельмо? Картсчку пожалій. Кому я потрібна з такою карточкою».

«Ех, і житуха»,— повзли в сонній Марковій голові Гуривері слова. Він заснув і спав до вечора.

Потім «робота», потім знову мерзотний сон, і знову дрижаки під час крадіжок.

І так осінь, і так зима, і так весна і перша половина літа тисяча дев'ятсот двадцять третього року.

5

Льоня Фімоза, впіймавшись з своїм приятелем Шуриком Носом на херсонському базарі, вирішив переїхати до Одеси, про яку розповідала бражка, що це не місто, а рідна мама. Вони заплатили п'ятку і допливли до цього чарівного міста на дубках із синіми баклажанами та з іншим херсонським овочем. Але тут їм рішуче не пощастило — вони першого ж дня засипались на портфель, якого Шурик, невідомо для чого, хотів був висмикнути з-під пахви енергійного одесита. Ця спроба кінчилась для хлопців погано: одесит ухопив їх обох за руки і передав міліціонерам, а той одвів їх до району, де в них узяли відбитки пальців і попередили: «Впіймаєтесь удруге — буде погано».

— Для чого ти смикав той портфель?— з досадою говорив потім Фімоза.— За таке барахло довелось грати на піаніно.— Так називали вони дактилоскопічні маніпуляції.

— А, може, він з банку йшов, той фраєр,— виправдувався Шурик.— Може, в тій кожі було повно черв'яків. От я й смикнув.

— Смикнув... А тепер попередили, то вже не попадайся.

Вони, звичайно, впіймалися знову і коли б не втекли були, то напевне вже сиділи б десь у реформаторії для молодих правопорушників. Але вони втекли з району, з-під

самого носа чергового мільйонера, і тепер ішли вниз вулицею Ласточкина і радились, що ж його далі робити.

— Я думаю, що краще поїхати знову до Херсона,— запропонував Фімоза. Але Шурик не хотів кидати Одеси.

— Херсона не бачив?— Барахольне місто.

— Зате своя бражка. А тут не те.

— Чого ж не те?

— А того, що не те.

— Ну, чого ж того?

— Та того, що ти партач. Удруге через тебе горю.

Вони засперечалися і вже вхопили були один одного за груди. В цей час хтось поклав їм руки на плечі й скрикнув:

— Корні! Невже це ви? Льонька! Шурик!

Вони здивовано обернулися. Перед ними стояв Марко. Спочатку вони його навіть не впізнали. Він виріс, лице якимось витяглося і загострилося, в зубах у нього стирчала цигарка, а чуб звисав аж на очі.

— Марко?— спитав, нарешті, Льоня.

— Він самий. Не впізнали?

— Пху! Марко Левада.

— Давно в Одесі?— питався Марко, хвилюючись від раптового напливу спогадів.

— Не дуже. А ти що, хатній?

— Та ні, свій. Ось уже третій рік. Рукатий я тепер, а не Левада.

— Хм! А ти ж до батька їхав.

— Ф'ю, ф'ю,— засвистів Марко,— про що згадав. На тім світі батько, в раю. Ну, як же ви тут, в Одесі? Повело вам? Розповідайте.

Марко тримався незалежно і розмовляв з хлопцями як старший. Одеська наука не минула для нього марно. Його земляки зразу це відчували і не таїлися перед ним.

— Ні, не повело,— признався Льонька.— Цей партач удруге мене підсаджує,— показав він на Шурика.

Той скипів і знову вхопив Фімозу за груди.

— Я йому зараз лямбу почеплю!

— Стривай, Шурик, не гуди,— спинив його Марко.— Давайте мотать звідси, бо он за нами мільтон зирить. Ходім до Лондона, там посидимо на бульварі та поговоримо. Або знаєте що? Гроші у вас є?

— Нема,— буркнув Шурик.

— І в мене зараз нема...

Маркові захотілося показати себе товаришам.

— Гроші зараз будуть! Давайте забіжимо до магазину, я дістану якогось хруста, підемо десь закусити. Ти, Льонька, притирщик як, підходящий?

— Питаєш!— образився Льоня.

— Значить, в порядку. Ти й одягнений чистіше, а ти, Шурик, станеш на цинку.

Вони вийшли на вулицю Катерини Другої і забігли до першого «Ларка». Обкрутившись біля прилавка, де товпились покупці, Марко миттю намітив клієнта, став за ним у черзі і моргнув Фімозі: «Притирюй». Шурик стояв збоку й стежив. Фімоза просунувся поперед «клієнта» і вперся йому ліктем у бік.

— Дайте пройти, будь ласка.

— Чого ж ти штовхаєшся? Хуліган!— огризнувся той.

Фімоза знову ображено посунув його ліктем.

— За що лаєшся? Що я тобі зробив? Пройти не дає, ще й лається.

— Та женіть ви його звідси!— гукнув прикажчик.— Він ще по кишенях полізе.

Марко в цей час витягав із штанів своєї жертви гаманець. Він зробив це за одну мить, вийняв гроші і впустив гаманець додолу. Потім знову моргнув Фімозі: «Мотай!» Льоня визвірився на прикажчика:

— Сам, мабуть, такий та думаєш, що й усі? Потрібна мені твоя кишеня, подумаєш...

Він виліз з черги і повільно пішов з крамниці.

В черзі загомоніли.

— Ну, й розвелось їх.

— Так і пильнуй кишені.

Маркова жертва і сам Марко саме підійшли до прилавка.

— Будь ласка, два фунти шинки, фунт масла, три фунти яблук,— почав чоловік, шукаючи свій гаманець.— Пробачте, не треба... він таки витяг у мене гроші! От мерзотник! Ось і гаманець під ногами. Порожній...

Покупці ахнули, почали обмацувати свої кишені.

— Ні, в мене, слава богу, цілі. Чого ж ви не берегіться?

— І в мене цілі. От злодюга проклятий!

— За одну хвилину витяг.

— Та де за одну? За півхвилини! Я ж мацав, гаманець був, і зразу — нема. Тільки ліктем придушив, і вже... нема!

— Та він же, здається, придушив вас з цього боку..

— А гаманець витяг із того...

Публіка галасувала, обговорювала крадіжку, кожен почав розповідати подібні випадки. Марко в цей час замовляв прикажчикові:

— Два фунти шинки, фунт масла, три фунти яблук і півбуханки хліба. Дякую...

За кілька хвилин він вийшов із крамниці з пакунком і підійшов до хлопців, що чекали його на розі...

— Ходім.

Льонька захоплено подивився на нього.

— І шамовки там купив? Оце я розумію, ширмач! Ну й герой!

— А ти ж думав,— зневажливо кинув Марко.

Вони пішли на бульвар Фельдмана, сіли там над краєм схилю, що збігав до моря. Почали снідати. Хлопці розповіли Маркові про Херсон; він жадібно слухав їх і розпитував про кожну дрібницю. Нарешті, він обережно запитав про те, що цікавило його з самого початку, але про що він довго не хотів питати:

— Бабка моя жива, не знаєте?

— Яка? Ота баба Анна, що ти жив у неї?

— Ну да.

— Нема. Давно в раю,— відповів Фімоза.

— А сеструха?

— Нінка? Вона була, а тепер не знаємо. Ми вже давно не буваємо в тому дворі, живемо на Забалці. А знаєш що? Давай їхати разом на Херсон!

— Давай!— погодився тепер і Шурик. Він бачив, що з Марком можна жити, і теж почав агітувати його.— В Херсоні своя бражка, будемо втрьох лазити. Я за ліверовщика, Льонька на притирці, а ти прийматимеш. Малина!

Марко мовчав. Він згадував рідне місто, дев'ятнадцятий рік, стару бабусю і Нінку, біляву дівчину. Де вона тепер?

— А тут ти з ким лазиш?— питався Льоня.

— З Комедіянщиком.

— З Колькою?! Та він же горловий! Котяра! Всі його тут знають, нам говорили. Кинь його. Їдьмо з нами, бо з Комедіянщиком ти станеш поганою людиною.

— Житуха,— похмуро всміхнувся Марко.— Що ти

мене наставляєш? Сам наставлений, знаю, яка житуха була з Комедіянщиком.

Він гірко вилаявся.

— Так що ж? Ідемо?

— Ідемо, Льоню! Втрюх: ти, Шурик і я.

— В порядку!— весело гукнули старі Маркові приятелі.

Фімоса з тривогою запитав потім:

— А до Кольки ти ще зайдеш?

Марко махнув рукою.

— Не піду. Там мої шкари й нова бобка, та чорт з ними, хай зостаються Комедіянщику. Поїду в цій майці.

Хлопці встали і пішли в порт довідатись, коли відпливають на Херсон дубки.

6

Старий будинок на Боговгодній вулиці мало чим змінився з того часу, як його покинув Марко. Він тільки ще дужче облупився й зашкаруб, наче стіни його поколупала руда віспа, і не було кому ті плями побілити. Марко прибіг до нього з тремтячим серцем і довго дивився на його потемнілі вікна, на низенькі залізні ворітця, з яких він вийшов чотири роки тому. Може ж бути так, що за цими ворітцями його зустрине Нінка... Вона тепер, мабуть, велика... «Де ж ти був, братушка мій?» — питає вона Марка. А він їй все розповість... усе на світі... Тут зійдуться всі мешканці, старий швець вийде з колодками, в шкіряному фартусі, і погладить його по голові, як колись, коли ще була жива бабушка Анна.

Він натиснув на клямку, відчинив хвіртку. Подвір'я було порожнє, лише на дерев'яному балкончику, завішаному білизною та різним шматтям, чаювали якісь незнайомі люди. Марко подивився на них, хотів дещо спитати, потім сам кинувся вниз камінними східцями до підвалу. Постукав у двері. Вийшла якась жінка, довга й суха, як тараня, в рудій плетеній хустці.

— Чого треба?

— Тут... Нінка тут жила, дівчушка така... спочатку з бабушкою, а потім сама,— хутко проговорив він жінці. Та підозріло оглянула його.

— Ніякої такої Нінки тут немає.

— А ви давно в цьому приміщенні?

— Третій рік,— сердито відповіла жінка, збираючись зачинити двері. Марко вхопив її за руку.

— Стривайте! А де ж вона? Не знаєте?

— Не знаю!— сказала й хряпнула дверима тараня.

Марко вийшов на подвір'я, постояв трохи, подивився на балкончик.

— Слухайте, ви! Швець Василь тут живе?

З балкончика перекинулася якась лиса голова, розпарена й червона. Вона допитливо подивилася на Марка і, витираючи рушником піт з лисини, відповіла:

— Переїхав.

— Куди переїхав?

— Не питався я, а він не казав, отакий у мене розговор був з шевцем.

— А тітка Павлиха?

— Тітка Павлиха? Та на гробках. Йї спокійно, а ми мучимось.

Маркові хотілось схопити камінь і пустити ним у лису голову, та вона заховалася за шматтям. Він зайшов до двірника, почав розпитувати його. Але двірник був новий — якийсь рудий, зачуханий дідура, він нічого про Маркових родичів не знав. До того ж він був глухий і, як усі глухі, кричав, розмовляючи.

— Кого здешніх, то я всіх знаю,— кричав він, пихкаючи махоркою,— а котра Нійка, то її, мабуть, давно виселили, а куди — сказати не можу.

Марко, звисивши голову, пішов ночувати до Фімози на Забалку. Льонька вже пустив про нього чутку поміж бражкою. Почались знайомства і спільні вилазки на херсонські базари, а потім — карти.

Крім усього, Марко мав ще одну «кваліфікацію». За час перебування у Комедіянищика він став «скокарем»: лавив ночами у відчинені вікна.

За якийсь тиждень вони обікрали квартиру на Базарній вулиці.

Загнавши речі каїнові, Марко справив собі й Льоньці «шкари-кльош», на які тоді в Херсоні була велика мода. Шурик на свою частку купив картуз-капітанку, сорочку на виліт і балетки з качиним носом.

Згодом вони вирішили обчистити гуртожиток водників, але тут їм не пощастило: Марко зачепився кльошем за гачок і впав на сонного водника, що спав біля самого

вікна. Водник закричав і збудив цілий будинок. Маркові довелось скакати вниз з порожніми руками. Вони тікали потім од водників аж за Олександрівський парк.

— Не повело, погана прикмета,— роздумуючи, говорив другого дня Марко.— На хавири більше не підемо. Нема краще — по ширмах.

Як на те, на базарі того ж дня їм теж не пощастило. Міліціонери знали вже Фімосу й Шурика, тож вони мусили діяти обережно.

Вони провештались до обіду і нічого не дістали,

— Пообідати немає за що, пропадуха чортова,— лаявся Марко.— Ну й місто!

В цей час він побачив молодого селянського парубка. У піджаці, в верхній кишені, у нього був годинник, причеплений ремінцем до петельки. Марко не любив ризикувати ради такої дрібниці,— «у жлобів годинники погані»,— але тут він не витримав.

— Стривайте. Зараз я в того жлоба прийму бока. Може, вони туфтові, та чорт їх бери, хоч за хруста заженемо каїнові, щоб пошамати трохи.

Парубчак стояв в натовпі, сперечався з продавцем мила. Продавець брав з свого лотка шматки мила, нюхав їх, хвилювався, божився, давав нюхати всім присутнім.

— Це ж мило! Ах! Це не мило, а масло. Таке мило купиш, щодня згадуватимеш.

Марко втерся в натовп, поклав парубкові на плече одну руку, а другою чиркнув ремінець годинника. Все йшло гаразд. Годинник був уже у нього в руках. Але тут і впала на Марка несподівана біда. Він не знав, що збоку дивиться на нього парубків дядько. Дивиться і чекає, що ж воно буде далі? Тільки-но Марко відрізав годинник і хотів уже відійти, як цей дядько загородив йому дорогу і з розмаху вдарив його чорним важким кулаком у лице. Марко відразу впав і облився кров'ю.

— А ти, роззяво, чого дивишся?— гукнув дядько парубкакові.— У тебе цей босяк годинник тягне, а ти торгуєшся. Бий його, чортового сина!— він розмахнувся і вдарив Марка чоботом під бік. Парубок схопився за кишеню, крикнув і почав місити Марка. Той кинувся тікати, але його з усіх боків обступила розлючена, скажена юрба.

Почався самосуд.

Марка били з усіх боків, він падав під кулаками, як м'яч, лице його набрякло кривавими синцями, він уже не

міг відбиватися і тільки ойкав з кожним новим ударом. А дядько лупив його по голові, під боки, в ухо, лупив і кричав:

— Бийте його! Через таких сукиних синів і життя немає! Такі і коней крадуть.

— Ось тобі годинник! Ось тобі!..— лупив Марка дядьків парубок.

— Бий мою рукою, не гладь його!

— В рило поціляйте, в рило!

— Держіть, бо вискочить!

— Лупіть його!

— Раз!

Марко знову впав їм під ноги. Фімоза та Шурик хапали людей за руки, кричали, але їх відтирала юрба, що лютувала й підтримувала дядька.

— Не маєш права бити!— кричав Льонька. Але дядько відкинув його ліктем.

— Уйди, стерво городське, бо й тобі дам, що й перекинешся!

Марка врятував міліціонер. Почувши галас, він хутко прибіг з другого кінця базару, загрожуючи своїм сюрчком. Юрба розскачлась. На землі zostався закривавлений Марко, а коло нього стояли Льоня та Шурик. На розбите Маркове лице сідали зелені базарні мухи. Дядько, ховаючись поза возами, кинув злісно:

— Щастя твоє, що міліція! Ми б тобі дали годинника.

Міліціонер устиг схопити дядька і заарештував його.

— За самосуд будете відповідати.

— Як-то відповідати? Він же годинник украв!— репетував дядько.

— Ви могли затримати його, а бити не маєте права, це вам не Америка, а Радянський Союз.

Він покликав другого міліціонера і передав йому дядька.

— Одведи його до району, а я заберу цих героїв.

— Яка ж справедливість, ой, боже мій!— кричав дядько.— Значиться, вони грабують, а ти, значиться, і пальцем їх не зачепи? Та це такий закон?

— Годі, годі!— огризнувся на нього міліціонер.— Будеш тут кулачне право встановлювати. Веди його.

Тим часом Льонька підвів Марка. Шурик узяв його з другого боку. Вони вже хотіли дременути звідти, бо зна-

ли, що їм цей годинник не минеться дурно. Але Марко ледве пересував ноги, він зовсім не міг бігти. Все тіло його боліло, в правому усі щось хлипало, з розбитих зубів текла кров, яку він увесь час випльовував на брук. «Наші сильно ненавидять жлобів, а вони наших»,— стукав в затуманеній його голові один із Гузиревих заповітів.

— Ех, не можу бігти...

Міліціонер озирнувся, спинив їх:

— Куди поспішаєте? Стривайте.— Він узяв візника і одвіз їх до району. Цієї пригоди якраз і не хотіли мати Льонька та Шурик, бо вони вже були тут двічі.

— Старі знайомі,— зустріли їх у районі.— Ех, хлопці, горе нам з вами.

Міліціонер розповів історію з годинником.

— Цього парнишку мало не вбили,— показав він на Марка,— а все винні оці двоє. Це, звичайно, вони навчили його вкрати годинник.

— Хто? Ми?— здивувався Льонька.— Та ми його вперше бачимо. Ми просто йшли собі, коли дивимось— б'ють. Ну, ми стали обороняти. От і все. Чого ж ви нападаєтесь? Хай він сам скаже.

— Ну, скажи ти. Як твоє прізвище?

— Рукатий. Цих хлопців я не знаю,— ледве вимовив Марко.— І ніхто мене не вчив, сам украв, бо їсти хотів, а вони тут ні при чому.

— Де ти живеш?

— На Боговгодній живу, у бабушки.

— Ну, гаразд. Візьміть у нього дактилоскопічний відбиток, запишіть адресу і відпустіть. А вам, хлопці, останнє попередження. Піймаєтесь ще раз у якійсь історії, замкнемо в бупр. Так і знайте.

Хлопців відпустили.

Вони взяли свого понівеченого друга під руки і вивели його з району. Черговий дивився на них, суворо стиснувши брови. «Чорт би їх узяв! Душу вони мені перевертають, ці хлопці. Шкода прохвостів... Чим вони винні, що потрапили на вулицю?»

— Куди ж тепер? На Забалку?— спитав Льоня, коли вони вийшли за ворота району.

Маркові було однаково, аби десь лягти, щоб не так смоктало під боком.

— Давай на Забалку.

Там він перележав три дні, як собака, що зализує свої

рани. Під кінець він вирішив знову покинути рідне місто, де в нього розвіялась остання надія повернутись до іншого життя. Він лежав і запікав у серці злість. Тепер він нікого не милуватиме!

— До Криму! Їдьмо, хлопці, до Криму, там житуха,— сказав він своїм друзям.

І вони сіли вночі на дах товарного поїзда, що відходив на станцію Знам'янка.

Марко був ще весь у синцях. Під оком у нього райдугою розходилась блискуча, водяниста гуля, між зубами у верхній щелепі темніли дві свіжі дірки, над якими ще слизились кров'ю розпухлі ясна.

Хлопці сиділи коло нього і мріяли про Джанкой. За поїздом зникали зелені вогники семафорів. Він урізувався в морок степів...

III. УХВАЛА УРЯДУ

1

Ольга проглянула свіжі номери «Правди» та харківських «Вістей», виписала собі з них кілька рядків до окремого зошита і, дбайливо згорнувши, поклала їх зверху на рівні високі стоси газет, що займали цілий куток її кімнати.

Весінне сонце хилилось уже на захід. Кілька золотих плям горіло на склі відчиненого вікна, біля якого стояла Благомислова. Вона думала про сьогоднішній вечір і про те, що має відбутися за кілька день. Темні черв'ячки брів поволі ворушилися на її блідому чолі. Якась клопітна думка, видно, настирливо турбувала правительку монастиря. На подвір'ї метушилися черниці, що кінчали вечірню роботу. Послушниці проносили до погребів повні відра щойно видоєного, пахучого молока, прикриваючи їх пілками своїх темних платтів; інші носили на чорний двір воду, казани з ласощами для корів; прибирали подвір'я, клопоталися біля свіжих грядок, що темніли навколо обох церков. Їх готували на квіти та на розсаду. Софія щось наказувала двом молодим послушницям, кілька інших, длубаючись у чорній вогкій землі, неголосно наспівували ірмоси.

Ольга дивилась на них і поволі зсовувала в'юнкі брови. Але думала вона не про черниць. Інші, важливіші турботи обтяжували їй голову. Нарешті, вона промовила собі, стверджуючи якусь думку:

— Ну, так.

Потому звеліла покликати їй Софію.

— От що, моя люба,— звернулась вона до своєї помічниці, коли та увійшла до кімнати,— зараз же пошли когось із старих черниць до Федота, хай перекаже йому, щоб він пізніше зайшов до отця Олександра. Та хай сповістить Молибогу, Волосюту й Масляка, щоб вони теж зайшли до отця Олександра. До мене хай не приходять,

я буду там. А сама будь тут. Мені треба ще сходити на село.

— На село?— перепитала Софія.— До кого ж це ви, Ольго Володимирівно?

— Я піду до Чумака.

— До Матвія?

— Ну да, до Матвія, чого ти так дивуєшся? Хіба він не така людина, як інші? Треба ж нам колись поговорити.

— Матінко! До Матвія Чумака?

Ольга всміхнулася.

— Не бійся, не з'їсть. Поговоримо про справи, і все. А крім того, сама ж казала, що він терпить злидні. Може, ми зможемо йому чимсь допомогти. Розумієш?

— Розумію, матінко, все розумію. Це ж незабаром і сільраду треба переобирати. Буде знову клопоту. Федот переказував...

— Ну, йди, йди, не балакай. Черницям старішим звели богу молитися, спати хай не лягають. Туди пізніше їм треба буде піти на село, дещо сказати селянам. А послушниць поклади раніше, хай сплять.

Ольга зав'язала голову темною хусткою і вийшла за ворота монастиря. Повернувши потім у криву, вузьку вуличку, вона пішла попід хатами, що зеленіли плямами густого, як килим, і стійкого, мов сторічні лишай, моху на старих, потемнілих стріхах. Селяни, зустрічаючи її, скидали шапки, кланялись і тихо гомоніли.

— Ольга пішла. Куди ж це вона під вечір?

— Ну, вже й Ольга. Не було такої і не буде.

— Одна в бога?

— А, може, ні? Що ділова, а що розумна, грець її побий! Як скаже слово, наче воском капне. Акуратна.

— Хто на що рожденний,— глибокодумно вимовив Комарець,— да-а.— Він застромив корчуваті, порепані пальці за пасок подраних полотняних штанів, що безпорадно звисали з його сухих, випнутих клубів, і ще раз повторив.— Хто на що рожденний.

Матвій Чумак жив і справді у злиднях, землі обробити не мав чим і харчувався на тонку. Волосюта любив пожартувати з ним. «Щось воно не дуже ти поправляєшся, Матвію, після побіди на гражданських фронтах. Мабуть, після побіди не маєш на обіді? Ну, нічого, воно вродить, не журись». Матвій в таких випадках більше відмовчував-

ся, лише зрідка кидав коротке й спокійне: «Уродить, будь певен».

Того вечора він чекав до себе гостей, але на таких, як Ольга, ніяк не сподівався. До нього мали зібратися товариші,— мав прийти Тарас Потреба, Оникій Семиліт, Дмитер Музика та інші. Матвій копав з Дориною город на картоплю. Копуючи, він думав своє і час від часу починав пісню:

Гей, наступала та чорная хмара,
став дощ накрапать...

Раптом Дорина випросталась, поставила на лопату свою босу, обліплена землею ногу, подивилася з-під руки на ворота.

— А ке, Матвію! Хто це до нас іде? Убий, коли не йгуменша.

Матвій і собі розігнувся та так і застиг, зсунувши брови.

— І справді. Якого вона дідька?

Ольга повагом пройшла подвір'я, обійшла хату і скоро з'явилася на городі, біля копачів.

— Помагай боже, Матвію,— мовила вона, вітаючись.

— Дякую. Хоча ми й самі з Дориною якось упораеться,— город невеликий.

— Невеликий, ваша правда.

— Ото ж бо. Так чого це ваша милость завітали до нас? Цікаво б довідатись.

— Еге,— вкинула нетерпляче й Дорина.— Таке диво.

— Чого ж диво! Прийшла побалакати про деякі громадські справи та й про ваші особисті.

— Таке! — знову не стрималась Дорина.— Про наші? Та яке ж вам до них діло?

— Спокійно, Дорино,— усміхнувся їй Матвій.— Так чого ж? Починайте. Я слухаю.

— А, може б, зайти в хату? Там зручніше було б розмовляти.

— Та ні, вибачайте. Я більше звик на свіжому повітрі. Богів у мене все одно і в хаті немає, так що однаково. Кажіть, що маєте сказати.

Ольга ворухнула однією бровою, усміхнулася:

— А ви й досі партизан? Все воюєте?

— А ви ж і досі ігуменя, чого б же мені не воювати?

— Час би й заспокоїтись.

— Ні, не думаю.

— А чого ж то?

— Та так, знаєте. Поки є на нашій землі такі люди, як ви, наш брат не заспокоїться.

— Чим же я погана? Здається, селяни на мене не скаржаться.

— Ні, ні, вони дуже задоволені.

— От бачите. А вам усе здається, що я — ваш ворог. Тимчасом ви помиляєтесь. Ви ж бачите, що і партійна політика, і політика уряду не до того зараз хиляться, щоб когось громити, щось розбивати, ламати, руйнувати. Навпаки, уряд закликає трудяще населення до мирної праці, до відбудови країни. Для цього й нову економічну політику встановлено. Одне слово, час військового комунізму й партизанщини минув, як то кажуть, всерйоз і надовго... Тепер треба подумати про те, щоб підправити господарство, а розмахувати кулаками після бійки — чи варто? Скільки я розумію радянську політику, цього робити не варт. Тож давайте краще спокійно говорити про спільні справи.

Матвій уважно подивився на свою співбесідницю, глибоко застромив у землю лопату і поволі відповів:

— А я цілком спокійний. От тільки спільних з вами справ я щось не бачу.

— А ви придивіться, вони знайдуться.

— Ну, ви скажіть! — вдарила руками об поли Матвійова молодиця. — Та що ж він, за попа до вас піде, чи за дяка? А хай воно вам скрутиться!

Матвій підштовхнув її ліктем.

— Чого схотіла! Ці посади в них зайняті. Хіба за підбрехача можна б поступити, так я ж на цьому ділі не вчений.

— Надаремно ви смієтесь, Матвію. Розумний господар мав би поводитись інакше.

— З вами?

— Я говорю про громадські справи.

— Про які ж саме?

— Ви голова комітету незаможних селян. Хоч люди ваші неохоче входять до цієї організації, та все ж у вас якийсь десяток-два людей набереться. Ви відповідаєте за їхні господарства. Коли незаможники сидітимуть без хліба, з вас же питає держава. Та й ваше власне господарство в такому стані, що ви ледве животієте. Чого ж ви задираєте носа, коли з вами говорять по-людському? Я не

прийшла до вас агітувати, щоб ви вірили в бога. Мені це непотрібно, і взагалі до цього мені нема діла, як вам немає діла до того, що інші вірують. Досить того, що революція оголосила релігію за приватну справу кожної людини. Тож не будемо чіпати цього вирішеного питання, яке державу зараз мало цікавить. А от погані господарства — це річ інша, до них так безтурботно ставитись ніяк не можна. От я й прийшла до вас з конкретною пропозицією. У мене є добрі коні. Вони зараз гулящі. Візьміть їх і зоріть своє поле, та й ще кільком чоловікам з вашої організації, найбільш неспромсжним.

Матвій скоса позирнув на Дорину і по очах побачив, що її трохи збито з пантелику.

— Що, Дорино, подобається тобі ця пропозиція? Еге, добра у нас ігуменя? Бач, коней пропонує, про господарство турбується, закликає нас до мирної праці. Не ігуменя, а просто нарком сільського господарства!

— Та говори вже скоріше, — озвалась молодиця, — не мороч мені голови, бо й так заморочена. Ну, відповідай же що-небудь! Орати чи не орати?

— Орати, безперечно орати. Тільки не попівськими кіньми. Ви от що, паніматко, чи як вас величати, не знаю, — ви нащот носа обережніше, а то я, знаєте, людина гаряча. Держусь, держусь та й пошлю вас куди-небудь подалі.

— Матвію! — схопила його Дорина за рукав.

— Ну, гаразд. Ради жінки стримаюсь. Але скажу вам одверто, щоб довго не розводитись. Незаможників, та ще партизанів, не купите. Розумієте? Не продажні. Самим треба. А кубло ваше, з усією вашою приватною торгівлею, ми все одно висадимо в повітря, не тепер, то в четвер. Ця Bastilija божої матері, якою ви так мудро правите, — це все одно, що чиряк на невдобному місці. Він мені спати не дає, а ви кажете — спільні справи. Немає, не було й не буде. І котяться ви собі... щоб я й справді, бува, не вилаявся. На цьому — амінь і точка. Копай, Дорино, бо вже вечір.

Він поплював на долоні і, затиснувши в них руків'я лопати, відвернув великий, крихкий ком'ях землі.

Ольга постояла ще хвилину, здвигнула плечима і кинула на прощання.

— Діло ваше. Глядіть, щоб не шкодували.

На цьому вона повернулася і хутко пішла з подвір'я.

Тоді Матвій і Дорина разом кинули лопати, подиви-

лися вслід монастирській гості і вибухнули дружним і щирим реготом.

— А, щоб ти пропала!

— Здорові, буржуї! — почули вони позад себе знайомі голоси.

Коло них стояли Оникій Семиліт і Музика.

— Що, плантації копаєте?

— Атож. Оце йгуменша приходила святити, щоб краще вродило. То цікава вийшла у нас розмова. Просто хоч на театрі приставляй.

— Та чого ж вона приходила?

— Хоч розкажи ж нам, як було, по порядку.

— Гаразд, хлопці, все розповім. Самому цікаво. А ось і Тарас і решта. Ходім, значить, до хати, там і поговоримо.

На подвір'я входили Потреба, Гуменний, Угадайко, Пальоний, Тихван Голосник, Григор Сващенко й Христя Соколенкова.

Це був Матвій актив.

Коли всі зайшли до хати, Матвій переказав їм до слова свою розмову з Благомисловою.

Партизани реготалися й одколювали на адресу ігумені свої часом не дуже делікатні дотепи.

Дорина гримнула на них, сміючись:

— Ну вас к лихій годині! Наговорять такого проти ночі, що хоч спати не лягай.

— Страшно?

— Авжеж!

— Ну, годі, товариші,— почав Матвій,— пожартували і до справ. А справи у нас не такі веселі, щоб на хахоньках заспокоюватись. Незабаром перевибори сільради, а народ наш ви знаєте добре. Знову втирять якусь куркульську агентуру. На ці дні нам треба кинути все, як-то кажуть, печене й варене, зайнятися підготовкою. Треба розділити село на кутки, і кожному з нас доручити провести роботу, поговорити з селянами, з жінками, поагітувати за наші кандидатури, які нам треба тепер же таки намітити.

Слово взяла Христя Соколенко, літня поважна жінка, що, всупереч своєму чоловікові, міцно трималася незаможницького активу.

— А треба братись, та скоріш. Мотря Хомутиха та Молибожина невістка цілі дні бігають то до монастиря, то з монастиря. Готуються, миронозиці! Отож нам треба скоріше починати роботу.

— Вірно, Христе, ваша правда,— обізвалось кілька голосів.

— Дай мені сказати,— попрохав високий, жилавий чоловік з білим пружком на щоці від шабельного удару.

Це був Павло Гуменний, людина небалакуча, завжди задумана. Він говорив неохоче, з таким виглядом, ніби хотів сказати: все одно всього не скажеш.

— Починати роботу, каже Христя. А ми її хіба кінчали? Та ми щодня воюємо як не з тим, то з тим дядьком. Але актив у нас який? Жменя. А решта — божі телята. Звісно, треба зараз сидать на іжака, щоб скорше підскакувати, бо вибори недалеко. Пропоную: на голову сільради висунути Матвія, бо інакше сільрада буде монастирська, хто б там не сидів з дядьків,— хоч і не куркуль, то боже теля.

— Як же Матвія? А хто ж керуватиме незаможниками? — захвилювалися партизани.

— А на голову незаможників будлі-хто з нас піде. Пропоную: Тараса Потребу, як бойовішого. Або Івася Пальоного, теж не підгадить.

— Вірно, Павле, це ти вірно пропонуєш.

— Я, товариші, скажу,— обізвався Тарас,— що це саме й я думав. Треба нам, кров з носа, командира — в сільраду. Наш це орган, чи не наш? Досі був не наш, бо не в наших руках. А тепер треба зробити, щоб був наш, бо так ми цього гнізда ніколи не розіб'ємо, коли в сільраді сидітимуть такі, як Черногуз сидів. Що йому скаже Ряженко або Волосюта, те він і робить. Не інакше.

Пальоний раптом зірвався з місця, захвилювався, перебив Тараса.

— Ряженко! Цей Ряженко дістає накази від Ольги! Ух! Я б її розідрав надвоє, якби ви мені дозволили.

— Стривай, Іване, не клекоти,— спинив його Матвій.— Виходить, товариші, що мені треба пробиватись на голову. Ну, що ж, воля ваша. Я готовий. Кого ж ми намітимо ще на членів сільради? Давайте. Я з свого боку пропоную Христю, Івана, Григора Свашенка й Оникія Семиліта. А Тараса давайте на голову незаможників, це Павло правильно сказав. Із середняків, на мою думку, треба голосувати за Дудку Юхима та за Порфира Бульбу. Ці за монастир руки не тягнуть. Які будуть ваші думки на це?

— Список правильний, іншого не придумаєш.

— Тоді затвердимо його та й до роботи. Глядіть же, товариші, кожен на своєму кутку мусить зробити все, щоб

нам не провалитись, бо як провалимось, тоді буде ще гірше, весь авторитет втратимо. Гуменний правду каже: актив малий. Але ти, Павле, забуваєш, що село наше переважно бідняцьке та середняцьке. Коли ми зуміємо як слід з'ясувати незаможникам їхні інтереси й наші завдання,— а вони ж якраз на користь цим інтересам,— то вони голосуватимуть за нас. От з цього кінця й треба починати. Так, товариші?

На цьому всі погодились. Погомоніли ще трохи про справи сівби, почали розходитись, щоб ще цієї ночі встигнути поговорити де з ким із селян.

Ніч була густа й зоряна. Чумацький Шлях мерехтів недосяжно високо.

В селі ще лунали пісні, люди гомоніли попід тинами, на призьбах — хіба що старе спало під своїм кожухом, бай- дуже до пахощів весни.

Партизани розбрелись кожен своїм напрямком. Гуменний пішов з Тихваном. За якийсь час він показав рукою на тин:

— Бачиш?

— А що?

— Монашки.

— А хай собі. Монашок не бачив?

— Чудний ти, це вже третя. Так і шурхають попід ногами. Не подобається мені ця історія.

Гуменний мав рацію. В той самий час, коли партизани радились у Матвія, Ольга сиділа у Навроцького, де вже були Ряженко, Масляк, Мотря Хомутиха й Молибожина невістка, Палагея. Вони розсілися на дебелих попівських стільцях коло широкого столу. На одному кінці сидів рудий і здоровий, як буйвол, настоятель монастирської церкви Олександр Навроцький, на другому — Ольга. Вона тримала в пальцях олівець, тихенько цюкала тупим кінцем об стіл, ніби відраховувала хвилини. Інші сиділи теж мовчки, розклавши руки на розчепіrenих колінах і зосереджено стежачи за рухом олівця. Ольга чекала, поки увійде Молибога. Дідок з пошани до такого дому вийшов перед початком розмови в сіни — відкашляється та спорожнити носа. Він тупцяв і булькав там якусь хвилину, нарешті, дрібненько кашлянувши, увійшов до кімнати, наче до вівтаря, і, зітхаючи, сів на своє місце.

— Почнем з богом? — густим басом запитав Навроцький. — Будемо прохати Ольгу Володимирівну розповісти

нам про побачення з Матвієм, а потім і про кандидатів до сільради подумаємо.

— А так, так, будемо прохати,— підтакнув Масляк. Молибога заюлив, закрутився на стільці.

— Їхнє слово золоте, ой, золоте!

— Кажіть зразу, в чому там справа, по-козацькому,— буркнув Ряженко.

— Я ходила до Матвія, щоб запропонувати йому коней — зорати кільком незаможникам поле,— спокійно почала Ольга.

— Та-ак.— Задоволено прогук Навроцький.— Що ж він? Погодився?

— Ні, він не погодився. На моє добре слово він відповів погрозами й лайкою.

— Та-ак. Прекрасно. Це козир. Розумно придумано, Ольго Володимирівно.

Масляк перший збагнув механіку цієї справи. Він аж руками лягнув із задоволення і, не стримавшись, заверещав своїм поросячим сміхом.

— Ха-а-а! От дурень, слава богу!

— Таким чином,— вела далі Ольга,— якщо Матвія виставлять на голову сільради, то нам легко буде дати йому відвід. Треба тільки, щоб це зробив хтось із незаможників, у кого й досі неоране поле. «Через Матвія Чумака наші поля стоять неорані, бо він, замість того щоб турбуватися про господарство, тільки те й зна, що нахваляється на монастир. І допомогу відхиляє, розпоряджається нами. Через нього й ми терпимо». Приблизно так повинен він сказати.

— Розумно,— погодився Ряженко.— Таку промову можна доручити хоч би й Оленчукові. У нього ж якраз і поле неоране. Крім того, я маю на думці ще Пилипа Комарця...

— Стривайте, стривайте!— перебив його Навроцький.— Пилипа Комарця посадимо на голову сільради.

— Вірно! — вигукнув Макар.— Пилипа Комарця!

— Так, так, так! Голова у батюшки, господи боже мій, яка голова! — заметушився Молибога.— Пилипа! Тільки Пилипа!

Палагея раптом зареготалася:

— Бий його сила божа! Цей направить!

— Направить, Палагею, направить. Як скажемо, так і направить.

У Федота з досади пересмикнулось і потемніло обличчя. Він якраз і хотів виставляти Комарця на голову, а Навроцький вихопив у нього ініціативу з-під носа. Ольга все це помітила. Вона зразу стукнула тихенько олівцем і, коли всі затихли, сказала:

— Я бачу, що в основному питанні у нас розходжень немає. Проти кандидатури Пилипа Комарця я не заперечую, гадаю, що й Федот Опанасович теж. Він, здається, сам хотів виставити цю кандидатуру. Я теж думала про неї, йдучи сюди. Отець Олександр дуже добре вгадав наші думки. А коли так, то доручати Комарцеві виступ проти Матвія справді було б неввірно. Навпаки, хай він виступить за Матвія, щоб не здавалося людям, що він голосує проти Матвія ради своїх інтересів. Федот Опанасович вірно вказав на Оленчука. Я знаю досвід Федота Опанасовича і його вміння підбирати людей. Гадаю, що й на цей раз його розум не зраджує нас. Отже, треба прийняти пропозицію Федота Опанасовича.

Ряженко задоволено підкрутив вус. Його набрякле, синювате лице зразу розквітло, почервоніло. Він злегка кречкував і зручніше вмовився на стільці. Ольга продовжувала:

— Заперечень немає? Таким чином, з Комарцем та з Оленчуком вирішено. Трохи складніше буде провалити й інших кандидатів, яких, безперечно, виставить Матвійова організація. А пропустити будь-кого з них до сільради—це однаково, пропустити самого Матвія. Я гадаю, що проти них треба виставити ті самі мотиви, що й проти Матвія: одним духом дихають. Як вам здається, Федоте Опанасовичу?

— Вірно. Оленчук усе скаже. Я йому поясню, яка в нього повинна бути стратегія й тактика.

— Ну, от і гаразд. А тепер давайте намічувати решту кандидатів. Я пропоную виставити Федота Опанасовича, Мотрю, дядюшку Масляка і, припустімо, того ж таки Чорногуза залишити в президії. Він працював непогано. Коли й тут ми погодимось, то давайте кінчати, щоб черниці могли ще сьогодні поговорити з селянами.

— Ха-а-а, апарат у вас роботящий! — примружив свої вузьенькі, злодійкуваті очі Масляк.

Кінчивши збори, Ольга попросалася і пішла до монастиря. Будинок Навроцького стояв напроти монастирської брами. Ольга лише перейшла дорогу і, відчинивши хвіртку, увійшла на своє подвір'я. В деяких келіях блищало світло. Софія точно виконала наказ своєї начальниці. Вона чекала

Ольгу на ганочку ігуменського будинку. Вислухавши остан-
не розпорядження, вона перепитала, щоб не помилитися:
— Пилипа Комарця, Федота, Масляка, Мотрю й Чор-
ногуза?

— Так. Іди тепер. Та скажи Марфі, Кирилі й іншим,
щоб на ті кутки, де живуть партизани, не заходили. А коли
хто з них зустрине котру на вулиці й питає, чого ходять,
хай кажуть, що найматись на роботу, на сапання там
чи що.

— Знають, матінко, знають, не вперше..

Софія хутко пішла від ганку і зникла за церквою. Оль-
га ще постояла хвилину, подумала і знову сказала собі на
свої думки:

— Ну, так.

Ніч густішала. Гомін на селі довго не вщухав.

2

Нарешті настав день перевиборів. Голова сільради Чор-
ногуз призначив їх на неділю, на дванадцятю годину дня.
За старою звичкою все село було в церкві, вистоювало
довгу монастирську службу. Навроцький проти звичаю
улаштував після служби мирування. Люди виходили з
церкви, розтираючи на зморшкуватих лобах пахучу олію.
Ніякої агітації того дня не було, ніхто й словом не згаду-
вав навіть про самі перевибори. Просто йшли до сільради,
розмовляючи про хатні справи, про те, як монашки співали
«херувимську», згадували про десяту п'ятницю, до якої
залишалось небагато часу.

— Криничку ж святитимуть цього року?

— А певне святитимуть. А як же?

— Ото народу збереться.

— Еге.

Коло сільради сідали на старі колоди, а хто просто на
землю. Між чоловіками квітли святкові керсетки молодих
куркулех, вив'язаних фарбистими хустками з вузлом на
маківці голови. Жінки сідали коло чоловіків, задравши
верхні спідниці, під якими в них було ще по кілька спід-
ниць, надіваних для повноти постаті. З-під цілого того
гардеробу на долоню витикалися вишивані підтички білих
полотняних сорочок, вони затискували їх між халявами чо-
біт, щоб не підіймав вітер. Тут же таки квітли й простенькі

хустинки незаможниць. В чоловічому гурті темніли мужні постаті партизанів. Вони пробували ще раз перед зборами достукатись до серця того чи того з учасників зборів. Гуменний розмовляв з Петром Чоботенком. Музика агітував іншого, Пальоний наполягав на третього. А відповідь була одна:

— Та чого ж? Хіба ми що? Як народ, так і ми.

— Проти народу не підемо.

Ряженко, Молибога, Макар Волосюта та Масляк стояли збоку, байдуже розмовляючи про щось своє. Матвій домовлявся з Черногузом про свій виступ. Тарас Потреба збирав докупі незаможників.

— Починай, Черногузе, бо так що й їсти хочеться,— кинув хтось із чоловіків. Слідом за ним загомоніли й інші:

— Пора. Чого ж його зволікати?

Черногуз розпочав збори, запропонував обрати президію.

— Треба нам на сьогодні президію, бо я ж казатиму доповідь, то мені незручно головувати,— пояснив він свою пропозицію. Хтось із партизанів голосно засміявся, а Тихван Голосник насмішкувато відповів:

— Та вже зважимо на твоє прохання. Хай Матвій Чумак головує, а Христя Соколенко — за секретаря. Вона письменна, в Корчака-Чепурківського була в наймах, а то ж учена голова. Так що для неї протокол все одно, що для Хомутихи отчешаш...

— Дивись, чим хвалиться.— І зразу зашуміли, повставали, захвилювалися.

— Протокол знає, а отчешашу не знає!

— То така! Безбожниця!

— Хай Федот головує!

— Комарця Пилипа!

— Комарця!

— Матвія Чумака!

— Комарця Пилипа!

— До порядку, громадяни! — прохав Черногуз.— Давайте ж робити по-хазяйському. Заспокойтеся.

— Що за народ такий? — з сумом кричав Гуменний.— Дайте ж сказати! Матвія Чумака, Дудку Юхима, Онікія Семиліта в президію пропонуємо. А Христю — на секретаря.

— Комарця!

— Федота Ряженка!

Пленум Оргкомітету Спілки радянських письменників. 10.III 1934 р.
Зліва направо (верхній ряд): І. Кулик, І. Кириленко, І. Гончаренко, А. Головка,
П. Усенко, В. Кіршон, М. Терешенко, В. Кирпотін; сидять: О. Серафимович,
П. Юдін, В. Ставський, І. Микитенко, Х. Гальдін, Вс. Іванов, І. Фефер.
Каві Наджмі.

- Мотрю!
- Василя Масляка!
- Черногуза!
- Комарця Пилипа!

Пальоний підбіг до Матвія, схопив його за плечі, закричав йому в ухо:

— Ти чуєш? Комарця хочуть, сук-кині сини! Чого ти мовчиш?

— Я всіх записав. Голосую! — махав рукою Черногуз. — Голосую! Хто за Федота, щоб він провадив сьогоднішні збори?

— Матвія була перша кандидатура!

— Черногузе! Не маєш права!

— Ряженка голосуй! Ряженка!

— Та я ж голосую! Хто «за» — підніміть руки!

Ще кілька хвилин тривала колотнеча голосування, і, зрештою, в президії посіли місця Ряженко, Комарець, Хомутиха і останнім — Матвій Чумак, що одержав найменше голосів. Головування взяв до своїх рук Ряженко. Він звернувся до зборів:

— Починаємо, громадяни, перевибори сільради. Коли ви самі обрали нас до президії, то тепер слухайтесь, не шуміть, інакше не даватиму слова. Треба ж додержувати порядку. Слово має голова сільради Черногуз.

Люди принишкли, знову посідали. Настала спокійна хвилина.

Черногуз почав з того, що тепер мирні часи, що треба піднести господарство, але говорив він так нудно й плутано, що ніхто нічого не міг добрати.

Після нього забрав слово Матвій. Глянувши на мовчазні й байдужі обличчя людей, він відчув, що його слова знайдуть тут небагато прихильників. Люди сиділи й стояли проти нього глухі, ніби та монастирська брама, про яку він збирався говорити. А говорити треба було. Він розумів, що треба бити в ту браму, будь-що-будь. Бити доти, доки вона впаде.

— Товариші,— почав він, роздумуючи,— треба нам будувати своє життя. Але як же його будувати, скажіть ви мені, будь ласка, як у нашому селі й досі стоїть кубло контрреволюції, а ви кожної неділі ходите поклонятись йому? Ігуменя, два попи, два дяки, сімсот монашок — ціла сарана сидить на селянській шиї, оббирає та обкрадає наші кишені, жиріє нашим потом, а сільрада палець об палець

не вдарила, навіть не поставила перед народом цього питання. Яким коштом живе монастир?

— Вірно! — гукнули партизани.

— Правильно, Матвію!

— До якого часу будемо годувати цих дармоїдів?

Ту ж мить жінки схопилися з своїх місць, заверещали, полізли на стіл президії. Палагея, зірвавши з себе хустку і розмахуючи нею перед очима Ряженка, галасувала:

— Церков божу хочете громити? Люди добрі! Хто ж це дозволив знущатися з нас?

— Доволі! Він тільки й думає, що про монастир!

— А монастир нам не заважає! Хочемо і держимо!

— Ти кажи про Радянську владу, а не про монастир!

Ряженко підняв руку, зачекав, поки вляжуться трохи галас, потім сказав Матвієві:

— Бачиш, Матвію Дмитровичу, ти зачепив таке питання, яке не стоїть на порядку денному. Я не хочу захищати монастир, сам я не дуже часто буваю в церкві, та це справа кожної людини — ходить вона до церкви чи не ходить. Але ти ж бачиш, як до твоїх слів ставляться люди. Ну, що ти їм зробиш? Я ставлю перед зборами питання таке: будемо сьогодні обговорювати питання про монастир чи не будемо? Як скаже народ, так і буде.

— Не будемо!

— Хто ставив це питання?

— Ми ставимо!

— Давай переобирати!

— Для чого ми сюди зібралися?

— Ми зібралися для перевиборів сільради,— підвищив голос Ряженко.— Тож, Матвію Дмитровичу, народ тебе й просить говорити про перевибори та про роботу сільради.

— Він про це й говорив!

— Він проти бога говорив!

— Хай бога не зачіпає!

— Бог наш, народний!

Масляк нахилився до Молибоги та до Макара, прошепотів їм, щасливо кліпаючи очима:

— Ні, що не кажіть, а Федось таки отаман. Отаман, сукин син, отаман!

— Мовчи. Хай бог дає йому на здоров'я,— буркнув Молибога.

Матвій переконався, що говорити про закриття мона-

стиря йому не дадуть. Він поклав скористати своє слово для рекомендації своїх кандидатур до сільради.

— Добре. Хай буде так. Ви не хочете слухати, коли вам говориться про наше одвічне лихо, значить, ви ще не натерпілися. Може, і натерпілися, але слово ігумені для вас іще закон. А Федот Ряженко саме й говорить з доручення ігумені.

— Я говорю те, що я думаю.

— Не сумніваюсь, що ти думаєш однаково з попами, з ігуменею та з куркульнею. А ми думаємо інакше. Ми думаємо, що не тепер, то в четвер, а монастир ми зліквідуємо. А поки що треба переобирати сільраду. Я виставляю таких кандидатів: Оникій Семиліт, людина ділова, до громадської роботи здібна, революціонер, червоний партизан. Іван Пальоний — теж. Христя Соколенко, Юхим Дудка та Порфир Бульба. Це люди роботящі, чесні, громадську справу робитимуть уміло і в хвості в куркульні не будуть плентатись. Час уже наше глухе село виводити на радянську дорогу. Від людей сором, що ми й досі живемо, як триста років тому. Тільки назва була — сільрада, а всередині — монастир. Я думаю, що новий склад сільради покаже себе краще, ніж це було за Черногуза...

— Додаток! — підняв руку Свашенко. — Один додаток. Людей Матвій виставив правильних, одного тільки треба додати — самого Матвія. Кращого голови сільради нам не треба шукати. Ми пропонуємо записати Матвія Чумака.

— Записую, — відповів Черногуз, — я всіх записую, кого виставляють.

— Які ще будуть кандидатури? — запитав Ряженко.

Тоді вийшла з юрби молода дівчина. В ній було ще багато дитячого, вона хвилювалась і червоніла, але сині очі її дивилися вперто, губи були міцно стиснуті. Дівчина була боса, в старенькій спідниці і в самій сорочці, без керсетки. На шиї в неї червонів разочок вишневого намиста, що залишився їй від матері. Біла сорочка ніжно охоплювала її ще несформовані плечі і ледь помітно напиналася над легкими округлостями напівдитячих грудей. Якась схована краса тепліла в невикінчених формах цієї дівчини, в її руках і в блиску очей, глибоких і хвилюючих. Вона підійшла до столу, несподівано дзвінко сказала:

— Дайте слово.

Ряженко трохи розгубився, нічого їй не відповів. Але майдан затих. У дівчину вп'ялися сотні очей.

— Улька Берестова! Ти дивись! — вихопився жіночий голос.

— Яка виросла! Дівка, як є.

— Та гарне, бісової душі!

Молибога заюлив, заметушився, почав дрібненько кашляти, щось намагався показати Ряженкові на мигах, але дівчина, не діждавшись відповіді, сама почала говорити:

— За монастир та за сільраду хочу сказати. Як мати померла, а батько пішли з Левченком та з дядьком Матвієм проти офіцерів, то мене Софія була взяла до монастиря. То я там жила. Батька офіцери вбили тоді, а мені не було куди діватись. То я там надивилася. Федот Ряженко — то він там і ночував, у монастирі. І в Ольги якийсь пан уночі кашляв.

— А тобі яке діло, кашляв чи не кашляв? — зарепетувала Палагея. — За своїм носом дивись! Молоко на губах не обсохло! Кашляв...

Майдан зірвався сміхом, вигуками, протестом.

— А, може, і кашляв, чого ти!

— Може, з трудов.

— Ге-ге-ге!

— Тихше! Хай говорить.

— Кажі, Улько, далі! Чого він кашляв?

— Тільки не бреші, — застеріг її Ряженко. — Що я іноді зайду до монастиря по хазяйському ділу, то це нікому не заборонено. А тебе врятували від голодної смерті, а ти ще й брешеш. Хто це тебе так навчив?

— Мовчи! — крикнув Матвій. — Не маєш права перебивати, коли дівчина говорить. Продовжуй, Уляно!

Улька одним рухом поправила на голові хустку і знову заговорила:

— Урятували, спасибі. По голові били — то це такий порятунок? Я сама чула, як кашляв, чого мені брехати? А Ряженко там і ночував. Мене з монастиря не пускали, я сама втекла до дядька, бо там як у тюрмі. А Ольга та Софія що хочуть, те й роблять. Менші послушниці день і ніч як прокляті працюють, а багаті гуляють та вино п'ють. Людей обдурюють та й живуть. А дядько Матвій проти офіцерів воювали. Все одно колись правда відкриється.

Дівчина так само несподівано уврала свою промову, як і почала. Вона відійшла від столу і зникла в натовпі.

Люди загомоніли, кожен почав по-своєму тлумачити її

слова. Партизани, скориставшись з цієї несподіваної підтримки, повели енергійну атаку на селян. Дорина та Христя наступали на жінок. Майдан почав поволі розколюватись. До Тараса вже підходив дехто з тих, що раніше тільки відмовчувались. Тепер вони питали, чи воно ж правду казала дівчина, чи, може, її підговорили.

Молибога протиснувся наперед, зробив знак Ряженкові. Той намацав очима Оленчука, кивнув йому головою. І от з середини юрби пролунало:

— Ось я скажу як неможливість.

До столу вийшов білявий, обсіпаний ластовинням Оленчук. Він зсунув на самий ніс козинок, задрав голову, подивився з-під нього на президію, на збори. Почекав трохи.

— Да.

— Цей скаже.

— Я не чув,— почав Оленчук,— де і як хто кашляв. А може, то батюшка зайшов до йгумені та й кашляв,— хіба йому впретиш? Хай кашля, може, простудився. А от я скажу про кандидатів до сільради. Тут, конешно, кандидатів треба сурйозних. Це Матвій правильно сказав. Тільки сам Матвій — не сурйозний кандидат. От він за голову тепер у неможливців. Я сам неможливість, хоч до організації не належу. А чого? Зараз вам розкажу. От Матвій усе лає монастир. І дівчину підговорив, ясний факт.

— Брехня!

— Ну да. І дівчину підговорив. Ану, хто з них краший — монастир чи Матвій? Зараз вам і це розкажу. Приходить, конешно, недавно Ольга до Матвія. Здрастуйте. А він на неї — тю!

— Брешеш! То я сказала — тю! — вигукнула Дорина.

— Ну да! Муж та жона — одна сатана. Та на йгуменю — тю! Ще й дівчину підговорили.

В юрбі почувся регіт. Від Тараса люди почали відходити. Оленчук ще раз пересунув картуз.

— Да. Одна сатана. А чого — тю, незвісно. Ольга каже — візьми, Матвію, мої коні та виори неможливікам поле. А Матвій знову на неї — іди, каже, к такій матері, хай стоїть неоране.

— Брешеш, сукин син! — знову вигукнула Дорина.— Він її к такій матері не посилав! Брешеш ти!

— Не посилав. А к якій же він її послав? Так оце тачого голову сільради нам хочуть накинути на шию, щоб ми

з голоду поздыхали. Ні, краще — не треба. Конешно, бідняк повинен бути попереду. От Пилип Комарець. Бідняк. А сидить у президії. Це правильно. Його й настановити на голову сільради.

Комарець підвівся, ніяково перебив Оленчука:

— Та ні, нехай краще Матвій. Я не такий оратор, а Матвій на це рожденний. Я за нього голосую.

— Стривай. То мало, що ти за нього голосуєш. А ми голосуватимемо за тебе, тоді й побачимо, чия візьме. Конешно, і Пилипові треба дати підпору. Ну, це вже нехай народ обирає, кого хоче. А я тільки хотів сказати, що Матвійова компанія — то вона одним миром мазана і одним духом дихає. Не Матвій, то Дорина, не Дорина, то Оникій або Івась, а коли не Івась, то Христя — всі вони думають: як би його не дати монастирю допомогти бідному чоловікові, а собі на цьому хочуть авторитет нажити. Конешно, не можна їх обирати до сільради. Раз вони дівчину підсиляють, щоб заморочити нам голову, так ми ж за них не дурніші...

Виступ Оленчука бомбою розірвався над зборами. Всі заговорили відразу, кожен кричав і доводив своє. Жінки галасували дужче за всіх. Тільки президія мовчала, чекаючи, поки пристрасті дійдуть свого найвищого ступеня.

— Ти провокатор! Куркульський полигач! — сипав Тарас на Оленчука. А йому з усіх боків кричали:

— Який полигач? Він же правду каже!

— Приходила Ольга до Матвія чи не приходила?

— Ми самі бачили, як вона йшла.

— Він хоче всіх людей пересварити!

— Не треба його.

— Комарця на голову!

— Пилипа!

— Хай бідняк головує!

— Дайте слово! Нема такого порядку, щоб куркулі верховодили! — стукнув по столу Пальоний. — Я скажу! Так! Приходила Ольга до Матвія. Чого приходила? Скажи, Матвію!

Матвій стояв позад столу блідий, із стиснутими кулаками. На лобі в нього виступила роса. Він важко дихав і стискував зуби, щоб не крикнути з болю та образи. Виступивши наперед столу, він сухо, якимсь дерев'яним голосом, відповів на Іванове запитання:

— Чого приходила? Прицінювалась, чи не продам її

незаможників за те, що виорю дві-три десятини монастирськими кіньми. Я сказав, що незаможники не продаються. Бачу, що про декого невірно сказав. Оленчук уже продався. Ну, що ж? Туди йому й дорога. З продажними людьми не хочеться говорити. Дівчину цю я півроку тому як бачив. Виступила вона сама, і добре зробила. Видно, з неї будуть люди. Тепер ще про Ольгу. Посилати я її нікуди не посилав, хоч серце, правду сказати, кипіло. Подаянія від неї не взяв і не візьму. Коні ті належать народові, на його гроші куплені. От і все.

— Ну, доволі про це,— озвався, нарешті, Ряженко.— Якщо голова незаможників не хоче, щоб бідняцькі поля були виорані, то це його діло. А ми постараємось, щоб сільрада знайшла для них коней. Називайте кандидатів.

— Комарця!

— Ряженка!

— Масляка!

— Мотрю Хомутиху!

— Черногуза!

— Петра Чоботенка!

Посипались прізвища, не передбачені ані незаможницьким активом, ані бандитською нарадою. Ряженко знову підняв руку. Серед зливи прізвищ було названо й потрібних йому кандидатів. Виступ Оленчука зробив своє, тепер можна було починати голосування. Він прочитав увесь список, в якому було понад двадцять чоловік, і оголосив першим:

— Матвій Чумак! Хто — за? Я по справедливості. Його першого виставляли, першого й голосую. Хто — за, громадяни?

І він ледве нарахував два-три десятки голосів з кількох сот людей, що мовчки чекали дальших кандидатур...

За годину Ольга мала в своїх руках список президії нової сільради. В ньому стояли: Пилип Комарець, Федот Ряженко, Василь Масляк, Юхим Дудка, Мотря Хомутенко, Михайло Черногуз. Кандидати: Семиліт, Петро Чоботенко. Ольга перечитала список кілька разів і знову, як того вечора, ствердила:

— Ну, так.

Другого дня вона виїхала до Прилук, побувала в кількох радянських установах і внесла до каси адмінвідділу окрвиконкому орендну плату за монастирські приміщення.

Партизани після поразки на перевиборах поверталися додому мовчазні й похмурі. Ішли вони купою, опустивши голови, щоб не глянути один одному в вічі. Кожного мучило питання: що робити? Ні про що не умовлявшись, вони дійшли до Матвійової хати і тоді лише побачили, що вони — всі тут і що прийшли вони сюди, щоб порадитись. Ця думка виникла у кожного ще там, на майдані. Вона стала спільною, і вона без слів привела їх до командирів хати.

— Що ж, заходьте, товариші,— сказав Матвій. Він обвів їх очима і побачив, що їх стало більше. Невідомо, як з ними прийшов і Порфир Бульба, і Дудка Юхим, і Левченкова удова Марія, і дівчина Уля. Матвій, побачивши її серед своїх, усміхнувся дружньо.

— Заходь і ти, Уляно. Допомогла нам сьогодні, дякую, підтримала мене.

Дівчина спалахнула, мало не заплакала з горя.

— Я ж не хотіла, дядю. Якби я була знала, що так вийде, то я б і не говорила.

— Ніхто з нас нічого не знав,— гірко відповів Матвій.— Заходьте, порадимось. Це добре, що й ти, Порфире, зайшов, і ти, Юхиме. А тобі, Маріє, і давно б пора було згадати, що ти партизанська удова. Як бачу я, то тепер нам стало важче воювати, за мирного часу. Окопались, гади, краще, ніж у будинку Вахромієва: і кулеметів не мають, а з позицій ніяк їх не виб'єш.

Люди увійшли до хати, наповнили її мовчанням та роздумом. Нікому не хотілося починати розмову, бо ні в кого не було якоїсь твердої відповіді на те, що сталось. Ніби все робили як слід: готувалися, розмовляли з селянами, виставили неможливі списки, говорили про все, що треба, а наслідки такі, що хоч на світ не дивись. Сказати б, усе село — куркульське, так де ж там! Сказати б, людей своїх вони не знають, так знають же! А може, вони самі не дуже вірили і не дуже хотіли добитися перемоги, тому й провалились? Ні, це вже й зовсім не вірно, бо всі ж вони горіли одним почуттям, одним бажанням — зробити якнайкраще. І, здається, всі умови для того були, а що вийшло?

— Погано, погано вийшло,— почав Порфир. Це був смирний чоловік, з спокійними карими очима, з невелич-

кою гнідою борідкою. Роботяга, все своє життя він не вилазив з тяжкої праці, наче з каторги. А все не міг зажити більше як одну-дві шкапини та сякий-такий плужок, яким і шкрябався вічно на своєму бур'януватому полі. Після революції почав він достукуватись до агрономів, усе культурним господарством цікавився, а підняти самому — несила. Читати привчився, громадськими справами почав цікавитись, а господарство однакове — погане та й годі, хоча й середняцьке. «Воно, сказати б, можна й краще жити. Коли б скласти робочу силу та якби землі більший клопоть, то можна б і культурно робити. Та де ж ти такого візьмеш у нас?» Так іноді говорив Порфир у розмові з Матвієм. Він не міг би пояснити, чого він пішов сьогодні з партизанами. Чи вони дадуть йому якусь пораду, коли й самі не можуть нічого вдіяти проти миру?

— Що й казати, погано вийшло. Хлопці ви всі хороші, і правильно ти сьогодні говорив, Матвію,— про наше село, і про монастир, і про все. А от бачу я, що й вам чогось бракує. Сказати б, сміливості? Так ні. Ви хлопці сміливі, партизани ж ви, смерті не боялися. А чогось таки вам бракує, раз не вмієте людей довести до пуття.

— Спробуй, доведи їх! — вибухнув Пальоний.— На них тільки стріляти — може, тоді послухають. А своєю головою вони не хочуть думати. Ряженко за них думає та Ольга.

— Ні, таки й ми винні. Не все ми зробили як слід.

— А як же треба було?

— Та вже щось не так.

— Ну, скажи, коли знаєш. Чого ж не кажеш?

Інші тільки зітхали. Сплюне іноді котрий та вилається. Матвій сидів на полу, звисивши ноги й опустивши голову. Йому було гірко і за них, і за себе. Почуття гіркої образи перемішалось в нього з соромом за провалену громадську справу, пекло йому серце якоюсь млосною, непереборною отрутою. Він довго слухав сперечання своїх товаришів, нарешті підняв голову.

— Киньте, хлопці, сперечатися. Порфир нам сказав правду. Думав і я про це не раз, а сьогодні остаточно побачив, що так воно і є. Бракує нам чогось, каже Порфир. Ще б пак. Бракує, та й неабичого. Партійної організації нам бракує, хлопці. Адже в селі у нас ні одного комуніста! Самі собі, які були, такі і є.

— А вірно ж, братці! Не інакше! — радісно вигукнув Тарас, ніби він раптом відкрив Америку.— Ми ж усі — безпартійні.

— Божі телята,— безнадійно кинув Гуменний. Матвій заперечив його слова.

— Телята ми — не телята, Павле, партизани, незаможники. Революція — ми знаємо, що таке. А то біда, що які ми не є партизани, а тактики партійної не знаємо. Як, що, до чого — не вміємо! І авторитет у нас такий собі, хатній, а партійного немає. Навіть на зборах партійних ніхто з нас ніколи не був, бо де б же ми на них були? Живемо, як у норі.

— Так що ж його робити, Матвію? Якби ж можна було організувати... Я б перший записався,— мовив знову Тарас.

— Та й ми б не відстали! — почувись інші голоси.

— Може, й справді так? Записуй, Матвію...

Але Матвій на те тільки рукою махнув.

— Записатись неважко, та що з того? Партія — це досвід, наука. А де ж вона в нас візьметься, та наука, коли ми будемо самі між собою, як і були? Комуніста нам треба. Справжнього комуніста. Хай учить, як треба боротись.

— Твоя правда,— тихо відказав Оникій.

— До міста треба їхати. Хай дають хоч одного більшовика.

Всі затихли. Їм стало ясно й легко. Буде в них у селі більшовик, значить, тоді можна робити й партію. Аби один був, а вже коло нього і вони не підкачають.

Уляна, що сиділа весь час мовчки, тепер обізвалась, не підводячи очей.

— А комсомол, хіба ж він є у нас? Нема. А в людей то все є... А в нас... досада та й годі...

— Вірно, Уляно,— підтримав її Матвій.— А був би комсомол — він би тебе сьогодні на зборах піддержав. Так що ж, товариші? Уповноважуєте мене їхати до міста з нашим проханням?

Присутні разом, ніби одними грудьми, відповіли:

— Ідь, Матвію!

Другого дня Матвій світанком вирушив до міста. Їхати він відмовився, коней, що запропонували йому товариші, відіслав назад — хай їдуть у поле, а сам пішов пішки. До Прилук усього двадцять верст, він пройшов їх за чотири години.

Де міститься партійний комітет, він знав, але з секретарем до цього часу зустрічатись не доводилось. Матвій трохи потерпав, сидячи коло дверей його кабінету і чекаючи на свою чергу. Як прийме його секретар, що скаже йому, — хто ж його знає!

Нарешті його покликано до кабінету. Це була простора, чиста кімната, в якій стояв лише стіл, кілька стільців та шафа з книжками. Секретар зустрів його коло порога, привітався, показав на стілець.

— Сідайте, товаришу, розповідайте, що там у вас? — І сам сів напроти нього. Матвій подивився йому в вічі. Секретар був людина проста, лице спокійне, трохи ніби суворе, але Матвієві саме це й сподобалось. Він зразу почав з того, як ладошські партизани, незаможники та кілька середняків ухвалили прохати партію дати їм хоч одного більшовика, щоб навчив їх перемогти монастирських посіпак. Він розповів далі про Ольгу та про її куркульський актив. Намалював картину перевиборів сільради. А секретар усе мовчить, слухає. Він згадав далі про хресні ходи на десяту п'ятницю, на які збирається багато народу з навколишніх і з далеких сіл. Сказав і про те, яку велику реакційну силу мають акафісти богородиці, що їх служить монастир біля кринички. Виклав йому все, що пекло його партизанську душу. Розповів і про те, як вони проти цього борються. Сказав те, що з цього нічого не виходить.

— То що нам робити? Не можна цього далі терпіти, товаришу секретар! Скажіть ви нам, що його робити, і дайте більшовика! Невже нам, партизанам, отак і терпіти? — кінчив він своє оповідання.

Секретар за весь час ні разу його не перебив, все уважно слухав. Аж коли він кінчив, секретар схвильовано встав, пройшовся по кімнаті і, спинившись коло Матвія, поклав йому на плече руку.

— Дамо, браток! Дамо вам більшовика. Боріться, не падайте духом. Більшовика пришлемо, все піде інакше. Тільки партизанити тепер не можна, браток.

Матвій аж з місця схопився.

— Як так не можна? І Ольга каже — не можна, і ви кажете — не можна. Як же це так?

— А так, не можна. Ольга тут ні до чого. Вона це каже по-своєму, а партія — по-своєму. Духом, настроєм, бойовим спрямуванням завжди залишайся фронтовиком, а поводитись учись інакше. Класова боротьба триває, але в

нових формах, по-новому. От не можна, наприклад, так, як цей твій товариш, про якого ти казав, Пальоний, чи що: я б її розідрав! Не можна розідрати. Не можна тому, що населення твоє — релігійне. Триста років, кажеш, стоїть монастир? Ну, от. За триста років якихсь десять поколінь народу виросло під тими хрестами. А ти хочеш за шістьсім років переробити їх. Ім той ладан та церковні дзвони в'їлися в кожную клітинку мозку, в кожную кров'яну кульку. От і спробуй викурити їх звідти. Закрити церкви адміністративним порядком — легко. А от викурити їх з мозку селянського — це важче. А за це й треба боротися. Звісно, не треба плентатись у хвості релігійної маси. Треба активно її підштовхувати, скеровувати її думку проти всіх тих акафістів, богів, попів, ігуменів і всього цього чортovinня. Треба організувати масову антирелігійну роботу. Треба використовувати кожний випадок і кожний факт, що викриває попівське шахрайство. Все це треба робити, неодмінно треба. Але лізти в бійку з попами та з ігуменями, посилати їх до божої матері чи до якої іншої — не партійна тактика. Заборонити хресний хід до кринички — не маєте права. Як же його забороните, коли люди хочуть молитися? Добре діло! Багнетами заборонятимете, чи як? А вони на багнети полізуть. Релігійний фанатизм, браток, — це найпроклятіша отрута. Монастир цей, звісно, ми таки зліквідуємо, тільки поволи, щоб не ображати релігійного почуття маси. Куркулів викривайте сміливо, але робіть це вміло. Ряженка, кажеш, провели до сільради? А він право голосу має?

— Має.

— Ну, от. Раз має право голосу, значить, має право бути обраним до сільради. А як же? І нічого ти тут, браток, не зробиш, поки не доведеш, що його треба позбавити права голосу. Це буде вірно. Звісно, ви прогавили перевибори. Не так треба було. Не можна було припускати його до головування. Не можна було тобі починати свою промову з монастиря. Не можна було в такій ситуації виступати тій дівчині, Уляші. Все треба було робити інакше. Так-то, товаришочки! Ну, нічого. Ідь і працюй. Пришлемо більшовика, діло піде веселіше.

— А коли ж ви його пришлете?

— Та от підшукаємо, тоді й пришлемо. Ну, будь здоров. Дай руку й не журись. Сам був колись партизаном, а тепер, бачиш, секретарюю. Отак і ти прямуй.

Повернувся Матвій до села бадьорій і веселий. Того ж вечора він розповів товаришам про свою розмову з секретарем. Вони теж підбадьорились, повеселішали.

— Живем, хлопці!

З того дня вони почали чекати приїзду обіцяного більшовика.

Тим часом монастир почав готуватися до десятої п'ятниці. Робилося все за старими традиціями, встановленими ще від часів Марії Кобеляцької, ігумені Дорофеї, Ангеліни й Олексії. За цими традиціями монастир щороку на десяту п'ятницю після великодня підіймав короги й хрести і темною хморою сунув до кринички під Гуляй-горою, де колись «явилася» чудотворна ікона ладошської божої матері.

— Радуйся, цвіте незів'ялий, єдина прозябша, яблуко запашне, радуйся, породільнице благовоння, єдиного царя рождша, радуйся, нерозтлінна, мирові спасіння...

Рудий і здоровий, як катюга, Олександр Навроцький починав акафіст, і мир тихо й покійно хилив голови. На очах ладошських жінок і далеких пілігримок блищали невиплакані сльози тяжкого горя і не здійснених у житті мрій.

— Радуйся, ранку найясніший, радуйся, світла пристанище, радуйся, діво, що темряву зруйнувала і відігнала диявола, радуйся...

— Радуйся, ранку найясніший,— шепотіли тремтячі й скорбні уста жінки, що пройшла далекий і трудний шлях, принесла сюди своє одвічне лихо, своє рабство й неволю, чоловікові матюки в серці і срібний карбованець у долоні, яку вона з надією простягає тепер до пресвятої діви.

— Радуйся, тучна горо, богоматір, що від духа одсиріла, радуйся, насолодо благочестивих, радуйся...

Ладош стояв під гнилими стріхами. Хатини повростали в землю, вкрилися мохом, дивилися на світ кривими, невидючими більмами вікон. Вечорами, коли заходило сонце, старі діди розповідали онукам, як жив на Гуляй-горі бог Ладош. Навколо нього — ліс, сосна та ялина, аж дух над землею ходить... При князі Володимирі, як звергали ідолів, то й Ладоша звергли з Гуляй-гори у річку Ладинку. Була вона щедра та глибока, яром текла аж з Васюківщини — до річки Удай допливала. Бог Ладош і поплив в

Удай, а Ладинка з того часу й висохла. Ох, ти горе наше тяжке, горе, та й годі!..

З чотирьох сот ладошських дворів триста ледве дихали, взимку ходили старцювати до монашок, щоб як-небудь на огірку та на окрайці хліба дотягти до нового врожаю. Наживалися Пузирі, Молибоги та Волосюти, що були в спілці з монастирем, з його ігуменями та попами, з схимницями та спритними дорожницями. Монастирські подвір'я були розкидані по всій Прилуччині, на Гречанівщині, в Осташевому, на Копилівщині, в Прилуках. У Полтаві була резиденція дорожниць Парфенії та Модести. Вони збирали селянські заощадження, давали їх у позику тим же селянам під великий процент і чистий зиск ховали в казанках та в шухлядах, замурували від людського ока. В келії дорожниці Ніни вісімнадцятого року загін Соловйова забрав замуровані в стінах та в лутках вікон капшуки з золотом, а з скринь повитягав кілька пар хомутів і безліч шлей. Ця хазяйновита стяжателька берегла своє майно до того часу, коли можна буде знову запрягти відгодованих коней в монастирські балагули і послати своїх рабинь, безпритульних у світі жінок і дівчат, жебрачити по селах. Гноячи безрідних послушниць у вогких, темних підвалах монастиря, виснажуючи цвіт їхньої сили на чорному подвір'ї, в свинарниках та пташівнях, монастирська олігархія влаштовувала супокійне й безжурне життя баринькам Череповим, Раковичкам, здоровим, як молоді кобили, багатиркам з Анциберового хутора — Наталії, Марфі та Вірі. Вони посідали кращі кімнати і брали від життя, скільки могла вмістити їхня утроба, з якої вони викидали часом у річку Удай живий і невинний послід свого «святого життя»...

— Радуйся, вінок воздержанія, радуйся, непорочна, агнця божого рождша, радуйся, тепле очистилище. Радуйся!

Цього року в монастирі йшло особливо гарячкове готування до свята. В обох церквах монашки чистили крейдою та самоварною мастю мідні корогви, натирали оливою дерев'яні хрести та ікони, підшивали, підновлювали, підсвіжували й підфарбовували весь арсенал процесії, що мала вирушити на свято до кринички. Ольга, Софія, Модеста — всі були на ногах. Навіть Оврамія та Феонія, згорбившись, тупцяли по церкві, стукали патерицями об камінні плити, підганяли черниць.

— З богом, з богом працюйте, окаянні!

Ще за кілька день до свята почали сходитись молільниці, що прибували сюди з усієї Полтавщини й з-під Чернігова. Вони спинялися в ладошських хатах, у ближчих селах, на Журавці. Удень юрилися коло монастирської брами, купували іконки та ладанки, сльози діви Марії в маленьких пляшечках та житія святих. Увечері — вистоювали довгу вечірню службу і, стомлені поклонами, йшли відпочивати до ранку. Така паморочна катавасія тривала з тиждень.

До Матвія приходили партизани. Вони нетерпеливились. Нервувалися.

— Більшовика нашого щось не чути. Що б воно значило? — питали вони щовечора. Матвій спочатку заспокоював їх, а далі й сам почав втрачати терпець. Може, секретар забув свою обіцянку? Може, втік куди, а на його місці сидить новий, що нічого не знає?

— Все може бути.

Нарешті настав день десятої п'ятниці. Зранку задзвонили дзвони на монастирській дзвіниці. Село захрясло народом — жінками й чоловіками, старими дідами і малими дітьми. Вони не могли вміститися ні в церквах, ні на монастирському подвір'ї, ні коло брами. Вони ходили й сиділи навколо монастиря, попід муром, у ближчих вуличках, у селянських садках, під горою. Вони хрестилися й шепотіли акафісти. Потім звідкись узялося слово — голод.

— Голод!

— Голод!

— Буде голод!

Воно, як полум'я, спалахнуло, розрослося, залопотіло язиками по цілому селу. Потім — війна.

— Війна!

— Війна!

— Архангел Гавриїл на білому коні.

Потім — холера. Потім — анцихрист. Потім...

А потім хтось сказав, що він буде тут. Що він уже прилетів. Що він — у селі. Ходить! Ходить по вулицях...

— В образі комуніста.

— І номер напечатаний: тринадцять, тринадцять, тринадцять.

І саме тоді ударили в усі дзвони. Молибога прийняв на руки від «самого» отця Олександра ікону ладошської божої матері, обкутану вишитими рушниками. Парубки й чо-

ловіки почали виймати з каблучок руків'я корогов, перев'язані їхніми хустками, наче пломбами, щоб не смів узяти ніхто інший. Найповажніші, найбагатші, найдужчі в церкві забряжчали мідними корогвами. Жінки підняли дерев'яні хрести, блискучі від оливи, і ліхтарі, в яких горіли білі та жовті свічки. Волосюта й Масляк понесли важке, обкуте сріблом, евангеліє, що «сооружіся старанієм сего монастира Девичего Ладоша Ігуменією Марією Кобеляцкою. 1832 год. м. Апріля 7 числа». Черниці взяли за вушка велику металеву кропильницю, на якій горіли відблиски лампад і свічок. Олександр Навроцький урочисто розпоров церкву одним помахом кадила, і в хмарах ладану пройшла ігуменя, рушила ікона богородиці, попливли хрести й корогви, заколивалися над головами, вийшли на двір і ніби густим лісом заслонили сонце на блакитному небі.

— Радуйся, діво, що темряву зруйнувала й відігнала диявола, радуйся...

Хресний хід виливався з монастирської брами, як маляса з відіткнутого барила — темним, густим, повільним потоком. І раптом передні чомусь зупинилися. Маляса загусла в брамі. Слово «анцихрист» пішло пузирями над непокритими головами. Занесені на лоби чорні порепані пучки спустились на груди і так застигли.

— Нумер тринадцять, тринадцять, тринадцять.

— В образі комуніста.

Хвилину тривала мовчазна, тягуча, темна пауза. На дзвіниці нерухомо повисли залізні язика дзвонів — кожен, як кістка в мідній горлянці. Віртуоз дзвонар випустив із рук вірьовки.

Молибога стояв з іконою попереду процесії, не знав, що йому робити.

Потім він заюлив, закрутився, повернув убік, пішов боковою вуличкою, провулочком, вузькою стежкою.

За ним рушили хрести. За хрестами — корогви. Кропило. Ігуменя. Кадило. Хор монашок. Пілігримки. Дядьки з намащеними оливою чубами.

— Радуйся, тучная горо, радуйся, богоматір, що від духа одсиріла...

І коли хвіст процесії метнувся й зник у боковій, глухенькій вуличці, тоді zostалися на шляху партизани, а з ними ще одна незнайома людина, на яку вони казали товариш Коваль. Він оце щойно приїхав, пішов відразу до Матвія, а там — і його товариші. Вийшли собі мирно на ву-

лицю, йшли гуртом до сільради — увесь актив, а назустріч — процесія. Молибога зупинився. Ігуменя зупинилася. Навроцький, хор черниць і пілігримки — всі стали. Тоді Молибога заюлив, плюнув і звернув у бокову, глухеньку вуличку. І Ольга звернула.

— Чого це вони? Як чорт від ладану, — засміявся товариш Коваль. — Розминутись не було де, чи що?

Партизани теж засміялися. Рушили далі. Їм було весело. Найбільше їм сподобалось, що Ольга звернула з дороги.

Та вони ще не знали, як звернула Ольга.

4

Те, що здалося Маркові темною примарою, коли він тікав від Неосудного, було насправді живою людиною. Ця людина увійшла до коридора слідом за Неосудним і стала свідком всього, що відбулося між хлопцем і старим провокатором. Вона ще на базарі намацала очима Неосудного, довго й пильно вдивлялася в його жовте, воскове лице, кілька разів проходила повз рундук. Неосудний почував, що його мацають чісь важкі, стомлені безсонням очі. Вони обмацують його з усіх боків і знову зникають десь у юрбі, потім знову з'являються, дивляться з-під чорних широких брів, дивляться важко, не кліпаючи. Такі знайомі очі. Але густа, темна борода... Чия це борода? Вона плутає тривожні думки Неосудного.

Нарешті, вона кудись зникла. Її ніде не видно. Неосудний зачинив свій рундук. Пішов додому. Не озираючись, дійшов до свого будинку і, вже переступаючи хвіртку, побачив, що борода йде за ним, що вона не спускає з нього важких очей. Неосудний, не усвідомлюючи своєї поведінки, вбіг у коридор, відчинив двері своєї кімнати. Борода настигала його в коридорі. Він уже чув її важкий віддих за своєю спиною, а перед очима — відчинена кімната Левади. Гармонія. Марко...

Огидне й прокляте життя провокатора полізло з його очей, як гній із розірваного пухиря. В голові закаламутилось. Десь луснула іржава жила, переїдена артеріосклерозом.

Неосудного вдарив параліч. Він упав, охоплений тваринним жахом і скутий німіччю, наче ланцюгом своїх огидних злочинів.

Коли Марко вибіг з кімнати, борода виступила з темного коридора, кинулась до Неосудного, замкнула за собою двері. Потім схопила Неосудного за плечі, підвела його. Провокатор дивився безглуздими, непорушними очима.

— Не пізнаєш мене, Лука? Ну? Відповідай же! Це я, Бугров! Капітан Бугров, чорт би тебе взяв! Я шукаю тебе кілька день, мені потрібна адреса полковника Горського. Відповідай же! Ти знаєш, де він служить!— Бугров, задихаючись, трусив ледве теплий мішок з кістками, дивився йому в напружені, непорушні очі, але провокатор нічого не відповідав. На лобі його виступав холодний, смердючий піт. Бугров заскреготів зубами, виплюнув йому в лице мерзотну лайку і почав обшукувати його. Він повивертав йому всі кишені, переглянув його записну книжку, але не знайшов у ній нічого, що хоч віддалено нагадувало б про полковника Горського. Тоді він кинувся перевертати все, що бачив у кімнаті. До рук йому потрапило старе, засмальцьоване євангеліє. Він схопив його, розгорнув, подмухав між аркушів. Ніде жодних слідів.

І раптом... унизу, на обкладинці, зсередини — нашкрябано олівцем: «Харків. Пушкінська»... Прізвища ніякого не було. Бугров затремтів, підніс євангеліє до очей Неосудного, задихаючись, спитав:

— Це?

Неосудний мовчав.

— Зроби який-небудь знак! Поворухни чим-небудь. Ну? Я відвезу тебе до лікарні. Ти ще житимеш. Тебе вилікують. Скорше!

І от, зібравши якісь рештки волі, провокатор, дивлячись на євангеліє, зробив останню послугу своєму панові, вішателю капітану Бугрову. Він повільно плямкнув синіми, холодними губами. Тоді Бугров переписав адресу до своєї записної книжки, з огидою відсунув Неосудного з дороги і пішов...

І от тепер, сидячи у себе в кабінеті, в одному з наркоматів республіки, що планує сільськогосподарські культури, Бугров перегортав свою стару записну книжку. Йому потрапила на очі коротенька адреса. Він закреслив її густими навскісними лініями пера і посміхнувся.

— Що?— спитав його співбесідник.

— Так, згадалася одна історія, колись розповім при нагоді. Отже, ви ідете. Я закреслив зараз одну стару ад-

ресу. Ви їдете по нову. Листа ніякого я вам не даю. І ви теж ніколи ніяких листів не пишiть. Навiть про хатнi справи, навiть любовних записок — жодного слова. Ольга знає наш пароль. Навроцький знає прiзвище прикордонного священика. Він скаже Ользi, Ольга скаже вам. Про мене можете розповiсти їй, що знаєте. Живу, працюю. За якийсь час вона може прiїхати на побачення. Про справи можете розповiсти все. Вона член і один з ініціаторів організації. Адреса і план місцевості потрібні точні. Запам'ятайте все до дрібниць. Ще раз: нічого не записуйте. Замовлення спілки ви вже маєте?

— Так, воно при мені.

— Покажіть.

Спiвбесiдник Бугрова вiдкрив портфель, подав своєму начальнику клаптик паперу з штампом Кустполотнопромспiлки. Бугров уважно перечитав, подивився пiдписи, печатку, номер, число.

— Все гаразд, Вишивані сорочки, вiддiл зовнiшньої торгiвлi.— Він зареготався і повернув папiрець.— Скажіть, що монастир нам потрібен ще мiнiмум на рiк. А тому Ольга мусить його «злiквiдувати» і «перетворити» на артіль трудящих кустарок. Це вiрiшено. З черниць хай зробить безбожниць. Інакше уряд злiквiдує монастир по-своєму, і то раніше, ніж це нам потрібно. Ми й так довго з ним тягли...

— Все ясно.

— Щасливої дороги. Повертайтеся якнайскорше.

Спiвбесiдник пiдвiвся, потиснув простягнуту йому руку. Це був спiвробiтник Кустполотнопромспiлки, одягнений просто, як сотні подiбних радслужбовцiв. На ньому була полотняна сорочка з вишитим волошковими нитками комiром і звичайна цербкоопiвська «пара». Обличчям він теж нiяк не видiлявся помiж тисяч подiбних людей. Голене лице, сiрi, з червоними жилками очi, купа жорсткого, не дуже дбало розчесаного волосся, торiшне брунатне кепi і черевики на низьких пiдборах. Рiшуче нiчого не було в ньому особливого. Просто — службовець Кустполотнопромспiлки Дейнека. І єдине, що його рiзнило вiд усiх радслужбовцiв, це те, що він був не Дейнека, а поручик Черемис. Але про це, як йому здавалось, знав тiльки він, капiтан Бугров та ще кiлька членiв організації.

Він прiбув до Прилук об одинадцятій годині ранку і тоді ж таки взяв вiзника й проїхав до Ладоса. В селі він

зайшов зразу до сільради, з'ясував голові мету свого приїзду і, нарешті, показав офіційальне замовлення спілки. Пилип Комарець проти такої справи не заперечував. Навпаки, він сказав, що це й добре. І з монастиря, виходить, держава може мати користь. Що то наука!

— А на вишивання, то кращих, як наші монашки, ви ніде не знайдете. Вони на це роженні.

— Ну, от і гаразд,— відповів уповноважений. Комарець сам провів його до монастиря, розповів йому по дорозі про Ольгу, про Ковалья, що працює в кооперації, про Матвія Чумака, що подав заяву на кандидата партії, про туманні картини — як світ створювався, як земля, як усе на світі. Буцімто й бога ніякого не було.

— Цей Коваль, то він хоч і в кооперації працює, а дослухаються до нього люди, наче він — голова сільради. Правда, він таки вміє з народом поговорити,— на те роженний. Я сам, сказати, все життя вірив у бога, а тепер щось помічаю, що мені наче байдуже. Чи страх пропав, чи кат його знає. Ну, за монастир народ стоїть.

— Не дають закривати?

— А не дають. Сказати, Коваль про це питання ще не ставив, а я так помічаю, що до нього в кооперацію народу почало більше ходити, як до мене в сільраду. Ото завжди там і товчуться. Найшлося вже кілька й безбожників, позаписувались, то Матвій ними орудує. А питання не ставить.

— А позаписувалось багато?

— Хто ж його знає? Матвій не каже, ну, актив збільшується.

Вони дійшли до монастиря. Уповноважений попрощався й подякував. Комарець підсмикнув штани, постояв, поки той зник за монастирською брамою. Потім пішов до кооперації — розповісти новину.

Ольга була вдома. Софія увійшла до неї, доповіла, що її хоче бачити якийсь чоловік із Харкова. Ольга трохи зблідла. Візит був несподіваний. Але вона звеліла прохати того чоловіка до кімнати. Черемис увійшов і чемно привітався. Ольга стояла коло столу, на якому були розкладені книжки, журнали, свіжі газети. Хазяйка, як видно, працювала. Черемис обвів очима кімнату, спинив їх на Благомисловій, посміхнувся.

— Ви, здається, працювали?

— Нічого. Чим можу служити?

— Я маю до вас справу.

— Від кого?

— Від Кустполотнопромспілки. Ми хочемо дати вам замовлення — вишити нам тисячу сорочок, це на перший раз. У нас є відомості, що ваші черниці добре володіють цим мистецтвом.

На цьому Черемис подав Благомисловій свій офіціальний папірець. Ольга хутко пробігла його очима, поклала на ріжок стола. Тим часом вона думала: що за один? Звідки взялась ця Кустполотнопромспілка? Все це надто вже добре, щоб бути правдивим. Але вона зберегла спокій. Рівним, спокійним голосом запросила свого «замовця» сідати. Він зачекав, доки сіла сама хазяйка, потім теж узяв стілець і, сівши, оглянув ще раз кімнату. Здається, в приміщенні, крім них, нікого більше не було. Проте, може, в тій кімнаті? Черемис кинув погляд на сусідні двері. Ольга помітила його рух.

— Ваше замовлення...

— Так, ми працюємо на ринок...

Ольга здригнулася. Може, їй почулось? Ні! Він так сказав. А втім, що ж тут дивного? Він — представник якоїсь там полотняної спілки. Вони працюють на ринок. Це природно. Але звідки взялась ця спілка? Ольга почувала, що вона блідне. Коли це пароль, то вона мусить відповісти. Але ж цей представник «спілки» може виявитись потім представником зовсім іншої організації, яка знала їхній пароль. Нарешті Ольга запитала, щоб відтягти час:

— Як ви кажете?

— Працюємо на ринок.

Сумнівів не залишилось. Це була перша частина паролю. Але була ще й друга, цілком таємна, яку знала тільки верхівка організації. Ольга тихо сказала:

— Пробачте, я не звернула уваги, — ваше підприємство приватне?

— Державне; — також тихо відповів Черемис.

Тоді Ольга схвильовано встала, щільніше причинила двері.

— Тут немає нікого. Можна говорити спокійно. Хто ви?

— Поручик Черемис. Від капітана Бугрова. Службове прізвище — Дейнека, уповноважений Кустполотнопром-

спілки.— Він захихикав здушеним фальцетом, присунувся ближче до столу.— Сергій Миколайович велів кланятись. Він здоровий і бадьорий. Хотів би вас бачити, але приїхати просив згодом.

— Як посувається справа?

— Блискуче.

— Будь ласка, конкретніше.

— Нам пощастило влаштувати одного члена організації в штабі. Незабаром він матиме всі потрібні матеріали.

— А в наркоматі?

— Все гаразд. Більша половина України посіє на той рік такі культури, що виростуть хіба що в двадцять першому сторіччі. Ми розраховуємо на цілковитий неврожай, продовольчу кризу й голод. Роботу пов'язано з акцією на беконних та консервних фабриках. Установлено постійний зв'язок з вугільними районами. Одне слово, наближається вирішальний момент. На той час мусить бути все готове у наших друзів за кордоном. Плани треба переправити якомога скорше. Можливо, що це доведеться зробити самому капітану Бугрову. Нам потрібна адреса прикордонного священика, знайомого вашого Навроцького. Адреса, точний опис місцевості і пароль до нього. Я можу пробути у вас не довше як півгодини, інакше мій візит може здатись підозрілим декому з тутешніх людей. До речі, Коваль — є тут у вас такий?— ну, от Коваль і якийсь Матвій, очевидно, підготовляють людей. Вони складають список тих, хто голосуватиме за закриття монастиря. Вам треба попередити події. Це — ухвалено. Одержавши наше замовлення, проведіть відповідну роботу серед черниць, зорганізуйте групу безбожниць і оголосіть, що монастиря взагалі більше не існує. Перетворіть його на трудову артіль, що виконує державні замовлення. Ми постараємось, щоб вашу «артіль» затвердили в центрі як зразкову — з антирелігійною метою.

— Коли будуть матеріали — полотно, нитки для вишивання?

— Все одержите ближчими днями. Матеріали вже в дорозі.

— Прекрасно.

Ольга знову встала, покликала Софію і звеліла їй сходити до отця Олександра. Потім вийшла до другої кімнати, винесла звідти пляшку вина та два келишки. Вони випили за успіх їхньої справи.

За півгодини уповноважений Кустполотнопромспілки Дейнека знову сів на підводу і, розкланявшись з селянами, що товпились біля кооперації, виїхав на Прилуки. Тоді Коваль відійшов з Матвієм трохи вбік. Вони обое, замислившись, дивилися на дорогу, де в куряві зникала підвода.

— Ускладнення, товаришу Коваль,— між іншим, вимовив Чумака.

Коваль усе дивився на дорогу. Він довго не відповідав на Матвійову думку. На його широкому обвітреному лиці глибше запали зморшки. Цигарка дотлівала в стиснутих губах. Кінчики стриженого короткого вуса потроху руділи й скручувались. Коваль не помічав цієї маленької неприємності. Він замислено спитав Чумака:

— Чи не здається тобі, Матвію, що ми давно вже не були в Прилуках?

— А слід,— відповів Матвій.

За кілька хвилин після цього в куряві степової доріжки потонула й друга підвода.

5

Спочатку дощі були теплі. Осінь починалася ліричною сльозою. Потім посмутніла, як мила перед розлукою. Але все ж не було так холодно. Не було такої гострої крижаної води, що раптом охопила Ольгу, стиснула їй горлянку, забила віддих. І потім — не було на скроні цієї неприємної, холодної крапки, яка зараз пронизує усе тіло. Адже все було інакше. Люди йшли того дня до школи — знов переобирати сільраду. Перед тим Ольга розмовляла з Навроцьким, з Ряженком, з тим симпатичним дідком Молибогою, з Волосютою та з дядюшкою Масляком. Усі вони були тієї ж думки, що й вона: партизани виставлять кандидатуру Ковалю, а проти неї ніяк не підеш, бо ніхто ж тебе не підтримає. І вони вирішили вітати. Крім того, вони давно готували ще одну веселу несподіванку Ковалеві, Матвію та всій громаді. Ольга прийде на збори, і з нею — делегація: тридцять колишніх черниць, нині — безбожниць, що працюють у трудовій жіночій артілі на території колишнього монастиря. Ольга скаже промову і оголосить офіційно, що монастиря більше не існує. При чому вони

прийдуть з червоним прапором. Другий прапор вони приготували для центра, куди Ольга поїде після цього для затвердження артілі.

Все прекрасно.

Дощі були теплі. До школи приходили люди з закованими по коліна штаньми. Настрій у всіх був чудовий. Ковалю та Матвію ще до початку зборів оточив цілий гурт селян, вони про щось розмовляли. До великої шкільної кімнати набилось сила народу. Партизани почували себе, як видно, непогано. Тим краще. Хай у них буде хороший настрій. Про все це Ольга знала від того ж таки Масляка. Він їй усе докладно розповів перед тим, як вона мала вирушити за ворота монастиря з своєю делегацією.

Коли вона з'явилася на порозі школи, народ розступився перед цим незвичайним видовищем. Хвилину стояла напружена тиша, потім хтось сказав з натовпу:

— Тю! Чи не сказала наша Ольга?

І в цих коротких словах вона відчула, що від її промови буде не той ефект, на який вона розраховувала. Щось ніби обірвалось їй усередині. Вона забула свою промову. Цитати з «Правди» кудись провалились, у якусь темну пірву. Проте не можна ж було стояти так вічність. Вона попрохала слова. Матвій нахилився до Ковалю і щось спитав у нього. Виявляється, що головував чомусь не Коваль, а Матвій, а Коваль, як видно, тільки допомагав йому порадами. Далі вона зрозуміла, що й на голову сільради обрано саме Матвія. Значить, Коваль сам висунув його кандидатуру, інакше не могло бути. Все це Ольга досить хутко зміркувала, поки Матвій домовлявся з Ковалем. Той тихо, але чітко говорив йому:

— Треба дати.

— А, може, не треба? Це ж брехня.

— Давай слово, чудацько ти, — голосніше вже обізвався Матвій керівник. Тоді Матвій підвівся і сказав.

— Як бачите, товариші, до нас прийшла делегація... від монастиря. Хоча служителям культу нема чого робити на зборах трудящих, але послухаємо, що вони нам скажуть. Слово має ігумена.

— Пху, бий тебе сила божа, — знову озвався хтось із народу:

Ольга вдавала, що не чує тих насмішкуватих, ущипливих реплік. Вона підійшла ближче до столу президії. Зібрала всю свою силу й витримку.

— Я не ігуменя,— почала вона,— я просто громадянка Радянського Союзу. Ми прийшли сюди, щоб привітати збори трудящих селян від імені семисот трудящих жінок нашої артїлі.

В кімнаті стояла напружена тиша. Хтось із надмірної уваги й цікавості позіхнув. Хтось інший спитав: «Від якої це артїлі? Щось я недочув». Здається, питав Порфир Бульба, смирний чоловік з карими очима. Це трохи допомогло Ользі. Їй легше було відповідати на репліку.

— Ми ухвалили зліквідувати монастир. Група найсвідоміших жінок, зрікшись свого релігійного минулого, провела роботу серед решти черниць. Ця делегація складається з безбожниць, які цілком усвідомили ворожу трудящим, реакційну роль релігії, і зокрема — ладошського монастиря. Про все це не так легко говорити, коли знаєш, що кращий революційний актив села довго боровся проти монастиря, а ми його довго захищали. Але життя йде вперед. У Радянській країні люди перевиховуються. Спадщина царату поволі вмирає. Ми знаємо, що в нашому селі ще є релігійні люди, які відстоюватимуть церкву. Я не хочу таїти від вас, що й серед колишніх черниць, які тепер працюють у нашій артїлі, є ще доволі таких, що не перебороли релігійних забобонів. Можливо, вони ще якийсь час ходитимуть до церкви. Зміна поглядів на життя відбувається у людей не зразу. Але монастиря, цієї великої релігійної організації, що існувала тут сотні років, віднині не існує. Те довір'я, що виявила до нас радянська кустарнопромислова організація, яка дала нам замовлення,— вплинуло на нас краще за всяку агітацію. Ми з великим старанням і любов'ю виконали перше, і друге, і третє замовлення. Праця стала першим організатором колишніх черниць. У праці виникли думки про шкідливість монастиря. У праці народився і перший гурток безбожниць. Я вітаю від їхнього імені новообрану сільраду. Ми просимо зачислити нашу артіль до складу трудящого населення села Ладош.

У кімнаті, як і раніше, стояла напружена тиша. Вона стала тепер ще напруженіша. Матвій думав, що таки не варто було давати ігумені слово. Ясно, що вона придумала якийсь коник. Але як ти про це скажеш народу? Її промова таки вплинула. Ігуменя завоювала народ на свою сторону. Матвій подивився на Коваля — що він тепер скаже? Коваль забрав собі слово для відповіді від імені

президії. Напруження досягло найвищого ступеня. Коваль підвівся. Його широке, обвітрене лице було спокійне. Короткий, підстрижений вус трохи настовбурчився, ніби від прихованої посмішки. Люди чекали на його відповідь, затаївши віддих.

— Отже,— сказав товариш Коваль, обводючи очима збори,— отже, колишня ігуменя колишнього ладошського монастиря від імені колишніх черниць заявила нам, що релігія — це спадщина царату і що вони відмовляються від монастиря. Це добре. Ми вітаємо цю заяву.

«Що він говорить?» — думав Матвій. Так само думали й партизани. Так само думали й незаможники, і багато інших людей. «Невже він повірив, що Ольга зробила цю заяву широко?»

Тим часом Коваль ще раз повторив і підкреслив:

— Вітаємо заяву, що релігія — це лихо народне, це темрява, це — зброя поміщиків і капіталістів. Ми це давно знали. Почали вже потроху розуміти це й ладошські селяни. Ми якраз і хотіли сьогодні ставити питання про закриття монастиря. Ви попередили нас...— Він посміхнувся. Посміхнувся за ним і Матвій. Посміхнулися незаможники, безвірники, увесь актив.— І що попередили ви нас — теж непогано. Ми й це вітаємо. Так і будемо вважати, що від цього часу монастиря в нашому селі немає. Ви як, товариші, не будете настоювати, щоб монастир зостався? — звернувся він до зборів. Люди мовчали. Дехто посміхався в бороду.

— Як же його настоювати, коли монашки не хочуть молитися?

— Хіба самим піти в монахи? — кинув хтось похмурий, скептичний дотеп.

— Ну, от і кінчено справу. Так і запишемо до протоколу. Тепер перейдемо до колишніх черниць — теперішніх трудящих жінок і безбожниць.

— Отут-то й воно! — весело вигукнув. Тихван Голосник.

— Тут-то й воно,— погодився Коваль.— Значить, ви заявляєте, що хочете стати на рейки трудового життя? Хочете працювати на користь державі? Прекрасно. І цю заяву ми вітаємо. Значить, ви, громадянко, колишня ігуменя, і ви, громадянки, колишні черниці, готові поступити в розпорядження державі? Добре. На швейних фабриках нам потрібні робітниці. В Харкові, в Полтаві, в Одесі, в

Чернігові тощо. Ми охоче поставимо питання, щоб вас забрали туди. Ви згодні ближчими днями виїхати звідси?

Ольга мовчала. Вона розгубилась і почервоніла. Делегація на такий поворот справи ніяк не чекала.

— Отут-то й воно! — знову гукнув Тихван, і слідом за цим усе напруження, що розпирало людям груди, вибухнуло дружним і досить одвертим реготом.

— Таки довів до краю!

— А я собі думаю — куди він хилить?

— Усе вітає та вітає, а потім — хоп у саму точку.

— Ну, що ж ви мовчите? — спитав Коваль, коли гомін, нарешті, влігся.— Згодні чи не згодні? Відповідайте.

Ольга вже взяла себе в руки. Вона спокійно відповіла:

— Ні, ми будемо прохати центр, щоб нашу артіль залишили на місці. Я вважаю, що розганяти її не варт, а, навпаки, треба зберегти як зразкову. Ми сподіваємось, що на наше прохання зважать.

— От тобі й на! Монастир закриваєте, а виїздити з монастиря і не думаєте. Так от що, громадянко, ми вам скажемо тепер. Монастиря немає. Це вже ухвалено й записано. Кінець проклятій Бастилії, як каже товариш Чумак. Приміщення державні. Ці органи Радянської влади ухвалють зробити з цими приміщеннями, те й зроблять. А до центра подаватись ми взм не забороняємо. Все.

І це було все.

Другого дня Ольга виїхала до Харкова. Вона везла з собою довідку про закриття монастиря,— цю довідку їй видала сільрада, той же таки Матвій Чумак охоче підписав їй папірець, що монастир справді закрито ухвалою загальних зборів трудящого населення Ладоша. Крім довідки, вона везла заяву й підписи кількох колишніх черниць і кількох десятків ладошських селян: Дядюшка Масляк та Волосюта zorganizували їй цю справу. Нарешті, крім заяви й підписів, Ольга везла прекрасний червоний прапор — подарунок ВУЦВКу від жіночої трудової артілі. Але, крім усього цього, вона побачила на одній станції, що тим же поїздом ідуть до Харкова ще й Матвій і Коваль. Це вже було занадто. На вокзалі в Харкові вона з ними зустрілася. Вони пробивались крізь натовп, і Матвій питав Ковалья: «Так ми просто до ВУЦВКу?» «А звісно! Чого ж нам валандатись?» — відповів йому Коваль. Це вже було справді занадто. Але дощ усе-таки був теплий. Місто клекотіло життям. Одне слово, не все ще було втрачено. Навпаки —

все було попереду. Вона поїхала до капітана Бугрова. Був ранок. Але Бугрова не було. Їй сказали, що його немає вже чотири дні... Тоді вона поїхала до уповноваженого Кустполотнопромспілки. Дивна історія! Уповноваженого теж немає чотири дні. Вона поїхала ще до одного знайомого, але виявилось, що й його «не бачили днів з чотири».

Тоді їй все стало ясно. Уповноважений Дейнека, безперечно, помилявся, думаючи, що лише він та капітан Бугров, та ще кілька членів організації знають його справжнє прізвище. Але що ж далі мусила робити Ольга, дочка генерала Благомислова? Звичайно, діяти! Вона мусила за всяку ціну і якомога скорше перебраться за кордон і повідомити кого слід про несподівану катастрофу. Крім того, деякі відомості вона тримала в голові, отже, вона зможе передати їх без документів. Адресу священника в глухому селі на Поділлі, недалеко від кордону, вона прекрасно пам'ятала. Вона не затрималась у Харкові жодної зайвої хвилини. На другу ніч вона вже стукала в зачинену віконницю священникового будиночка.

Їй відчинили. Вона увійшла до хати уся мокра, в багнюці, але в хаті було тепло й затишно. Ольга кількома словами розповіла священникові свою історію.

— Ви мусите переправити мене через кордон. Якмога скорше. Цієї ж ночі. Зараз не можна гаятись ані хвилини.

Священника звали отець Діодор. Він був високий і худий. У нього була велика голова, темні й вогкі очі і широкі татарські вилиці. На підборідді стирчали два куштики м'якого сивого волосся. Він палив люльку, слухаючи Благомислову. Очі були темні й вогкі. Коли Ольга назвала себе і виклала своє прохання, отець Діодор повів її до другої невеличкої кімнати, де не було світла. Увійшла дружина йогомосці. В темряві вона дала Ользі переодягтись. Розмовляли пошепки, хоч надворі шумів дощ, а в хаті, крім них, нікого не було.

— Мила Ольго,— сказав йогомосць Діодор,— все це не так просто, як здається. Кордон є кордон, і більшовики стережуть його непогано. Я вас переправлю, але не можна сказати, коли це буде — за день, за два, за тиждень чи за місяць. Все залежатиме від обставин.

— Але ж мені треба негайно.

Йогомосць тільки зітхнув.

— Що я можу вдіяти? Лише за тиждень настануть

найтемніші ночі. За цей час людина, що переправлятиме вас, довідається про стан на заставі і вибере слухну годину. Тоді й підете. А до того доведеться перечекати.

— У вас?

— Так. Тільки не тут, а на горищі. Там є сіно. Ви там перележете.

Священик раптом затих, прислухався до шуму дощу, потім захвилювався, його сива, м'яка борідка затанцювала дрібно й хутко. Він прошепотів:

— Ходіте! Ходіте, скорше! Там є сіно... Праворуч...

Ольга, не здаючи собі справи, вхопилася за його руку, вийшла за ним у темні сіни і наткнулася на драбину. Намацуючи східці, вона видерлась на горище. Темрява охопила її всю, обкутала її, налилась в очі, в легені, зайшла за комір, наповнила кожную цяточку її тіла. В темряві зникла реальність, зник час, просторінь, відчуття світу. Темрява стала безконечним космосом. Ольга загубила себе в ньому, як загубила поняття часу й просторіні. Десь у темному космосі шумів дощ і хтось стукав у двері. Потім крізь щілину ляди пробилась жовтава смужка світла. Йогомосць човгав пантофлями... Загуркотів засув. До сіней увійшли люди, їхні голоси звучали твердо, і це було єдине певне, що існувало в космосі. Хтось сказав: «Пробачте, вашамосць, нам треба поправити ліхтар, він потух під дощем». «То заходьте, заходьте до кімнати, прошу вас, товариші служиві»,— дрібно й хутко лопотів йогомосць Діодор. «Товариші служиві», як видно, зайшли до кімнати. Смужка зникла, і з нею провалилось у космос відчуття реальності. Ольга простягла руки, щоб намацати що-небудь тверде. Вона намацала покрівлю. І тоді ж щось велике з гуркотом упало їй під ноги, покотилось і заgrimіло порожнім жерстяним громом. Почуття реальності знову повернулося. З ним повернулися думки, поняття. Перша думка була надзвичайно прозора: кінець. У сінях знову почувся гомін. Один з «товаришів служивих» питав: «Чого це у вас на горищі, вашамосць, такий гуркіт?» «А то кіт... такий кіт спритний, усе миші ловить та, певне, відерком жерстяним гримить»,— це відповів йогомосць Діодор. «А, може, поліземо, побачимо того kota?» — це питає «товариш служивий». Друга думка була: в револьвері — сім куль. Ольга стиснула холодне руків'я браунінга. Раз, два, три, чотири, п'ять. Вона почала лічити секунди. Кінець драбини злегка стукнув у ляду, якою було закрите горище. Йогомосць,

нарешті, відповідає: «А лізьте, лізьте, якщо цікавить вас...» Потім говорить другий «товариш служивий»: «Та ні, це він пожартував. Хай собі ваш кіт гримить. Ходім. До побачення, вашамосць».— «До побачення». Третя думка була: до побачення! Ольга прошепотіла в космос: «До побачення».

Потім знову безконечність. І, як всяка безконечність, вона тяглася невідомо скільки. В цій безконечності Ольга чула іноді шепотіння отця Діодора, яке йшло до неї в темряві, невідомо звідки. «Ще не можна. Він ходив сьогодні близько застави, каже — неспокійно. Не можна».

...Ще не можна.

...Ще.

...І ще...

...Ольга, нарешті, звикла до цього. «Ще не можна» стало для неї другим космосом, який нереально існував у космосі мороку. І тому, коли настала реальність, вона прийняла її спочатку як фантазію. Дош шумів, як раніше. Вони йшли в абсолютній темряві. Попереду — він, невідомий поліський дядюшка, за ним — вона, Ольга Благомислова. Дядюшка угадував дорогу шостим почуттям, якого не існує у звичайних людей. Це почуття виникає лише у контрабандистів. Він прийшов до отця Діодора і сказав: «Можна». «Спокійно?» — спитав отець Діодор. — «Спокійно». Ольга злізла з горища. На неї наділи якесь пальто. Плаща їй не дозволили. Він шарудить. Отець Діодор дав їй ще свій пакунок і адресу — куди його передати. Дядюшка вів її спочатку за руку, потім звелів, щоб «пані ся тримала за пас і йшла прентко». Вони йшли так, може, годину, може, дві, може, три. Невідомо. Дош лив в абсолютній темряві. На світі не існувало більше ніяких звуків...

Вони йшли лісом. Кожної хвилини треба було ступати на старі, звалені дерева, щоб не провалитись у трясовину. Деревя лежали впоперек дороги, одне на одному, переплітаючись слизьким гілляччям. Між деревами була багнука, трясовина. Дедалі стежка ставала така вузька, що по ній могли лазити лише мавпи. Ольга не могла ступати на дерева, вона падала. Пальто, чоботи, пакунок, браунінг—усе стало неймовірно важке. Багнука проходила їй крізь шкіру. А дядюшка йшов, наче у себе в хаті. «Тут ся трохи стережіть. Деревина». Потім він звелів їй лягти на живіт, так як він зробив сам. Вони поплазували.

Тихо.

Ніяких звуків не існувало на світі, крім дощу. Кордон був за кілька кроків. Між ним і Ольгою була лише абсолютна темрява, дощ та ще кілька зусиль волі, ще одне напруження нервів...

Тут можна підвестись.

Вона підводиться. Крик готовий вирватись їй з грудей. Вона завтра доповідатиме своїм друзям за кордоном. Вона ступає вперед.

І от!

Реальність знову зникає. Вона провалюється кудись глибоко, в якусь безодню, разом з полським дядошкою. Гостра, крижана вода підступає їй до горлянки, стискує віддих. Ольга тільки встигла скрикнути: «Ух!» І зразу, ніби з-під землі, виривається світло. Очі сліпнуть від неприємного вузького білого променя. Це, безперечно, електричний ліхтарик. Але звідки він узявся? Вона стріляє просто в нього, але очі нічого не бачать через той промінь. Чийсь палець, тверді, як залізо, стискають їй руку, з якої булькає у воду її браунінг. На скроні вона відчуває тверду, холодну крапку, неприємнішу за крижану воду. Чийсь нашішкуватий голос каже їй:

— Ви впали в яму з джерельною водою? Яка неприємність. Вилазьте.

— Сволочи! — кидає контррозвідниця в обличчя людини, якої вона не бачить.

— Вилазьте, тут можна застудитись, — сміється людина...

6

Всеукраїнський староста посадив Ковалю та Матвію в широкі шкіряні крісла, в яких вони почували себе, як немовлята в колисці. Крісла ворушилися під ними, Матвієві хотілось сміятися або встати й сісти на щось тверде, але незручно було перед старостою.

Він сів коло них. Крізь скельця звичайних стариківських окулярів на них дивилися уважні, лагідно усміхнені очі старого катеринославського токаря — голови державної влади республіки. Він був у темному сукняному піджаці і в чоботях. З верхньої кишенки стирчав у нього кінчик олівця. Чорна заокруглена борідка рясніла спокійною сивизною. Староста уважно дивився на своїх відвідувачів, ніби вивчаючи їхні думки.

— Так ви, товариші, з Ладоша? Ну, як же там у нас справи? Хазяйнуєте потроху?

— Хазяйнуємо,— відповів Матвій.

— А монастир? Теж хазяйнує?

Матвій Perezирнувся з Ковалем. Виходить, староста знає про їхній монастир. Тоді ще краще. Скорше можна кінчити справу. Матвій весело відповів:

— Нема монастиря! Вчора закрили. Тепер коли б тільки очистити територію від монашок, тоді можна починать хазяйнувати інакше. Намучились ми з ними доволі. А вчора сама ігуменя зреклась монастиря, тільки виїздити не хоче. Артіль зробила з монашок. Не вмер Данило...

Староста засміявся, підійшов до вікна, подивився на вулицю, де безперервно рухались люди, автомобілі, вагони, автобуси.

Він думав хвилину про щось своє, потім відповів Матвієві:

— Так, так. Сама зреклась... Буває. Монастир був у вас серйозний. А тепер артіль, кажете? Соціалізм хочуть будувати? Ні, ми вже якось з вами самі, без монашок.

— Нам тепер якби постанову уряду,— сказав Коваль.— Адже приміщення державні. Якби постанова уряду була, ми б їх потроху звідти виселили. Інакше кубло реакції зберігатиме свою силу.

— А постанова уряду вже є,— всміхаючись, відповів староста.— Уряд доручає Державному Політичному Управлінню заснувати на території ладошського монастиря трудову комуна — для безпритульних молодих злочинців, з яких треба зробити людей. Оце вам, товариші, і завдання. Незабаром до вас приїде комісія ДПУ. Від монашок приміщення треба звільнити. Треба підготувати населення. Завдання серйозне. Комуна матиме для вашого села вирішальне значення. Але попрацювати коло неї доведеться немало.

Староста покрутив вертушку, назвав у трубку ім'я й по батькові людини, з якою він розмовляв.

— У мене якраз сидять представники Ладоша. Так, так, того самого — вам відомого,— посміхнувся староста.— Ви коли надсилаєте свою комісію? Завтра? Оце й добре. Значить, вони можуть виїхати разом. Ну, бажаю вам такого ж успіху в цій великій справі, як і в попередній...— Він поклав трубку і знов підійшов до своїх відвідувачів.

— Отже, товариші, ДПУ приступило до виконання

До другої книги "Ранок"

1. Мерко. Вуєтріє його з білоруським
Гачуровим. Він дає йому спав, що це — каз,
вкий вінмав його землю, херасуть, і його
маєт! Може цей самий каз розсудити
його багата і свої білоруські закони
те рабство, як його казко.
І от мерко мозок, як пам'ятка білоруської
культури прошепталася таку думку —
нарав: стая вічній зброї і Армії;
Камандуван, безсудним відради
своїх загонів, яку він
рантом, до шибки думи свої
то асранного мерка, всією своєю
кровою віддав і муками
тис, що землю, віддав.
І рантом всі його життя стало
дні свого життя до дна і всі його
майбутні завітності перед
ним іхнає дивним світом
тієї самої мережі свого життя і
радістю цієї мережі.
Самий його життя усе розривав
могутньої прошепталася мамми, що казко.
Вилась відради — прошепталася мамми

5. План другої книги роману «Ранок». Автограф.

ухвали уряду. Позавтрьому у вас буде представник колективу чекістів.— У цей час йому принесли чай. Староста подивився на піднос, потім — на своїх відвідувачів і звернувся до жінки, що вмощувала піднос на маленькому столу: — А ви, Андріївно, організуйте нам ще дві склянки, бутербродів. Мої гості, мабуть, ще не снідали.

Матвій і Коваль ніяково посміхалися, дякували.

— Та що ви... Та ні, ми дякуємо...

Але чай таки випили. З'ясувавши далі все, що було зв'язане з організацією комуни, і попросившись із всеукраїнським старостою, вони вийшли з його кабінету все ж таки з однією невисловленою думкою. У Ковалю вона ворушилася в короткому підсмаленому вусі досить веселою посмішкою, Матвій же намагався приховувати її між зсунутими бровами, що мало означати його заклопотаність іншими справами. Та в цьому йому не дуже щастило. Коваль добре бачив, що його приятель трохи розгубився. Вони мовчки спустилися по широких сходах, засланих м'якими килимовими доріжками. У вестибюлі Коваль скрутив цигарку, запалив.

Швейцар подав їм їхню одежу, яку вони мовчки нап'яли на плечі.

— Як чудово поводяться,— всміхнувся Коваль, виходячи з ВУЦВКу.— Тут тобі й одежу подають, і сам голова чаю пропонує з бутербродами. А ти ще й незадоволений.

— Хто, я? — хутко озвався Матвій.

— Авжеж. І шапки досі не надіваєш. Вроді як демонстрація.

Матвій аж тепер помітив, що шапку він і справді ніс у руці. Він почав натягати її на голову, довго вмощував її, ніби не свою. Коваль усе посміювався.

— Голова побільшала, чи що? Шапка не налазить.

Матвій не хотів далі критися. Він одверто висловив свої турботи:

— Та ні, справді! Таку задачу задав, що я й не знаю. Комуна для безпритульних. Це ж... Скажи в селі, що замість монашок прийдуть безпритульні...

— Та хлопці з бупрів. Не дуже зрадіють селяни?..

— За селян я не боюсь, а от церковники завиють.

— А ти й злякався?

— Не злякався, а тільки задача нелегка.

— Чому ж ти не сказав про це товаришу голові? Мов-

ляв, задача важка, не берусь, бо не сподобається церковникам. Було б сказати. Ото б він похвалив тебе.

Проте і сам Коваль добре розумів, що Матвійові побоювання не даремні. Він знав, що комуна завдасть їм попервах великого клопоту, і розумів, що навколо неї розгорнеться ще запекліша боротьба, ніж навколо монастиря. Але він того не боявся. Перспектива тривоги і боїв за комуну скорше бадьорила його, ніж засмучувала. Та й Матвій настрій він розумів добре. Партизана найбільше клопотала думка про те, що ці вуличники можуть скомпрометувати перед селянами ідею комуни і кинути тінь на уряд та на ДПУ; які, мовляв, монастир розігнали, а в село понаганяли босяків.

— Адже тебе ці страхи турбують? — спитав його Коваль.

— Та вже ж не що. Нароблять вони нам розгардіяшу, ой, нароблять!

— Ну, а все-таки, скажи одверто: радий ти, що буде комуна, чи не радий?

Матвій зупинився посеред вулиці, підбив рукою шапку, аж на лоб йому впало пасмо змокрілого чуба, уважно подивився на свого напутника.

— А ти думав, як я клопочусь, то вже й не радий? Ні, брат Коваль, я дужче радий, ніж тобі здається. По-перше, ці хлопці й духу монастирського не залишать у селі. А по-друге... Та ти пригадуєш, як голова сказав: «монастир у вас був сурйозний?» Мені здається, що він неспроста сказав. Як ти думаєш?

— Думаю, що неспроста, — всміхнувся Коваль.

— А я думаю ще й те, що ми тоді добре зробили, поїхавши в Прилуки за тим уповноваженим.

— Мало того, Матвію. Я думав, що про того «уповноваженого» дехто знав задовго до того, як ми з тобою вирішили поїхати в Прилуки, і навіть значно раніше, ніж він мав приїхати до нас у Ладош. Ти пригадуєш, як голова сказав у трубку: «той самий Ладош, відомий вам»?

Приятелі весело перезирнулись і зареготались, ніби в себе вдома. Люди, що текли повз них шумливими потоками, на мить озиралися, у декого теж з'явилася посмішка на заклопотаному обличчі. Ці двоє селяків у ватянках були, як видно, з чогось дуже вдоволені і, регочучись та голосно розмовляючи, поглядали на всіх лагідно й разом пере-
можно.

Вони поклали того ж вечора виїхати назад, щоб попередити приїзд комісії ДПУ. Їм хотілося поговорити раніше з своїм активом, підготувати його, щоб не вдарити лицем у грязь перед чекістами. Тож вони, не делявши справи, обдивилися місто, постояли трохи перед Будинком промисловості і вже тоді подалися на вокзал, щоб устигнути своєчасно взяти квитки.

— Хай тепер Ольга клопочеться за свою артіль,— згадав Матвій про ігуменю; коли вже поїзд мчав їх додому.

Тим часом у монастирі було кому клопотатись справами і без Ольги. Відїжджаючи, вона в присутності Навроцького, Оврамії, Феонії та інших старіших черниць передавала адміністративну владу на час своєї відсутності своїй помічниці Софії. Благочинних матушок, Оврамію та Феонію, вона прохала підтримувати Софію своїм авторитетом, Софії ж звеліла звертатись до них по добру пораду, коли б виникло якесь несподіване ускладнення. А втім, вона не збиралася довго затримуватись у Харкові. Всі були певні, що в центрі справа буде розв'язана якнайліпше, і тоді вже ніяка сільрада нічого не зможе їм зробити.

Але увечері до Софії прийшов Ряженко і сповістив, що до Харкова поїхали також і Коваль та Чумак. Незабаром з цією звісткою прибіг і Молибога, а за ним явилася й решта верхівки монастирського активу. Всі були стривожені цією подорожжю.

Софія покликала на нараду Навроцького, Оврамію та Феонію.

— Кажіть же, порадики наші,— звернулась вона до Ряженка, до Молибоги й Волосюти, коли всі розмістились у покоях Благомислової,— кажіть, що нам тепер діяти? Може, треба щось зробити, може, послати сестер у сусідні села, щоб з народом гомоніли та готували його до захисту церкви божої, коли й на неї впаде несподіване лихо?

Навроцький відразу пристав на цю думку; підтримали її також і Феонія та Оврамія. Вони трусили облізлими, сивими головами, обводили присутніх бляклими очима і, перебиваючи одна одну, радили негайно ж таки розіслати черниць по селах: хай підіймають православних на захист віри христової.

Ряженко спершу мовчав, слухав їх божевільні поради, потім рішуче перебив їм мову.

— Дурниці ви кажете, преподобні. Не той час тепер, щоб так діяти, як ви радите.

— А як же, як же треба діяти, синку?

— Без галасу треба діяти. Ми радились про це з Макаром, і ось що, на нашу думку, треба зробити. Нехай Макар заходиться та складе списки релігійної громади. Нехай запише кілька сот людей у ті списки і подасть їх до сільради. Ніякий закон не має права заборонити релігію. Отож, коли будуть списки, буде організована релігійна громада, тоді нам нічого не зроблять. Молитись нікому не заборонено. А Макара треба тут же обрати на голову релігійної громади. Він уміє розмовляти з народом, а найпаче — з молодицями. І треба це зробити, не гаючись, щоб на завтра вже й списки були, і печатку до них прикласти церковну, підписати голові та секретареві громади і здати до сільради. Приїде Матвій із центра, а сюрприз на столі. Бери й читай. І хай спробує тоді закривати.

Ряженкові слова сподобались усім присутнім... Василь Масляк дивився на отамана захоплено, Молибога влєсливо йому підтакував; Мотря Хомутиха, розпарившись і розхвилювавшись, напирала на нього важкими грудьми, схвалювала його пропозицію.

— Бісової душі Опанасович!

— Я згоден,— заявив Макар Волосюта, виблискуючи повнокровною широкою твар'ю.— Списки в мене так що вже й готові. А на післязавтра можна призначити й перші збори нашої громади. Спочатку хай батюшка молебень відправлять, а потім скажуть проповідь. Тільки щоб про політику ні слова не говорили, а тільки про бога та про релігійне почуття.

Навроцький вдоволено погладив себе по череву, заспокоїливо мугикнув на відповідь.

— М-да. Навіщо ж говорити про політику?

Софія подякувала всім за добрі поради і відпустила їх. Робота потому закипіла шаленими темпами.

По селу хутко рознеслися чутки, що товариство релігійних громадян влаштує в монастирській церкві молебень за успішне закінчення осінньої сівби і що обидві монастирські церкви віднині переходять до рук релігійної громади, яка існуватиме за радянським законом.

Одночасно почали долучатися й чутки про те, що центр затвердив монастирську артіль, а Чумаку та Ковалеві сам центр висловив догану за те, що вони хотіли розігнати трудящих.

Третього дня всі чекали приїзду Благомислової. Поїзд

приходив у Прилуки о дев'ятій годині ранку, а на одинадцять було призначено молебень. На станцію виїхало дві підводи. Макар Волосюта їхав по Ольгу, друга підвода їхала від сільради. На ній сиділо аж троє: Оникій Семиліт, кандидат партії, він правив кіньми; другий був секретар комсомольського осередку Прокіп Шапка і третя — молода комсомолка Уляна Берест.

Цій дівчині йшов шістнадцятий рік. Вона доспівала, як стрункий і повний колос смаглявого жита. Лець облетів з нього ніжно-золотий пил цвітіння, і колос уже тужавіє й дзвенить налитим зерном, похитуючись на гнучкому стеблі. Засмагли, міцні ноги дівчини, взуті в сякі-такі черевики, лежали на свіжій соломі, визираючи з-під темного платтячка. Прокіп Шапка, гаряче сперечаючись з дівчиною про те, чи міг центр затвердити артіль Благомислової, чи, навпаки, центр не міг зробити такої політичної помилки, — іноді поглядав на Ульчині ноги і ніяк не міг відігнати думки: «Бісова Улька, ноги як виточені і пошкрябані соломою, мабуть, у полі пошкрябала». Думаючи про це, він питав дівчину:

— Хіба ж може таке бути, щоб центр не послухав товариша Коваля та Матвія Дмитровича і, навпаки, послухав Благомислову? Це, конешно, провокація.

Він пирхав і хвилювався. Його широке, костякувате лице хмурилось і червоніло. Він незадоволено відвертався, дивився вбік, ніби цю провокацію, що так його обурювала, висунула сама Уляна, а не Хомутиха, Молибога та монастирська «артіль».

— Де ти їх так пошкрябала, ці ноги? — не витримав він нарешті.

Уляна скинула на нього сині здивовані очі і дзвінко, на цілий степ, засміялася.

— Як ішла з осередку вночі та в дерезу під горою як ускочила, сміха було! Насилу видерлась.

І в цій відповіді гарячий парубійко Прокіп Шапка відчував такий веселий і незайманий спокій, таку незбудженість дівочої сили, що йому ставало холодно й сумно за себе. А їхній підводчик, Оникій Семиліт, поринувши в свої думки і не звертаючи жодної уваги на своїх пасажирів, тихо наспівував цілу дорогу:

Ой, у полі жито
Копитами збито...

— Хай вона тепер походить до ВУЦВКу, може, таки виходить, що заслужила,— вдруге згадав Матвій про Ольгу, коли поїзд уже підходив до Прилук. Коваль на те тільки всміхнувся у свої підсмалені вуса.

— Не турбуйся, вона своє дістане.

На цьому вони взяли свої клуночки, приготувались до виходу. Поїзд, зітхаючи, притишував погін. Назустріч пливли привокзальні дерева і залюднений перон з червоним цегляним вокзалом. Приятелі, не чекаючи, доки поїзд остаточно зупиниться, зіскочили з приступців вагона на перон. І перший, кого вони зустріли, був Макар Волосюта. Він хутко оглядав пасажирів, що виходили з вагонів, розгублено шумаючи між ними ту, по котру він приїхав.

— А, дивись! — гукнув Матвій, — то, здається, Волосюта. Чи не Ольгу часом виглядаєш, Макаре?

Волосюта озирнувся. Побачивши Чумака, скривив губи в посмішку.

— А це вже діло наше.

— Та звісно. Тільки щось не видно її, мабуть, затрималась у центрі. То, може, забереш нас із товаришем Ковалем додому?

— Куди? Хто забере? Та ось же ми! — почули вони позад себе разом кілька голосів. До них пробивалися крізь натовп Оникій, Шапка та Уляна. На їхніх обличчях горіло разом обурення, і задоволення, і запитання: «Ну, як?»

— Чию руку тягне центр? Кажіть зразу! — вигукнув Прокіп, як тільки зміг пробитися до Ковалья. — Кажіть, бо в нас тут провокацій повний Ладош.

— Молебень же сьогодні, — поспішила повідомити Уляна.

— Та чекайте ви! — спинив їх Семиліт. — Ходім до підводи.

— Скажіть тільки, чию руку тягне центр?

— Робітничо-селянську, — весело відповів Коваль.

На цьому вони вже хотіли пройти через вокзал до підводи, але тут підійшов до них чорнявий кремезний чоловік у довгій військовій шинелі з малиновими петлицями.

— Ви, здається, Коваль, а ви — Чумака? — спитав він, посміхаючись. — Ми їхали з вами в одному поїзді. Візьміть же, коли ваша ласка, і мене з собою. Я в цій самій справі до вас.

Зустріч була стільки ж приємна, як і несподівана.

— Як же так? Мали приїхати завтра...

— А приїхав сьогодні. Вирішили не гаятись...

Уля, трохи соромлячись і червоніючи, хлюпнула на нього ясної блакиті з очей.

— Це й добре. А то вже молебень правлять і релігійну громаду заснували.

— Хто? — разом спитали Чумак і Коваль.

— Хто ж? Куркульня чортова! — рубнув Шапка. Він тут же почав викладати справу, але його зупинили. Чорнявий чекіст поклав йому руку на голову, насунув на очі картуз.

— Устигнемо, хлопче. По дорозі розкажеш.

Коли вони підійшли до своєї підводи, Волосюти вже не було. Геть аж у степу побачили вони хмарку куряви, що крутилась над його фургоном. Оникій, показуючи батожилном услід тій хмарці, пояснив товаришам:

— Їхній фельд'єгер подався. Тож він мусить попередити.

Чекіст весело реготався. Він належав до начальницького складу фельд'єгерського корпусу ДПУ, про що, звичайно, Семиліт не міг знати. Наївне порівняння куркульського ватажка з фельд'єгерем не викликало в нього ні бажання з'ясувати всю безодню протилежності цих категорій, ні взагалі будь-яку поправити Семиліта. Він знав селянський звичай жартувати і не сумнівався, що цей колишній партизан уміє по-справжньому любити своїх і ненавидіти ворогів, хоч би про них він і жартував нібито незлобливо. Тож, посміявшись з Оникійового жарту, він попрохав розповісти докладно про все, що діялось у селі після від'їзду Благомислової.

Семиліт, Прокіп і Уляна почали розповідати все, що вони знали, доповнюючи й перебиваючи одне одного. А знали вони, крім чуток, що пішли по селу, ще й те, що Софія скликала раду в ігуменському будинку і що на цій раді був увесь монастирський актив.

— Цікаво, дуже цікаво, — озвався чорнявий чекіст на ці оповідання.

Макар Волосюта тим часом устиг за півгодини до них ускочити в село і повідомити Ряженка про приїзд несподіваного гостя. Вони викликали Молибогу та Масляка, зібралися в Софії, запросили Навроцького і нашвидку рішили: молебня не відкладати, почати його, як призначено, об одинадцятій годині. Що ж до оголошення про релігійну громаду, то його теж треба зробити сьогодні, бо воно ціл-

ком законне, боятись тут нічого. Навпаки, це ще зручніше, що вони оголосять свою громаду саме тоді, коли в селі перебуває саме ДПУ. Так вони й поклали зробити.

Коли Семилітова підвода в'їздила в село, з монастирської дзвіниці саме гули й бевкали всі дзвони.

Народу в церкві було повно. Але майже половину всіх присутніх складали черниці, які тепер не носили своєї черничої одежі, поперекрыювали її на звичайне селянське убрання і взагалі мало чим різнилися від місцевих жінок. Чутка про чекіста шелестіла на губах усіх молільниць і молільників. Усім здавалося, що він, ось як не видно, має з'явитись коло церкви і, щойно вони скінчать молебень, почне з ними розмовляти. Тоді вже вони йому скажуть! Усе скажуть! Чи є такий закон, чи немає, щоб забороняти релігійне почуття і насильно зачиняти храми божі? Все, все, все, як є, скажуть, не побояться, що він чекіст. Найпаче ж треба наполягати на релігійне почуття,— так їх учили Ряженко та Волосюта, а вже ті знають, до біса вчені на цих більшовицьких штучках!

Та дивно! Молебень кінчається, от і зовсім кінчився; отець Олександр почав своє казання, а того чекіста й досі нема! Ніби йому таки й зовсім не цікаво, про що тут у них мовиться. Ще, диви, такий, що й не приїде! Бісової душі чекіст,— уже й Макар почав робити оголошення про релігійну громаду, а його нема! Чи, може, до нього йти? А що ж? Це розумно. Вже ж для чогось він та приїхав.

І саме тоді хтось, довідавшись-таки про мету приїзду представника ДПУ, приніс цю свіжу новину і кинув її в церкву, наче бомбу. Ой, лихо! Урків понавозять. Камуну збудують і танцюватимуть у церкві, на престолі танцюватимуть...

Ця новина просто ошелешила всіх. Ні Ряженко, ні Волосюта, ні Молибога, ні сам Навроцький — ніхто не був до неї підготовлений. Тим-то, коли вони почули її, то спочатку були розгубилися. Потім Волосюта таки зметикував, що діяти. Він покликав Мотрю Хомутиху до криласа, дав їй коротку настанову, і вона тут же звернулась до жінок:

— Православні жінчини, баби й тіточки,— почала вона свою промову.— Чули, що діється? Урків, босяків та злодіїв хочуть посадити на нашу голову! Хочуть у монастирі святому камуну вуркаганську зробити! То що ж це діється на світі божому? Релігійні почуття хочуть бося-

кам віддати на розтерзаніє! У храмі божому злодії танцюватимуть!

Вона на мить зупинилася, витираючи піт з червоного плямуватого обличчя. Ту ж мить знявся неймовірний галас. Жінки закричали так, ніби їх припікали ззаду розпеченим залізом.

— Не припустимо!

— Очі повидираємо!

— Ходім до чекіста!

— Хай бога не зачіпає!

Валом вальнули тіточки з церкви. Гелгочучи й клянучи все на світі, фуріями понеслися до сільради, стовпились коло дверей, заторохтіли у вікна.

— Хай поговорить з релігійною громадою!

— Хай вийде сюди, коли він чекіст!

— Чи, може, бабів ізлякався?

— Виходь же!

— Виходь!

— Ви-хо-одь!!!

У сільраді саме зібрався увесь пленум разом з активом. Поприходили партизани, незаможники, середняцький актив. Прокіп та Уляна миттю зібрали своїх хлопців, а їх було в комсомольському осередку всього вісім чоловік. Збори уважно вислухали повідомлення Коваля та Чумака про ухвалу уряду. Потім слово забрав чорнявий чекіст, товариш Гулкий. Він докладно доповів про трудові комуні ДПУ, розкидані по цілому СРСР, намалював картину їхнього життя, розповів також і про вдачу майбутніх комунарів, яких доведеться тут перевиховувати.

— Це такий народ, товариші, що на ходу підметки рвуть. Але ж і нас ви трохи знаєте. Вже якось-таки чекісти з цим народом упораються, як вам здається? — питав він під кінець своєї промови, весело позираючи на присутніх.

Його мова всім припала до серця. І припала саме тим, що це була весела, товариська мова, пересипана лагідними жартами, за якими почувалася спокійна, врівноважена, хазяйська сила.

Збори, привітавши ухвалу уряду та заходи ДПУ, почали обговорювати питання про виселення монашок та готування приміщень під комуну. Гулкий запропонував скласти комісію під його головуванням. До комісії увійшли: го-

лова сільради Чумак, голова комітету незаможних селян Тарас Потреба, секретар кандидатської групи Коваль, секретар комсомольського осередку Прокіп Шапка, член комсомольського бюро Уляна Берест і ще кілька селян. Після засідання комісія мала оглянути приміщення і запропонувати монашкам очистити територію монастиря.

Матвій тим часом, переглянувши списки релігійної громади, які він знайшов у себе на столі, поставив перед Гулким це питання.

— Як буде з церквами? Чи й їх заберемо, чи як? Тут ось подано списки віруючих. Вони вимагають передати церкви в їхнє розпорядження.

— Скільки їх у списках?

— Та тут багато, сот із п'ять набереться. Волосюта записував сюди і монашок, і куркулів, і навіть мертвих. Так що половину треба скинути.

— А все ж двісті п'ятдесят зостанеться. Питання серйозне. Коли вони хочуть молитися, хай моляться,— ми не можемо їм заборонити. Але я гадаю, що їм досить буде й однієї церкви. Адж ж так? Навіщо їм аж дві церкви — на двісті п'ятдесят чоловік? Що вони в них робитимуть? А нам приміщення...

Не скінчив Гулкий останнього слова, як у вікна заторохтіли жінки, в сільраду вдерся їхній нестримний галас... У сільраді притихли.

— Що таке?

— Здається, баб'ячий бунт,— тихо вимовив Порфир Бульба.

— Хай вийде сюди! — галасували за вікном, попід стінами, під дверима.

— Хай вийде, ми йому все скажемо!

— Хай тільки вийде!

— Хай не ховається!

Гулкий встав з-за столу, підійшов до вікна, оглянув натовп. Жінки помітили його.

— Хай, хай! — гукнув він їм.— Тільки навіщо ж ви знімаєте хай?

Потому всі вийшли на двір. Жінки відразу притихли. Гулкий обвів їх очима, привітався.

— Що скажете, громадянки?

Наче прорвало натовп:

— Урків хочете? Босяків? У храми божі?

— Не дамо!

— Не припустимо!

— Релігійна громада!

Гулкий жартівливо затулив вуха долонями. Натовп ушух, подекуди почувся сміх.

— Ну, от і добре. Умовимось з вами так: поки ви кричите, я чекаю. А коли схочете, щоб я відповів на ваші запитання, тоді знайдіть у собі сили помовчати одну хвилину. Ви, значить, представниці релігійної громади? Добре. У вас сьогодні був молебень?

— А вам яке діло?

— Був молебень, то що?

— Схочемо, то й десять молебнів зробимо!

— Нема такого права — забороняти!

— За свої гроші молимося!

Гулкий чекав з таким спокоєм, ніби він слухав шарудіння хвилі, що підкотилась до берега і за хвилину конче мусить відкотитися. Вона справді відкотилася, затихла. Тоді він продовжував без найменшого незадоволення:

— Хто ж вам сказав — забороняти? Такого закону в Радянській країні нема, щоб забороняти молитися. Я тільки питаю: був у вас молебень? Ви кажете — був. На молебні була вся релігійна громада?

— Вся, вся!

— Ми всі були!

— Всі віруючі!

— Ми всі — православні!

— Ну, от і прекрасно. На молебні була вся релігійна громада. Помістилися ж ви в церкві, чи дехто й на дворі гуляв?

— Чого на дворі?

— Всі молилися.

— Всі були в церкві!

— Це дуже добре. Значить, ваша релігійна громада, навіть разом з монашками, вміщується в одній церкві. Я тільки й хотів з'ясувати це питання. Отже, давайте так і ухвалимо: через те, що релігійна громада Ладоша вся вміщується в одній церкві, залишити їй одну з двох монастирських церков, а другу, разом з іншими приміщеннями монастиря, передати під Трудову комуну ДПУ.

— Розсудливо, — зауважив хтось із членів сільради.

Жінки стояли збиті з пантелику. Власне, їм не залишалося більше нічого говорити. Але як же це так? Виходить, що цей чекіст таки перехитрив їх! Він нібито й не

проти релігійної громади, однак комуна таки буде. І виходить, що він таки поставив на своє. Хвилинку вони стояли розгублені, позираючи одна на одну: потому, за Хомутишиним приводом, знову зірвався галас, наче на ниву налетів шалений вихор, закрутив хустками, змішав їх, зметнув до гори, переплутав руки, і роти, і очі, і все на світі.

— Урків сюди понавозите?

— Камуну вуркаганську!

— Не припустимо!

— Хай монастир буде!

— Не дозволимо цього!

Гулкий ще раз перечекав і сказав, на цей раз трохи суворіше:

— Монастир закрито ухвалою вашого села кілька день тому. Перерішувати це питання ви не маєте права, бо ви не вся громада, а лише невеличка частина її, та й та підбита куркульською агітацією. Виходячи з цього, ми й кладемо відповідну ціну вашому галасу. Що ж до комуни ДПУ, то на це є ухвала радянського уряду, підтримана пленумом вашої сільради. Коли хто з вас має намір виступити проти цього рішення, то ми вислухаємо окремо... Отже, хто хоче заявити свій протест, піднесіть руки.

Запанувала нашорошена тиша. Гулкий, не міняючи зосередженого, трохи суворого виразу обличчя, дивився в середину натовпу, де шепотілася з своїми сусідками Мотря Хомутиха. Вона помітила на собі його важкий погляд. Знітилася, замовкла. Тоді Гулкий кінчив своє слово:

— Охочих немає? Тоді розходьтесь спокійно по домівках і робіть своє хазяйське діло. А хто підбурюватиме вас проти заходів уряду й ДПУ, хто боротиметься проти трудової комуни, того милувати не будемо. Заявляю вам про це серйозно. Панькатись з куркульнею, з петлюрівцями та з білогвардійцями радянський уряд не любить. Для того, щоб мати можливість спокійно будувати свою державу, уряд доручає ДПУ стежити і завжди бачити, що замишляють проти нас наші вороги. Ми стежимо й бачимо. Ви це гарненько собі запам'ятайте і стережіться куркульських провокаторів. Ідіть здорові, нам ще треба попрацювати.

Натовп без слова почав розходитись. Але, одійшовши геть від сільради, жінки знову загомоніли ще з більшим запалом. Вони, як видно, обмірковували чекістові слова. Гулкий якусь хвилину дивився їм услід. Присутні мовчали. Потім він обернувся до них, запитливо подивився їм у

вічі. «Ну, як воно вийшло? Не дуже кострубато?» Актив безмовно схвалив його поведінку. Очі всіх іскрились гордощами, ніби кожний з присутніх відчував себе цим чорнявим чекістом, і в кожного з них билась у серці та спокійна, врівноважена, хазяйська сила, з якою поводився Гулкий.

— Добре вийшло,— за всіх відповів Коваль.

Згодом члени комісії пішли до монастиря. Він стояв на пригорку, посеред села, огорожений муром, за яким відразу починалися урвища. Внизу, у вогкій осінній зелені, темніли стріхи селянських хатинок. За хатинками по один бік монастиря підносилась Гуляй-гора, вкрита молодим лісом; по другий бік блищала з густої осоки та болотяних трав річка Удай, за якою слався низький і рівний степ. Напроти монастиря стояв корпус колишньої єпархіальної школи, де тепер містилась сільська семирічка та невеличка дитяча колонія. Перед самою монастирською брамою горбився невеликий майдан, засмічений і зарослий бур'янами. З-за брами підносився купол цегляної дзвіниці. На монастирському подвір'ї все було так, як і раніше. Церковні куполи лише торік були пофарбовані бронзою, хрести блищали золотом.

Гулкому показали ігуменський будинок. Він увійшов у нього, за ним увійшли й інші члени комісії.

Останньою йшла Уля. Переступаючи знову поріг цього будинку, вона пригадала все до найменших дрібниць, що пережила в цих ігуменських покоях вісім років тому. Гостре й пекуче відчуття своєї сили тепер наповнювало її, підмивало на щось таке, чим би вона могла виявити свою волю над цим ненависним для неї кублом. Вона шкодувала, що не зможе зараз побачити Ольги. Тепер би вона з нею порозмовляла. Але її тішило те, що вона побачить хоч Софію.

Увійшовши до кімнати, де вже були всі члени комісії, Уля побачила свою колишню «порятівницю». Граючи переспілими сливами очей, та солодко лопотіла щось Гулкому. Здається, вона запрошувала його сідати.

— Ну, здрастуйте, м а т у ш к о Софіє,— промовила до неї Уляна.— Бачите, ми знову зустрілися. Частуйте гостей. Може, в погребі ще й вино знайдеться?

Софія повернулася до неї, запобігливо відповіла на привітання.

— Це ти, Улянко? Ой, яка ж ти велика та хороша стала! А як ми ж тебе з Ольгою Володимирівною від го-

лодної смерті врятували, чи ти ж пам'ятаєш своє перебування в монастирі?

— Пам'ятаю, ма т у ш к о Софіє,— тихо відказала Ульяна.— Он у тій кімнаті Благомислова била мене по голові, а в тій комірчині ви, смиреннице, замикали мене на ніч, коли до вас приходив Ряженко. Все пам'ятаю: як ви актив збирали куркульський, як воювали проти нас, нічого не забула. А тепер годі розбалакувати, забирай свої лампади та й котись помаленьку.

Вона аж зблідла, тримаючись, щоб не сказати Софії чогось зайвого, хоч їй дуже хотілося зробити тій найбільшу прикрість. Очі їй потемніли, з синіх і теплих вони стали сірувато-жовті, холодні, засвітилися колючими іскорцями перламутру.

— Такі-то діла, ма т у ш к о. Не сподівалась ти, що настане тому край, а він настав.

— Та чого там довго говорити! — не стерпів Прокіп.— Хай звільняє приміщення.

Гулкий зупинив гарячого секретаря комсомолу. Коротко й спокійно він пояснив заступниці Благомислової, що приміщення треба звільнити не пізніше як за два дні. Потому вони вийшли, щоб оглянути келії.

Софія метнулася за ними. Їй здавалося, що справу ще можна якось поправити. Адже монашки не мають куди вибиратися. Адже вони тут живуть давно.

— Куди ж я їх подіну, скажіть ви мені в такому разі! — зарепетувала вона досить нахабно в спину Гулкому.— На вулицю повикидати? Дайте інше приміщення, коли вам це потрібне!

Коло ганку і на подвір'ї вже зібрався увесь розтривожений монастирський мурашник. Довідавшись, у чому справа, монашки досить рішуче почали були галасувати. Вони, мовляв, нікуди не виберуться, вони тут працювали й працюватимуть.

— Он Благомислова поїхала до центра!

— Ось Благомислова приїде!

— Там нашу артіль затвердили!

— Не маєте права викидати!

— Не підємо!

Гулкий спинився на ганку. Повів рукою, щоб заспокоїти галас.

— Ви надаремне галасуєте. Коли б навіть і повернулась Благомислова, то це вашої справи не міняє. Вам все

одно треба звідси вибиратися. До того ж Благомислова, очевидно, в це село більше не повернеться,— їй нічого тут робити. Отже, справа ясна: вибирайтесь, не гаючись. Тимчасово, не більше як на місяць, ми можемо залишити один будиночок, ну, хоч би он той, маленький, для тих, котрі не встигнуть раніше вибратись, старі жінки тощо. Решта будинків мусить бути звільнена завтра, позавтрьому. За три дні тут почнеться ремонт. А тепер покажіть комісії свої кімнати.

Вони підійшли до першого корпусу, піднялись вузькими дерев'яними сходами на другий поверх. Перед ними був довгий і темний коридор. По обидва боки його темніли двері келій. Монашки відчинили їх. Звідти густо вальнував на комісію кислий і згнічений віками дух монастирської добродійності, хазяйновитості й спасіння.

— Ух, як тут важко дихати,— сказав хтось із членів комісії.

— Нічого,— всміхнувся Гулкий,— провітримо.

Другого дня почалося виселення монашок. Вони наймали селянські підводи, навантажували їх хатнім майном і вирушали з Ладоса — хто на Прилуки, хто до навколишніх сіл. Ладоські селяни, позираючи на це видовище з-за своїх тинів, посміювались у бороди. Семиліт, зустрівши на вулиці Тихвана Голосника, запитав його, показуючи на підводи:

— Бачив?

— Цілий час дивлюся. Приємно. Рушили, святі та божі.

— Ёге. Може, котра ще й заміж вийде.

Хомутиха тим часом узяла на себе zorganizувати притулок для найактивніших церковниць у себе ж таки в селі. Вона вговорила Молибогу взяти двох до себе, одну накинула Маслякові, двох пригріла у власній хаті, з десяток розподілила між сусідочками та родичами. Крім того, з двадцять їх, найстаріших, залишились у тому будиночку, який покинув для них Гулкий. Тут оселилась і стара Оврамія.

Софія ж не хотіла баритися жодного дня. Не дочекавшись Ольги, вона зрозуміла, що затримуватись їй тут немає рації, бо з цього всього можуть вийти дуже погані жарти. Тож вона того самого вечора, тільки-но комісія пішла з подвір'я, заходилася складати пожитки — свої й Ольжині — на одну купу і вмошувати їх в Ольжині чемодани, що довго чекали в чуланах, доки настане їхній час. За кілька годин вона оголила всі кімнати, залишивши в них

саме шмаття газет і книжок, які вона рвала, щоб загортати речі. В ігуменських покоях запахло пустою. У спочивальні над великою іконою богородиці теліпався ланцюжок, з якого Софія зірвала коштовну лампадку. На підлогах замість килимів валялось сміття, кінці вірвовок, вийняті з столів шухлядки, старі коробочки з-під вазеліну, порожні баночки з-під крему для лиця й інший бруд. Від усього віяло руїною, ніби тут розпались зморшки всіх попередніх ігумень і впали мертвими клаптями під ноги останній з їхніх заступниць.

Кінчивши з цією справою, Софія стомлено обвела очима кімнати, сіла на чемодан і так само, як Ольга на кордоні, вимовила одне слово:

— Сволочі.

Ранком Федот Ряженко одвіз її на станцію, і того ж вечора вона виїхала до Полтави. Так кінчилась історія ладошського дівочого монастиря, що тривала близько трьохсот років. Кінчилась, як і тисячі подібних історійок, яких ми тепер майже не пам'ятаємо.

За три дні потому Чумак зустрів начальника майбутньої комуни. Він їхав разом з своїми помічниками. За ними тяглась довга валка, що везла з Прилук діжки з цементом, вапно, мило, відра, щітки, фарби, варену олію, цвяхи, лопати і брандспойти.

Вранці валка вїхала в село, гуркочучи своїм знаряддям і збуджуючи від сну ладошських дядьків та цікавих тіточок. Продираючи заспані очі, вони вибігали на вулицю й здивовано запитували одне одного:

— Чи ба! Що воно за знак?

— Чи не камуну часом тарабанять?

Матвій ішов поруч передньої підводи, розмовляючи з літньою, чисто виголеною людиною, що була одягнена, як і товариш Гулкий, у форму співробітника ДПУ. Голова Ладошської сільради мав такий вигляд, ніби він після довгої розлуки повертався, нарешті, в рідне село, і повертався переможцем. Він позирав на своїх сусідів і товаришів, посміхався їм і голосно, щоб вони чули, що він говорить і за них, звертався до свого співбесідника.

— Пожалуйте, товаришу начальник! Ось воно, це розбите гніздо.

Валка з розгону вїхала на монастирське подвір'я.

Частина друга

І. ЗЛІТ ПРАВОПОРУШНИКІВ

1

Днів за два до тих подій, що сталися 27 жовтня 1928 року, Саша Павленко, прозваний за голубий галстук і повний фасон Інтелігентом, разом із своїм корешом Льонькою Жолудем пробили невелику дірку у вітрині ювелірного магазину в Старому пасажі і прийняли звідти трое золотих «боків» та одну срібну «партабашницю». Більше нічого не можна було взяти, бо дірка була надто помірна, а операція тривала кілька секунд. Загнавши це барахло старому каїнові, хлопці пообідали в садку біля редакції «Вістей», органу ВУЦВКу.

Пообідавши, Інтелігент, що любив жарту і вмів сказати дотепне слово, весело подивився на свого друга-силака і процитував з «Евгенія Онегина»:

Еще бокалов жажда просит
Залить горячий жир котлет...

— Це вірно,— відповів Жолудь, і вони випили ще одну пляшку із срібного відерця з кригою, як князі.

Потому Саша відчув, як у його ліричне серце тихо ввійшло бажання «згуляти в стіри». З нього був майстер цієї справи, і ради неї він, власне, й жив на білому світі. Бо що таке життя, коли людина не знає стірки, не вміє в стос або в бору роздягти супротивника до самих шарпеток? То — не життя, і то — не є людина. Так міркував Саша Інтелі-

гент, перший картяр з-поміж усіх стопорщиків і ширмачів, майданщиків і скокарів, тихушників і мойщиків.

Втративши батька й матір і потрапивши на одчайдушні протязі вулиці, Саша пробував був зачепитись за дитячі будинки, але нічого з того не вийшло. Цього буйного хлопця з делікатним обличчям, що дуже легко червоніло з гніву й непокори, гнали з усіх будинків, або — вірніше — він сам тікав звідти, не мігши знести будь-якого регламенту й нудьги. Принади великого міста та бажання пізнати його таємниці постійно вабили Сашу. Він покинув Севастополь і переїхав до Харкова. З того часу багато води збігло у сине море, багато трапилось із ним пригод і в Москві, і в Харкові, і в Ростові. Кінець кінцем вулиця й карти стали його стихією, а Ляоня Жолудь, досвідчений злодій і хуліган, став вірним корешом.

— А тепер на ті хрусти, що залишилися у наших гаманцях, ми можемо добре згуляти в стіри,— сказав Інтелігент. І вони поклали не зволікати цієї справи.

За благбазом був їм добре знайомий «боржом». Там вони й знайшли собі чудових компаньйонів.

Це був, насамперед, херсонський ширмач Мухомор, що кілька днів тому приїхав із Пензи, децо бачив на світі і взагалі знає всю Росію. Про цього Мухомора йшли непогані чутки поміж бражкою. Говорили, що він уже не менше як дев'ять років гуляє на волі, кілька разів сидів «на кічі», а в районах «грав на піаніно» незчисленну кількість разів. Кузя Лопух переказував Інтелігентові, що в Джанкої Мухомор минулого року мав долю у мокрому ділі і що вони там погоріли.

Кузя Лопух малював цю справу так: «Хлопці вирішили взяти хавиру одного джанкойського вірменина, що мав свій ресторан. Вони засіли в кущах біля парадухи і стали чекати. Мухомор, Борька, Шурик Ніс, Ляонька Фімоза і кілька джанкойських. Вірменин прийшов пізньої ночі і постукав у двері. Йому відчинила дружина. Тоді хлопці вихопилися з кущів і, розмахуючи ножами та пушкою, увійшли до помешкання разом з вірменином і з його дружиною. В помешканні була ще й дочка. Вони всіх трьох пов'язали, забрали деякі золоті речі, медальйони, сережки, портсигар та інші дріб'яки і всю денну виручку, яку вірменин мав необережність принести з собою. По цьому вони втекли. Але в місті піднявся неможливий шумер. Всі мільтони шукають нальотчиків. Хлопці ж тим часом захопили

двох «домашніх» дівчаток і пішки вдарились на Україну. Джанкою уже був позаду. Між ними і місцем події лежало вже принаймні кілометрів з чотири. Тут їм трапилась ще маленька пригода. Вони зустріли трьох комсомольців, що поверталися до міста. Хлопці були під сильним градусом і напали на комсомольців, думаючи, що в них є гроші. Двох роздягли і зв'язали, а третій сприснув. Шурик Ніс хотів стрільнути на нього з нагана, але Мухомор справедливо сказав, що постріл можуть почути, і погнався за комсомольцем з фінкою. Комсомолец був прудкий. Мухомор не пошкодував фіняка і кинув ним парубкові в спину. Та ніж тільки злегка пробив шкіру. Комсомолец утік. Хлопці негайно змінили напрям. Але раптом з Джанкою вилетіла машина. Вони впали на ріллю. Машина проскочила і за якийсь час повернулася назад, до Джанкою. Тоді вони встали і пішли на Армянськ. Місто невеличке, робити їм тут нічого та й спинятись все одно не можна. Пішли далі — на Перекоп. А там, якраз після Жовтневих свят, брали призовників. Заходять хлопці в хату до мирного селянина, наймають підводу. «Ми такі-то й такі-то, комсомольці, їдемо на Каховку, найміть нам підводу». А дядюшка той мав якраз везти свого сина, теж у Каховку,— звідти парубок мусив їхати на призов до Херсона. «Ну, коли таке діло, сідайте, хлопці, милості просимо». І загуляли. Повеселились здорово, а потім ще й проводжали їх, як героїв, дві тачанки з гармошками за селом гриміли. А од'їхавши геть у степ, хлопці засперечалися з селянином, взялися за ножі, скинули жлоба і його парубка з воза, пов'язали їх, а самі на підводі й гайда. Приїхали фертом у Каховку, підводу кинули, а самі найняли шаланду і попливли Дніпром до Херсона. На воді буханули, а потім за дівчат у них вийшла мура. Шурик Ніс вихопив наган, хотів цокнути Мухомора й Льоньку Фімозу, корешка свого. Ну, хлопці видерли в нього машину, причадили коло села Львова і тут розділилися. Мухомор з Льонькою сіли на пароплав, а Ніс і Борька попливли з дівчатами на шаланді.

Діло посувається далі, приїздить Мухомор із Льонькою до Херсона, а в Херсоні Мухомор свій чоловік і звали його Рукатий. Зараз же поміж своїх чутки пішли — Рукатий приїхав. Зажили вони добре, справа на зекс. Та недовго пожили, незабаром погоріли на одному, ну простотакі пустяшному ділі і потрапили до колектора. А Борька пішов до каррозшуку й дунув на них і на Шурика. Про

всі джанкойські справи розповів. За це йому потім на станції Тихорецькій качали правила, так що він до вечора й помер. А хлопців наших забрали, значить, з Херсона до миколаївського бупру, звідти перевезли до Запоріжжя, а з Запоріжжя відправили на Джанкою. Дівчат же тих — приїхали з Джанкою пахан і паханша — забрали, тільки вони були вже спорчені. Борька після того змився, а Шурик поїхав з Мухомором та Льонькою етапом. Вагон був з ґратами, вилянути ніяк не можна. Приїхали до Джанкою, хотіли на ура пройти як малолітні, а лікар, гадюка, встановив їм по шістнадцять років, і вони пішли під суд.

Тут і починається комедія з цього Мухомора. Була якраз неділя. Суд зробили показовий — для комсомольців. Оборонця дали безплатно. Стаття їм гласила — до п'яти років. Народу зібралось повно, діло було в кіні. Шурик сильно заплакав, а Мухомор і Льонька на фасоні... Народ прийшов подивитися на нальотчиків, думали, що тут страшна банда, а тут хлопці молоді і свої в дошку.

Суддя тоді й питає Мухомора: «Скажіть, де ви раніш працювали?» А Мухомор йому, судді, значить, відповідає: «Матросом був». — «Скільки років ви були матросом?» — «Вісім років». У залі стало весело. «А скільки ж вам зараз років?» — «Шістнадцять». «То ви з восьми років були матросом?» — питається суддя. «Ні, — каже Мухомор, — я спочатку був за кухаря». В залі почали сильно сміятися, так що суддя й кинув: «Ну, скажіть, у такому разі, як ви ограбували вірменина і роздягли комсомольців?» «Дуже просто, — відповідає Мухомор, — зробили їм пропозицію роздягтись, ну, вони й роздяглись». — «Що значить, зробили пропозицію? От зробіть мені пропозицію. Хіба я роздягнуся?» Публіка затихла і дуже уважно стала чекати. А Мухомор осміхнувся — у нього є золота коронка на зубі, в Херсоні йому вибили, а він зробив золоту для фасону, — чуб поправив та й каже: «Добре, товаришу суддя. Скажіть, хай вийде публіка, тоді ми вам зробимо пропозицію, і ви роздягнетесь». Регіт піднявся такий, що суддя буркнув Мухомору: «Сідайте». Він і сів. Суд потім вісім годин радився. Дали їм після цього, як малолітнім, по одному року та ще по два місяці скинули. Мухомор потім сидів у Сімферополі в кримському ізоляторі, а шість місяців — у севастопольському ісправдомі.

— Так що хлопець — дай боже, — сказав Інтелігент. — Тут гав ловити нам ніяк не можна. — Льоня Жолудь ціл-

ком погодився з міркуваннями свого друга. З цим вони й привітали Мухомора, увійшовши до приміщення:

— Наше вам, Маркушо Мухомор. Як погода?

Той зустрів їх по-приятельському, показав на нари, сказав коротко:

— В порядку. Лапайте місце.

Хлопці обдивилися. Тут вони побачили і Горобця, і Кандьора, і Нафтулу, і Яшу Мурзу, і Мар'ю Іванівну, і багатьох інших, з ким зіткнув їх химерний випадок, що надовго потім зв'язав їхню долю одним вузлом і для багатьох із них мав вирішальне значення в цілому їхньому житті.

Після короткої передмови Саша Інтелігент дістав карти. Гра почалася й тривала до вечора, і цілу ніч, і другого ранку, доки комендант не вигнав усіх мешканців на вулицю, щоб за день провітрити й позамітати приміщення. Вони вийшли, і повітря сп'янило їх. Та вони ні на що не звертали уваги. Пристрасті були на високому ступені, щастя протягом доби скакало, як малахольне, з однієї сторони на другу... Кілька разів уже був роздягнений не лише Мухомор, а й сам Інтелігент. Але ніхто не хотів припинити цю зарізяцьку, смертельну, нещадну гру. Тож вони мусили негайно знайти собі зручне й затишне місце.

Спочатку вони пішли в глухий кінець на берег Лопані і сіли там між собачих недогризків та іншого неприємного утилю. Обстановка їх мало турбувала, але тут почали до них підходити рвана дітлашня, всякі воздушники, сьвки, що тільки заважали.

— Ходімо до парку,— запропонував тоді Мухомор. На це пристала вся компанія.

У міському парку було свіжо й порожньо. Листя бралось вже першим золотом. Трава блищала нерадісною осінньою росою. Вони сіли неподалець від головної алеї, щоб мати змогу на всякий випадок «цинкувати».

— Ліверуй, Мар'є Іванівно,— звелів Мухомор, і «стірка» закипіла з новою силою.

Мар'я Іванівна — це був на диво неповороткий і ледачий хлопець. Здоровило з білим, як сметана, чубом, з широким безбровим обличчям і з важким задом, цей ледацюга мав протодияконський бас і ніжну душу. Він любив собак, кошенят і всяку живу тварину, крім людей, яких він ненавидів. Їхні смаки й пристрасті, гонитва за химерним і зрадливым щастям, заздрощі і підлота одних, нікчемних і

нищих істот, як і невтомна, велика праця інших, — до всього він ставився з однаковим презирством і всі питання в житті розв'язував заученою і темною, як безодня, лайкою. Суспільство він поділяв на штимпа, жлоба і бідного урку, про якого любив слухати есенінські пісні й підтягати глухим, невірним басом. Одне слово, його світогляд був наївний і обмежений. Мухомор надібав його в одній армавірській малині, куди він утік після безсоромної образи, що йому заподіяли хулігани в Курську за картярський проґраш. У цій малині Мар'я Іванівна хотів залити горілкою свою ганьбу і сховатися від допитливих очей. Познайомившись із ним, досвідчений і жиливий херсонський ширмач узяв його за «ліверовщика», і ось уже кілька місяців вони не розлучаються.

Мар'я Іванівна цього разу не брав участі в грі, лише робив іноді свої зауваження. Решту вільного часу він нудився, поглядаючи на порожні алеї парку. Десь уже геть за полудень, коли на змучені безсонням обличчя картярів лягли зеленкуваті плями і проступив липкий, холодний піт, на Саші залишилися тільки шкари та балетки козлової шкіри. Решта перейшла до Мухомора. Але Жолудь мав дещо на собі, та й сам Інтелігент нізащо не хотів здаватися. Він не міг припустити, щоб його обіграли, як сявку.

— Може, годі? — спитав Мухомор, коли почало вже хилитись на вечір. У парку почали з'являтися люди, що після трудового дня мали намір подихати вільним повітрям і, може, помріяти на самоті чи в приємній парі під шелестіння листя. Грати ставало неможливо. Хлопцям з голоду корчило шлунки, в очах літали зелені й жовті метелики, а Мухомор мав того вечора ще й одне невелике «діло». Але Саша на таке запитання раптом спалахнув і, підштовхнувши силака Льоньку, зневажливо кинув на Мухоморову адресу:

— Цей фраер, здається, хоче сприснути, не давши нам одігратись.

— Що? — запитав Мухомор, темніючи на обличчі.— Ти маєш щастя, що я у вас в гостях. Ходім до боржому, там я тебе достіраю.

— Ходім! Ми тобі покажемо, як треба грати.

Вирішили взяти по дорозі чого-небудь на зуб і пляшок зо дві для горла. До міста йшли вулицею Лібкнехта, мовчазні й похмурі. Саша випросив у Мухомора свою власну

бобку, тільки дійти до нічліжки. Настрій у нього був поганий. Він пішов з Льонькою трохи вперед. Мухомор теж мовчав. Ішли з Горобцем та з Мар'єю Іванівною, поглядаючи скоса на міліціонерів, яких усі вони однаково щиро ненавиділи.

Все йшло гаразд. І раптом на розі Раднаркомівської, де вони затримались на мить послухати чинюсь майстерну гру на роялі, що линула з вікон музичної школи,— вони почули зовсім близько настирливу і в'їдливу сирену. Блискучий автомобіль з білим нікельовим радіатором їхав просто на них. Шофер давав тривожні гудки і гальмував машину. Хлопці відскочили в останню мить. Автомобіль теж на хвилину затримався. З його широкого кузова, прошитого чорною шкірою, на хлопців подивилася широкоплеча і, як видно, сильна людина з чистим і спокійним, трохи продовгуватим обличчям, підкресленим невеликою чорною борідкою. На малинових петлицях м'якого сивого плаща вирізьблювались темнішою фарбою чотири ромби. Хлопці відразу помітили їх, як і колір петлиць, і відразу ж таки зметикували, що їм треба дряпати і то якнайскорше. Але їх зачепив шофер.

— Чого поставали, гав ловите! В міліцію вас одпровадити?

— Чого в міліцію? — миролюбним басом запитав Мар'я Іванівна і на всякий випадок подався трохи назад.

Тим часом людина з чорною борідкою, примруживши уважні карі очі й лагідно посміхаючись, дивилася на них, ніби чекаючи, що буде далі. Хлопцям, безперечно, треба було дряпати. Чого ж тут іще чекати, коли й так ясно, з ким вони мають справу? Але, як це не дивно, вони не могли зрушити з місця і, мов ті зелені малишки, спіймані на гарячому, дивилися на свого ворога. Диваки!

— Ну, чого ж ви стоїте? — спитав він їх з ледь помітним посміхом.

Тут якраз вихопився Горобець. Лайнувшись найдобрішою короткою лайкою, він злісно кинув:

— А ти проїзди! Гепеушники прокляті!

Хлопці відчули, що Горобець їх по-дурному зашухерив. Він повернувся і непомітно зник у ближчому подвір'ї, а вони стоять і ніяково посміхаються.

— Це хто з вас такий злий? — спитав з автомобіля їхній незвичайний співбесідник.— Ну, чого ж ви мовчите? Герої...

Мухомор тоді озлостився, в ньому закипіла давня лють. Він скривив губи, чорна густа чолка ще нижче насулулась йому на очі. Нехтуючи будь-яку обережність і на-вмисне вигадуючи, він відповів:

— А хоч би й я? Та що? Неправда? Гепеушники і єсть. Поганяй! Це й допитує...

Мухомор устиг тільки помітити, як спокійне лице людини знову якось особливо всміхнулося, і з автомобіля долетіли слова:

— Ну, добре. Може, зустрінемося, тоді поговоримо.

— Шухер! — скрикнув Інтелігент.— Шестая! — Хлопці оглянулись. Знизу підходив міліціонер, зацікавлений розмовою такої пари, як Мухомор та його брудний кореш, з високою людиною в автомобілі. Вони дременули чимдуж у те саме подвір'я, куди зник Горобець. Це подвір'я добре знав Інтелігент. Йому доводилось бувати в ньому, коли тут містився дитячий будинок. Він чекав на хлопців коло воріт, нервуючись, щоб Мухомор не згорів, не кінчивши з ним гри.

Ускочивши в подвір'я, вони через паркан перелізли в садок Ділового клубу і за кілька хвилин були вже на Клочківській вулиці.

— Неприємна зустріч, — вимовив Жолудь.

Горобець стояв насурмлений, свистів своїм гострим носом і обурено спльовував на тротуар.

— Їздять тут, пройти не можна...

— А ти, сука, як зачіпаєш, то відповідай, а не плітувати. Тріпайся за нього, — незадоволено сказав Мухомор.— Бачу я, що звідси треба мотать. Настрій у мене поганий від цієї розмови.

Інтелігент захвилювався.

— Стривай! Як це так мотать? А коли ж ми дограємо? Ні, браток, ходім у боржомку. Льонько! Тир ковбасу і дві посуди.

Жолудь мотнувся до крамнички, а хлопці пішли базаром до нічліжки.

2

Це був цегляний двоповерховий будинок, рівно й делікатно обляпаний вапном. Зовні він мав непоганий вигляд, а середина — це були його мешканці. Своїм пропа-

щим виглядом і поведінкою,— смердючим канцур'ям оджежі й словами, що випльовували їхні роти,— вони затьмарювали густе мереживо нар і недавно побілені стіни, і світло одинокої лампки, що висіла під самою стелею. Вони ворушились і тихо лаялись, грали в карти або сперечалися, голосно хропли або нишком підкрадалися, щоб «обмити» свого сонного сусіда. Але на всьому цьому розкладі і тліні лежало тавро зовнішнього порядку і якоїсь особливої незрозумілої і недосяжної дисципліни. Точно фіксовані правила, кого можна «мити», а кого ні, хто чужий, а хто свій, яке паскудство можна вчинити своєму, а яку підлоту можна зробити адміністрації будинку,— ці правила, будши піднесені в принцип, постійно виявляли свої наслідки... Це справляло на свіжу людину враження мирного співжиття веселих і не дуже лихих волоцюг, картярів і дармоїдів, п'яних босяків і стомлених вуркаганів і всякого іншого непотребу, який тільки всемогутня рука Радвлади може перетерти й перемолоти, може вигоїти його струпи і дати спроможним іще до життя істотам якийсь порятунок.

Увійшовши до будинку, хлопці побачили в одному кутку Яшку Мурзу. Він, тихо матюкаючись, настирливо доводив щось літній розпареній жінці в короткій задрипаній кофті та в драному гарусовому платку. Жінка відповідала йому глухим, пропитим голосом, кляла його мерзенними словами, показувала лахміття своєї спустошеної пазухи.

— Розтринькала на таких дешевок і су...нів, як ти. На, що зосталось, на, на!

Помітивши хлопців, вони обоє затихли і накрилися якоюсь рядниною. Мухомор підійшов до них, повернувши Мурзу ногою.

— Яшо! Гляди, червивим станеш! Собача жестянка.

— Одійди! — муркнув той з-під ряднини.

— От барахольщик рябий, совісті не має,— сказав якийсь білявий хлопчина з другого кутка і, діставши з картуза маленьку губну гармонійку, загравав польку.

— А це хто грає? — спитав Мухомор.

— Я граю.

Мухомор підійшов ближче, придивився. Хлопець був худий, виснажений, але тримався незалежно. Брудна куделя золотавого волосся стирчала на його голові задьористо, а великі мінливі очі дивилися в Мухоморову душу тужливо, але без ляку.

— Ти ж хто такий будеш? — знову спитав Мухомор.

— Свій. Альошкою звать.

— Та це ж Альошка Гармоніст,— сказав Горобець.—
Матросів корінь.

— Матросів? Чув і знаю його. Так ти Матросів корінь? Підходящий хлопець. А я Мухомор.

— Теж знаю,— відповів Альоша. Виявилось, що й Саша і Жолудь добре знають Альошу й Матроса. Мухомор згадав свою колишню зустріч з ним на вокзалі.

— Чи не той ти Альошка-художник, за якого Матрос мені говорив?

— Той самий.

— Ага, так ти он який. А Сеньку Патлатого знаєш?

— Сеньку? Ні, не знаю. Уркан?

— Теж художник. В одеському боржомі картинки нам малював. Здорово, сука, виводив. Потім комендант його образив, так він його дрином по голові стукнув і втік. Не знаю, де він тепер. Сам з Малої Виски, пахан його там на цукроварні за механіка служив... Не чув такого?

— Ні, не чув,— з жалем відповів Альоша.

— А де ж тепер Матрос? Він, здається, хотів покинути волю і тебе нібито кудись мав запроторити.

— Матрос у кічі сидить,— нетерпляче вставив Інтелігент.— Давай кінчать ці розмови, нарешті. Почнем стірку.

— Почекай. Так Матрос згорів, виходить? Давно?

Альоша мимохіть зітхнув і зараз же спробував засміятися нещирим і нікчемним сміхом. Видно, вуличне героїство давалося йому нелегко.

— Згорів, підла душа. Ми як приїхали до Харкова, то Харитона того не знайшли. Та! На них надійся. Всі вони однакові. А потім гроші ми проїли, робить нічого. Познайомилися з тутешніми хлопцями. Ну, й почали лазить. Матрос каже: полазимо трохи та й кинемо. Може, знайдемо Харитона або кого іншого. Ну, лазили, лазили, то на хапок, то так. А потім піймались — на піаніно пішли грати в міліцію. Один привод, два, три. Потім Матрос без мене прийняв скрипку і згорів. Так його посадили на кічу, а я носю передачі. І на гармонії граю. Він у вікно виглядає. Все ж таки веселіше...— Альоша замовк. Почав навмисне голосно кашляти. Всім стало якось невесело. Тут уже Інтелігент не витримав:

— Годі, кажу! Матрос має скоро вийти на волю.

— Сьогодні мав вийти,— відповів Альоша.— Оце жду, та щось немає...

Хлопці сіли в темніший закапелок і повечеряли. Пили з жерстяного кухлика. Альоша теж випив, розвеселився, почав розповідати, як вони «лазили» на благбазі, які їм траплялись випадки. Інтелігент страждав, тасував карти, нарешті стомлено заплащив очі. А Мухомор слухав Альошині оповідання.

— Раз Ванюшка-мойщик підходить і каже: «Альошка, друх, на бану фраєр дохне. У нього в скулі — кожа з самими черв'яками, падлец буду. Треба розписати скулу й помити фраєра».

Мухомор дивився на Альошу допитливо, трохи недовіливо. «Баланду запускає, чи каже правду?»

— Ти, значить, усю науку вже пройшов? Зекс хлопець.

Альоша хорохорився, казав, що йому плювають на все, але в очах його ширився жах. Щоб підбадьорити себе, він ще голосніше розповідав чужі пригоди, сміявся, нарешті заявив, що вони пойдуть у Крим. А що їм таке? — Ось Матрос вийде на волю, і поїдемо. Отам житуха...

— Ну, добре, — обірвав його Мухомор. — Тасуй, Марусю, будемо шпилить.

Інтелігент раптом ожив, розплющив очі, присунувся ближче, вдарив картами по нарах.

— Отак би й давно!

— До десятої години, — заявив Мухомор. — А там у мене діло є.

На тому погодилися і почали грати. Грали закорженно, безжально, грали доти, поки на Інтелігентові zostалися самі труси. Цього разу йому рішуче не щастило. Він ладен був задушити Мухомора і всю його бражку. Але що зробиш? Програв — віддай, а то гірше буде.

Мухомор підвівся, згорнув барахло, звелів Мар'ї Іванівні забрати його з собою.

— По дорозі підкинемо каїнові.

Тоді Жолудь скинув із себе зайву сорочку, тут же відкупив у Мухомора штани і дав своєму запальному корешу можливість відновити фасон. Саша мовчки одягся і попросив у Льоні запасний галстук. Мухомор узяв гроші, хотів вийти з Мар'єю Іванівною на вулицю.

Але йому не довелося вийти, як не довелося Альоші побачити Матроса. За вікнами й за дверима усіх їх чатувала велика неприємність. Не встиг Інтелігент зав'язати запасний галстук, а Мухомор підійти до дверей, як вони

відчинилися, і в приміщення увійшло кілька міліціонерів з «пушками» в руках.

— Шухер! — устиг тільки вигукнути Мар'я Іванівна за старою звичкою цинковщика. — Линяй, хто може!

Та «вилиняти» вже ніхто не встиг.

— Руки вгору, — спокійно звелів старший. Хлопці підняли руки. Стояли проти міліціонерів злі й розпатлані, блимаючи скоса один на одного і проклинаючи свою необережність.

— Ех, і житуха, будь ти проклята! — зітхнув Мурза, коли йому довелося вилізти з-під ряднини. — Виспатись не дадуть...

— Ваше прізвище?

— Граф Мурзуловський.

— Без баловства. Ваше?

— Якименко, — назвав себе Інтелігент.

— Покришка, — сказав Мухомор.

— Тарасюк, — бовкнув Мар'я Іванівна.

— Клик, — тихо мовив Альоша.

Міліціонери уважно обдивилися нари і всі кутки, побудили мешканців і взяли з-поміж них лише молодих хлопців, вуличників, безпритульних. Хлопці називали вигадані прізвища, які тільки могли спливти їм на язик. Міліціонер звелів поодиночі проходити в двері. Першим вийшов Інтелігент. За ним — Жолудь. Потім — Мухомор, Мар'я Іванівна, Альоша, Мурза, Нафтула, Горобець, Кукла, Яшка Громовик, Малишка, Гробов і інші, всіх вісімнадцять чоловік. На вулиці їх оточили ще кілька міліціонерів. Конвой був на красоту.

— Чухнуть ніяк не можна, — муркнув Мухомор і вилаявся набік. — Чуло моє серце, що згоримо.

— Що ви кажете? — спитав міліціонер.

— Говорю, ніч підходяща, повітря хороше.

— Да, погода удачна. Ну, що ж, рушимо, хлопці?

— А куди?

— Там побачите.

Ішли глухими, безлюдними вулицями. Вийшли на Червоноармійську. Праворуч позначилася башта харківського бупру, тьмяно заблищали вікна сірих, низьких корпусів.

— На кічу, — подумав Мухомор. Але за кілька хвилин конвой повернув на вулицю Маркса. Хлопці побачили, що їх ведуть до вокзалу.

— В чім річ? Що ви нас морочите? — скрикнув Жолудь, підштовхуючи Сашку, щоб той тікав, поки не пізно.

— А що таке? — всміхнувся конвоїр.

— Та таке, що ви нам крутите голову. Кічу ми проминули, участок теж і топаємо на бан. Куди нас повезуть?

— Куди повезуть — побачите, а розмовляти з конвоєм не можна.

Так вони дійшли до вокзалу, обійшли багажні камери і віддалік перону знайшли спеціальний вагон, куди їм і запропонували сісти.

— Ну, засипались в дриз, — зітхнув Мухомор.

Ніхто не знав, куди їх повезуть, і кожний вигадував найхимерніші маршрути.

Передавши хлопців вагонній варті, конвой повернувся до міста. Старший конвоїр доповів начальникові, що операція кінчилася гаразд. Начальник уважно розпитав його про всі подробиці, зняв трубку автомата і почав набирати на вертушці число, проти якого в телефонній книжці стояло ім'я високої людини з чотирма ромбами.

Рівно об одинадцятій годині вечора коло широкого під'їзду на Раднаркомівській вулиці спинився автомобіль, що завдав такої тривоги Мухоморові та його товаришам. Висока людина вийшла з автомобіля і зникла за освітленими дверима.

Співбесідник наших героїв увійшов до кімнати свого секретаря, де на нього вже чекали учасники сьогоднішнього важливого засідання Ради.

— Прошу до кабінету, — промовив він їм, — я повернусь за кілька хвилин. — Потім він кинув на круглу вішалку свій плащ та картуз і пройшов через коридор до кабінету голови Колегії.

Повернувшись звіти за чверть години, він відкрив засідання Головної ради Трудової комуни, яка другого дня мала почати своє існування.

3

Замкнувши на всякий випадок двері вагона, вартові ще раз оглянули своїх бентежних пасажирів.

— Ну, як, хлопці?

— Нічого.

— Того і вам бажаємо.

Вони збилися в одну купу на кількох верхніх полицях і почували себе непогано. Єдине, що їх тривожило, це те, що вони не знали, куди їх везуть. Льоня Жолудь спробував був довідатись у вартового. Підійшов до нього в розвалочку, руки в кишенях, і так, між іншим, запитав:

— А чи не можна, дядю, взнати, до котрої станції ми доїдемо? То їсть, як ця станція називається?

Але вартовий рішуче не хотів відкрити йому таємниці.

— Так цікавіше їхати,— пожартував він.

— Як так, то й так,— спокійно відповів Жолудь.— Тільки шкода, що з нами нема Інтелігента.

— Якого Інтелігента?

— Сашки, мого корня, якого ви не вберегли. Він сприснув перед відходом поїзда.

— Як сприснув?!

— А так, дуже просто. Був і нема.

Вартові перевірили пасажирів. Їх було вісімнадцять, а стало сімнадцять. Виявилось, що Саша справді-таки «сприснув», а коли і як, того не тільки вартові, а й сам Жолудь сказати не міг. Він знав лише, що Саша напевне взяв би і його з собою, якби можна було. Та, очевидно, він не мав цієї можливості. Єдиний, хто бачив, як це зробив Інтелігент, був Альоша, який теж хотів дременути за ним, та йому не пощастило.

Не пощастило й Маркові. Він лежав горілиць на другій полиці і, думаючи про щось далеке й неясне, наспівував без всякого захоплення:

У городськом саду музика іграїть,
а міне на серці чіжело.
Моя мілая гуляїть із другими,
а я плювають хотел же на ейю.

Чорнявий рябуватий татарчук Яшка Нафтула звисив до нього голову, послухав трохи і співчутливо обізвався:

— Чого психуєш, Мухоморе? Не варто. Починай веселішої.

Але Марко, ніби не чув тих слів, продовжував так само байдуже, далекий від змісту пісні:

Не гаварі, что ти била моею,
не гаварі, что я любіл тібя.

У міне есть маруха маладая,
она полнее і красівеє тібя.

Пісня наганяла на хлопців тугу. Вона нагадувала їм про волю, яку вони щойно втратили. А поїзд мчав їх у невідомі краї, де — їм здавалося — вони цю волю побачать нескоро. Вулиця зробила з них мрійників і романтиків, вона ж довела багатьох із них до стану вразливих неврастеніків, у яких хвилиний настрої може однаково легко ставати веселим і раптом перетворюватись на розпач. Вони слухали Марка, і кожний з них малював собі картини музики і міського саду, далеких морів і близького бупру. Тепер вони були певні, що везуть їх саме туди.

— Ех, якби я був не заговорився з вами та пішов раніше,— обізвався десь із темного кутка Альоша.— Тепер Матрос не знає, що я засипався.

Йому ніхто не відповів. Тільки Мар'я Іванівна вилаявся тяжким басом. Згодом Нафтула порушив мовчанку:

— Мухоморе! Чуєш, Мухоморе? Куди нас везуть, як ти думаєш?

— Куди везуть? Далеко. Звідси не видно. Я вже там був. Раз чухнув звідти, чухну і вдруге.

— Думаєш, на Севастополь?

— Ні.

— А куди ж?

— На Арзамас.

— Розкажи.

Хлопці позводилились на лікті, ще тісніше збилися в купу, щоб не пропустити й слова з Маркового оповідання.

— Значить, це було ще до Севастополя? З Фімозою?

— Ні, після. Тут багато було діла. Коли ми в Сімферополі шість місяців одсиділи за вірменина джанкойського, то нас потім одправили до Севастополя, в ісправдом. Тут Льонька Фімоза на вокзалі сплітував попід вагонами,— і досі не знаю, де він, а я відсидів. Ну, звільнився акурат другого серпня тисяча дев'ятсот двадцять сьомого року. Пішов до міста, не знаю, що робити. Зайшов у магазуху, поживив у одного кожу — було тридцять свистів. Поїхав на трамваї, обдивляюсь місто і все як слід. Потім на море пішов.. Дивлюсь, Васька Жлоб назустріч! Ну, пішли з ним спати на Історичний бульвар. Другого дня знайомить він мене з хлопцями, і зажили ми. Удень лазимо по ширмах, а вночі — по його професії, він добрий скокар. Потім пішли

по откритках, удосвіта, коли квартиранти вікна одкривають для воздуха. Одного разу ранок був підходящий. Природа спить, погода тиха. Залазимо, значить, удвох із Ваською в одну откриточку, а в кімнаті піп спав, товстий — страшно глянути. І ще двоє — голі, не розбереш хто. Познімали ми з вішалки шовкові бобки, костюми, все як слід, повдягали на себе, а інше барахло зв'язуємо докупи. Дивлюсь, у одного під головою шкари підходящі. «Не пропадять же їм», — кажу до Васьки. Він теж такої думки. Почав я підіймати подушку з головою, а Васька тягне штани. А гаманець із штанів — бух на підлогу, замком ударився, відчинився, а з нього срібло та мідь так і розкотилась по всій кімнаті. Тут усі схопилися та до дверей. Я за гаманець і в вікно. Тільки став на підвіконня, а Васька з розгону головою мене в зад. Вилетів я. Васька за мною. Гаманець я випустив, як упав. Гроші розсипались. Васька згрібає їх з пилякою та в картуз. І ходу! Матрос на вищій побачив, почав турчати. Ми — ходу. Шнирі з-під магазинів почали перегукуватись. А ми — ходу! Вскочили в портняжний ряд, роздяглись, одержу в каміння і жерстю понакривали. А самі — до купальні. Приходимо — нема нікого. Тільки сторож прибирає. Дивимось — каса. Висячкою замкнена. Зламали ми ту висячку, забрали з каси дріб'яки. Виходимо, а сторож за нами. Ми — тікати. А тут приют ведуть купатись. Ми роздяглись і разом з тими хлопцями — в воду. І ваших нет. Увечері забрали одержу, повезли на южну сторону до каїна. Продали за сімдесят. Скоро почались розмови, що в Севастополі буде сильна ізоляція. Ми вирішили їхати на Україну. Приїздимо до Мелітополя, полягали в садку. Чекаємо дачного поїзда, щоб зняти пару уголків *. Коли це вночі комсомольці нас будять, — ходім, кажуть, у міліцію. Привели, а там питають, скільки нам років. Васька сказав — двадцять один, а я — шістнадцять. Його відпустили, а мене залишили. Посадили в камеру, нагодували. На четвертий день посадили в поїзд, — двадцять п'ять чоловік нас тоді було. Відправили на Харків. По дорозі прибавилось багато вагонів, так що став цілий ешелон, вісімсот чоловік нашої бражки нахали скрізь і везуть. Куди везуть, ніхто не знає, от як і зараз. Привозять до Харкова, з Харкова — на Москву, а з Москви — на Арзамас.

* Чемоданів.

— Ну, а в Арзамасі?

— А там шістдесят кілометрів пішки. Куди? В кому-ну. Ну, думаю, блин.

— Невже в комуну? Пропаще діло.

— Ну, йдемо пішки до комуни. Півдороги пройшли, заводять нас спать до сільбуду, а половину хлопців — на горище, в сарай. Мені сподобалось. Підходяще. Налізло нас туди стільки, що горище тріснуло і проломилось. Почали ми сипатись, униз, а знизу — тікати. А конвої стоять на дверях, не пускають насильно. Таки переночували. Ранком я взяв шматок скла з розбитої пляшки, розрізав ногу. Кажу, не могу йти. А вони посадили на підводу, а в кому-ну таки доставили. Зараз у баню митися, мура всяка, і взагалі — не сподобалось. Пашка Леонов був там за інструктора, сам він колишній скокар, потім зсучився, в інструктори пішов. А мене він знає ще по волі. Став говорити, що і як. От, каже, я був скокар, а тепер інструктор, і питає мене: хочеш іти в дозор? Щоб я, значить, стежив за своїми, щоб у стірки не гуляли тощо. Я пішов. Думаю, добре, я тобі надозорю. Та з Ванюшкою з Катеринослава вночі підговорили ще трьох, щоб вони тікали, а коли дадуть знать, ми кинемось за ними вроді в погонь і — прощай комуна Арзамас.

— Молодці! — не витримав хтось із хлопців. Інші слухали, затаївши віддих. Пригоди голодних мандрівок розквітали в їхній уяві, вабили їх, мов щось фантастично прекрасне. Марко продовжував:

— Настала ніч. І от ми з Ванюшкою та Мар'єю Іванівною сплітували. Ішли чотири доби лісом. Тих трьох десь загубили. Шамать нема чого, а в лісі — печериці. Почали пекти їх на вогні, а вони, як слизняки, не можна їсти, сорт поганий. Насилу дійшли до станції Торбеево. Ванюшка заліз у вагон, ліг на полицю, як справжній пасажир, а ми з Марусею полізли на дах. На роз'їзді нас і здрючили. «Хто такі?» Я кажу начальнику станції: «Комсомольці, нас обікрадено». Переночували, а ранком доїхали товарняком до вузлової станції Рузаевка. Дивимось — і ті троє, що ми за ними в погонь бігли, теж тут. Зустріч. Що і як? Усе в порядку. На завтра буде ярмарок. Переночували. Взяли на ярмарку шістдесят свистонів на хапок і пішли на вокзал. От підходить до нас залізничний стрілок і відправляє в Ардом. Пересиділи добу, поки кінчився ярмарок. А тоді питає нас: «Вам куди, хлопці?»

«На Пензу, — кажу. — До тьоті в губтрамоті». Хлопці теж кажуть: «І нам на Пензу». — «От і добре. Саме товарний іде на Пензу». І поїхали. У Пензі розбилися — хто куди. Ми з Мар'єю Іванівною дістали на ярмарку трохи грошей, купили в касі на вокзалі витерки на поїзд, у спальному вагоні, все як слід. Приїхали в Харків чесно, а тут така неприємність. Знову на Арзамас.

Марко замовк. Вимучені безсонням і хвилюваннями, хлопці хутко поснули. Марко теж заснув, але спалося йому тривожно. Його душили важкі сни, він бачив за собою погоню, тікав через ліси і гори, летів униз, скрикував і знову засинав. Раптом його спіймали. Хтось схопив його за груди, трясє ним, щось гукає. Марко схопився, розплющив очі. Це був Альоша, він будив його.

— Чого тобі, художник?

— Полтава! Розумієш? Полтава! Дивись — написано.

Хлопці уже всі посхоплювались, дивились у вікна. Поїзд стояв на Полтаві. Марко аж тепер зрозумів, у чому річ.

— Невже Полтава? Значить, живем! Раз Полтава, значить, не в Арзамас везуть. Живем, хлопці!

Настрій у всіх відразу підвищився. Вони заспівали веселої, вдарили чечотки.

— Ех, житуха!

— Як тільки приїдемо, зразу побачимо, що і як, і віршимо, як тікати.

— Найкраще так, — сказав Мухомор, — як тільки відчинять двері, зразу кидайтесь на ура. Нахрапом можна буде пробитись. Тільки не зівати, зараз у двері, першого збити з ніг, хто стоятиме коло вагона, і через нього — віра!

Марків план схвалили. Потім ще довго розроблювали деталі. Нарешті, всі знову поснули з однією думкою — про втечу. З цією думкою вони й підїздили другого дня до станції Прилуки.

4

Іван Миколайович Лузгін, начальник Трудкомуни ДПУ, вдесьте увійшов до зали, щоб оглянути ще раз пригородовлений для зустрічі стіл. Все було в бездоганному порядку. На білих скатертинах виблискували тарілки, стоя-

ли стіжки нарізаного хліба, дзвеніли чистотою гладенькі склянки. Коло стола поралась Уляна Берест. Вона розчервонілась, маленькі срібні росинки виступили над її м'якими темними бровами, очі пильно оглядали стіл. Вона заклопотано перевіряла начиння, ходила довідатись про сніданок і знову поверталася до столу, несучи за собою гарчі пахощі кухні.

— Здається, добре,— всміхнувся їй Лузгін і зіжмуририв до неї око, тепло, по-батьківському. Уля спалахнула ще дужче, очі її засяяли гордощами.

— Все в порядку, товаришу начальник,— відповів старший інструктор Челканов.

Це була невисока на зріст, худорлява й жилага людина років двадцяти семи. В минулому славнозвісний уркач, широко популярний у жиганському світі, Челканов пробув уже певний термін в одній із трудових комун і тепер готувався до культурно-виховної діяльності в щойно заснованій комуні. Тут же були і його товариші, молодші інструктори: Касандров, товстенький і добродушний, кривий на одну ногу, вихованець Люберецької комуні; Грозний, що мав допомагати начальникові по господарській частині, і Курило, прозваний «шпалою» за свою незвичайну височінь.

— Все в порядку,— погодився і начальник.— Поїзд підходить, ходімте зустрічати.

Всі вийшли.

На пероні стояли Коваль, Матвій Чумак, Шапка, Христя Соколенко і кілька співробітників місцевого відділу ДПУ. Тут же приладнував свій апарат фотограф, що збирався увічнити першу зустріч комунарів. Уля стала біля Чумака, мовчки, з якоюсь неясною тривогою дивилася в даль полотна, де вже гуркотів і пихкав білими хмарками поїзд.

— Челканов, ми увійдемо з вами в вагон і привітаємось з ними,— попередив Лузгін.— Потім усі йдемо в залу.

За кілька хвилин поїзд підійшов до перону. Вагон, у якому їхали майбутні комунари, зупинився проти зустрічаючих. Вони мимохіть подались наперед, до вікон. Вікна вагона були геть затулені обличчями хлопців. З цікавості вони просто повлипали в скло, поприплюскували носи й губи,— від цього здавалися смішними й химерними. Потім вони раптом одірвались од вікон і шугнули до дверей. Коли вартовий відчинив їх, вони натиснули йому в спину

і зіпхнули його з тамбура на перон. За ним кинувся Марко. Відштовхнувши Лузгіна, що заносив уже ногу на приступці вагона, Марко хотів шугнути крізь натовп, але раптом перед ним стала дівчина, чудачка з синіми очима. Червоніючи, вона сказала:

— А ми зустрічаємо вас.

Марко зупинився на одну мить, і ця коротка мить зруйнувала хлопцям увесь їхній план. Побачивши Мухомора в оточенні, вони теж завагалися і, не знаючи, що робити, товпились у тамбурі.

Лузгін узяв Марка під руку, по-приятельському сказав йому:

— Ходім на хвилинку до вагона.

Марко ще раз повернув голову до дівчини, зиркнув на неї спідлоба і презирливо процидив крізь зуби:

— Ех, ти, чудачка синьоока. Стала мені на дорозі.

Потім повернувся до хлопців, махнув безнадійно рукою:

— Заходьте в вагон на агітацію.

На пероні розлігся дружний регіт. Перше враження було веселе. Вони почали заходити в вагон. Тривога в них майже зникла, залишилось саме здивування.

— Що воно за чудаки зібралися?

Лузгін і Челканов увійшли разом з ними, привіталися.

— Ну, здорові, хлопці!

— Здоров, здоров, дядю,—муркнув хтось із-за спини.

— Що це значить? — спитав Марко.— Куди нас везуть? У бупр?

— Ні, хлопці, ніякого бупру. Зараз ви на волі. Варти більше немає. Підемо снідати, а потім поїдемо в комуну...

— Що? В комуну?

— Сам іди в комуну!

— ...будемо жити по-людському. Я — начальник комуну Лузгін. А це — товариш Челканов, мій помічник. Колись і він був у такому стані, як ви... А тепер працюватиме з нами в комуні. Ну, як ви на це дивитесь?

Хлопці мовчали. Вони позирали на Марка, що він скаже. А Марко ніби й не чув начальникових слів. Він дивився у вікно. На пероні стояла синьоока чудачка, на яку в нього кипіло серце,— вона зіпсувала йому всі плани. Тоді заговорив Челканов. Ця невеличка, сухорлява людина говорила з ними просто і владно.

— Без шухеру. Я сам вам совітую. Мені ж однаково.

Ну, тільки я сам був такий і скажу, що нічого в цьому доброго немає.

— Ботай, ботай, сьогодні твій празник,— обізвався Нафтула, закипаючи гнівом. Але треба було щось робити. Мухомор одійшов од вікна і, звертаючись до начальника, запропонував:

— Веди снідять, начальник. Побачимо, що там за сніданок. Пішли, хлопці.

Вони почали виходити з вагона. Надворі був холодний вітер. Він розкидав їм чуби й лахміття їхньої одежі. Фотограф навів на них апарат. Хлопці запротестували. Вони одверталися, затуляли обличчя руками, щоб не потрапити на картку.

— Для чого печатаєш?

— Закрий гроб! — похмуро кидали вони фотографові, ображаючи його найкращі наміри.

Слідом за Лузгіним та Челкановим вони пройшли до зали, оточені теплою увагою представників села і на всякий випадок — уважними поглядами Курила, Грозного та Касандро́ва.

В залі було затишно, чисто й тепло. Хлопці спинилися коло дверей, глибоко вражені тим, що вони тут побачили. На довгому білосніжному столі в продовгуватих блюдах, між горами свіжого запашного хліба, стояла гаряча картопля, і з неї йшла пара. На столі була друбкувата сіль — до картоплі. І сало. І ще там якісь штуки, перед якими не могла встояти ніяка, навіть найміцніша, людина.

Хвилину стояла урочиста мовчанка. Потім Лузгін звернувся до всіх присутніх:

— Прошу, товариші, до столу! Сідайте, де кому зручніше, і почувайте себе, як дома.

Але хлопці почували себе, як у полоні. Ніхто з них не рухався з місця.

— Що? Може, шамовка не подобається? — спитав Челканов. Дехто з хлопців не витримав. Насурмлені брови розправились, губи розтяглись у посмішку.

— Не, шамовка підходяща.

— Так чого ж скес наводите? Рубайте.

Вони почали підходити до столу, вибираючи найдальші місця. Нарешті сіли, але нікого, крім Челканова, між себе не пустили. Вийшло так, що Лузгін, Коваль, Матвій, Уляна, Шапка і всі інші опинились на одному кінці стола, а вони — на другому. Сніданок почався. Хлопці для фасону

спробували колупати картоплю виделками,— вони дивились, як це робив Челканов,— але потім дехто з них кинув ці дурниці і почав брати її руками. Справа хутко пішла на лад, картопля й сало зникали в їхніх ротах з неймовірною швидкістю.

Тим часом Лузгін знайомив їх з присутніми.

— Це наш голова сільради,— показав він на Матвія.— Йому та ось товаришеві Ковалю, товаришеві Соколенковій і іншим селянам довелось довго воювати, поки вони розбили монастир, де тепер наша комуна. Залишилась ще одна церква, піп та десятків зо три монашок, але й їх ми скоро подолаємо. Почнемо жити в комуні, майстерні відкріємо, станемо з вами такими людьми, що всі про нас знатимуть.

Хлопці слухали його з такою самою увагою, як шум вентилятора, що крутився над ними у вікні. Вони думали своє: «А як же далі?» Іноді вони поглядали на Мухомора. Він сидів похмурий, чуб його низько звисився на лоб, очі якимось особливо блищали. Він майже нічого не їв. Зрідка він позирав на той кінець стола, де сиділо начальство. Здавалося, він уважно слухає Лузгіна. І це була правда. З незрозумілою цікавістю Марко чекав, поки начальник назве й решту присутніх, наприклад, ту синьооку, до якої в нього не зникало, а ще більше загорювалось якийсь вороже почуття. Йому хотілось образити її чим-небудь, виявити своє презирство до неї, зневагу, одне слово, показати, що він плює на неї. Дивись, яка розумна, на дорозі стає, жлобиха чортова.

— А це — представники комсомольської організації,— ніби відповідаючи на Маркове бажання, сказав Лузгін.— Товариш Шапка, секретар комсомольського осередку, а це — Уляна Берест, член комсомольського бюро. Вони мусять подружити вас з нашим сільським комсомолом.

«Ось хто вона така»,— подумав Марко і моргнув товаришам.— Хи, чуєте? Шапка.— Він зневажав цього Шапку, як і ту його жлобиху. Обое однакові.

Після Лузгіна хлопців привітав Матвій.

— Вітаємо вас, хлопці, і вашу комуна. Ми раді таким сусідам. Пора вам уже осістись у житті та взятись до чогось. Отож разом будемо працювати, тільки ж ви, будь ласка, вже, товариші, не підкачайте. Шануйте трудящих селян, то й вони вас шануватимуть.

Потім говорив Коваль, далі взяв слово й Шапка, говорив про завдання комсомолу в боротьбі за комуну. «Ми їх, гадів-куркулів, розтрошимо з вами»,— казав він. Нарешті закінчив бесіду представник місцевого відділу ДПУ. Марко очікував іще на якесь слово, але більше промовців не було. Тоді він муркнув до хлопців:

— Ще добре, що хоч та не почала тріпаться.

— А все-таки що робити? — тихо спитав його Жолудь.

— Та поїдемо,— неохоче відповів Марко.— Треба ж подивитись, що воно там за комунa. Щоб знати.

Жолудь передав хлопцям.

— Ідемо. Чухнуть можна буде й звідти.

Після сніданку настрої у всіх значно покращав. Хлопці попрохали закурити і, зневажливо пускаючи дим через ніс, виходили до під'їзду вокзалу, де на них чекали підводи, повні свіжого зеленого сіна. Транспорт їм сподобався.

— Сідай, братва,— скомандував Мухомор. Він перший виліз на підводу, ліг на ній горілиць, заклав руки під голову, як фон-барон, і далі вже цілу дорогу не звертав ні на кого уваги. А на кого він звертатиме? Скажіть, будь ласка! Йому ні до кого нема діла.

Підводи весело торохтіли степом. Хлопці зскакували з возів, рвали на межах дикі квіти, перекидались, дуріли. А що їм таке? Не повтікають? Ого! Вони знову сідали на підводи, співали:

Ой не стой, не стой
на гаре крутой.
Не подмаргівай,
негодяй такой.

І взагалі вони не виявили в дорозі ніяких намірів тікати, ніби в них ніколи не було про це й думки. Хай начальство за ними не зирить. Вони самі знають, що роблять. Їдуть у комуну, значить, усі їдуть. Так подорож до комуну відбулась без особливих пригод. Лише одного не долічилися, приїхавши в село. Десь зник Альоша.

— Шкода,— похитав головою Лузгін.— А, може, він повернеться?

Підводи спинилися коло високих воріт. Тут уже товпилось багато селян. Вони з мовчазною цікавістю оглядали прибулих. У натовпі мелькала сіренька борідка Молибоги, десь витикалися поросячі очі Масляка. Тут же мотулялася Хомутиха, гірко зігхаючи та переморгуючись із

сусідками. Хлопці повставали, обвели очима паркан, ворота. На них ще темнів старий хрест, а вгорі півколом було написано: «Трудова комуна Державного Політичного Управління УРСР».

— Ось вони, які урки,— зітхнула якась тіточка з натовпу.— Ой, буде ж з ними горя та й буде!

Люди загомоніли. Мухомор обернувся до них, кинув гостро й презирливо:

— Мовчи, жлобихо. Ми вам покажемо урків.

Натовп злякано затих. Чумак почав заспокоювати людей. Говорив їм ніяково:

— Нічого, це з дороги. Привикнуть. А ви не зачіпайте. Народ же, бачите, який гарячий.

Хлопці, не звертаючи на них уваги, пішли в двір. За ними повалив і народ. Перше, що впало в вічі, коли вони увійшли на подвір'я, була церква. Релігійна громада обгородила її навколо височеним парканом, густо зашитим дошками. Церква визирала з цієї огорожі як фортеця. Хлопці зразу кинулись до паркана.

— Що воно за данцігський коридор? — спитав Жолудь, що любив цікавитись політикою. Хлопцям сподобалась ця назва.

— Го! Данцігський калідор.

— А що там усередині?

— Чуеш? Співають.

— Ну?

— Свободи не мати! У церкві не співають.

— Пішли молитись, братва!

— Попа за коси!

— Двигай!

Перед ними прошмигнуло кілька темних постатей монашок. Вони викликали у хлопців особливий ентузіазм.

— Дивися!

— Тю! Попихи в балахонах!

— Га-га! Держи!

— Тю-тю!

Монашки злякано зникали в церкві, де саме йшла служба. Лузгін підійшов до хлопців, почав умовляти їх.

— Не варто, хлопці. Хай собі моляться, а ви не йдіть туди. Вам же цікавіше оглянути свої помешкання, де ви житимете. Ходім спочатку в баню, а потім і в помешкання.

До них підійшли інструктори. Челканов доповів, що

лазня готова, можна йти митися. Хлопці запротестували, мало не з кулаками кинулись на Челканова. Цього насильства над собою вони вже не могли припустити.

— Це чисто так, як в Арзамасі,— ображено вигукнув Горобець.— Баня і всяка тобі мура.

— Не підемо!

— Сам іди мийся!

— Так ви ж брудні! Подивись на себе.

— Сам подивись на себе.

— Я був у бані, чого мені дивитись? А он у тебе шия, мов казан.

Кілька хвилин тривали дебати з цього приводу. Нарешті, Горобець перший і здався.

— Ну, ходім, чорт з тобою. Нам не жалко.

Лазня містилася в невеличкому будинку на господарському дворі. Хлопців повели туди Челканов і Курило. Курило взагалі поки що мало втручався в розмови.

— А ти, шпала, теж був свій? — питали його по дорозі.

— Був, тільки я не шпала, а Курило. А за шпалу я можу й пачок навішати.

Та хлопців не злякала ця загроза. Кличка «Шпала» міцно приросла з того часу до Курила. Зате він без всяких церемоній запхав їх у лазню і двері підпер знадвору. Хай миються.

В лазні вони поскидали з себе своє лахміття, порозвішували його на гачках,—відразу кімната потемніла, ніби її чимсь заляпали. Пішли митися. Гаряча вода й мило агітували самі за себе. Хлюпнувши на себе раз, вроді для сміху, кожний потім входив у смак і довго відтирав із себе леп, що в'їдався в шкіру цілими роками. Це, зрештою, була приємна розвага. Вони хлюпали один на одного, реготалися й пускали жарти, від яких могли б почервоніти стіни, коли б вони були живі.

Нарешті, вони почали виходити в роздягальню. Дивна історія! Кімната знову світла. Ніякого лахміття, яке вони годину тому тут залишили, немає. Замість нього лежала чиста, свіжа білизна й білі рушники. Хлопці миттю розхпали її, подягалися. Потім почали підходити по верхню одежу. Її видавала через віконце в стіні молода кастелянша. Це викликало у хлопців новий напад веселощів і нестримних жартів.

— Во бабуля!

- Оце так навар!
- З таким наваром можна жити!

Кастелянша огризалася до них, посміхаючись.

- Одягайтесь, песиголовці.
- Го-го-го! Ви дивіться тільки, в що нас хочуть одягти.
- Я нізащо цього не надіну.
- Ми ще не лягаві!
- К чорту цю робу!
- Давай назад наше!
- Куди подівала барахло?

Знявся справжній гармидер. Осназівське вбрання, картузи з червоними околицями, військові шинелі, все, що було з такою любов'ю і з такими труднощами зібрано колективом чекістів, все це летіло на підлогу, у віконце, у вічі кастелянші. В цю хвилину увійшов Челканов.

— В чім річ?— зазвучав його владний, сухуватий голос.— Для чого робу топчете? Ви її шили, барахольщики? Одягайтесь!

— Я не буду! Я не лягавий!— закричав Горобець. Але він хутко замовк. Челканов так на нього подивився і сказав йому таке слово, що Горобець ахнув.

Всі затихли.

Мар'я Іванівна прогув миролюбним басом:

— Так би й казав. А то тріпаються.

Марко підійшов до вікна, моргнув кастелянші:

— Дай, зазнобо, чого-небудь підходящого. По росту.

Кастелянша спинила на ньому свої веселі карі очі. Цей чорнявий юнак виглядав непогано. Від нього віяло силою і якимсь невловимим смутком, захованим у куточках його різко окреслених губ. Він був молодший від неї, а, певне, бачив у своїм житті таке, що їй і не снилося.

Задивившись на нього, вона подавала йому френч замість штанів, чоботи замість шинелі.

— Давай усе разом, тут виберу, що мені треба,— всміхнувся їй Мухомор.

За кілька хвилин хлопці одяглись і, намагаючись не дивитися один на одного, вийшли на двір в осназівській одежі. Помираючи з сорому за себе, вони поспішали пройти подвір'ям до корпусу, в якому були приготовлені їм кімнати. Їхні обличчя, які годину тому мали сірувато-зелений колір, тепер пашіли так само, як червоні околиці їхніх кашкетів.

Лузгін розмовляв із селянами, намагаючись розвіяти перше тяжке враження від комунарів. У цей час вони якраз з'явилися на подвір'ї. Зміна була така разюча, що сам Лузгін, і Матвій, і Коваль, і інші просто не повірили своїм очам. Правда, на декому з хлопців одежа теліпалася, і вони виглядали в ній смішними. Довгі, давно не стрижені чуби звисали їм на лоб і на потилицю мокрими сосульками. На них не можна було дивитися без веселого сміху.

Але дехто пригнав собі одежу до плеча і виглядав у ній справжнім молодим військовим. Так був одягнений Мухомор. Він став ширший у плечах, виріс, ішов рівно, трохи зневажливо, ніби хотів підкреслити свою байдужість до всіх, хто на нього дивився. Та чи й дивився ж там хто? Може, не всі й дивилися. А коли й не всі, може, яка розумниця й одвернула свої дурацькі очі, то йому до того теж немає ніякого діла. Плювать він на неї хотів, не таких бачив.

Але найбільшу гордість ніс у своєму серці Челканов. Його авторитет одним міцним виразом ствердився серед комунарів так, як цвях, до половини забитий у дуб. Худорлявий інструктор ішов на чолі комунарів, заховуючи багатозначну мовчанку. Проходячи повз начальника, він лаконічно повідомив:

— Комунари помилися. Без шухеру. Тепер вони можуть вступити в приміщення комуни.

Потім він увійшов з ними в корпус і провів їх до їхньої спальні. Це була велика світла кімната, в якій двома рівними рядами стояло вісімнадцять ліжок, вимощених добрими солом'яними матрацами і засланих простиралами та ковдрами. На кожному ліжку, крім того, висів білий рушник. У спальні ще злегка пахло свіжою фарбою. Підлога й лутки широких вікон блищали бездоганною чистотою. Між ліжками стояли невеличкі столики. Кілька портретів на стінах доповнювали обстановку спальні.

— Ну, як? Підходяще? — спитав Челканов. Гордощі світилися на його обличчі, випромінювались з його невеличких, гострих очей, бриніли в сухорлявих м'язах всієї його постави. Так! Колишній урка і славнозвісний жиган був гордий тим, що приготувала комуна для його товаришів.

Хлопці мовчали. Ця блискуча чистота, ці ліжка з білими простиралами і взагалі вся ця «мура» почина-

ла переповнювати чашу їхнього терпіння. Але випадок з Горобцем все-таки змушував їх поважати Челканова. Тим-то вони нічого йому не відповіли. Вони мовчки вислухали його інструкторські настави. До речі, вони були короткі.

— Вибирайте собі місця, і щоб було по совісті. Я не хочу показувати перед вами свій принцип. Горобець мене розстроїв своїми несвідомими словами, і я йому сказав вираз. Але я думаю, що це буде погане виховання, коли я часто буду показувати такий принцип. Не давати ж вам у вухо або в глаз. Тепер ви — комунари, повинні й так розуміти. От вам спальня, і щоб було по совісті. Ми тепер знову поїдемо з начальником на станцію — зустрічати мелітопольську партію, в якій приїздить чоловік сто нашого брата. Ми будемо ночувати з ними на вокзалі, бо поїзд приходить пізно. А завтра рано ми приїдемо, помиемо їх у бані й покажемо їм вашу спальню, і як ви її доглядаєте... А ви зустрінете їх як старі комунари. Потім ми зробимо культурні розваги. Я сам танцюватиму чечотку. Я не буду перед вами тріпатися. Виберіть собі старшого, і щоб спальня завтра ранком була така сама, яку ви сьогодні одержуєте від трудящих мас і від Головної ради комуні. І з цим я з вами, братва, прощаюсь до завтрашнього.

Челканов вийшов.

Надворі починало вечоріти. Люди давно порозходились, лише кілька чоловік з активу, що мали їхати своєю чергою зустрічати нову партію, гомоніли на подвір'ї з Лузгіним. Челканов підійшов до них, доповів начальникові:

— Все в порядку. Розмістив. Комунари готуються спати.

— А що вони кажуть з приводу приміщення?

— Мовчать. Що вони можуть сказати?

— Це погано, що мовчать. Ви гадаєте — нічого не трапиться під час нашої відсутності?

— Не повинно. Я їм сказав — по совісті. Вони знають.

— Ну, побачимо. Так чи так, а їхати треба.

За півгодини підводи були готові. На цей раз їх було вдесятеро більше, ніж першого разу. Віддавши Грозному останні розпорядження по господарству, Лузгін поглянув на годинник.

— Пора, товариші.

Валка знову рушила на станцію.

Залишившись самі, хлопці ще раз уважно оглянули спальню, обмацали ковдру й матраци.

- Грубо, сказав Яшка Нафтула.
- Барахло стоюще,— промовив Жолудь.
- Плювать я хотів,— кинув Мухомор.

Потім вони зазирали в шухлядки столиків. Вони були порожні. Розважитись не було чим. Хлопці посідали на ліжка і дивились один на одного, не знаючи, що їм почати. Тоді Кукла, маленький і худий карманник, що дивився на всіх спідлоба й не любив багато розмовляти, підійшов до печі, поторсав дверцята, відчинив їх.

- Що ти хочеш робити, Кукло?
- Та... надвір.

Він підгнув трохи коліна, націлівся в дірку і довів, що за такими дурницями надвір йому виходити не треба. Потім узяв з ліжка подушку і заткнув нею піч.

- Щоб пара не виходила,— пояснив він товаришам.

Хлопці почали з такої штуки реготатися. Хтось схопив другу подушку і пожбурих нею через усю спальню.

- Дайош!
- Берьош!

Назустріч полетіла ще одна подушка.

- Лови!

З інших кінців кімнати зметнувся під стелю разом десяток подушок.

- Хапай!
- Куди б'єш, пацан!
- А ти чого стойку держиш?
- Дай йому форсу!
- Га?

І всі почали кидати, рвати, бити ногами, топтати подушки, з яких вилітала солома. Наперед вихопився Кукла.

- Рви, братва! Однаково завтра сплітуємо.
- Скидай барахло!
- Ми не лягаві!
- Рви його!

За кілька хвилин усі поскидали з себе верхню одягу і залишились у самій білизні. Так зручніше було скакати через ліжка, через табуретки.

- Дайош!
- Чортів Нафтула, як він здорово стрибає!

Ліжка хутко розїхались по всій спальні, білизна з них розметалася, змішалась до купи. Кінчивши з подушками, хлопці взялися за ковдри, простирадла, матраци. Вони рвали їх з реготом, з захватом, з насолодою. Хапали один матрац утрюх, учотирюх, і за хвилину від нього залишалось саме капцур'я. Солом'яні тельбухи вивалювались на підлогу, пошматований мішок летів кому-небудь на голову, той, залутавшись у ньому, падав, тоді на нього сідали верхи й били по заду рушниками, скрученими, як бичі.

— Го-го!

— Бий по блату!

— Житуха!

— Рви ковдри, хлопці! На чіртей вони нам?

— Рви. Хай знають.

Хто? Що хай знає? Кому на зло вони рвали? Химерне питання. Вони брьохались по коліна в соломі і реготалися до істерики. Поперекидали ліжка догори ногами і понадівали на них картузи з червоними околицями. Потім напхали соломи в шинель, зробили опудало, наділи на нього шапку і поставили коло дверей — на варті.

— Це — начальник комуни.

— Хай стереже нас.

Простирадла вони рвали на рівні вузьенькі стрічки і робили з них аксельбанти. Через якийсь час не залишилось нічого, крім стін, що бодай приблизно могли б нагадувати, що недавно тут була спальня.

Це була тепер купа гною, покинутого на місці погрому. Хлопці потомилися. Вони стали посеред хаосу й безладдя, захекані, розпатлані, в подраній білизні, з роз'юшеними носами, але щасливі, задоволені. Діло було зроблене, і діло неабияке. Вони таки показали себе. Хай не думають, що коли їх запахнули в лазню, то вже й усе:

— А той... Шапка. Ха-ха-ха! — зареготався Мухомор. — От би хай прийшов та подивився! Або та... жлобиха. «Зустрічати вас прийшли». Подумаєш!

— Чого ти не дав їй по зубах? — спитав Кукла.

— Та пішла вона... Це їй по зубах давати.

— А я б дав. Хочеш, завтра за тебе дам?

— Шуток нема. Я сам рукатий.

В кімнаті зовсім стемніло. На стіні висіла лампа, але хлопці не схотіли її світити.

— На чіртей світити? — сказав Горобець. Вони почали вкладатися навпомацки. Зсунули в один куток соломі і

полягали один коло одного, переплутавши голови й ноги, як це робили колись на «волі». Ніч обкутала їх темрявою. Вони засинали, і в їхній уяві пливли неясні спогади пережитого за останні дні.

— Чуємо завтра, Мухоморе? — питав скрізь сон Кукла. Марко не відповів. Здавалося, що він заснув. Але насправді сон не йшов до нього. За якийсь час він відповів нехотя, ніби йому ліньки було повертати язик:

— Я, мабуть, трохи побуду. Може, корні прийдуть з Мелітополя. А ти чухай, як хочеш...

І ще довго після цього йому не спалося.

6

Удосвіта, ледь почало сіріти, Кукла прокинувся. Надворі йшов дощ. Осінь, як видно, починалася по-справжньому. Хвилину він думав, чи не збудити ще кого-небудь, потім вирішив, що кожен мусить робити, як йому самому схочеться. Захопивши пару ковдр, він вийшов надвір. Казали, що варті не буде. Кукла озирнувся. Варті справді ніде не було. Тоді він спокійно відчинив ворота і накивав п'ятами на комуну.

За годину потому прибула нова партія комунарів. Вона складалася з молодих в'язнів мелітопольського та запорізького бупрів і безпритульних підлітків, зібраних по нічліжках та по камерах міліції. Повстававши з возів, деякі з них товпилися навколо Лузгіна й інструкторів, інші розійшлися по подвір'ю — оглядали будинки та церкви. Все це мало досить невеселий і вбогий вигляд. Глушина й безлюддя віяли звідусіль. Нудьга хапала за серце.

— Ну й комуна, — сплюнув хтось із новаків. — Що ми тут будемо робити?

— Ну, веди куди-небудь!

— Насамперед у баню, — запропонував Лузгін. — Помієтесь, переодягнетесь, потім і в помешкання. Там уже чекають на вас. Щось їх не видно, довго сплять, — з тривогою подивився він на Челканова. Той попрощав Касандрова:

— Ану, мотнись, Петю, а я буду з хлопцями.

Лузгіну не терпілося. Він пішов разом з Касандровим у спальню. Відчинив двері і зразу наткнувся на опудало. Кинувся до кімнати і остовпів. Руїна була жахлива. Він

дивився на неї і не міг вимовити ні слова. Тим часом хлопці в кутку заворушилися, посідали на соломі і, протираючи заспані очі, теж дивилися на начальника.

— Братва, начальник прийшов.

— З добрим ранком.

— Чого дивишся? Не пізнаєш?

— Ге-ге.

— О, і Челкан явився!

Челканов увійшов і став коло начальника. Обличчя його зблідло, кулаки стиснулись, але він нічого їм не сказав. Ні слова. Стояв і протирав по черзі кожного з них своїми гострими маленькими очима, ніби хотів вивернути з них душу.

— Брось наводити зекс,— похмуро обізвався Мухомор.— Давай шамать.

Начальник повернувся і без слова вийшов. Челканов і Касандров пішли за ним. На дворі на них чекало сто чоловік, що теж хотіли «шамать».

— Ведіть їх у баню,— звелів Лузгін.

Але в цей час із корпусу вийшов Мухомор, потім Жолудь, Нафтула, Горобець і ще кілька комунарів, заспаних, у розпанahanій білизні, в шинелях без хлястиків, у френчах наопашки. Солома стирчала у їхньому волоссі, висіла на одязі, одне слово — вони мали вигляд людей, що ночували в свинячому барлозі. Мухомор, що вчора з таким фасоном пройшов «повз тих жлобів», серед яких стояла й та, на яку йому тричі наплювать (хоч вона й не дивилася на нього), тепер виглядав, як справжній босяк з барахолки, і був з цього дуже вдоволений. Але, коли він підходив до групи, кров йому вдарила раптом у лице. Коло однієї підводи стояв Шапка і вона, та сама... Ну да, тепер вона на нього дивиться! Вчорашня злість закипіла в ньому з новою силою. Одвернувши голову, він пройшов повз неї з презирством і посміхнувся молодій кастелянші, що бігла готувати одягу для нової партії.

— О, наші! — гукнуло кілька чоловік назустріч Мухоморові.

— Здоров, Рукатий!

— Архипка! Хрипов?

— Ну да.

— Звідки?

— З мелітопольської кічі. Привіт тобі від Сашки Гузиря.

— А де ж він?

— Три роки «вільної» — на север. А ти?

— Пропає Сашка... — замислився на хвильку Марко. — А я... з Харкова. Ми тут маленький шухер зробили. Спальню трохи покалічили.

В гурті розлігся регіт. Хлопці засвистіли. Знайомі й друзі зустрічалися, як друзі, незнайомі знайомились. Нові обмацували одягу старих, ті розпитували їх про новини на «волі». Юхим Лакоша пізнав Яшку Грובהва, з яким він сидів у зміївському реформаторії. Мар'я Іванівна побачив своїх старих приятелів з Таганрога, а Лакошу він теж зустрічав десь... здається, ще в Курську. Та це ж легко перевірити.

— Ти ж був у Курську?

— У Курську? Був. А як же? В Курську не бути?

— Ну, так чого ж ти? Лахмача пам'ятаєш?

— Лахмача? Пам'ятаю. Стривай! Так це ж ти — Лахмач!

— Я. А тепер — Мар'я Іванівна.

Лузгін, як не стримувався, не міг заховати посмішки. Ці розбишаки могли накоїти чорт знає чого, але разом з тим у них було багато смішного. Дивись, як вони зараз радіють.

— Ех... ех! ех, і... і ді... і діла, — затинаючись на півслові, весело вигукував Коля Древній, якого називали Стариком, хоч йому ледве йшов шістнадцятий рік. — Ех, і жи... і жит... житуха! А м... а мене на Черкаси були відправили, а т... там, розумієш, Цигана й Ванюшку з-під поїзда вивели — витягли, вкинули до нас. На Гребінці нас-с-с-с п... поділили, двадцять сім по-о-слали на П... на Прилуки, а решту — невідомо куди. Н-н-ну, т... ну, тепер будемо в комуні, правда?

— Тікати не будеш? — спитав Лузгін.

— А це в... видно буде. Зимувати буду тут. Ви... ви... вирішив.

За годину нова партія проробила процедуру з лазнею та з переодяганням, і тоді всіх комунарів повели до ідальні. Вона містилася в невеличкому низенькому будиночку — нижче колишньої зимової церкви, що мала бути пристосована під клуб комуні. По дорозі хлопці встигли зазирнути туди у вікна. Вся обстановка церкви стояла на місці, її ще не встигли прибрати. Це здалося їм досить цікавим. Потім, збиваючи один одного з ніг, вони вдерлися до ідальні. Бувши попереджені, що треба самообслуговуватись, вони

з криком і лайкою хапали в кухаря судки з котлетами, перевертали їх, висипали котлети на стіл, а судки надівали один одному на голови.

— Го-го!

Це було так весело, що коли б хто намірився серйозно їх зупиняти, то ця спроба могла б кінчитися для нього дуже сумно. Челканов у цьому переконався. Він спробував це зробити жартома.

— Ей, братва! Хто буде хуліганити, той не одержить кофе.

Та краще б він не вдавався до таких жартів. Хлопців було понад сотню, а їх — три інструктори та начальник. Грозного в їдальні не було, він возжався десь коло коней. У відповідь на Челканові жарти котлети з свистом полетіли в стелю.

— Го-го!

— Тю!

— Так і приліпив!

Цей спорт відразу захопив усіх хлопців. Ніхто не шкодував зайвої порції і з реготом ліпив її до стелі. За якусь коротку хвилину вся стеля була заляпана котлетами. Вони прилипали і знову падали на столи, а звідти знову летіли вгору.

— Дайош кофе!

— Не бачиш? У народа зажда!

— Бери кофе, братва!

Всі вальнули знову до кухаря, вимагаючи кофе. Перекинули кілька ослонів, через них загуркотів стіл. Зверху опинилися табурети. Потім все затріщало.

— Стійте! — перемагаючи гамір і безладдя крикнув Лузгін.— Стійте комунари!

— Ану, стій, братва. Начальник хоче говорити,— вигукнув сибіряк Хрипов. Це був високий і похмурий жиган, років дев'ятнадцяти. Про нього знали, що він учився колись — за хлоп'ячих років — мистецтва вироблювати фарфор, потім потрапив на вулицю, далі — в жиганський світ, де він хутко здобув собі славу справжнього «рисака», а від радянського суду — кілька років бупру. На його слова зважили. Затихли. Лузгін сказав:

— Комунари, все, що ви б'єте й ламаєте, піде за ваш рахунок. Ми вам нічого не будемо говорити. Але знайте: доведеться потім самим усе робити. Столи, табуретки, ослони, миски — все будете робити самі.

Це справило на хлопців враження. Принаймні вони не знали, що на це відповісти. Хвилину стояла мовчанка-запитання. Потім хтось спитав уголос:

— Що значить — робити?

Мухомор спокійно вийшов наперед, посміхаючись наблизився до начальника. Став проти нього. Подивився. Всі чекали, що він йому скаже.

— Слиш? — почав Мухомор. — У нас папа не робив, мама не робила, і ми по наслідству не будемо робити. З роботи коні дохнуть.

— Гу-гу-гу!

— Молодець, Марко!

— Браво, Рукатий!

— Коні дохнуть.

Челканов, стиснувши щелепи, підступив до Мухомора. Хвилинку вони дивилися один на одного. Знову настала моторошна тиша. Марко примружив одне око — по-жиганському. Челканов дивився так само.

— Не пізнаєш? — тихо спитав Марко.

— Пізнаю. Тільки ти будеш робити, дружок.

— Ні, дружок, не показуй принципу.

— Ні, дружок, я тобі його покажу.

— Ні, лягавко, не покажеш.

У Челканова смикнулась рука. Марко засунув свою за пасок штанів. Звідти виткнулась фінка. Челканов презирливо посміхнувся.

— Сховай перо, малишко. Віддаси бабусці на спогад.

— На його тобі, щоб не забував мене. Носи поки що, бо в мене настрої поганій.

Він узяв ніж за гострий кінець і простяг колодочку Челканову.

— Бери.

Потім повернувся до хлопців, покликав Яшку Нафтулу, Горобця, Грובהва, Мар'ю Іванівну та ще декількох.

— Пішли в ліс.

За ними незабаром повалила й решта комунарів. В ідальні, де ще кілька хвилин тому стояв неймовірний галас, залишились тільки перекинуті столи й тиша. На подвір'ї теж нікого не було. Ішов дрібний, холодний дощ. Комунари забрали свої шинелі, вийшли з піснями на гору і хутко розбрелись по лісу.

Лузгін скликав інструкторів на коротку нараду.

— Що робити з розгромленою спальнею? Залишити

в такому стані, як вона зараз є, чи знову привести її до ладу? І те й те розв'язання питання має в собі позитивні і негативні сторони. Але що все-таки краще, ефективніше? Що більше вплине?

Вони довго про це думали. Нарешті вирішили повернути спальні її вчорашній вигляд. Прибрати, вимити, поставити ліжка і заслати знову свіжу білизну й ковдри.

Комунари повернулися з лісу лише перед вечором, геть мокрі, в багнюці. На них чекав у їдальні обід. Під час обіду Челканов зробив перевірку. Не повернулося в комуно дванадцять чоловік. Решта прийшли з вовчим апетитом і хутко знищили все, що наготувала кухня. Ранішній настрій ніби трохи притих, проте порожні судки, як і вранці, з гуркотом літали по столах.

Після обіду Челканов, Касандров і Курило почали розбивати комунарів по спальнях. Мухоморова партія пішла в свою. Челканов не звертав на неї жодної уваги і не робив ніяких попереджень. Хлопці за день ні разу не подумали і не згадали про свою спальню. Лише зараз, відчиняючи до неї двері, вони згадали минулу ніч, і були певні, що спатимуть у тій самій соломі.

— У нас найкраще, прямо лахва,— пробасив Мар'я Іванівна. Він ніс за пазухою двоє підбитих гавенят і на руках — маленьке руде цуценя, яке він піймав у селі. Цуценя дрижало з холоду і жалісно скавучало. Мар'я Іванівна хукав на нього і говорив йому ніжні слова.

— Барбосочка маленька... Зараз я тебе в соломку закутаю, котлетою нагодую.

Але відчинивши двері, він спинився на порозі і остовпів дужче, ніж ранком начальник перед видовищем руїни. За Мар'єю Іванівною увійшли хлопці і теж зупинилися, вражені тим, що вони побачили. Спальня знову блищала. На стіні горіла лампа, при світлі кімната виглядала затишнішою, ніж удень. Ліжка стояли рівними рядами, вимощені новими матрацами і заслані свіжими простирадлами та ковдрами. На кожному висів чистий рушник. У спальні було тепло. Піч була гаряча. Лахмач підійшов до неї, полапав і, задоволено муркнувши, поклав під нею своїх тварин.

— Грійся, барбоска, бач, як у нас тепло. Тільки солому, гади, попробирали. Ну, нічого, ми натрусимо.

Хлопці мовчки посідали на ліжка і знову, як учора, запитально подивилися один на одного.

— Гм! Поприбирали. Подумаєш!

— Рвать не будемо,— промовив Нафтула. З цими словами він стяг із ліжка ковдру і прослав її в кутку кімнати.— Лягай, хлопці!

Вони поздирали всі ковдри, почали вмощуватись хто просто на підлозі, хто під ліжком. А Горобець знайшов собі найкраще місце: він поліз у піч. Вимазавшись сажею, він визирнув потім брудний, як марюка, проте зуби його весело блищали, і очі бризкали сміхом.

— Лахва! — вигукнув він, щасливо зажмурюючись.— Тут повсігда спатиму і нікого не пусто.

В цю хвилину з інших кімнат донісся шум наростаючого розгрому. Це новаки повторювали у всіх спальнях те, що вчора робилося лише в одній. Повторювали в грандіозних масштабах. Насамперед їх не задовольнили самі матраци та простирадла.

— Ріж сукнянки! — пролунав чийсь заклик, і вони порізали ножами ковдри.

— Бий вікна, к чіртям собачим!

Вони побили вікна.

— Розкладай вогнище! Будемо пекти картоплю!

Вони розвалили піч, наклали на підлогу цеглу і вкрили її шматком старої бляхи. Посеред кімнати заколивавсь вогник багаття. Мокре гіллячко, якого вони понанесли з лісу, тріщало і наповнювало кімнату їдким димом. Хлопці дихали ним з насолодою, кашляли, реготалися, клали в огонь крадену картоплю, а інші смажили її на вареній олії, приготовленій для фарбування приміщень. І, певне, для того, щоб досягти цілковитої ілюзії дикого лісу, вони тут же, навколо вогнища, попід ліжка та в розвалену піч відправляли свої природні потреби.

За кілька годин всі були напівголі, розшматовані, і весь корпус знову потребував великого ремонту.

Так тривало довго, поки лютувала в грудях комунарів страшна боротьба вулиці і трудової комуні. Вони не хотіли вмиватися і ходили брудні та обірвані, ігнорували постелі і спали під ліжками, залазили в печі, надівали один одному на голови каструлі з гарячою їжею, миски з кашею та з горохом, приносили в спальні великі бутлі самогону, робили коньки з виделок та ножів, нищили інвентар, зібраний для них волею чекістського колективу. Так відбувся грандіозний зліт молодих правопорушників.

II. ЧОРНА СМУГА

1

І так починалося життя комуні.

Одного дня під час сніданку Челканов, Грозний та Касандров, якого прозвали «дядя Ваня», почали призначати комунарів на роботу на господарське подвір'я. Челканов за-явив про це так:

— Як вам, братва, відомо,— хто не працює, той не їсть. Тільки паразити їдять і не працюють, а ми так не можемо. Скоро у нас будуть майстерні, а поки що ми будемо призначати вас на роботу на господарське подвір'я — опоряджати конюшні, свинарні, копати рови й прибирати подвір'я. Хто має свідомість, хай підходить до товариша Касандрова, записується, потім товариш Грозний видасть вам лопати із кладової комуні.

Ця новина так усіх вразила, що їдальня на хвилину притихла. Комунари здивовано переглядалися. Невже Челкан і справді думає, що вони підуть працювати! Але їх ще більше здивувало, коли з-за столу вийшов Старик і підійшов просто до Касандрова.

— Э...з-за... запиши мене, д-дядю Ваню,— сказав він, весело позираючи на інструктора. При цьому він смішно зморщував носа і весь зажмурювався.— Хо-хо... хочу на конюшню.

Це було так несподівано, що навіть інструктори спочатку розгубилися. Челканов почервонів і з гордощів стиснув щелепи так, що м'язи на його щоках випнулися твердими гульками.

— Запиши Старика, товаришу Касандров! — вигукнув він, переможно поглядаючи на комунарів.

— Записую,— добродушно посміхаючись, відповів дядя Ваня.

Мухомор не стерпів, запитав презирливо Старика:

— Куди записуєшся, Колько? В лягаві?

— Ні, н-на конюшню.

Ідальня відповіла реготом. На Старика полетіли шматки хліба, картузи, ложки.

Але він стояв непохитно на своєму.

— Чого ш...шу-шухер підіймаєте? Я хочу спробувати. А, м... може, це цікаво?

— Запиши й мене,— обізвався ще один голос. Говорив Яша Кримов, стрункий, чорнявий хлопець, якого поважали за твердість характеру і за вміння триматися з великою гідністю. Хрипов спочатку думав, що він жартує.

— Ти що, на бога, Яшо?

— Чого на бога? По блату.

Він без жартів записався у Касандрова і зараз же пішов з їдальні. Услід йому понеслися вигуки й лайка, але він навіть не обернувся.

— А що, б...бачили?— засміявся Старик.— М...ми з Яшкою Кримовим підемо н...на конюшню, а ви-в...ви собі як хочете.

Після цього записалося ще кілька чоловік, але на них уже ніхто не звертав уваги. Всі з галасом вийшли з їдальні. Колька Безпалій, що прибув з мелітопольською партією, витяг з кишені колоду карт і, піднявши їх над головою, вигукнув:

— Є стіри! Хто зі мною?

Цей вигук зустріли криком захвату, що струснув стіни комуні. За кілька хвилин спалахнула гра, безмежна й безладна, як буря, і страшна, як пожежа. Упавши іскрою в порох звірячих інстинктів, перша колода карт з страшною силою зметнула темні пристрасті, збудила поклик вулиці в серцях комунарів, які ще вчора ледве переборолі в собі бажання потрошити знову все, що було в спальнях.

За першою колодою хутко з'явилася друга, третя, десята, а за півгодини в помешканнях комуні не залишилось жодного плаката — їх зривали з стін, і тут же майстри цієї справи різали їх фінками і робили з них карти.

Кarti вдерлися в кожну спальню.

В карти грали в коридорах, на сходах, по всіх кутках, на ліжках, на столах, на табуретках, на розісланих на по двір'ї ковдрах.

Скрізь були карти.

Людські слова, які ще залишились у вжитку «блатні», тепер зникли. Їх замінили короткі, пристрасні вигуки:

- Стос!
- Рамс!
- Бура!
- Очко!
- На кухвайку!
- На шкари!
- На бобку!
- На кальоса!
- На всю робу!
- На цукор!
- На шамовку!

В одному гурті банкував похмурий і мовчазний Хрипов, у другому поблискували очі блідого, нервового Лакоші, в третьому різався Безпалий, у четвертому — Мухомор, Мар'я Іванівна, Нафтула, Горобець, Культишка.

Різались вони до обіду. Пообідавши, різались до вечері. Повечерявши, знову порозідались по всіх кутках, щоб різатись до ранку. Тоді Челканов підійшов до Горобця і сказав йому:

— Між іншим, Горобець, мені треба з тобою поговорити.

— Чого?— огризнувся той.— Може, хочеш привісити пачку? Ти не дуже.

— Ні, я хочу сказати тобі двоє слів.

Горобець устав. Челканов одійшов з ним убік.

— Ну, кажи.

— Брось гуляти в карти.

— Це ти серйозно? По блату?

— Ні, я по-комунарському, брось. А не послухаєш,— дам по блату.

Потім він підійшов до Хрипова та до Лакоші.

— Є про що поговорити, Хрипов. І з тобою, Лакошо. Ходімте, ходимо по свіжому повітрю. А якщо Мухомор хоче покинути ламати фасон, то хай і він іде. І Коля Безпалий, і ти, Кумпол. Присоглашаю.

Хрипов, Мухомор, Лакоша, Безпалий і Кумпол хвилинку порадились між собою і пішли за Челкановим. На дворі Челканов сказав їм так:

— Канешно, воля ваша, а тільки я говорю з вами, як з людьми, бо я знаю, що вам агітація не потрібна. Ви були на волі хорошими жиганами, за це я вас уважаю і за це я з вами розмовляю. З ким я повинен будувати кому-ну? З тими малишками? Чи з вами? Раз ви передовий

елемент, який знають у кожному шалмані, то ви повинні бути передовим елементом і в комуні і взяти власть у свої руки як свідомий актив. Я хочу з вами в цій справі порадитись. Без вас я нічого не зможу зробити, і ніхто, ніякий начальник комуні і ніякий начальник ДПУ, не зможе. Я маю совість, щоб розуміти це.

— Що ти пропонуєш? — похмуро спитав Хрипов.

— Що це нам дасть? — підтримав його Безпалій.

Челканов примружив око, пильно подивився на них.

— Це вам дасть честь. А для справжнього жигана честь — найдорожче.

— А що ми повинні робити?

— Ви повинні зорганізувати актив і керувати ним. Це буде такий актив, який тільки ми можемо зробити. Хто не слухатиметься активу, того будемо судити в конфліктній комісії. Ти, Хрипов, будеш головою конфліктної комісії. Ти розумієш, який пост ти будеш займати? Мухомора ми зробимо начальником караулу для охорони комуні й революційного порядку. Лакошу поставимо завідувати кладовою комуні, в якій міститься все наше майно. Безпальчика призначимо старостою сапожної майстерні. Кумпол буде за старшого в спальні. Це буде «той» актив! Як ви на це дивитесь?

Хлопці мовчали. Їм було приємно, що Челкан радиться з ними і покладає на них надію. Вони добре розуміли, що без них він справді нічого не зробить, і це їм було ще приємніше. Але вони нічого не відповідали на його пропозицію, бо відповісти їм було нелегко. Нарешті, заговорив Хрипов:

— Знаєш що, інструкторе? Життя треба лапач з усіх боків. З одного боку полапаєш — м'яке, а з другого — нік чорту не годиться. От тоді й поміркуй. Не знаю, як мої шановні кореші, а я тобі зараз нічого не скажу. Дай мені кілька днів подумати, потім я дам відповідь.

— Це правильно, — погодився Лакоша, — я теж подумаю.

— А ти, Колю?

— Подумаю, — відповів Безпалій.

— А ти, Мухоморе?

— Я вже був у активі, в Арзамасі — у твого корня Пашки Леонова. Теж у караулі.

— Ну? І що ж?

— І втік, як бачиш. Та ще й не сам, п'ятьох захопив

з собою. На мене не надійся, бо я тут шухер думаю підіймати і крові тобі зіпсую немало. А будеш лізти з агітацією — в морду колись дам при всьому народі і зіпсую тобі увесь принцип.

— Я уважаю твої слова, Мухоморе, за те, що ти кажеш правду. Тільки ти ніколи не поспішай, а спочатку подумай. Я не знаю, на кого ти психуєш, але бачу, що у тебе в настрої являються нерви. Я буду чекати, поки ти подумаєш.

— Чекай, мені однаково.

— А ти, Мазуре,— звернувся Челканов до Кумпола, що стояв увесь час мовчки,— як ти скажеш про актив?

— Шьо-о?— перепитав Кумпол таким тоном, ніби інструктор його тяжко образив.— Актив? Та пішов ти з своїм активом...— Кумпол тут же подав Челканову довгу й запутану адресу.

— А все-таки подумай, Кумполе. Спочатку подумай, а воювати будемо потім. Я вам дуже вдячний за цю розмову. Тепер я хочу вам сказати, щоб ви перед комунарами не оскандалились: у карти гуляти не можна, з цим ми будемо боротись до кінця. Ви, канешно, самі перестанете, щоб я не підривав вашого авторитету.

— Так ми ж не в активі ще!— обурився Безпалій.

— Все одно, в карти не можна. Попереджаю. Краще дайте мені слово, що комунари більше не побачать вас за картами.

Хлопці тяжко замислились. Що ж їм робити? Кожний знав про себе дуже добре, що в карти він гратиме й далі. Але й на попередження Челканова не можна було не зважити. Треба було знайти якийсь вихід.

— Добре,— відповів Хрипов.— Я забираю до себе в спальню Лакошу й Безпалого, а тих двох ти куди-небудь переведи. Ми будемо грати в карти так, щоб ніхто не бачив.

Так кінчилась перша розмова Челканова з авторитетними ватажками маси.

Лакоша і Безпалій переселились після того в спальню до Хрипова і, потай один від одного, довгими ночами думали про слова Челканова. Кожному було соромно першому заявити про згоду піти в актив. Вони знали, що скажуть з цього приводу товариші. «Зсучився»,— скажуть вони. І це слово пекло їх соромом, навіть при одній думці про нього.

Лакоша згадав подібний випадок, що трапився з ним в одному реформаторії, і, згадавши, глибоко зітхнув. Добре, що тут немає того Кукли. Кажуть, що він тут був, але втік. Добре зробив... Лакоша всоте повернувся на своїй постелі.

— Не спиш?— спитав його Безпалий.

— Ні, я спав... а це чогось прокинувся.

— Брось баланду запускать. Я теж не сплю. Челканов — сволоч. Правда?

— А чого?

— Та що ж він на самому ділі? В актив тягне. Ти підеш?

— А ти?

— Треба подумати. Он Хрипов каже, що треба з двох боків лапати. Він правильно каже. Подумаю ще, полапаю, а тоді скажу.

Хрипов теж не спав, слухав їхню розмову, але не втручався до неї.

— А я не проти,— трохи згодом сказав Лакоша.— Може, і піду.

Тим часом життя в комуні з кожним днем ставало розгнужданішим. Карти зникли з поверхні, але вони перейшли в підпілля. Боротись з ними стало ще важче. Це не лякало Лакошу. Але ось привезли нову партію комунарів з Артемівська, і це перешкодило йому здійснити свій намір. Це трапилось так: Мухомор після розмови з Челкановим теж зажадав перейти в окрему спальню — з Нафтулою та Мар'єю Іванівною, і Челканов не відмовив йому. Вже самий факт, що Марко звернувся до нього з проханням, був чогось вартий. Він зрозумів цей його крок як неусвідомлену поступку, непомітну, може, для нього самого здачу позицій. Але Марко думав інакше.

Того дня, як вони втрьох переселились в окрему кімнату, саме й приїхала нова партія комунарів — з Артемівська. З цією партією повернувся й Кукла. Нафтула побачив його перший і повідомив Мухомора.

— Іди! Кукла повернувся!

Мухомор вийшов на двір, знайшов корешка, розпитався.

— Яким чином? Забарабали?

— Ну да. Погорів на одній ширмі, ну й забарабали, знову привезли. А тут як у вас?

— Та нічого. Ми тепер з Нафтулою та з Лахмачем маємо свою кімнату. Хочеш до нас?

— Давай!

— А раз таке діло, то й бухануть же треба!

Недовго думавши, вони подались на село. У Мухомора ще з Харкова залишались гроші, яких він не встиг іще програти в карти. Вони дістали три пляшки горілки, потім пробрались на кухню, вкрали жаровню з печенюю, набрали в пазухи хліба з столів і пішли в порожній невеличкий будиночок, що стояв замкнений у глухому кінці подвір'я.

— Ламай висячку,— скомандував Мухомор.

Мар'я Іванівна мав у руках ведмежу силу. Він скрутив замок заіграшки. Хлопці увійшли в приміщення — Мухомор, Кукла, Мар'я Іванівна, Нафтула й Культишка. Сіли долі в порожньому кутку, поставили пляшки, їжу розклали.

— Розпечатуй, Мар'є Іванівно!

Лахмач ніжно повибивав з пляшок корки. Хлопці випили горілку навхилки. Нажерлись. Посоловіли.

— Це я розумію,— процідив Кукла.— Так можна жити і в камуні.

— Ходім шовку натягаємо!— запропонував Марко.

— Якого шовку?

— А церковного! Спальню свою шовком застелемо і кашне на шиї понадіваємо. Хай знають!

— Ходім!

— А як же тягати? Ключка ж замкнена,— зауважив Нафтула.

— Нічого! Я знайшов спосіб. Дрином будемо тягати, через вікно.

Вони дістали довжелезний дрючок, прикрутили до нього дротом залізний гак і вдарили у вікно. Шибка з дзенькотом розлетілась на дрібні шматочки.

— Підсади, Мар'є Іванівно,— командував Мухомор.

Хлопці стали під стіну, попригиналися. Марко став їм на спину, зазирнув крізь розбите вікно в церкву. Біля криласа стояло кілька поставців, на яких лежали ікони. Марко просунув до них свій дрюк, захопив гаком перший поставець, потяг до себе. Поставець перекинувся — ікона з гуркотом полетіла на підлогу, розбилась.

— Що? Ловиться?— питали хлопці.

— Піймав. Тільки стійте смирно, а то впаду!

Він шарпнув з поставця шовкове, вишите золотом покривало, зірвав його і обмотав круг шиї.

— Фути-нути! Зараз ще піймаю!

Дрючок знову пішов у вікно. З гуркотом полетів другий поставець. Нове покривало заграло яскравим синім кольором на Марковім плечі.

— Тягни ще!— гукали хлопці.

— Щоб на всіх вистачило!

— Мені витягни!

Їхню роботу помітили комунари. Почали підходити, зацікавились. Така штука всім сподобалась. Дехто й собі почав шукати дрючка.

— А я хіба не в долі?

— Я теж лізу!

— Давай дрин!

Кілька монашок збіглися на галас, підняли руки до неба, заголосили:

— Мати божа, царице небесна! Сохрани, спаси й помилуй!

— Поруганіє над святинею, поруганіє!

Мухомор обернувся, глянув на них так, що ті зразу замовкли.

— Уйди краще, відьмо монастирська! Бо я тебе як поругаю, то тобі потім до смерті снитиметься!

— Га-га-га!

— Фіть!

— Пішла, рвань божественна.

Компанія засвистіла, затюкала на монашок, стерла їх з землі, вони перелякано зникли в своєму маленькому будиночку.

В цей час підійшов Челканов. Мухомор стояв увесь обвішаний шовковим шматтям — синім, червоним, оранжовим. Хлопці ділилися. Рвали шмаття пополам, обкутували ним шиї, підперізувались, чіпляли на груди шовкові банти, а Нафтула та Кукла поскидали черевики і взули зелені шовкові онучі.

— Ге! Оце я розумію.

— Що ви робите?— крикнув Челканов.— Мухоморе! Ти що, жартуєш зо мною?

— Одскоч! Барахла тобі жалко!

— Це хуліганство! Ти позориш комуну перед селянами.

— Ну, та й що? Плювать я хотів на цих жлобів і на їхню клоку!

— Хочемо брати і беремо!— підскочив Культишка.

Лакоша, що мовчки стояв у гурті, не стримався.

— Вони десь буханили, чорти, а ще комунари,— обізався він злобно. Челканов підхопив це зауваження.

— Ви п'яні! Ми вас на губу відправимо.

— Кого? Мене на губу?— підступив до нього Марко. Але тут вихопився Кукла.

— Чекай, Мухоморе! Це хто говорить? Чийсь знайомий голос? А-а! Це ти, Лакоша, це ти, к... з реформатора! Хлопці! Держіть його! Ми йому зараз покачаємо правилки. Він у зміївському реформаторі був зо мною та зсучився і дув своїх. Мені дав був наряд поза чергою. Держіть його!

Кукла вихопив ніж.

— Держіть! Я з нього получу!

На Лакошу кинулись з усіх боків.

— Ось тобі актив, Челкане!— крикнув Лакоша і вдарив одного з хлопців кулаком під щелепи. Той упав. Лакоша скочив через нього і подався з комуни — тільки його й бачили.

— Щастя його, що втік,— спльовуючи, процідив Кукла.— Ходім, Марку, я його все одно колись завалю.

Хлопці почали розходитись. Мухомор, Нафтула, Мар'я Іванівна й Кукла увійшли до себе в спальню, обвішали її різнобарвними шовковими покривалами, одне прослали на підлозі.

Спальня стала подібна до балагана мандрівних фокусників.

— Прямо красота!

— А що ж?

— Тепер ми — фон-барони, і плювать я хотів на все.

— Починай пісню, Маркушо!

— Можна! Тільки ви піддержуйте! Ех!

А на восьмой Сокир стоїть гора,
а сколько там зарітие тела,
ветер буйний там гулять,
мама родная не знайть,
что синок заріт ейо в снігу...

До них навалило хлопців з інших кімнат, кожному хотілось подивитися на їхню спальню.

- От жиганули!
- А там ще є?
- Вистачить!
- Ходім дістанемо!

Коли у вікна вже не можна було нічого витягти, тоді Льонька Жолудь придумав новий спосіб, на який пішли тільки найсміливіші отряхи. Цей спосіб полягав у тому, щоб залазити в церкву через дах — у маленьке горішне віконце — і спустатись униз по ланцюгу, на якому висіло панікадило.

— Гіп-гіп, ура! І ми вже гойдаємось на цій хрустальній бараболі. Іде?

— Ну, канешно, йде!

Це відповів малий Єпташка, який промишляв «на сківах» і серед солідної жиганської публіки користався постійною повагою. Заява «канешно, йде» розвеселила хлопців.

— Єпташка, той дістане!

Жолудь перший показав приклад. Захопивши з собою вірвовку, подерся з кількома хлопцями на дах церкви. Приміщення зимової церкви було присадкувате, їм неважко було на нього видертись по ринвах.

— Гіп-гіп, ура!— гукнув Жолудь уже згори. Потім вони висадили віконце, і Льоня почав спустатись униз по ланцюгу. За ним полізли Горобець і Єпташка.

Панікадило здригалося й дзвеніло кришталевиими брязкальцями. Це було надзвичайно приємно. Але до землі залишилося ще сажнів із два, і, головне, незручно скакати через цю бараболю.

— Прив'язуй вірвовку, Жолудь!

— До бараболі прив'язуй і спускайся!— гукали хлопці в розбиті вікна. Та Жолудь і сам знав, що йому робити. Один кінець вірвовки він прив'язав до панікадила, другий кинув униз. Потім звелів Єптащці:

— Спускайся, ти легкий.

Єпташка був завбільши з наперсток, хоч йому йшов сімнадцятий рік. Він миттю злетів по вірвовці на підлогу. За ним шугнув Горобець, а Жолудь сидів на бараболі, колошматив ногами брязкальця. Горобець та Єпташка захопилися за вірвовку, почали розгойдувати панікадило. Єпташка заспівав тоненьким голоском:

Гой-да, гой-да-ша,
де кобила, там лоша...

Бараболя забряжчала і пішла махати по церкві. Жолудь з насолодою дригав ногами.

— Піддай розгону, Єпташко!— Хлопці зазирали у вікна, помираючи з реготу.

— Господи помилуй, господи помилуй,— заспівав Горобець.

Того ж дня привезли до комуни ще кілька чоловік з Харкова. З ними був Сашка Інтелігент. Він приїхав у синіх швейотових штанах, у модному піджаці з шовковою хусточкою у верхній кишенці. Голубий галстук тендітно ховався одним кінцем у пазусі добре випрасуваної сорочки. На голові він мав чудову осінню кепі з м'якого картатого пледа. Словом, він устиг підлататись того вечора, як утік, а другого дня його «забарабали» і за кілька день відправили сюди. Він ішов подвір'ям, насвистуючи арію з «Сільви» і вивчаючи диспозицію комуни.

Сільва, ти міня не любишь,
Сільва, ти міня погубишь...

Веселий гамір коло церкви привернув до себе його увагу. Він підійшов і зазирнув у вікно. О! Це чудово!

— Кого я віжу? Льонічка!

Жолудь був просто ошелешений цією радісною зустріччю. Він аж затанцював на бараболі.

— Інтелігент! Це ти! Чи це привид?

— Вилазь, маю для тебе пару непоганих сигар.

Єпташка та Горобець залишилися іще нищпорити по вівтарю, а Жолудь хутко подерся нагору. За дві хвилини він уже пихкав сигарою і розпитував свого друга про новини. Через якийсь час перед хлопцями з'явилися й Горобець та Єпташка. Перший зідрав завісу з царських воріт, а другий поцупив покривало з жертovníка і набрав повну пазуху «Епархиальних ведомостей» за 1870, 83, 97 роки.

— Во! Там ціла купа лежить у сундуку і різних божественних книг до...

Єпташка тоненько вилаявся.

— А навіщо ж ти набрав цього барахла?— спитали його.

— Як навіщо? Тут, брат, написано про царів — умора. І папір тонкий... Во, дивись!

Єпташка був грамотій. Він з ентузіазмом витаскував з-за пазухи купу старих брошур, поїдених цвіллю, показував їх хлопцям, тикав у них пальцем.

— Дивись, во!
— А що ж там «во»?
— А во, слухайте. Во гади були! Во! кров з нашого брата пили, гади, во!

— Та ти читай.

— Ану, Єпташко, гуркони що-небудь про царя та про царицю, про коня та про жар-птицю! Єсть там написане?

— Тут во: «Полтавския Епархиальныя ведомости», во! «Выходят два раза в месяц», гади. «Часть официальная. 1870 года, № 7-й, Апреля І. Божию милостию, Мы, Александр Второй, Император и Самодержец Всероссийский», во, к...! «Царь польский, великий князь финляндский, и прочая, и прочая, и прочая...» Ну?

— А що прочая?

— Не сказано. «Объявляем всем верным Нашим подданным. Во второй день текущаго месяца любезнейший племянник Наш, великий Князь Николай Константинович, достиг возраста, определенного государственными основными законами для совершеннолетия членов...» Фу, дай відпочину.

— Га-га-га!

— Аж заморився!

— Хіба воно там так і написано? Ти, мабуть, сам при-думуєш.

— Во, читай! «...членов Нашего Императорского Дома, а сегодня, пред лицом святой церкви и под знаменем чести, он произнес торжественную в присутствии Нашем присягу на служение Нам и государству». Во, гад!

Читання всіх захопило.

Навколо Єпташки збився великий гурт. Після кожної фрази, яку вичитував Єпташка, хлопці хапалися за животи.

— «Благословляя его,— читав Єпташка,— на предлежащее ему отныне столь важное и обширное поприще...»

— Га-га-га! Невже поприще? Кого?

— Та він бреше! Там цього нема.

— Як нема? А во! «...столь важное и обширное поприще, Мы с непоколебимою верою...»

— З чиею? Чекай! З чиею Верою?

— Та во: «с непоколебимою верою возносим ко Всевышнему Богу усердныя моления: да осеняет и укрепляет его на всех путях жизни даром мудрости...»

— Ич, гадука! Даром хоче.

— На шармака пре, стерво! «...даром мудрости и правды к возвеличению могущества и славы Нашего Престола и отечества. Мы твердо уверены, что любезные нам верно-подданные единодушно присоединятся к сим Нашим о нем молитвам, с искренностью и усердием, всегда преисполняющими Наше сердце истинною отрадою». Во закрутив, сукин син. «Дан в С.-Петербурге, во второй день февраля, в лето от Рождества Христова...» Чекай! Во бреше, гадюка. Другий день февраля, а каже — літом!

— Обманювали народ.

— Канешно!

— «...в лето от Рождества Христова тысяча восемьсот семидесятое, царствования же Нашего в пятнадцатое. На подлинном собственною Его Императорскаго Величества рукою подписано: Александр».

— Підписано?

— Атож.

— От гади! Ану, ще рубани, Єпташко! Про царицю нічого нема?

— Як нема? Про царицю! Во скільки написано, во!

— Ну?

— Про царицю?

— Читай.

Хлопці ще тіснішим колом обступили Єпташку, який став сьогодні справжнім героєм. Таке видрав.

— Знайшов про царицю!

— Читай, Єпташко.

Він підкинув свою велику рахітичну голову, вкриту жмуттям безладного білого чуба, виставив уперед щелепу і почав знову:

— «Первого июля, 1897 года. Полтавския Епархиальная ведомости, № 19-й, часть официальная, выходит три раза в месяц».

— Куди виходять?

— А я знаю? Не написано.

— Ну, читай, там побачимо.

— «Божиею милостию Мы, Николай Второй, Император и Самодержец Всероссийский».

— Обратно?

— Обратно, гад... «Самодержец Всероссийский... и прочая, и прочая, и прочая. Объявляем всем верным Нашим подданным: в 29-й день сего мая любезнейшая Супруга Наша...»

- Ага, га!
- Давай, давай!
- Жар, Єпташкс, про супругу!
- Так не перебивайте.
- Та цікаво ж, що вона зробила 29 мая.
- «Супруга Наша, Государыня Императрица Александра Феодоровна благополучно...» ой, помру!
- Та читай!
- Що благополучно?
- «...Феодоровна благополучно разрешилась от бремени рождением...»
- Ха-ха-ха!
- Цього не може бути!
- Хіба там так написано?
- Во! Во! Во! Дивись!

Але ж хлопці не могли дивитися, не могли стояти на ногах — вони падали з сміху на землю. Єпташка торжествував.

— «...разрешилась от бремени рождением нам дочери, нареченной Татианой. Таковое императорского дома Нашего приращение...»

— Куди приращеніє?

— Кого?

— Це в неї щось приросло, чи як?

— Мабуть, у неї. Не сказано. «...приращение приема новым ознаменованіем благодати божіей, на Нас и Имперію Нашу изливаемой, возвещаем о сем радостном событии верным Нашим подданным и вместе с ними возносим ко Всевышнему горячія молитвы о благополучном возрастании новорожденной. Повелеваем писать и именовать во всех делах, где приличествует, Любезнейшую Нашу Дочь Великую Княжну Татиану Николаевну Ея Императорским Высочеством...»

— Почекай! Та вона ж тільки що вилупилась. А написано велика Татьяна?

— А може, вона велика й вилупилась, ти знаєш?

— Ну да. Може, від цариць великі лупляться.

— Читай далі.

— «Дан в Петергофе, мая 29-го дня, в лето от Рождества Христова тысяча восемьсот девяносто седьмое, царствования же Нашего в третьє. На подлинном собственной Его Императорского Величества рукою написано: Николай». Во гад, од бремени підписав.

— Треба цих пархальних ведомостів іще натягати, цікаво понаписувано за царів,— промовив хтось із гурту.

— Ану, може, там ще є?

— Та тут багато про них, я потім вам усе попрочитую. А ось я знайшов про наші Прилуки.

Цьому вже ніхто не повірив. Щоб Єпташка знайшов ще й про Прилуки — ні, цього не може бути.

— Та що не може? Во! Написано. Менандра!

— Яка Менандра?

— Це риба така, чудак,— пояснив Горобець.— Вона з одним оком.

— Що? То камбала, а не менандра, що ти брешеш?

— Ану, читай, Єпташко, про Менандру.

— Ви нічого не розумієте,— гордо заявив Єпташка.— Во, слухайте. «Высочайшее повеление. Государь Император в 22-й день декабря 1896 года высочайше утвердить соизволил всеподданнейший доклад Святейшего Синода...»

— Чекай, незрозуміло.

— Це що таке — синода?

— Ну, вроді камода, чудак, не розумієш. Куди барахло ховають.

— А, вірно!

— Не перебивайте!

— «...Святейшего Синода о бытии ректору Костромской духовной семинарии...»

— Костромської? Єп... Єпташко!— раптом вигукнув Старик, який недавно підійшов до гурту.— Невже про Костромську семінарію написано? Я там був. Ми там по... по... по-о-па й по-опа-дю помили. Все забрали к...

— Ну, кажи скорше.

— ...канешно,— кінчив Старик.

Єпташка невдоволено підкинув голову. Це могло відтягти від нього увагу.

— Ну, і не перебивай, коли забрали.

— Про Менандру читай, Єпташко!

— Та коли ж тут перебивають... «о бытии ректору Костромской духовной семинарии, архимандриту Менандру, епископом Прилуцким, викарием Полтавской епархии...»

— Ну, що, риба?

— А що ж, по-твоєму?

— Що — не скажу, ну тільки не риба.

З хлопців ніхто не міг як слід пояснити незрозумілих слів. Тоді визвався Горобець.

— Хіба ж у риби є писок?— сказав він.— А там написано — писком прилуцьким. Я так думаю, що це цареву собаку звали Менандра. Мабуть, вона в чомусь провинилась, бо сказано бити Менандру писком і в кару полтавську.

— Во, во!— підхопив Єпташка.— Так і написано — «викарием Полтавской епархии, с тем, чтобы наречение и посвящение его в епископский сан произведено было в г. С.-Петербурге». Во, тут ясно сказано.

— Знущались, сволочі!

— Ну да. Собаку били!

— А що вона винна!

— Та н-ні. В-ви нічого не знаєте,— знову втрутився Старик.— Я в Костромі був, ми там по-о-па одного помили, то я знаю. Єпископ — це теж піп такий.

— Ну, це брехня.

— Менандра — не інакше, як собака.

Хлопці почали розходитись, але потім ще довго це питання обговорювали в спальнях, і кожний розповідав щонебудь про те, яка в нього була колись розумна собака.

2

Лакоша тим часом не збирався повертатись до комуни. Він поклав перебути кілька день у Прилуках, а потім податись на Ростов. Але життя знову поламало його плани. На першій же кражі його піймано і приведено до прилуцької міліції.

— Попався, хлопче? Ну, держись тепер. Посадимо в бупр, то знатимеш, як красти,— сказав йому старший черговий.

— Я й так знаю, як красти, а кічі вашої не боюсь.

Лакоша був на вулиці з двадцять першого року. Пройшов він евпаторійську школу, побував потім у багатьох містах. Крім закритих реформаторіїв, сидів півроку в харківському бупрі, трохи сидів у мелітопольському. Не страшно йому, хай знову садовлять, аби не повертатись до комуни. Але трапилось якраз навпаки. Міліція передала його комендатурі окружного відділу ДПУ. Файерфас, ко-

мендант відділу, викликав його до себе на розмову; запропонував йому цигарку і, ніби своєму старому знайомому, сказав Лакоші:

— Що ж ти, Лакошо, так ганебно тікаєш з комуни? Це нікуди не годиться. Зараз же повертайся, наш співробітник одвезе тебе. І ставай до роботи. Годі дурня клеїти.

Лакоша нічого йому не сказав — чому і як він утік. Зціпивши зуби, він сів на підводу і приїхав знову до комуни.

Того ж вечора до нього підійшов якийсь незнайомий і попередив його:

— Ти Лакоша?

— А ти хто?

— Я Казанок. Чухай звідси, а то тебе заріжуть.

Збоку стояв Челканов. Він чув цю розмову. Як тільки Казанок вийшов з кімнати, Челканов підійшов до Лакоші, поклав йому на плече руку.

— Годі думать, Лакошо. Вони тебе заріжуть, коли ти вагатимешся. А коли хочеш жити, треба йти проти них у наступ. Ходім, оселишся з нами в інструкторській спальні. І разом будемо боротись.

Лакоша подумав хвилинку і відповів рішуче:

— Ідем.

— Значить, в активі?

— Та чорт його бери, хай буде в активі: інакше, видно, не можна.

Того ж вечора до Челканова прийшли Хрипов і Безпалый. Вони поговорили спочатку про різні речі, далекі від того, що в них було на думці. В кімнаті топилась звичайна сільська піч, які тут позалишались іще від монастиря. Було тепло. Хрипов присів біля печі з цигаркою, пускав у комин струмочки жовтавого диму.

— Хотів я тебе сьогодні вдарити, — похмуро промовив він до Лакоші, — та передумав.

— За що вдарити?

— За реформатор. Ти на своїх капав?

— Ні, не капав. Кукла свій наряд заслужив, і я йому дав. А капати я ні на кого не капав.

Хрипов відповів не на його слова, а на свою думку:

— А може, Кукла баланду запускає? Бо серед нашого брата бувають іноді й тріпачі.

Помовчали. Челканов бачив, що справа наближається

до розв'язки і спокійно чекав. Нарешті, Хрипов звернувся до нього:

— Так от що, інструкторе! Записуй нас до свого акти-
ву, ми згодні.

— Давай руку!

— На!

— І мої п'ять,— додав Безпалій.

За два дні комуна відсвяткувала річницю Жовтневої революції. Комунари наділи осназівську одягу і з червоним прапором прийшли до сільради на селянський мітинг. Було урочисто, але багатьом хлопцям каламутилось на душі. Кукла підійшов до Марка. Він стояв збоку блідий, розстроєний.

— Що, Мухоморе, погано?

— Блин, Кукло!

— Так і я думаю. Спортить нас комуна. Дивись, уже з прапором почали ходити, як малахольні. Я сам боюся за себе: спортюся я тут, характер потеряю. Як ти думаєш?

Але Марко не слухав його. Він дивився в одну точку. Коло трибуни стояло чимало народу, сільський актив, начальник комуни, інструктори. Що він цікавого побачив? Кукла спідлоба простежив, куди скерований погляд його приятеля, і свиснув здивовано.

— Еге, Марку, пропаще діло, ти ще скоріше за мене потеряєш характер.

Марко спалахнув, одірвав очі від дівчини, що стояла там, у гурті, сяючи двома клаптиками чистого блакитного неба. Плюнув набік.

— За собою дивись, а за мене не турбуйся. Який я був, таким і зостанусь. Мене не купиш.

Кукла, зневажливо посміхнувшись, одійшов від нього. Марко знову повернув голову до активу. От вона, ця сама Уляна, чи як там її, вийшла на трибуну, її дали слово, вона зараз почне тріпаться.

Марко відчув, як у нього по спині побігли холодні мурашки. Він дивиться на неї злими, колючими очима. Здається, що вона стоїть на високій горі, і навколо неї пахне любистком, як у дитинстві після теплого дощу. І йому так гостро захотілося скинути її звідти, щоб вона впала перед ним лицем у багно! А чого вона така?

Цю мить вона повернула до нього голову й зустріла-

ся з його поглядом. Ага! Йї стало неприємно. Вона здригнулася, очі потухли.

— Товариші,— каже вона, але голос її не дуже-то твердий. А втім, Марко і не збирається її слухати. Він повертається і байдуже йде з мітингу, ні разу не оглянувшись. Йому приємно, що він таки уколів її. Це почуття лоскоче йому груди, він посміхається, як йому здається, злорадною посмішкою. А потім він взагалі викидає її з пам'яті і йде собі в комуну, ні про що, власне, не думаючи.

Увійшовши до кімнати, Марко ліг з чобітьми на своє ліжко. Стіни обступили його солодкими вкрадливими кольорами церковного барахла. На них важко було дивитися. Він повернувся горілиць і впер очі в стелю. Про що були його думки, цього б він нікому в світі не сказав. Та й сам він, зрештою, не знав добре, як воно так виходило, що, думаючи про одну, він бачив іншу. Згадував Севастополь, але перед ним уставала трибуна, і дівчина з синіми очима, ясними й чистими, як весінне небо, і тоді йому здавалося, що на його пам'яті ніколи не було ніякої Баретки, севастопольської «простячки», яка звірила на нього свою таємницю, і що надворі тепер не сіра вогка осінь, а весінній ранок над Дніпром. У плавнях шумить очерет. Із широкої й теплої повені сходить велике сонце і лягає йому на груди. А то раптом встає Баретка, струшує з себе пісок і йде до Марка, вся закривавлена, з одрізаними грудями...

Йому стало страшно. Він схопився на ноги. В коридорі гупали чийсь кроки. Це повертався Кукла, якого Маркові не хотілося бачити. За ним ішли й інші комунари.

Мітинг закінчився. Кажуть, що та комсомолка здорово тріпалась і про комуну теж заливала. «Треба буде піймати колись та покалічити, мабуть, ще не спорчена»,— каже хтось із хлопців. Чи не Кукла то й сказав? Здається, він.

— Ха-ха-ха!— регочеться Марко.— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!

— Чого ти, Мухоморе?

— Ха-ха-ха! Не спорчена, кажеш? А ти спробуй... Ха-ха-ха! Спробуй!..— Він раптом замовк і вийшов з кімнати. До вечора його ніхто не бачив. Уночі хтось із хлопців нібито зустрів його десь у селі, не при компанії,— сам ішов. Повернувся пізно — роздратований, як чорт.

Нарешті почала працювати перша комунська майстерня, відкрита офіційно ще першого листопада. Це була невеличка теслярня, в якій мали робити речі для власного

вжитку — столи, табуретки, ослони тощо. В майстерні був інструктор і кілька робітників, у яких мали вчитися теслярської справи вихованці комуні. Лузгін зібрав комунарів, повідомив їх про це і запропонував охочим записуватися на роботу. Кілька чоловік визвались піти ради штуки, але це вже ні на кого не справило великого враження.

— Пошухерять трохи та й кинуть,— скептично заявив Мар'я Іванівна, що найбільш за всіх ненавидів працю і був, так би мовити, класичним зразком ледаря. Хлопці, звичайно, погодилися з формулою Мар'ї Іванівни. Таким чином, перше повідомлення начальника комуні не внесло ніякого поживлення в настрої комунарів. Значно більший ефект викликало друге його повідомлення.

— Завтра-позавтрьому,— сказав він,— до нас приїдуть керівник Головної ради Трудкомуні і товариш Гулкий, член Ради. Треба підтягтись. Соромно буде нам перед товаришем головою і перед цілим колективом чекістів України, коли ми не зможемо показати себе людьми, про яких не даром турбуються уряд і ДПУ. Дехто з вас гадає, що в комуні можна жити так, як ви жили колись на вулиці. Ні, товариші комунари, це не так. Попереджаю цих «героїв», що ми будемо суворо боротися проти всякого хуліганства, картярства, п'янок. Разом з комунарським активом, що вже потроху організується, будемо дбати за революційний порядок і дисципліну в комуні...

— Ботай, ботай,— обізвався Мухомор. Для себе він вирішив неодмінно напиться в день приїзду голови Ради.

В комуні почалось готування до зустрічі високих гостей. Прибиральниці завзято шкребли і мили коридори, прибирали кімнати. Всюди почувалася підвищена температура. Інструктори перевіряли порядок у спальнях. Хрипов, Безпалій і Лакоша були з ними. Лакоша після сучки з Куклою добув собі залізний ціпок і ніколи й ніде не розлучався з ним. Комунари побоювались того ціпка. Ним можна було «завалити» людину одним ударом.

В день приїзду очікуваних гостей Марко захопив з собою Культишку і пішов з ним на село. До Кукли в нього з'явилася якась відраза — ще з того мітингу. Він не хотів його запрошувати. Культишка був хлопець веселий, клишоногий, любив пожартувати і ні на що не звертав серйозної уваги, ніщо в житті не могло зіпсувати йому настрою. З ним було легко. Вони зайшли до однієї вдови, що торгувала самогоном.

— Сорок одно з китицею!— привітався Культишка.
— Здорові, козаки,— відповіла їм удова.— Чого це ви до мене?

— Давай самогону,— коротко пояснив Мухомор.

— А гроші?

— При нас.— Мухомор витяг пачку грошей, показав їх жінці. Вона дістала їм із запічка дві пляшки. Хлопці забрали їх і пішли з хати.

— А гроші?— скрикнула удова.— Гроші, босяки ви чортіві!

Мухомор обернувся.

— Гроші при нас. Я ж сказав про це. Не піднімай шу-херу, а то морду поб'ю.

З цим вони пішли шукати собі притулку.

Годині об одинадцятій комунари вийшли на подвір'я. Челканов і Курило спробували вистроїти їх у два ряди. Вийшла якась кривуля. Хлопці стояли насурмлені, перекидаючись іноді скептичними жартами.

— Нічого не вийде, Челкане!

— У Лахмача пузо випирає.

За кілька хвилин на подвір'я комуни в'їхала машина окривконкому. З машини вийшов знайомий Горобцеві та Мар'ї Іванівні широкоплечий, високий чоловік у сивому плащі, з невеликою чорною борідкою.

— Мар'я Іванівна, той самий!— вигукнув Горобець.

За високим гостем ішло ще двоє: кремезний чорнявий чекіст — це був товариш Гулкий — і начальник Прилуцького відділу ДПУ.

— Чотири ромбони! Держись, братва!— кинув хтось із хлопців, придивившись до петлиць на сивому плащі.

— Увага, товариші комунари!— по-військовому скомандував Лузгін. Хлопці насторожились, притихли. Начальник зробив кілька кроків назустріч високому гостю і, приклавши на мить руку до козирка, чітко віддав рапорт:

— Керівникові Головної ради Трудової комуни ДПУ УРСР, товаришу Радлову, від начальника комуни Лузгіна — рапорт. Повідомляю, що в Трудовій комуні ДПУ, відкритій 28 жовтня 1928 року за постановою Раднаркому УРСР, нараховується за списками сто сорок три вихованці. За час існування комуни самовільно залишили

комуни двадцять вісім чоловік. Решта сто п'ятнадцять — в наявності.

Привітавшись з начальником комуни, Радлов та його супутники близько підійшли до комунарів.

— Здрастуйте, товариші комунари,— сказав Радлов, прикладаючи руку до козирка. Хлопцям таке поведження сподобалось. Дехто з них розплився в посмішці, інші ніяково переглядалися. Кілька голосів відповіли жужмом:

— Здрастуйте!

— Наше вам поважання.

— З приїздом.

Високий гість знову торкнувся козирка:

— Вітаю вас з відкриттям Трудової комуни.

Тут уже хлопці не знали, що їм робити. Челканов їх учив, як відповідати на привітання, але тоді вони мало його слухали, а тепер самим було якось чудно. Дехто відповів по-своєму.

— Та нічого.

— Помаленьку.

— Тільки шамовка не однакова,— басом пустив Мар'я Іванівна. Радлов намацав його очима, посміхнувся.

— А! Старий знайомий. Зустріч нашу пригадуєш — у Харкові? «Шамовка». А працювати вмієш?

— Не вміє!— відповів за нього Горобець.

— О, і ти тут? Ну, от і добре. А той де, що лаявся зо мною? Як його прізвище?

— Мухомор,— задоволено розтягнувши рота, відповів Горобець.

— Мухомор? Це прізвище таке?

— Марко Левада,— поправив Лузгін.— Він теж тут. Їх привезено разом з харківською партією. Але зараз він кудись пішов...

Лузгін перезирнувся з Челкановим, той здвигнув плечима.

Інші інструктори теж не бачили його.

— Ну, гаразд,— сказав Радлов,— поговоримо з ним потім. Хай комунари йдуть у свої приміщення. Ми до вас зайдемо трохи згодом,— звернувся він до хлопців,— ідіть, а я тут познайомлюся із справами комуни.

Для гостей були приготовлені кімнати в будинку Головної ради, що стояв поруч колишнього ігуменського будинку. Туди вони й направились разом з начальником комуни та інструкторами.

Комунари zostались на подвір'ї — нікому не хотілося йти в корпус. Вони збиралися групами, обговорювали подію, ділилися враженнями. Всіх зацікавило, що то була за така зустріч у Харкові. Мар'я Іванівна задоволено розповідав про це з усіма подробицями — як Мухомор «крив» цюго начальника на Раднаркомівській.

Тим часом Марко сидів з Культишкою в проваллі — допивали другу пляшку. Марко ще не втратив здатності орудувати язиком, а Культишка був уже в такому стані, що міг підтримувати розмову лише окремими вигуками.

— Культишко, ти бабу мав на волі? — питав його Марко. І той белькотав йому:

— У-у... Я їх, баб, бабів, у-у... бабух... куди там... куди тобі... А нащо тобі?

— Та я так, для інтересу.

— У-у... я одну бачив... куди там...

— А ти яку-небудь бабу, ну... уважав? Так, щоб... ну, по-нашому, по благу? Щоб пекло тебе...

— Я? Бабу? Ніколи! Та що я?.. Та я... куди там... За що її уважати?

— Отак і я. Ти знаєш, Культишко, а мене одна уважала. Ух, і баба!

— Ну?

— Свободи не бачити! В Севастополі це було. А звали її — Баретка. Ото була своя. На фасоні, губи бантиком, морда в пудрі, а хай би вона мені що-небудь сказала. Сама така! Морду побив би, не те що тут — яка-небудь мамина, дивитися на неї не помагається. Чесна, сволоч! А Баретка — то зовсім інше діло. Один раз вона сказала мені: «Любий мій»... Слиш, Культишко?

— Ну? От стерво таке! Любила, мабуть?

— Хто його зна. Може, й брехала, сука. А тільки як скаже таке слово, все б їй, гадюці, простив. Одного тільки не міг простити. Був у мене з Ваською Жлобом корешок Жорка Нудьга. Так він її чимсь зобидив, а вона на нього в каррозшук дунула. І ти знаєш, Культишко, — призналась мені! Я так і так. Сказала вона мені це, а я давай розпитувати. Може, ще кого-небудь зашухерила? Призналась! «Любий, каже, тобі тільки про це признаюсь. Такого-то й такого-то я закапала». Ну, кінець. Закон сам знаєш який. Сказав я про це хлопцям, а вони мені й доручають: ти її мусиш рішити, бо Жорка Нудьга дійсно сидить у кічі. От, брат ти мій, задача. Я до Васьки й звертаюся — що

робити? А він каже: «Візьми її з собою в дорогу». Ми саме хотіли виїхати з Севастополя. Ну, приходить Бареточка, я їй кажу: «Збирайся». «Далеко?» — питає. «Далеко», — говорю. Сіли ми на дах скорого лєнінградського втрьох: Васька, Баретка і я, лежимо. Про се, про те розмовляємо. Вона нас з Ваською обіймає, а ми думаємо своє. Не доїжджаючи роз'їзду Біюк-Анлар, Васька й говорить мені: «Починай діло». «Ну, — кажу, — Бареточко, тайну ти нам свою відкрила, готуйся до смерті». Вона в крик, давай благати нас: «Роднєнькі мої, — каже, — пожалійте». Тут ми її з даху вниз і зіпхнули к чіртям собачим.

— Баретку?

— Ну да.

— А вона?

— Що ж вона? Полетіла, в натурі.

Культишка, хоч і був до смерті п'яний, все ж знайшов сили широко відкрити очі. Доля цієї Бареточки його зворушувала. Марко хильнув із пляшки решту, помовчав трохи, потім кінчив своє оповідання:

— Та біда її в тому, що вона не вбилася на смерть, і довелось їй помирати ще раз. Приїхала вона після одужання до Запоріжжя, а тут її Жорка Нудьга й зустрічає, — випустили його з кічі. «Здрастуй, Бареточка». — «Здрастуй, Жора». — «Ходім на острів Хортицю, погуляємо». — «Ходім». Пішли, а ззаду йшла вся своя блатня, не дуже близько, щоб вона не рюхнулась. На острів як прийшли, почали качати правилки. Ухвалили: зарізати. Жорка подрізував їй спочатку груді, а потім зовсім зарізав. І розійшлись. А її на піску так і покинули... Вичеркнули Баретку з життя жиганським пером. А Кукла мені каже, що я через Ульку характер потеряю. Плювають я на неї хотів... Слиш, Культішко?

Але Культішка вже нічого не чув. Він спав у власному бруді. Марко підвівся, безглуздо посміхаючись, і, ледве пересуваючи ноги, поплентався до қомуни. Тут його перший зустрів Хрипов.

— Ти бухой у дошку, — похмуро констатував він Марків стан.

— Бухой. А тобі яке діло?

— Таке, що замкнемо тебе зараз, та й ділу кінець.

— Мене замкнете?

— І не писнеш.

Хрипов хутко скрутив його, поволік до Челканова.

Інструктор доповів Лузгіну. Вирішили негайно замкнути Мухомора в підвал, щоб він не потрапив на очі Радлову.

Так і зробили. Коло дверей підвалу поставили вартового з колишніх вихованців ладошської дитячої колонії, що тепер жили в комуні. Вартовий був хлопець недосвідчений і не дуже хоробрий. Коли Мухомор накричав на нього, щоб він дозволив йому вийти «за ескстреним», той відчинив, і ту ж мить сам був у підвалі, а Марко вже замикав за ним двері. Ув'язнений вартовий зняв неймовірний галас. Почали збігатися комунари. Схопили Марка за руки. Почалася боротьба, лайка, вигуки. І саме на цю картину й натрапили Радлов та Гулкий, що обдивлялися з Лузгіним усі куточки комуні. Керівник Головної ради звелів привести Марка до нього в кабінет. Коли Марко увійшов і став посеред кімнати, Радлов уважно подивився на нього, стримано спитав:

— Ти хто такий?

— А ти хто?

— Я — Радлов, громадянин Радянського Союзу.

— А я — Мухомор, член мопру, кандидат допру і активний співробітник центроспирту.

Дехто з присутніх посміхнувся. Радлов показав Маркові на стілець.

— Ну, гаразд. Сідай, потолкуємо.

— Не сяду.

— Сідай, тобі говорять.

— А я не сяду! — Марко додав до цього найдобрішу лайку.

Радлов похитав головою.

— Дивись, я великий і не лаюсь, а ти ж малий ще і так лаєшся.

— Ну, й чорт з тобою, що ти великий.

— Кандидат на Соловки, ось хто ти такий, — з обуренням кинув Гулкий. Марко не стерпів і на цей раз:

— Не боюсь я твоїх Соловків!

Тоді його почав уламувати Лузгін.

— Що ти робиш, Маркушо? Невже ти хочеш, щоб тебе вигнали з комуні на всі чотири вітри?

— Дякую! — вигукнув Марко і кинувся з кімнати.

За ним погналися Челканов, Касандров і Грозний. Марко біг здорово. Хміль почав вилітати йому з голови. Але Челканов біг не гірше за нього. Він настигав його. Тоді Марко пригнувся, і Челканов полетів через нього

шкереберть. Але тут підскочив Касандров, схопив його за руки, змахнув над ним колодочкою нагана.

— Без шухеру!

Але Марко не хотів так легко здаватися.

Він уп'явся Касандрову в чуба, притяг його до себе і закричав:

— Бийте всі, а я одкусю йому носа, і доволі з мене.

Зрештою, вговорили, привели знову до Радлова. Марко тяжко відсапувався. Вигляд у нього був розтерзаний. Смертельна блідість вкривала йому лице, але в очах горів той самий вогник злости й непримиренності. Радлов узяв його за руку, посадив коло себе на диван, потім подав йому склянку міцного чаю і яблуко.

— Пий чай і давай розмовляти спокійно.— Він спробував розпитати його про батьків. Марко грубо й нескладно відповів, що їх «білі укокошили». Розмова не клеїлась. Радлов звелів відвести його в спальню і покласти в постелю. На ранок він знову викликав його до себе. Марко увійшов тихий, з болісними тінями на обличчі.

— Ну, здоров, Левадо,— дружньо зустрів його Радлов.— Проспався? Тепер слухай. Хлопець ти хороший, кинь дурацці. Якщо тобі буде важко,— пиши до мене листи, я допомогатиму тобі. Начальник комуни призначить тебе на помічника інструктора, будемо разом будувати нашу комуну. Повір мені, що це багато краще, ніж те, що ти робиш зараз. Я, брат, сам не менше за тебе бачив горя, але не піддався йому. А ти піддаєшся. Це погано. Треба взяти себе в руки, треба організувати себе, стати людиною, щоб у власних очах вирости як громадянин, тоді й інші тебе поважатимуть. Життя — штука сувора, ти це знаєш.

— Та знаю,— неохоче вимовив Марко. Найбільше його вразило те, що старий чекіст назвав його Левадою, а не Мухомором, ніби він справді може бути Левадою. Та ще й каже: «Пиши до мене листи»... Марко відчув, що йому підступає щось гаряче до горла. Чорт його знає, всі вони однакові,— і цей, і та, Улька,— всі вони такі, хоч не дивись на них...

— Ну, то як же буде, Марку Левадо? — спитав, нарешті, Радлов.— Помиримось? Будеш за помічника інструктора?

— Та... побачимо...

Марко вийшов з кабінету Радлова увесь мокрий, розхвилюваний, якось незвичайно збентежений. Лузгін скли-

кав потому всіх комунарів. Керівник Головної ради довго розмовляв з ними так, як він допіру розмовляв з Марком.

Ця розмова глибоко запала в душу багатьом комунарам. Відїжджаючи, Радлов і Гулкий дали начальникові комуні точні настанови. Перший рік існування комуні — це рік боротьби за те, щоб вулиця й «кандидати допру» осіли на місці і щоб вони звикли до думки про потребу працювати. Отже, треба рішуче боротися проти заводіак, що підбиватимуть їх на втечі з комуні, на картярство, на кражі, на бійку. Коли на цих заводіак не зможуть вплинути самоуправа комуні, актив, начальницький склад, — їх треба буде на певний час ізолювати, щоб не ламали молодого організму комуні в самому зародку. Ближчими ж днями треба відкрити майстерні жерстяну, взуттєву й кравецьку. Культурно-виховну роботу треба почати з таких елементів, що можуть найбільше привабити комунарів. Треба купити для них пару хороших гармоній, футбол, духові інструменти, дати хорошого диригента — хай вчить їх грати на трубах, це багатьох, безперечно, привабить. До 1 травня 29 року комуні мусить мати свій оркестр. Тим часом треба очистити закриту церкву від церковного майна і відремонтувати її під клуб. Звичайно, треба прикласти старань, щоб трудяще населення Ладоша домоглось закрити й другу церкву, в якій можна було б згодом зробити чудову електростанцію... Поки що треба поставити хоч невеличкий двигун у тому сарайчику, біля воріт. Освітлення багато важить...

Коли Радлов і Гулкий відїздили, комунари зібралися навколо автомобіля, прощалися. За ці дні у них розвіялось скептичне, а в багатьох і вороже почуття, з яким вони зустріли представників Головної ради.

Вони дивилися тепер на монументальну постать Радлова з повагою, прощалися з ним тепло і, коли машина зникла за комуною, ніхто не кинув услід їй поганого жарту.

3

Ці погані жарті почалися згодом, коли гостре почуття й сильний вплив, залишені приїздом гостей, потроху затушкувались, а вплив життєвих обставин і живих заводіак анархії посилюся. Не можна сказати, щоб згадані життєві

обставини сприяли зміцненню комуні і збуджували у її мешканців бажання залишатись тут надовго. Ні, ці обставини були зовсім не веселі. Суперечність між велетенськими завданнями комуні в майбутньому і реальними можливостями, що вона їх мала на зорі свого життя, ця суперечність була надто глибока. Не вдаючись ні до яких логічних міркувань, комунари нутром відчували труднощі далекої й болісної путі, що веде їх до обіцяного народження. І часто у них виникало тваринне бажання втекти подалі від цієї путі, на знайомі стежки небезпечного, зате ж і безтурботного життя.

Символом ненависті до них села, якого вони не вміли диференціювати, була церква. Ця ворожа «держава» проіснувала на території комуні до весни 29 року, відсвяткувала великдень і аж тоді, після жорстокої поразки в збройному виступі проти комуні, впала, щоб більше ніколи не стати на ноги. Але до моменту свого падіння вона встигла через свою численну агентуру заподіяти молодій комуні багато тяжких, іноді й невилгоїтих ран. Члени релігійної громади стали першими натхненниками крадіжок комунського майна, яке зникало в широких скринях сільських «каїнів». На гроші, виручені за крадені ковдри, білизну, чоботи, за інструменти й інший інвентар комуні, не один юнак діставав собі спочатку горілку, потім — ув'язнення за розбій і насильство над місцевими дівчатами, а далі й «путівку» на північ, звідки не кожний повертався назад до комуні.

Особливу ненависть до себе комунари бачили у монашок. Ці чорні балахони шамотіли по селу, нашіптували у вуха, розповідали про комуну страшні речі і прорікали близький кінець світу. Нелегко було сільському активу боротися проти куркульської агітації. Верхівка релігійної громади діяла тихо, обережно, але невтомно й постійно. То там, то там ходили по селу «думки» Ряженка, Молибоги, Волосюти з приводу кожної найдрібнішої події в комуні. Тим паче не пропускали вони жодного визначнішого факту з тяжкого комунського життя, щоб не пустити його в «народ» у своєму освітленні. Сіяти ворожість і люту ненависть до комуні — це була одна з найголовніших форм куркульської політики далекого прицілу. Одного вечора Молибога підійшов до гурту селян, спитав їх тихо та смиренно:

— Чули вже?

— А що там?

— Бунт у комуні. Розбивають усе, майстерні ламають, начальників своїх б'ють у голови молотками. Ох, ти, горе тяжке! Скільки їм добра не роби, а з розбійників людей не буде.

— Авжеж.

— Розбійники на те роженні,— зауважив Пилип Комарець, який все ще продовжував «одним поганеньким задом на двох свайбах танцювати»,— так говорив про нього Матвій Чумак.

— А ще кажуть — комуна й селу допоможе,— підкинув хтось із гурту. Дідок Молибога тяжко зітхнув на ті слова.

— Ой, допоможе, люди добрі! Довго й чекати не доведеться. Своїх поріжуть, тоді нас почнуть. А що господарство наше рознесуть, землю позабирають, то про це я вже й не кажу. Бог з ними, хай забирають на комуна, аби життя залишили, щоб хоч померти своєю смертю.

— Та чого ж ми будемо терпіти оце? — озвався якийсь довгов'язий дядько.— Бити їх треба, от і все.

Молибога зацитькав на нього, злякано озирнувся навколо.

— Бог з тобою, Гавроне, таке скажеш! Коли б хоч не почув котрий із них, бо й додому не дійдеш. Така, видно, наша доля християнська, треба терпіти. А як же важко дивитися на те неподобство, що вони в селі що ночі божої чинять! Дівчаток тих сердешних, як горличок бідних, з пуття зводять. Та горілку п'ють, де в них і гроші беруться.

Молибога мовчав, звісно, про те, що його сваток на Журавці скуповує для нього за безцінь крадені комунські речі. Учора Жолудь приніс рушників з десяток, позавчора Кукла за пляшку горілки дав сваткові дві ковдри сукняні, а на завтра якийсь-то Мар'я Іванівна має чоботи принести, щось із чотири пари. І де вони їх беруть стільки? Та про це Молибозі не було рації казати.

— А чули? — таємниче спитав Ряженко: — Ольга повернулася.

— Невже?! Казали ж, що її десь далеко запроторили... Ніби аж на границі спіймали та кудись і вислали.

— Брехня! Не такого вона роду, щоб її вислали. Вона скрізь руку має, бо й серед вищих партійців є люди, що стоять за селянські інтереси. Зараз вона в одному селі, не-

далеко від нас. Бачили її люди, каже — кланяйтесь від мене ладощьським селянам, дїждались вони лиха на свою голову та й ще дїждуться. Тїльки ж глядїть, не базїкайте про це,— попередив Ряженко.

Таємниця нечутно, гадючим поповзом проникла в кожную хату. Люди пошепки наодинці переказували одне одному Ольжине привїтання. «Каже, кланяйтесь від мене та скажїть, хай хлїб ховають, бо пропадуть з голоду...»

І довго потїм довелось сїльському активу викопувати з ям похований від держави хлїб. Це були провїсники тїєї великої класової борнї за нову еру в життї трудящого селянства, що розгорнулася пїзніше. Комуна в цих попереднїх боях не могла брати участї, бо сама лише народжувалась у тяжких муках. У нїй самїй відбувалися подїї, що ставили пїд загрозу її існування.

Пятнадцятого листопада відкрилася жерстяна майстерня. Актив Челканова й Хрипова загнав у неї Горобця, Мар'ю Иванівну, Старика, Нафтулу, Жолудя, Сашку Інтелігента і багатьох інших. Вони йшли до цїєї майстернї нїби на якусь муку, на знущання з них. Перемагаючи глибоку одворотнїсть до працї, пїшов з ними й Марко. Пїсля вїдїзду гостей він довго ходив сам не свїй. Все йому здавалося, що в останнїй розмовї з Радловим він «потеряв характер». Хоч за кїлька день потому він зрїкся своєї обїцїянки працювати в активї, але розмова з Радловим мучила його. Часом йому хотїлося кричати і вити на мїсяць. Він хотїв одного разу пїдїйти на вулицї до Уляни і заговорити з нею, сказати їй що-небудь гостре, щоб перевїрити характер. І не зміг. Це було для нього страшним вїдкриттям. Уляна, ненависна йому жлобиха, мамина донька, взяла гору над його харакгером. А втїм, він бачив, що такий собачий настрїй гнїтить не тїльки його, а й інших хлопцїв.

Майстерня була невелика, по-кустарному обладнана. В нїй лежали стоси новенького залїза, молотки й правила на верстатах. Майстер узяв великий аркуш бїлого цинкового залїза, покравяв його і на очах у хлопцїв хутко склепав виварку на бїлизну.

— Бачите, як просто? Сюди грюк, туди стук — і виварка готова. Отак і ви робитимете, як трохи пїдучитесь. Ось берїть молотки, почнемо науку.

Хлопцї стояли мовчки, поглядаючи один на одного й спльовуючи через губу.

— Відерниками хочуть нас поробити,— похмуро вимовив Інтелігент.

Мар'я Іванівна взяв молоток, покрутив його в руках і з розмаху пожбурих ним у виварку. Це було весело. Хлопці поспішили спробувати й собі.

Старик підійшов до верстата, почав клепати молотком по залізному правилу. Воно дзвеніло й лящало у вухах.

Горобець узяв його за руку.

— Дай молоток.

— Я сам хо-хочу клепати.

— Дай сюди.— Він вихопив у нього молоток. Старик узяв другий. Горобець кинувся на нього з своїм. Вони схопилися в ручки.

— Гіп-гіп, ура! — вигукував Жолудь, підкидаючи по майстерні виварку замість футболу. Майстер злякано притулювся до стіни. Молоток із чийхсь рук пролетів повз його голову і вдарив у вікно. Шибки з дзенькотом полетіли на підлогу.

— Віддай молоток! — кричав Горобець. Старик посилив з напруги, викручувався — йому ніяк не щастило цокнути Горобця молотком у голову. Нарешті, він таки досяг свого.

— Н-на!

Горобець ойкнув, але ту ж мить устиг опустити свій молоток на голову Старика. Марко шарпнувся до них, з силою розірвав їхні руки.

— Бросьте юшку пускати, партачі!

Горобець ударився об верстат і розпанахав собі щок. Кров залила йому лице. Старик порізав руки об жерсть. Але на них уже не звертали уваги. Виварка літала по майстерні. Хлопці захопились цим оригінальним «футболом», викотили її надвір, загнали в коридор першого корпусу. Виварка, як скажена, гуркотіла по сходах, через неї перекидалися й падали. Нарешті, її знову загнали до майстерні. Виварка тепер мала такий вигляд, ніби вона побувала в пащі якогось звіра, що пожував її і, не змігши проковтнути, викинув назад. Хлопці були задоволені.

— Ану, тепер полагодь,— запропонував майстрові Жолудь. Майстер стояв блідий, розгублений. Руки його тремтіли. Взявши виварку на верстат, він сьак-так вирівняв її. Хлопці тим часом заспокоїлись. Їм стало нудно й нецікаво. Вони посідали на верстатах і почали розповідати історії.

Знадвору доносились дикі, душороздираючі звуки. Ось уже кілька день від них нікуди не можна було сховатися. Вони починалися зранку і затихали тільки пізньої ночі. Вони ревли, як поранені тварини, завивали, скаржились, гавкали.

Це хлопці вчилися грати на духових інструментах. Ентузіастом цієї справи був Яша Кримов. Він перший записався до оркестру і, як казав про нього диригент,— записався недаром. На думку диригента, з Яші повинен був вийти прекрасний музикант. Дві гармонії, що були привезені разом з духовими інструментами, додавали до цієї дикої какофонії свої хрипучі, жалісні звуки. Єпташка й Кукла грали на одній гармонії вдвох: один — на басах, а другий — на «тонких голосниках». Вони рвали гармонію так, що голосники харчали й скиглили, доки не замовкли навіки.

Якби зробити спробу визначити те, що творилося в душі кожного комунара цього періоду, коли відкрилися перші майстерні, то найкращим порівнянням була б «музика» Яші Кримова, Кукли, Єпташки та інших учасників «оркестру». Така ж какофонія суперечностей бушувала в настроях комунарів, і як неможливе хрипіння труб і кларнетів рвало їм барабанні перетинки, так поклик «волі» рвав їм ночами серце, в якому в кривавій борні за існування намагались пробитися паростки чогось нового й химерного, що вабило їх і відштовхувало.

Так, борючись проти карт у комунарському побуті, Хрипов і Безпалій (він уже був старостою взуттєвої майстерні) самі замикалися ночами в своїй спальні і «дули в буру» до самого ранку. Іноді до них заходив Челканов або Касандров і, щоб не відриватися від активу, теж робили з ними дві-три партії, а часом і по-справжньому зрізувались, коли в душі інструкторів спалахувала пам'ять ще не забутого назавжди проклятого жиганства.

Культурних розваг в комуні було тоді небагато. Приміщення під клуб ще не було відремонтоване. Футболом розважались ті, хто встигне захопити м'яча й переховати в своїй спальні. Найчастіше це робив Жолудь. Він любив вихопитись з футболом саме тоді, коли задзвонять до вечерні і монашки, квапливо перебігаючи подвір'я, підуть до церкви. Вдарити яку-небудь м'ячем «по горбу» — це було його завдання.

— Гіп-гіп, ура! — задоволено вигукував тоді Лбоня

Жолудь. Коли ж хто-небудь з комунарів трусив під цей час свій матрац, то Жолудь додавав до цього ще й інший жарт:

— Накривай її матрацом і жми!

За ці «жарти» Льоня не раз діставав від конфліктної комісії догани, позачергові наряди, сидів на гауптвахті, та все це так на нього впливало, як торішний сніг. Він мав свої плани на майбутнє, намальовані Інтелігентом, і продовжував розважатись, як хотів. Але плани Інтелігента, а з ними і Жолудя, як і багатьох інших хлопців за той час, зазнали-таки великої поразки.

Прибувши до комуни, Інтелігент вирішив пересидіти в ній листопад і частину грудня — поки встановиться постійна погода. Треба сказати йому на честь, що він тримався в комуні з великою гідністю і ніколи не встрявав ні в які бійки, в розваги, подібні до знущання з невинних жерстяних виварок. Ні, він поводився спокійно. Щоправда, це не було в нього виявом бажання стати за приклад для інших комунарів і тим підтримати заходи адміністрації та комунарського активу. Навпаки, цим він хотів підкреслити своє глибоке презирство до того, що його оточувало, і свою цілковиту байдужість до заходів адміністрації. Він знав напевне, що з першими грудневими морозами, по свіжому сніжку, вони вдвох із Жолудем зроблять бадьорий марш до Прилук, а звідти поїзд помчить їх у простори республіки. Тим часом єдиною розвагою для Інтелігента була гра на кларнеті, яка тішила його несподіваними викрутасами звуків, що вилітали з горлянки інструмента...

Незважаючи на постійні пропозиції і велику спокусу, Інтелігент знайшов у собі сили відмовитись від «стір», що були його справжньою стихією. Свій швейотовий костюм, галстук, осінню кепі з м'якого пледа — все це він скинув і заховав, за порадою Жолудя, на горищі одного з комунських будиночків. Хай лежить, поки прийде на нього час. Натомість він без зайвих суперечок надів осназівську одягу і виглядав у ній, як молодий співробітник комуни. І все ж... не було ні одної хуліганської вихватки Жолудя, над якою не витав би дух Сашки Інтелігента. Не минало жодної партії «бури», не відкривався ні один «стос», про який не знав би Інтелігент. До нього зверталися картярі по консультацію у всіх складних і спірних випадках. Сам не граючи і не встряючи в хаос комунського життя, Сашка Інтелігент, безперечно, був одним з наймогутніших творців і натхненників цього хаосу.

Для цього йому не треба було ні кричати, ні лаятись, ні битися. Досить було ходити по комуні з виглядом жиганського Байрона і мрійно наспівувати чи насвистувати «Баядерку» або «Гоп со смиком»:

Гоп со смиком — ето буду я.
Ви послушайте міня, друзья...

І от настав грудень, і випав перший сніжок. Подвір'я комуни й дахи будиночків укрились лапатим сніжком, ніби свіжим цвітом акації. Саме такий весінній настрій був у Саші та в його вірного кореша Льонічки Жолудя.

— Мотаємо, Льонічко? — весело спитав Інтелігент.

— Мотаємо! — з готовністю відповів Жолудь. Уночі вони взяли ліхтар і полізли на горище шукати костюм Інтелігента. Саша клав його в куточку, під якийсь старе лахміття, він це твердо пам'ятає, але химерна річ — костюма в цьому куточку немає.

— Що за дурацькі жарти! — обурився Жолудь. — Ану, давай пошукаємо в тому кутку. Може, ми забули?

Вони обмацали все горище, розбили ліхтар, мало не спалили будинку, а костюма не знайшли.

— Хтось збсндив, — спокійно констатував Інтелігент. Але цей його зовнішній спокій аж ніяк не відповідав тій бурі, що лютувала в його вразливому серці. Жолудь це прекрасно бачив і знав, що завтра Саша суворо покарає віроломних сявок, які могли зважитись на такий підлий вчинок. Ограбувати свого, та ще такого «рисака», як Саша, — це була нечувана річ. Не могло бути сумніву, що це зробив хтось із воздушників, а не солідний жиган.

І от другого дня Саша оголосив, що згоден відкрити «пару стосів» для охотників. Цебто — що він сам з ними гратиме. Це була велика честь для молодих учнів картярського мистецтва. Гру було призначено на вечір, з таким розрахунком, щоб, забравши всі «копійки», які тільки є в когось із комунарів, роздягши їх потім догола і порізавши «робу» на дрібні шматочки, піти з комуни з почуттям моральної відплати.

Увечері, після інструкторського обходу, в спальню Інтелігента набилосся стільки народу, скільки могли витримати стіни кімнати. Жолудь став коло дверей — «на цинку». Саша грав сам, за його спиною не було ні приятелів, ні «болільщиків». Напроти нього сиділа маса, напружена, з палаючими очима. Серед молодиків у масі виділялось кіль-

ка солідних хлопців. На першому плані була важка постать Мар'ї Іванівни. Поруч нього сидів Кукла. За ними — море голів, що принесли сюди усі свої заощадження. Вони обрали своїм «виконавцем» Мар'ю Іванівну. Це значило, що він мав право розпоряджатися всім їхнім майном — грішми, одежею, їжею, фізичною силою. Все це могло бути поставлене на карту, коли б виконавцеві забракло своїх грошей. Одне слово, Мар'я Іванівна мав за своїми плечима солідний резерв і відповідно до цього — гордий вираз обличчя. В звичайні хвилини життя його лице нагадувало макітру, на якій замість носа було вчеплено вареник, замість губ — гливкі, розтягнені варениці і замість очей — дві вузьенькі олійні плями жаб'ячого кольору. Але зараз ці непривабні деталі, приліплені до макітри, творили якусь наївну гармонію самозадоволення й зневаги. Варениці були міцно стулені, на олійні плями ще нижче й глибокодумніше насунулись білі, як сметана, брови. Кукла сидів коло Мар'ї Іванівни на правах консультанта.

Гра почалась. Інтелігент за своїм незмінним правилом спочатку кілька разів «убився», Мар'я Іванівна загрів на свою сторону купу грошей. Настрій хлопців хутко нагрівався. Інтелігент виклав нову купку і перебрав стос у свої руки.

— Відкриваю стос,— промовив він тоном легендарного Христа під час легендарної нагірної проповіді.

І тоді гра почалась по-справжньому.

— Руб по кушу.— Інтелігент метнув стос.

— Транспорт!

— В угол з п'ятачком!

— Приговорив, чорт! — вигукнуло кілька голосів.

— Два по кушу!

— З кушем од двох!

Саша метнув карти колесом. Вони закрутились у нього, як метелики.

— Знову приговорив!

— Мар'є Іванівно! Не лізть у замазку!

Хлопці почали хвилюватися. Гроші хутко пересовувалися на сторону Інтелігента. Свої він уже забрав назад і тепер доїв Мар'ю Іванівну без помилки.

— Дивись, у лоб б'є!

— Стежте за ним!

— Кукла, дивись там!

Але стежити за Інтелігентом було майже неможливо.

Він помітив, що Мар'я Іванівна ставить даму. Одним невловним рухом пальця Саша загнув куточок карти і почав «строїти ворота». Мар'я Іванівна ріже стос, і його карта неминуче потрапляє у «ворота».

— Руб по кушу!

Саша відкриває стос.

— У лоб!

— Два по кушу!

Саша відкриває стос.

— У лоб!

— Два по кушу!

Саша відкриває стос.

— У лоб!

— Чорт!

— Атанде!

Саша пускає карти колесом.

— Бито!

Саша знову пускає карти колесом.

— Атанде!

— Бито!

— Атанде втретє!

Знову карти летять «фертом-чортом», і від Мар'ї Іванівни не залишається мокрого місця. Хлопці посипали свої дріб'яки на підлогу. Дріб'яки хутко зникають в кишені Інтелігента. Дехто вже скидає з себе одяжу. Інші судорожно стискають у пальцях колодочки ножів. Звіряча лють уже підступає до серця. Очі зловісно темніють. Але ось Мар'я Іванівна, різнувши стос, зачепив на одну карту нижче від приготовлених йому «воріт». Інтелігент відкриває стос і бачить, що в «лобі» очікуваної карти немає. «Значить, дама в «сонниках», хутко змірковує він, так само хутко «спускає» разом дві карти замість однієї і метає далі. Ніхто не помітив. Це була одна коротка, невловна хвилька.

— Стоп! — скрикує Кукла і всаджує фінку в підлогу поміж карт.

— Стоп...

— Що таке?

— Він спустив даму.

— Що? — суворо запитує Інтелігент. — Обережно з вашими виразами.

— Ти спустив даму! Вона була в сонниках!!!

— А-а-а!

Мар'я Іванівна заревів обуреним і ображеним басом.

Кинувся перевіряти карти. Хлопці схопилися з місць. На Інтелігента ринула маса. Карти змішалися, їх не можна було перевірити, але ножі були в руках — готові до діла.

— Бий його!

— Наза-а-ад! — крикнув Жолудь і з розгону кинувся від дверей у гущу. Одним ударом кулака він поклав Куклу, другим розквасив у кров вареник Мар'ї Іванівні. Хтось іззаду чиркнув його «пером» у плече. Інтелігент виприснув у коридор, але тут його схопили Челканов і Курило, що поспішали на крики і зойки...

Все змішалось в купу. Звіряча бійка тривала кілька хвилин. Інструктори вийшли з неї з підбитими очима. Хлопці — в розпанаханих лахміттях замість одяжі. Двоє лежало на підлозі в крові. Їх віднесли до санчастини на носилках... Куклу, Інтелігента, Мар'ю Іванівну й Жолудя заарештували і замкнули на гауптвахту.

Челканов помітив, що Марко разом з ним кинувся розбороняти бійку і, не шкодуючи своєї голови, допоміг врятувати становище. Це вже вдруге він в рішучу хвилину, ризкуючи головою, стає на захист порядку. Але в актив до цього часу не записався. Коли все в спальні заспокоїлось, Челканов хотів скористатися з нагоди, щоб поговорити з Марком. Та той байдуже витер з обличчя піт, посміявся з невдах, яких віднесли до лікарні, і пішов спати.

На ранок ціле село гуло новиною. Бійку в спальні Ряженкові «глашатаї» роздмухали до цілковитого розгрому комуні, причому ехидні тіточки з релігійної громади клялись і божилися, що привідцям нічого не буде, бо «там усі однакові — і урки й начальники». Селяни зрозуміли провокаційний зміст цих розмов лише тоді, коли побачили, як одного холодного й непривітного ранку адміністрація комуні вирядила етапом чотирьох «героїв» нічної бійки.

Саша Інтелігент, Жолудь, Мар'я Іванівна й Кукла зробили-таки по свіжому сніжку марш до Прилук. Але цей марш був не такий бадьорий, як вони сподівалися, і вів він їх не в простори республіки, а лише до прилуцького бупру. Там їх замкнули в камеру номер десятій, разом з іншими злодіями та хуліганями, до яких так рвалося їхнє неспокійне серце.

В'язні селянського походження називали цю камеру «козацькою» за те, що мешканці її, продувшись у карти, вибігали потім в коридор голі, «як козаки», і віднімали у них передачі, що їм приносили з дому жінки та родичі.

В цій «козацькій» камері доведеться тепер Саші Інтелігенту та його товаришам просидіти довгу й нестерпучо холодну зиму і частину прекрасної весни, коли всі інші питимуть прозоре травневе повітря. Отже, дамо їм спокій, щоб вони могли не тільки досхочу обжулювати один одного в карти, роздягати своїх товаришів і примушувати їх спати цілковито голими, під самою старою газеткою, забирати за картярський програш їжу цілої камери і залишати невдах на цілі дні без крихти хліба; дамо їм спокій ще й для того, щоб вони могли подумати і про своє невідоме майбутнє, і повернімось тепер до комуни.

4

Сумбур комунарських настроїв і чорних чуток навколо комуни після цієї події не припинився, а тільки набрав інших форм. Актив Челканова почав кількісно збільшуватись, але якість його роботи залишалась на попередньому рівні. Потрібна була якась крутіша зміна, якісь рішучіші заходи, щоб дати береги розгнузданій стихії. Але ці заходи прийшли значно пізніше, а тим часом панував сумбур.

Днів за два після арешту Інтелігента та інших Марко вирішив написати листа до Радлова. Він виклав йому все, що було в нього на душі. Лист вийшов трохи кострубатий, зате правильний.

«Уважающий товарищ Радлов,— писав Марко до свого високого напутника.— Я пишу до вас листа у тому, що в нас була бійка, і вже чотирьох відправили до кічі, а в камуні все одно житуха невесела, жлоби нас ненавидять, це факт, од якого мені на серці чіжело. Відерника з мене не буде, а сапожника теж, і в актив я не знаю, чи йти мені, чи не йти. Погода була все врем'я дощ і мряка, а тепер сніг і розтає грязь. Сашку та всіх заарештованих хлопців погна-ли почти що босих. Одписуйте, що робить, чи ви тільки брали мене на понт, що будете одписувать листи. В случаї не одержу од вас листа, буду з камуни чухать на волю, ну її к чіртям собачим, вашу камуну. Ми часто між собою говоримо, як згадаеш веселу вулицю, то нападає горе й тоска, і з горя починаємо пити горілку почім здря. Ключку, з якої ми тягали шовк, тепер відчинили, вікони повиносили до монашок, а святих на стінах позамазували трохи й зробили клуб, ну, святих з-під тієї замазки видно, так що

видно, що це клюка, а не клуб. Хлопці, тут є інтересанти, одірвали мармурову дошку й лазили у склеп, там поховано якусь багату монашку, але золота не знайшли, і нічого там нема, а на горищі знайшли повний сундук грошей, аж набитий, тільки вони всі царські — катеринки тощо, по сто й по п'ятдесят, і більше, то ми ними обклеїли стіни в одхожому і скрізь порозкидали к чіртям собачим. З тим до побачення. Все врем'я грають на трубах, ну, виходить погано. Ми побили в жерстяній багату виварок у футбол, а в сапожній майстерні хлопці б'ються копилами і ріжуть сапожний товар почім здря. Не буду описувать за портняжну, бо там хлопці ламають голки і штрикають один одного в зад, а машинка одна на всіх. Не буде діла, як я бачу. Недавно привезли ще десяток комунарів, аж тяжко на них дивитись. За що народ страждає по тюрмах? Тут привезли одного Матроса, я його знаю, він сам з Одеси. То місто підходяще. Матрос сидів у харківському кічмані, а його корешок Альоша-художник сплітував по дорозі, і вони розминулись. Матрос психує і не хоче йти на роботу, я його за це понімаю. Мабуть, він теж із камуни вилиняє за своїм корешком Альошею, з тим до побачення, уважаємий Марко Левада. Як одпишете відповідь, тоді піду, мабуть, в актив або чухну з камуни, ще в натурі не знаю».

Одіславши листа, Марко чекав на відповідь кілька день спокійно, потім почав нервуватися. Дні минали — відповіді не було. Марко ходив похмурий, ні з ким не розмовляв. Приходив до майстерні і з нудьги калічив залізо, відкидаючи від себе один за одним попсовані листи. Втім, так працювали й інші комунари: вони ламали інструменти й переводили безліч коштовного заліза. Лузгін, зрештою, не знав, що йому робити. Іноді йому здавалося, що цих людей виправити неможливо і що це даремна витрата енергії й коштів; але потім він знову брався до роботи. Челканов після перших невдач у майстернях знову спробував застосувати свій «принцип». Він по-своєму «порозмовляв» з одним у жерстяній і з одним у кравецькій, причому виконав цю операцію з величезним переконанням і авторитетом і пообіцяв іншого разу ще й не так порозмовляти, якщо буде хуліганство. Цей захід вплинув принаймні в той бік, що авторитет Челканова остаточно зміцнівся. Його визнали за свого «в дошку» і боялися при ньому йти на небезпечну гру, але тим охочіше йшли на всякі витівки за

його спиною. Кімнату челкановського активу вони називали «с...й куток».

Так до неї ставився й Марко. Коли, на його думку, минули всі терміни для відповіді, він остаточно вирішив тікати з комуни. Супутника йому не довелося довго шукати, — той перший знайшов Марка. Це був новак, що прибув до комуни разом з Матросом — з останньою харківською партією. Він мав чудну кличку — Касій. Хто дав йому це ім'я римського патриція, змальованого генієм Шекспіра в «Юлії Цезарі», — невідомо; але факт залишався фактом. Його звали Пров Касій, а скорочено — Провка.

Це був натоптаний хлопець з короткою шиєю, на якій сиділа кругла стрижена голова. Маленькі злодійкуваті очі, здавалося, були вгвинчені йому в лоб, мов два блискучі гудзики. Над ними росли куштики сірого волосся; то були брови, що ніколи не підіймалися вгору і не дозволяли обличчю змінити свій постійний вираз замкненості і якоїсь погорди до товаришів і до всього, що оточувало Прова Касія. Не з кожним він став би розмовляти. Але Марків авторитет серед комунарів звернув на себе його увагу. Можливо, що він заздрив Маркові. В кожному разі він перший підійшов до нього і розговорився.

— Я уважаю твою задумчивість, — сказав він, — можна познайомитись? Я сам з Ростова.

— А в комуні тобі подобається?

— Не. Народ ізсучується.

З того часу вони потоваришували. Марко охоче пішов на цю дружбу, бо, зрештою, він потребував з кимсь поділитись своїми думками. Культишка був хлопець несаможиттєвий, хоч і веселий, а Нафтула пішов працювати до взуттєвої і, здається, почав піддаватися Челканову та Курилу. Тим-то Марко й відкрив свої плани Касію.

— Обдурили мене, Пров, — сказав він йому одного разу. — Думаю чухати з комуни.

— І я з тобою, — заявив Касій. — Тільки з порожніми руками вириватись я не згоден.

— А що ж ми візьмемо? Барахло з спальні? Не хочу марати рук.

— Навіщо барахло? Ми знайдемо щось краще. Як ти дивишся на цю кляку, де монашки моляться? Я думаю, що там можна нашкрябати з пуд срібла та попа придушити, у нього теж щось знайдеться. А тоді й чухати.

Касій дивився на Марка своїми злодійкуватими очима,

і на обличчі його ледь помітно грала іронічна посмішка — чи не відмовиться часом Марко від цієї пропозиції? У Марка злегка затремтіло серце. Піти на ограбування церкви — крок надто сміливий.

Але пропозицію зроблено. Невже він злякається?

— Я подумаю про це, — тихо відповів він Касію.

— Довго думатимеш? — спитав його новий друг, і в цьому запитанні Марко ясно відчув насмішку.

— Ні, завтра дам відповідь.

Тієї ночі Марко довго потім не міг забути. Звечора він пішов на село, з якою метою, він сам не знав. Він пам'ятає тільки, що довго тинявся вузькими вуличками Ладоса, зазираючи у вікна кривих хатинок. В напівтемряві халуп, при кволих каганцях, жінки задумливо пряли свої мички, байдужі до Маркового горя. А воно росло в ньому з кожною хвилиною, росло й скиміло у грудях незрозумілою, тоскною тривогою. Чого ж він, власне, шукає і чого він хоче? Хіба ж він не вирішив остаточно? І все ж йому хочеться пройти тією далекою вуличкою, на якій він іще не був...

І коли він прийшов у цю вуличку, йому стало ясно, що нічого, крім синьою дівчини, він і не шукав. Тоді він зрозумів, що ця дівчина вросла в його серце навіки і що, де б він не був, її очі стоятимуть перед ним, і завжди він бачитиме її такою, як на вокзалі, як на трибуні під час мітингу, коли в плавнях шумів очерет і пахло від неї любистком. Тоді ж Марко зрозумів і своє горе, і стало йому ясно, що завтра він неодмінно скаже Касію — ходім! От тільки б раз іще поглянути на неї. Може, якраз у цій хатині вона й сидить...

Марко наблизився до одної хатки, зазирнув у віконце. Холодна шибка торкнулась його лиця, але він не відчув цього дотику... Всі груди його заповнило неможливе скиміння. Здається, він навіть застогнав з болю. В хаті сиділа група молоді, чоловік з десятка. Був там і Шапка, була й вона. Сиділа край столу, щось говорила до всієї компанії, і всі її слухали. Мабуть, засідав комсомол. Марко так довго дивився у вікно, що хтось з комсомольців звернув на нього увагу. Уляна здригнулась і хутко нахилилася до вікна. Лице її зблідло. Вона пізнала його. «Марко Рукатий... з комуни», — сказала вона своїм товаришам.

Марко, мов опечений, відскочив од вікна і пішов вуличкою, не озираючись. Йому здалось, що в хаті хтось за-

сміявся. Цей сміх стояв у його вухах, поки він дійшов до комуни, і потім цілу ніч він не давав йому спокою. Як не намагався він заснути, нічого не виходило. Сміх мучив його до ранку.

Вставши, він побачив Касія і дав йому відповідь:

— Згоден.

Тоді вони розробили детальний план ограбування, дістали інструменти, приготували наволочку на срібло.

Вночі, коли всі комунари поснули і на території комуни не зосталося нікого, хто міг би їм перешкодити (караульні теж поснули в теплому комендантському приміщенні), вони тихо прокралися з спальні і пішли до «данцігського коридору». Першим переліз через огорожу Касій. Марко подав йому лом та інші інструменти. Від злочину і втечі тепер відділяв його лише цей високий паркан, через який йому зовсім неважко було перелізти.

Та йому так тільки здавалося. Насправді ж ніколи в житті йому не було так важко йти «на діло», як цього разу. Ніби не паркан перед ним стояв, а якась невідома сила, що відштовхувала його, відпихала назад, скидала на землю. Він підставив дошку, почав дертись по ній угору, але ноги його затремтіли, він упав, болюче ударившись коліном об якийсь камінь. І чомусь згадалося йому цієї хвилини бліде, трохи злякане лице Уляни, коли вона побачила його біля вікна. Потім перед очима встала монументальна постать Радлова. «Коли тобі буде важко, пиши мені, я завжди тобі допоможу»,— пригадалися йому слова Радлова.

— Брехуни чортіві,— гірко вилаявся Марко.

Касій нетерпляче запитував його через паркан:

— Ну? Чого ж ти гав ловиш? Лізь!

Марко підвівся і знову подерся на паркан. Цього разу він уже не зірвався. За хвилюку вони були коло церкви, обдивлялися важкі замки. На Касійову думку, ламати замки було важче, ніж висадити вікно. Марко не хотів сперечатися. Йому було однаково. Вони видерлись по ринві вгору і, вийнявши кілька шибок, вивернули ґрати залізним ломом. Потім спустились по вірвовці в церкву і почали «роботу». Спочатку пройшли до вівтаря, сподіваючись знайти там срібні хрести та золоті чаші. Але їхні сподіванки були марні. Крім одного мідного хреста, вони нічого не знайшли.

— Поховали, гади! — вилаявся Касій.

Ніч була темна. В церкві стояв густий морок. Було

трохи моторошно. Хтось із хлопців розповідав, що тут теж десь поховано старих монашок. Марко нагадав про це Касію.

— Ні, то в тій церкві! А хоч би й тут, то нам наплювать,— відповів Провка. Він обережно присвічував сірниками, шукаючи ікон з срібними ризами.

— Колупай,— показував він Маркові.

Срібні віночки з легеньким брязкотом злітали з розмальованих святих і падали в наволочку.

За якийсь час вони наздирали з півпуда різного металу. Тут же поламали його, порубали на шматки, щоб він менше забирив місця. З церкви вони вибрались геть пізно.

Надворі, як і раніше, ішов сніг разом з дощем. Було холодно й брудно. Марко переліз через паркан і підставив дошку своєму другові. Касій уже виткнувся був на цю сторону, але в цю мить Марко тривожно цикнув йому, і він знову зник по той бік паркана. На подвір'ї з'явилася кремезна постать Лузгіна. Він ішов з ліхтарем, перевіряючи самоохорону комуні. Марко спочатку прищулився був до паркана, але потім зміркував, що тут його найлегше було б накрити, і вирішив піти назустріч небезпеці. Заклавши руки в кишені й насвистуючи, він одійшов від церкви і скоро зустрівся з начальником.

— Левада?! — здивовано спитав Лузгін.— Ти чого блукаєш уночі? Чому не спиш?

— Душно в кімнаті, не спиться,— байдуже відповів Марко.

— А в мене для тебе лист є,— весело повідомив начальник.— Увечері одержав, але тебе ніде не могли знайти.

Він знав, що Марко нетерпляче чекав відповіді на свій лист, і цю пізню прогулянку зрозумів по-своєму: «Марко нудиться, не знаходить собі місця, гадав, напевне, що відповіді зовсім не буде, а вона є!» Лузгін обійняв Марка за плечі, по-батьківському заспокоїв його.

— Не журись, Марку, почитаєш листа, може, в голові розвидниться.

Серце Марка смертельно стислось. Йому хотілося закричати, але звук не йшов з горлянки. Він ледве вимовив тремтячим голосом:

— Від кого лист?

— Від товариша Радлова. Прийшов з фельд'єгерською поштою. Ось він, іди читай.

Лузгін вийняв з кишені цупкий конверт, передав його Маркові й пішов далі. Ліхтар поволі зник за будинками. Тоді Марко підійшов до паркана, тихо погукав Касія.

— Слиш, Провко? Перелазь!

Касій стрибнув на землю, озирнувся.

— З ким ти розмовляв?

— Начальник.

— Чорт! Ходить тут і вночі не дає спокою. Чухаймо, поки не пізно.

— Ні, почекай, у мене ще одне діло є,— зупинив його Марко.

— Яке діло?

— Лист від Радлова. Я мушу його прочитати.

Касій приглушено засміявся, потім жорстоко вилаявся.

— Пху, дурень! Сам гепеушникам у руки лізе. Чухаймо, кажу тобі, бо нас тут забарабають!

— А я кажу, що треба спочатку лист прочитати.

— Кому ж ти віриш? Мені чи їм?

— Так не обдурив же! Сказав, що одписуватиме, і одписав.

— А що тобі дасть цей лист?

— Все одно. Ходім у спальню, прочитаємо, а це барахло давай поки що заховаємо де-небудь, бо я все одно так не піду. Може, ти хочеш без мене? То йди.

Касій подумав хвилину і вирішив, що самому йти ніяк не випадає. Без срібла тікати немає рації, а забрати срібло, очевидно, Марко не дасть, а коли й дасть, то заявить про це начальнику, і не пізніше, як завтра, десь у Прилуках його зловлять. Лаючись на чім світ стоїть, Касій поплентався за Марком. Вони нашвидку закопали свій скарб у глухому кутку подвір'я. Дощ приплескав їх сліди. Таємниця вмерла для всіх...

Потому вони увійшли до кімнати. Прислухались. Хлопці спали, хто на ліжку, хто за старою звичкою долі, а Культишка, як завжди, спав під ліжком. На стіні блимав нічний гасничок. Марко зняв його, поставив на табуретку. Вони сіли на ліжку, і тоді Марко тремтячими пальцями підніс до очей конверт. На ньому стояло:

ТРУДОВА КОМУНА ДПУ УРСР
ВИХОВАНЦЮ МАРКОВІ ЛЕВАДІ

і внизу, під виведеною одним розмахом дугою, було дописано: «Від Радлова».

— Бачиш? Від Радлова.

— Да, почерк підходящий,— муркнув Провка.

Марко вдесьте перечитав адресу. Йому хотілося повторювати її безконечно, але Провка вимагав скорше розпечатувати. Нарешті, Марко розірвав конверт і витяг з нього аркуш паперу в клітинку, списаний з обох боків до самого краю. Касій нетерпляче підганяв.

— Читай уже!

Марко поправив гасничок, почав читати.

«Здрастуйте, Марку!

«Я одержав Ваш лист і радий, що написали, не забули мене. Вибачте, що відповідаю з запізненням,— через деякі важливі справи я не був десять день у Харкові, і Ваш лист чекав на мене». Марко на хвилину зупинився. Рядки листа сповзали з місця, літери підскакували, йому було важко читати.

— Вибачте за запізнення,— повторив він не своїм голосом і подивився на Касія.— Що ти на це скажеш?

— Та читай уже, там побачимо,— насмішковано відповів Касій. Але видно було, що й йому такий початок листа скаламутив нутро.

«Ви пишете,— читає далі Марко,— що, розмовляючи з товаришами, згадує вулицю, тоді нападає горе, і з горя починаєте пити. Марку! Вулиця на перший погляд, може, і весела, вільна, та це тільки на перший погляд. А насправді вона залишає тяжкі наслідки, хвороби, тюрму. Вулиця веде до злочинів, до вбивства людини. Спочатку вулиця, а потім бупр, а після бупру знову бупр. Хіба ж це життя? Вам, молодому, треба взяти голову в руки та подумати про все це, подумати до кінця і забути все минуле. Невже Ви не хочете жити по-людському, неевже не тягне Вас до людей, серед яких є багато хороших, чесних, розумних, гідних того, щоб їх поважати й любити? Коли Ви скажете «ні», я не повірю Вам, бо Ви така сама людина, як і я, лише збита з пантелику, поламана вулицею. Чого ж Ви не хочете йти в актив? Невже красти, грабувати, шкодити тій справі, за яку боровся Ваш батько, краще, ніж будувати комуну, щоб і самому стати порядною людиною? Адже комунa ставить своїм завданням із неприпустимого правопорушника виховати кваліфікованого робітника, який міг би своєю чесною працею заробляти собі хліб і бути корисною людиною в нашому суспільстві. Жити голодним, неприкаяним життям на «вільній» вулиці, ходи-

ти обідраним, спати під казанами, на парадних, і знову бігати й красти на шматок хліба, діставати штовхани від міліціонерів, чути глузування та образи обивателя,— не-вже все це приваблює Вас? Невже Ви не почуваете, як усе це при ни жує гід н і с т ь лю д и н и? Ви ж мусите розуміти, що за все це на вас дивляться, як на непотріб-них, шкідливих і небезпечних для суспільства людей. Ви пишете, що вас ненавидять селяни. Це невірно. Трудяще населення підтримує комуну, боліє за неї, а ненавидить вас куркульська зграя. Нас вона ненавидить ще дужче, та ми начхатъ на це хотіли. Погано було б, якби вони любили нас, адже це — наші класові вороги. Не турбуйся, прийде на них край. А коли й з трудящих хто-небудь подивиться на вас косо, то не за те, що ви були на вулиці, а за те, що й з комуні дехто хоче робити вулицю. Правильно зробила адміністрація, що відпровадила до бупру тих чотирьох, які тільки шкодили комуні. Хай посидять у холодній ка-мері та подумаютъ, де їм краще. Так буде зроблено з кожним, хто шкодитиме колективу. Інтереси колективу — це все. В них полягають і інтереси кожного вихованця, якого комуна витягла з безодні вулиці. Ви пишете — весе-ла вулиця! Але вона, ця «весела вулиця», несе вам гіркі й тяжкі хвороби — сухоти, сифіліс. Невже ви ц ь о г о шу-каєте в житті? Не можу я цьому повірити. Кожній людині хочеться і щастя, і любові, і чистого привіту, а не сухот і сифілісу...»

Марко випустив із рук листа. Далі він не міг читати. Він почував, що завне тут, перед Провкою. Касій теж сидів насурмлений, важко сопів носом.

— Читай ти,— глухо вимовив до нього Марко.— Може, ти краще розбираєш цей почерк.

Провка взяв лист, почав читати далі.

«Отже, товаришу Марку, ти розкажи все це своїм то-варишам, хай подумаютъ, забудуть старе й почнуть нове життя. Треба Вам, Марку, взятися до діла, почати вчити-ся якогось ремесла. Я б Вам радив теслярську справу, коли не подобається праця в жерстяній та в сапожній май-стернях. А Ви напишіть мені, що саме оберете. Скажіть усім хлопцям, що вони теж мусять старанно вчитися ре-месла. Хто скорше навчиться, тому скорше й гроші будемо платити за роботу. Будуйте ж свою комуну і не думайте більше про вулицю, крадіжки, грабунки, бо це вас до доб-ра не доведе. Покажіть, що ви, безпритульні, можете зро-

бити багато хорошого, можете стати людьми, коли схочете. Продукцію ваших майстерень купуватимуть робітники та селяни, і це буде найкращим прикладом і доказом, що безпритульні можуть стати кваліфікованими робітниками. Цим самим ви покажете й іншим безпритульним шлях, яким вони мусять іти, щоб вирватись із свого темного й непривітного минулого. В Америці буржуазні вчені, наймити капіталістів, твердять, що лише тюрма, лише грати можуть виправити зіпсовану людину, злочинця, і що за гратами він тільки й може чогось навчитись. Це брехня. В нашій пролетарській державі кожен свідомий робітник знає, що злочинцями не народжуються, а стають під впливом соціальних умов, і це вірно. От ми й покажемо на прикладі нашої комуні та інших таких самих комун, що й виправити людину можна без тюрми, без охорони, особливо таких молодиків, як ви. Пишіть же, Марку, про все. Чекаю на Вашу відповідь. Радлов».

Касій замовк. Марко дивився кудись в одну точку сухими, запаленими очима. Гасничок догорав і починав чадити. Слова не йшли з язика, та й що можна було сказати?

Обоє друзів однаково почували, що зробили вони не-поправну дурницю, а що далі діяти, вони не знали. Нарешті, обізвався Марко:

— Ти, Касію, як знаєш, а тільки я совітую зостатись у комуні і піти в актив. Будемо вдвох працювати. А за клюку ніхто не визнає. Монашки пошухерять трохи, та й забудуться...

— А срібло? Що ми з ним зробимо?

Думали про це довго, нічого не могли придумати. Заявити? Ні, не виходить. Вимучені й безпорадні, вони полягали спати.

На ранок сподівались, що зразу відкриється пограбування церкви, але, як це не дивно, відкрилося воно лише на третій день, коли релігійна громада зібралася молитись. Ці три дні Марко та Касій прожили наче в тумані. Нарешті, все стало відомо. Третього дня монашки, разом з Навроцьким, вибігли з церкви на подвір'я, зняли страшений лемент і висипали на голови комунарам тисячі найстрашніших прокльонів. На їхні крики прийшов Лузгін. Довідавшись, у чому справа, він тут же, перед народом, що хутко почав збігатися на свіжу й дуже неприємну для комуні новину, заявив:

— Ми зробимо трус у всіх приміщеннях комуні. Об-

шукаємо всі куточки, і коли виявиться, що церкву пограбував хтось із вихованців, то він, як злочинець, дістане сувору кару. Ви знаєте, що ми недавно відправили чотирьох до бупру за бійку та за розклад, що вони вносили в комуна. А за цей вчинок ми покараємо тяжче. Це не просто хуліганство, це вчинок, що грає на руку куркульні. Проте хай вони не радіють. Кого треба покарати, ми покараємо, але комуна від цього не загине, а навпаки — пильніше оберігатиме себе від подібних хуліганських вчинків.

— Та вже ж, діло таке...— погодився дехто з селян.

— Комуна не винна, а розбишаки винні.

— Трусити їх, сукиних синів,— наполягав довгов'язий Гаврон. Лузгін непривітно поглянув на цього куркульського активіста, відповів йому гостро, не ховаючи своєї неприязні:

— А ви, дядьку, ждїть порядку. Без вас якось обїдемося.

Після того Лузгін зібрав комунарів, поговорив з ними, з'ясував їм значення цього неприємного випадку. Але ніхто нічого не знав. Для них це була така сама новина, як і для нього. Різниця лише та, що для нього ця новина була неприємна, а для них навпаки: їм було навіть весело, що хтось поскуб трохи це останнє кубло монашок.

— Бу-ло б їм ус...усередині підпалити к... клюку,— сказав Старик.— Ото бу-у-ла б по-о-тіха!

Комунари охоче шукали скрізь те срібло. Ходили з ними й Марко та Касій. Але скільки вони не трусили, знайти не могли. Таємниця вмерла. Марко зітхнув з полегкістю. Йому здавалося, що ця гора впала з його плечей назавжди.

Того ж дня вони вдвох з Касієм пішли записуватись до активу.

5

Челканов сидів за столом у червоному кутку. Це була досить простора кімната, де відбувалися засідання конфліктної комісії, караульних начальників і всього активу. В кімнаті стояв густий дим махорки, підлога була встелена недокурками, шматками паперу. Навколо столу товпилось чоловік із десять вихованців, яких Челканов викликав на розмову.

Марко та Касій ледве впізнали їх крізь дим, що обкутував їм голови. Челканов саме «одчитував» одного з них.

— Так ти, Одкидишу, морда собача, знову майстра в сапожній вилаяв?— стукав він кулаком по столу.— Ти, мабуть, хочеш, щоб я тобі показав свій принцип? Відповідай, коли тебе питають! Хто позабирав сапожні ножі на фінки?

— А я знаю?

— А! Ти не знаєш? Так будеш знати!

Челканов припечатав його найміцнішим виразом. Решта вихованців зареготалися.

— Узнав тепер?— спитав Хрипов. Одкидиш спробував огризнутись:

— Ти не дуже! Думаєш, як інструктор, то й грубіянити можна? Гляди, бо я здачі дам.

— Канешно!— підскочив до столу Єпташка.— Можна й здачі! Во!

Челканов цикнув на нього, і він замовк.

— Хулган! — презирливо кинув йому на додачу інструктор.— Він ще мені здачі даватиме. Ти, Хрипов, візьми його на конфліктну та припаяй три доби карцеру за невиконання наряду, щоб знав. Гади! В сапожній увесь інструмент поламали, чоботи порізали, і ще він мені здачі даватиме!

— А жестяники відра на село спускають та в річку кидають,— додав Лакоша.— Я одного сьогодні теж припечатав, а він ще й справдовується.

— А ти його на конфліктну, до Хрипова, щоб не справдовувався.

Марко перезирнувся з Касієм. Актив їм не дуже сподобався, але відступати вже було пізно. Челканов помітив їх і задоволено вигукнув:

— Рукатий! Сорок вагонів щастя!

— Здоров,— стримано відповів Марко.

— Що, надумав, нарешті?

— Надумав. І корня привів.

— У порядку! Будемо закручувати. Я їм, гадам, покажу, що значить «здачі». Ти куди хочеш? В караул? За начальника можу тебе зробити. Чи, може, в конфліктну комісію членом.

— Та ні, давай у караул, за начальника. А в конфліктну комісію я й так членом увиходитиму.

— Правильно,— згодився інструктор, потім обернувся до Касія, уважно оглянув його.

— Давно корешуєте?

— Ні, оце в камуні.

— Куди ж тебе послати?

Ображений таким запитанням, Провка буркнув Челканову:

— В караул, у натурі. Раз його, то й мене за начальника.

Челканов ще раз оглянув його, подумав трохи.

— Ні, ти будеш за помічника у Рукатого. Згоден?

Касію неприємно шпигнуло в серце. Він почервонів, зиркнув спідлоба на Марка. Брови його непривітно насурмились. Він мовчав.

Інструктор уважно спостерігав, як поволі мінилось його обличчя: з червоного стало сине, потім посіріло, нарешті зблідло. Одначе Касій знайшов у собі сили придушити свої почуття.

— Хай за помічника, мені однаково.

За дверима в цей час наростав шум. Кілька голосів, перебиваючи один одного, вигукували погрози на адресу Челканова й усього активу. Це була «опозиція», серед якої особливо виділялись протести Старика, Єпташки та Кримова.

— Ха-хай він не дуже!— вигукував Старик.— Теж мені актив ту... ту... туфтовий.

— Канешно! Во! А ще й виражається! Як що, так і виражається. Во, дивись, як Одкидиша припечатав. Мені він не сміє так, бо я йому здачі дам, і на канцерті не схочу виступати!— нахвалявся Єпташка.

Челканов одним рухом зірвався з-за столу і вибіг з кімнати. На допомогу йому звідкись з'явилися Грозний та Касандров. Вони хутко впорались з «опозицією». Авторитет старшого інструктора був поновлений. Але від усього цього Маркові неприємно зашкребло всередині. Челканов повернувся червоний і збуджений.

— Учити мене хочуть, сявки нещасні!— сказав він з таким обуренням, що могло звалити з ніг яку завгодно опозицію. Віддавши потім деякі розпорядження Хрипову, він знову вийшов, цілком задоволений з себе.

Старовинна мудрість доводить, що на слабкі голови влада впливає погано. Зазнавши її отруйних солодощів, людина з слабкою головою втрачає почуття міри, а разом з тим і правдиву орієнтацію в навколишньому світі. Цей стан найнебезпечніший для такої людини. Вона чим далі— все більше починає вірити лише у власний авторитет, а

все, що могло б ще врятувати її, відкидає як акцію, ске-ровану на підрив цього роздутого до болісних розмірів авторитету. Відтак вона неминуче гине.

Челканов почав свою кар'єру вихователя з чесними намірами віддано служити комуні. Він кинувся у цю роботу з усім своїм ширим запалом, і коли йому довелося вперше лайнути Горобця, то він зробив це не ради своїх інтересів чи свого самолюбства, а тільки на користь Горобцеві й всій комуні. Саме такий, а не інший сенс мав «принцип» Челканова у його власних очах. Так були зрозумілі цей принцип і комунари. Тим-то вони не заперечували й далі, коли жилавий і запальний інструктор почав застосовувати цей «виховний метод» все частіше й частіше, нарешті — у всіх випадках невиконання його розпоряджень. Йому наслідували звичайно й інші інструктори. До цього незабаром почали долучатися й інші атрибути «блатної» поведінки, які застосовувала челкановська група для перевиховання своїх молодих товаришів. Тоді дехто почав звертати на це увагу, але Челканову здалося, що це не що інше, як «буза», і він відповів на неї новим грубіянством. Отрута влади запаморочила йому гарячу голову. Ця отрута переїла паростки нового в його душі і звільнила приглушені інстинкти «блатного» героя, якому з кожним днем ставало приємніше відчувати смак цієї влади. Щоб не втратити її, він мусив підкорити своїй волі актив, на який йому треба було спиратися. Але, щоб підбити актив під свій авторитет, треба було, на думку Челканова, самому бути таким, як вони. Одне слово, він заплутався, заплутались і інші інструктори, його товариші, а з ними й весь актив.

Взявши в основу побудову московської комуні, але спотворивши принципи її згідно з своєю ідеологією, Челканов, Касандров, Грозний і Курило прагнули насамперед до створення зовнішнього, показного гаразду і зовнішніх успіхів. Цього вони й досягали. Користуючись з свого авторитету, Челканов будує культурно-освітню роботу, організує клуб, ставить п'єси, влаштовує вечори самодіяльності. Зовні начебто все йде гаразд. Але під зовнішнім гараздом у всіх організаційних моментах заховувались небезпечні симптоми дужого «блату».

Провадячи сувору й нещадну боротьбу з картярством, з крадіжками й хуліганством, Челканов та й інші члени «верхівки» обережно, але одчайдушно грають у карти, крадуть і цим «в'язуть себе з масами». Такі міркування про

Челканова висловлює старий педагог комуни Валентина Радиш. Подібно до цього висловлюється й інший співробітник комуни, перший завідувач виробничої частини Ріхтман. «Обов'язки вихователів,— каже він в одному друкованому документі комуни,— виконували протягом цього періоду чотири вихованці московської комуни. Самі колишні карні, вони, провадячи зовнішню культурну роботу, насправді були тісно зв'язані з масою вихованців і брали найактивнішу участь у всіх їхніх витівках. Разом з ними крали, продавали на селі казенні речі, приячили на виручені гроші, грали в карти». Ось у такому активі почали працювати і Марко Левада та Пров Касій. Обов'язки Маркові полягали в тому, щоб організувати самоохорону комуни, виставляти караули і пильнувати, щоб вони не спали та не ходили на досвітки. Ці ж самі обов'язки мав і його помічник, Провка. Найпаче ж треба було пильнувати, щоб не трапилось чогось подібного до пограбування церкви. Цього випадку ніяк не могли забути на селі.

Не міг забути його й сам начальник караулу. Пограбоване й закопане срібло не давало йому спокою. Ночами його душили кошмари, здавалося, що срібло відкопали, знайшли винуватців і що тепер все пропало. Він прокидався і з жахом оглядав товаришів. Але вони спокійно спали. Тоді він виходив надвір, перевіряв караули і потихеньку обмацував глухий куток подвір'я.

Іноді з досади він гірко напивався і п'яний ішов на село, найчастіше удвох з Касієм. Так вони вдвох зустрічали кілька разів Уляну. Один раз Марко сказав їй:

— Моє поважання, Уляно!

І вона йому відповіла. А може, це йому снилось, може, приверзлось безсонної ночі...

Не спав з деякого часу і Марків помічник. Але його мучило не срібло. Невсипуца проклята заздрість ворушилась в його серці з того часу, як його призначили на Маркового помічника. І ще... і ще одна причина не давала спати Касію. Та не будемо забігати наперед.

Друзі працювали разом в активі і разом ходили на село, ніби не помічаючи, що між ними стала третя, незрима особа. Щоб заглушити її присутність, вони або захоплювались своєю караульною владою і починали обшукувати монашок та попа, коли ті виходили з церкви, або старались наполягати на роботу в майстерні,— обоє вони працювали в жерстяній. Нарешті, вони відвідували засідання

конфліктної комісії, де головував Хрипов. На цих засіданнях можна було розважитись. У знайомій, наскрізь прокурений кімнаті збиралось кілька чоловік активістів, членів конфліктної комісії, і протягом кількох годин розглядали заяви, в яких, ніби в дзеркалі, відбивалось усе життя комуні. Хрипов читав ці заяви і давав свої коментарі до них. Потім ішло суворе обговорення і, нарешті, виносилися короткі рішення. Протокол ішов до канцелярії, його передруковували в кількох примірниках і вивішували на видних місцях, звідки його й зривали ті, кого карала конфліктна комісія.

Ніякий винахідник не здатен вигадати таких формулювань, які увічнено в цих протоколах. Тим-то ми певні, що читач не буде на нас в претензії, коли ми, замість недосконалого витвору власної фантазії, подамо один з цих неповторних оригіналів.

«Протокол засідання конфліктної комісії Трудкомуни ДПУ УРСР 25 грудня 1928 року. Присутні: Хрипов, Горбач, Васлюков, Левада, Касій, Давиденко. Порядок денний: 1. Розбор заявлених.

1. Заявление о насипании табаку в борщ под час обеда, а также ругательстве воспитанника Беланова.

Дать ему проложить каменный проход от 3-го корпуса до уборной.

2. Заявление о хулеганстве, а именно бросании шапки в грязь, в которой было письмо. Воспитанника Сидорова.

Вымыть пол в зале где ведется общее собрание Камуны.

3. Заявление о ламании и палении досток как строительного материала воспитанника Паладиева.

Дать ему три дня карцера и один раз горячую пищу.

4. Заявление на Єпташку обратно за драку а также не исполнил старый его наряд.

Переночевать ему одну ночь в карцере и выполнить два наряда.

5. Заявление о том что случилась покража різних картинок с альбома воспитанника Мотрія.

Взнать, где взял Яшка Нафтула и возвратитть туда, а в случае отказа сорвать со стенки одному с членов конф. ком. и обратно туда отдать по принадлежности.

6. Заявление о битте стекол воспитанником Барановским.

Не разбирать потому что сбежал с камуны.

7. Заявление об отказе работать в сапожной мастерской, а также ругании мастера воспитанником Откидышем.

Дать его в распоряжение заведующего камуной.

8. Заявление об венерических больных Яшке Мурзе и Краснова Павла.

Чтоб их отослали в больницу и возвратитъ када вылечут.

9. В виду того что воспитанник Сухов бил вікінутый с камуны то также механически вместе с тем он был выбит из конфликтной ком.

Сухова сщитать выбытым из конф. ком. А вместо его выбрать нового члена.

10. Заявление о оправлении в окно а также плохое поведение в Сельбуде воспитанником Артаковым.

В виду того что дал честное слово не делать этого а также предавать замеченных.

11. Заявление о хулеганстве, а именно накидывание с ножом на в-ка Бондаренка.

Дать ему строгій виговор і неделю справительного строка, а также вымытъ партновскую мастерскую.

12. Заявление о воровстве сала и халатного отношения к мастерской в-ка Дородного а также Горобца.

Вымытъ уборную а также переночевать у карцере.

13. Заявление на воспитанника Никонова в том что он неприлично ведет а также занимается нехорошим делом, а также облил парня супом и бросается хлебом в столовой и не исполнил старого наряда.

Сутки карцера а также три наряда после работы.

14. Воспитанник Оперенко Макар захвачен в краже проволоки.

Выполнить два наряда по уборке двора а также дать виговор.

15. В виду того что на тов. Лиховича было несколько заявлений а он не исправляется а также симулирует на производстве.

Дать ему два наряда и переночевать в карцере».

Так ішла невесела зима 1928—29 року.

Одного сніжного дня, коли вся комуна лежала під заметами, знову приїхав Радлов, і це було свято. Але сам

Радлов був смутний. Він довго розмовляв з адміністрацією, обдивлявся майстерні, розпитував вихованців про їхнє життя. Побували в нього на розмові і Старик, Єпташка, Кримов, і інші представники «опозиції». Пішов і Марко.

Ішов він з однією думкою: сказати Радлову всю правду про церковне срібло. Це рішення виникло в нього раптово, і він хотів його негайно здійснити, ніби знаючи, що, коли мине хвилина, він не зможе сказати. Але біля самих дверей його нагнав Касій.

— Ти до Радлова?

— А що?

— Я теж. Ходім разом,— підозріло посміхаючись, сказав він Маркові.

Радлов довго й докладно розпитував їх про їхні настрої, про роботу. Вони розповіли йому про те, як одержали лист, як читали його хлопцям, і яке це справило на них враження; пообіцяли добре працювати в активі, але про срібло Марко так і не міг сказати.

Таємниця й надалі залишилась між двома друзями.

По від'їзді Радлова комунари довідались, що Лузгін іде на іншу роботу, отже, в них буде новий начальник, член Головної ради комуні, що, крім того, мають приїхати завідувач культурно-педагогічної частини та кілька нових вихователів. Одне слово, в житті комуні наступали деякі зміни. Челканов з цього приводу сказав якось Грозному:

— На всякий випадок, Шурочко. Щось у мене поганний настрій.

— Не психуй, маса в наших руках,— відповів Грозний.

Десь наприкінці січня чи на початку лютого приїхав новий начальник, Ян Казимірович Будневич. Комунари побачили його на загальних зборах у своєму клубі. Це була людина велетенських розмірів, з могутньо розвиненим важким тілом, на якому лежала довга, роздвоєна рудувата борода. Квітуче, рожеве обличчя з красивими правильними рисами, добродушна усмішка і густий голос — все це говорило про незвичайне здоров'я цієї людини. І тільки легка задуха, з якою промовляв новий начальник, свідчила, що невтомному серцю не легко нагнітати кров у цей гігантський організм. Комунари з цікавістю оглядали його з усіх боків і тут же робили свої короткі висновки:

— Оце дядя!

— Підходящий!

— Борода — во! На великий! — констатував Єпашка.

Лузгін представив Будневича комунарам і висловив надію, що вони працюватимуть з новим начальником дружно, переборюючи тяжкі хиби комунського життя і виконуючи вказівки Головної ради. Комунари поважали Лузгіна, але слухали його одним вухом, — їм цікаво було почути, нарешті, нового начальника. Задихаючись і витираючи піт широкою білою хусткою, Будневич сказав їм:

— Трудова комуна ДПУ в загрозовому стані. Головна рада ремствує на вас, товариші комунари. Погано ви поводите себе. Не вчитесь, не працюєте. Доведеться брати вас у руки. Пора вже. Ми зорганізуємо по-новому самоуправу комуні, перебудуємо роботу активу, почнемо всі разом будувати комуну. На чолі самоуправи ми поставимо штаб керівництва. До штабу входитимуть кращі активісти, найсвідоміші комунари, які насамперед уміють тримати себе дисципліновано. Тільки такі зможуть вплинути своїм прикладом на інших. Рекомендую вам начальника штабу, товариша Гріпича, який безпосередньо буде зв'язаний з вами в повсякденному житті, керуватиме культурно-виховною роботою, організовуватиме комунарський актив. Я сподіваюся, що до Першого травня ми з вами підтягнемось, щоб не соромно було вийти на люди...

Промову його комунари вислухали уважно. Він сподобався їм своєю задухою та спокійним тоном, у якому було більше прохання до них, ніж суворого докору. Крім того, він був хитрий. Говорячи про штаб, він «на тиху», але так, що всі його зрозуміли, «наводив критику» на старий актив. Комунари відчували, що в його словах бринить любов до комуни, і за це вони його полюбили, хоч і не збиралися відразу виконувати всі його розпорядження.

Після нього узяв слово Гріпич. Маленький, з великою головою, він нагадував лицем Пушкіна: високе чоло, кучеряве, відкинуте назад волосся, розумні чорні очі, які, здавалось, пронизували людину наскрізь. Прислухаючись або придивляючись до чогось, Гріпич високо підіймав одну брову й низько спускав другу, примружуючи одне око. Ця нервова міміка приковувала до себе увагу. Говорив він пристрасно і владно. Це також імпонувало комунарам.

— Комуна треба поставити на ноги — таке завдання нам дала Головна рада. І ми його виконаємо, хоч би тут грім падав на голови. Незабаром у вас будуть педагоги, школа, нові вихователі, — справа лише за вами. Почнім же

роботу так, як належить вихованцям трудової комуні, за яку відповідає колектив чекістів, за яку відповідаєте й ви перед робітничим класом!

— Во!— гордо підсумував його промову Єпташка.

Після Гріпича виступив завідувач виробничої частини Ріхтман.

— О, Мойсей Григорович зараз почне п... про м-а-й-стерні говорити,— засміявся Старик. Угадати було неважко, бо Ріхтман завжди говорив про майстерні і тільки про майстерні. Вихователі, культурно-педагогічна частина тощо — це його мало обходило, а вірніше — це його навіть дратувало. Вся сила, на його думку, була в майстернях, у виробництві. Це — єдина і єдино правильна школа, і інших він не визнавав.

— Ви мені не кажіть «да, школа», бо я знаю, що не школа, а виробничий процес повинен бути на першому місці...

Він не міг говорити про стан майстерень без страждання. Вся його висока худорлява постать напружувалась і ніби рвалась у бій. Його світла борідка, світлі вуса, маленькі сірі очі, великий ніс і велика світла шевелюра — все це брало участь у його гарячих закликах зміцнити насамперед комунське виробництво, а не займатися «абстрактною культурою».

Збори розгорнулися досить широко. Комунари почали подавати запитання. Їх цікавило, що то буде за штаб, чи залишиться надалі гауптвахта, чи лятимуться нові вихователі і чи є на це такий закон, щоб лягались і грубіянити. Несподівано для Челканова, уже на цих перших несміливих зборах виявилось, що його виховний «метод», хоч і визнається частиною комунарів за радикальний, але нічиєю особливою любов'ю не користується. Першим виступив Марко, і сказав він дуже коротко:

— Я так за цей штаб розумію, що коли він буде такий штаб, як досі був у Челканова актив, то ну його к чіртям собачим. Ну, а якщо інакше, то там побачимо. Бо так з комуні не буде діла, коли через свій авторитет грубіянити.

— Вірно, Марку!— підтримали його комунари. Коли він сів на своє місце, Касій, ще нижче насунувши брови, привітав його: «Ти добре сказав». Але в душі його, мов гостре жало гадючки, пекло запитання: «Чого він перший виступив? Так би й я міг сказати».

Після Марка запально говорив Старик, далі Яша Кримов, Єпташка, Нафтула, навіть Горобець заявив про свою незгоду з принципами старого активу.

Челканов пішов із зборів глибоко ображений. Замкнувшись у своїй кімнаті з Касандровим, Курилом та Грозним, він заявив їм так:

— Або ми тут інструктори, або ми не інструктори. Що значить «нові вихователі»? Ми ще побачимо, за ким піде маса. Рукатому я скручу голову за такий його виступ.

Трохи згодом до них зайшли Безпалій, Хрипов та ще кілька чоловік з активу. Вони вирішили не піддаватись і прийшли заявити про це Челканову.

— У штаб — ні один!

Так із перших борців за комуну Челканов та його ближчі друзі обернулись на протилежну силу і стали поперек шляху комуні.

Вони не зрозуміли, що це був початок їхнього кінця.

6

Десь у перших числах березня прибули нові вихователі: Нечіпай, Підгорний, Смикалов і секретар комуні Бунін, що, крім секретарських обов'язків, виконував ще й деякі культурно-освітні функції. Смикалов був студент заочного вишу, його завдання було прищеплювати комунарам загальні знання. Підгорний же знайомив їх з науками політичними. І, нарешті, Нечіпай. Це був дотепний і дуже популярний вихователь. Він уперто й завзято боровся за комуну, перемагаючи труднощі, що стояли на його виховательському шляху, але уславився він серед комунарів, крім того, через білого комунського коника, якого звали Герой. Коли повівся перший весінній вітрець і над річкою запахли росяні ранки, — з комуні почалась велика тяга «на волю». Тоді Нечіпай сідав на свого Героя і гнався за втікачами. Знамените в цій гонитві було те, що Герой ніколи не збивався з шляху і на роздоріжжі завжди повертав по слідах утікача.

Коли склад вихователів таким чином був поповнений, Гріпич зібрав старих і нових інструкторів на педагогічну нараду. Штаб, незважаючи на саботаж частини активістів, був все-таки створений, і його представники теж були на нараді. Зайшло й чимало комунарів. Гріпич поставив перед

нарадою питання виховного методу. Він виклав настанови Головної ради та партійної групи комуні — вони були то-тожні і зводились до простих і ясних істин: привчаючи вихованців до праці, треба підходити до них так, щоб вони бачили у вихователі старшого товариша, який чуйно відгукується на всі питання, що хвилюють вихованця, товариша, що був би для вихованця прикладом, своєю поведінкою, роботою заохочував би його до перевиховання. Безвідповідальньому «начальництву» інструкторів, лайці, штовханням треба покласти край як ганебним виявам нерозуміння лінії Головної ради та партійного керівництва комуні.

Гріпич говорив обережно, прізвища Челканова не називав, але й так усе було ясно. Після наради Челканов і Грозний підійшли до Гріпича з явним наміром перекинутись парою скептичних слів.

Гріпич підняв одну брову, подивився на них примруженим оком:

— Ну, що, товариші, згодні з такою настановою в роботі?

— З цим ми давно згодні, — відповів Грозний, — а тільки авторитет Челканова підривати не дамо. Ми кров проливали за комуну, а тепер Нечіпай буде нами командувати?

До них підійшли Хрипов, Лакоша, Безпалій. До Гріпича — Нечіпай, Марко, Старик, Єпташка, Нафтула, Горобець. Інші стояли збоку, в позиції спостерігачів. Між ними був і Касій. Насурмившись і напустивши на себе вигляд невідкупного й безстороннього прихильника істини, він у той же час тлів на повільному вогні задрощів, побоюючись, що може перемогти та сторона, на яку став Марко. Сам він дотримувався в житті одного принципу: двоє б'ються, третій не мішайся. Навіть у тому разі, коли ясно, на чиєму боці правда, Касій вважав за краще зберігати нейтралітет, аніж підставляти свою голову. Адже перемогти може як правий, так і неправий. Навіщо ж ризикувати, коли значно вигідніше пристати потім на сторону переможця і вдати, що саме його або його лінію ти завжди підтримував? Таке життєве правило давно виробив собі Провка; воно допомагало йому й раніше, воно ж давало йому змогу і в комуні триматися деякий час на поверхні громадського життя. Щоправда, пізніше стала для всіх ясною його дворушницька політика, і про нього почали гово-

рити як про людину, що завжди плується під ногами. Але тим часом Провка зберігав вигляд ортодоксального активіста, який має що сказати, та не хоче.

— А чим же Нечіпай гірший за Челканова? — спитав Гріпич. — Челканов міг бути за старшого інструктора, чому ж Нечіпай не може? Нарешті, ми не збираємось підиривати авторитету ні вашого, ні Челканова, ні когось іншого з інструкторів. Навпаки, ми хочемо його піднести!

— Ну, й спробуйте. А ми працювати не будемо, — кинув Лакоша. До нього приєднався Безпалий.

— Спробуйте зробити свій актив, коли так.

— З Єпташкою спробуйте, — глузливо кинув Хрипов.

— А що ж? А я що? Во!

— Дай йому пачку, Єпташко, — порадив Марко.

— Кому пачку?

— Заспокойтесь! — кричав Нечіпай. — Заспокойтесь, бо я вас зараз виведу звідси! — Ставши посередині натовпу, він почав розштовхувати хлопців, але злоба вже закипіла у їх серці, заспокоїти їх було важко.

— Чуєте? Нам уже пачок хочуть навішати.

Грозний насунувся на Єпташку всім тілом, загрозило попередив:

— Май на увазі, я тобі не Нечіпай. Будеш мене пам'ятати...

— А, так? Наших б'ють! — крикнув хтось із хлопців. І враз зметнулися кулаки.

— Тю! — обурено схопився за щоку Горобець. Перший удар прийшовся саме йому, і він цього не стерпів.

Почалась жорстока бійка. Всі вивалились на двір. Табір Челканова, Грозного та Касандрова негайно збільшився. Хлопці вибігали з майстерень і кидалися на купу, не розбираючи, де «свої», а де «чужі». Ясно було одне — що кривні нитки, які в'язали старих інструкторів з масою, не порвалися. Вони були тільки ослабли, але в рішучу хвилину, перед лицем небезпеки, що загрожувала улюбленим ватажкам, ці нитки натяглися, як струни, і забриніли буйним протестом.

Розбороняти бійку кинулися Будневич, комендант комуні Таращенко, Бунін, Гріпич, Нечіпай. За кілька хвилин усе вляглося. Комунари знову розійшлись по майстернях. Але непоправна помилка була зроблена, і живим її свідком був Грозний, що стояв посеред двору знеслав-

лений. Розідране на шмаття пальто звисало з нього мертвими клаптями колишнього авторитету челкановської групи.

Другого дня він подав заяву з проханням звільнити його з роботи. Слідом за ним кинули комуну й Челканов, Касандров та Курило. І коли поклали на підводу свої невеликі пожитки, до них підійшли комунари, які ще вчора з ними воювали.

— Ти п... пробач, дь-дядю Челкане, і ти, дь-дядю Ваню... і ти, дь... дя-дю Курило. Нам теж на серці неп... неприємно.— Так за всіх сказав на прощання Старик.

Комунари мовчали. Їм було гірко й боляче. Від'їздили свої, рідні, близькі їм люди, які не змогли подолати ні їх, ні себе. Їм бракувало для цього досвіду, високого інтелекту й дисциплінованої волі. Може, комунари не розуміли цього і не усвідомлювали теоретично, але вони добре відчували трагедію своїх ватажків інстинктом.

Челканов сердечно обійняв Старика, свого запеклого опозиціонера, потім простяг руку Маркові.

— Прощай, Рукатий.

Марко міцно потиснув руку і, відчуваючи, що він подурацькому червоніє, відповів навмисне й неприродно голосно:

— Прощай, Челканов!.. Може, зустрінємось у житті...

Останнім крізь натовп пробирався Касій. Підвода вже рушала.

Провка простяг руку, але скинутий інструктор не помітив її чи не схотів помітити.

— Бережись друзів,— сказав він Маркові останнє, незрозуміле для того слово.

Незабаром по від'їзді старих інструкторів Гріпич видав перший наказ по штабу керівництва, який можна було б порівняти з бадьорим човником, що відпливає від крутого берега у відкрите неспокійне море.

НАКАЗ № 1 ПО ШТАБУ КЕРІВНИЦТВА
ТРУДОВОЇ КОМУНИ
22 БЕРЕЗНЯ 1929 РОКУ

Частина перша

1. З 10 березня ц. р., згідно з наказом члена Головної ради і ЗТК ДПУ тов. Будневича, прийняв керівництво

штабом як начальник його. На свого помічника призначаю тов. Кривенка.

2. Оголошую склад штабу керівництва: М. Древній, А. Хрипов, М. Левада, В. Єпташка, Ю. Лакоша, Г. Манько, В. Ключ, С. Мороз, М. Безпалій, І. Зимний, А. Борозовський, В. Матрос, В. Соха, А. Горбач, Я. Нафтула, М. Горобець, Херім-Гірей, С. Козак, В. Кривенко, П. Кутва, Т. Ланько, І. Колодочка, Ю. Корсаков, В. Діденко, Я. Кримов, Г. Сергієнко, А. Василенко, Й. Костенко, А. Луговий, Я. Нраву, П. Касій.

3. На членів штабу керівництва Комуни покладаю: беззаперечне виконання всіх розпоряджень начальницького складу. Комуни у справі встановлення й підтримання належної дисципліни на виробництві, в побуті і в культурних установах.

4. Для фізичного розвитку, прищеплення військових знань, зміцнення дисципліни вводжу военний строй. Заняття провадитиме мій помічник тов. Кривенко таких днів і годин: субота з 4-ої до 6-ої год. вечора, неділя з 10-ої до 12-ої год. ранку.

5. Для піднесення культурного й політичного зростання членів штабу керівництва вводжу політгодину. Заняття покладаю на інструктора тов. Підгорного. Заняття провадити: п'ятниця з 5-ої до 7-ої год. вечора.

6. Невиконання членами штабу тих чи тих нарядів та розпоряджень моїх або помічника, неявка на політгодину та военний строй вважатиму за порушення внутрішнього розпорядку Комуни.

Про кожне таке порушення помічник тов. Кривенко повинен повідомити мене рапортом для вжиття належних заходів.

Частина друга

1. Оголошую увесь склад штабу керівництва Комуни з 2-ої години дня 27-го цього місяця до 12-години ночі 30-го цього місяця мобілізованим для виконання караульної служби в охороні районного з'їзду Рад.

2. Зважаючи на серйозне політичне значення з'їзду, а також на те, що з'їзд розв'язуватиме всі питання, пов'язані з господарським і культурним зростанням нашого району, на території якого перебуває й наша Комуна, наказую всім членам штабу поставитись з найглибшою ува-

гою як до всієї роботи з'їзду, так і до кожного делегата зокрема.

3. На зазначені дні збірний пункт штабу переноситься до приміщення коменданта.

4. Всі члени штабу, що несуть охорону з'їзду, повинні мати червоні пов'язки на лівій руці.

5. Всі розпорядження, пов'язані з охороною з'їзду, що віддаватиму я або мій помічник тов. Кривенко, повинні виконуватись без заперечень. Тов. Кривенка призначаю відповідальним за керівництво готуванням членів штабу до обслуговування районного з'їзду Рад, який відбуватиметься в клубі Трудкомуни.

6. На членів штабу покладаю також нести караул коло прапора Комуни в президії з'їзду.

*Начальник штабу
керівництва Комуни ДПУ УРСР
Гріпич.*

III. ШЛЯХИ І РОЗДОРІЖЖЯ

1

Знати життя комуни, стежити за кожним кроком її розвитку стало для Радлова такою ж потребою, як відчувати себе здоровим і здатним до роботи. Коли минав якийсь день і Гулкий не заходив з останніми повідомленнями, що приносила фельд'єгерська пошта, Радлов гукав до себе секретаря і з тривогою запитував його:

— Як вам здається, товаришу Бережний, що б це могло значити?

— Я вже й сам думаю,— стурбовано відповідав секретар.

— Ну, а все-таки?

— Не знаю, Іване Едуардовичу,— говорив Бережний, знизуючи плечима. Його бліде, стомлене нічною роботою обличчя поймалося турботою; він зосереджено нахмурював високий, трохи випнутий лоб, проводив рукою по м'яких хвильках темного чуба і висловлював який-небудь здогад:

— Може, Будневич забув написати, а може, немає нічого нового, і тому Гулкий вирішив не відривати вас.

— Ну, гаразд, почекаємо до завтрього. Давайте працювати.

Але Бережний знав, що, взявшись до невідкладних чергових справ, Радлов все одно якимсь куточком мозку весь час думатиме про комуну, і думка про неї мулятиме його доти, доки він не одержить точних відомостей, що саме діється там у цей час. Тому, вийшовши до своєї кімнати, він брав трубку і викликав Гулкового: «Чого ж ви не заходите вже другий день?» У трубці шаруділа коротенька мовчанка, потім бубонів здивований голос: «От тобі й на! Ми ж домовилися з Іваном Едуардовичем, що я інформуватиму його раз на три дні».— «Ну, а все-таки зайдіть на хвилинку».

Гулкий приходив, захопивши всю пошту, листи кому-

нарів, копії наказів і розпоряджень, зведення майстерень про зіпсовані вихованцями матеріали, меню, план господарських робіт, і все це викладав Радлову на стіл. Насамперед Радлов брався до листів комунарів, тут же їх уголос прочитував, і вони втрюх коротко ділились враженнями. Єпташка, щедро вживаючи в своїх листах знак запитання та ризику (з нього, як відомо, був грамотій, який добре знався на тонкощах «знаків пропинання»), писав:

«Доброго здоров'я — дядя Радлов? Як ви живьйоте і як вашія діла?— Міня пока харашо? Ну, вашія діла пока не знаю? Дальші? Ви міні писали, как рибята поводять? Када кушають рибята за столом Ругаютьця і говорять мало дали міне кушать?..— Дальші? Хліба дають очинь великі порції? Можна накушатця. Дальші?— Ви писали как взагалі поводять Рибята Сібя рибята поводять плохувато — дальші у нас есць новосц Завадський що був зав безблютеки он син попа і його поставили на обще собранія чгоби он сказан ільї ільї ето правда ільї нет? Ну, он сказав чго ето правда чго я син попа і іво у вольнили скамуни. Дальші. Рибята у комуні сильно балуються вот бил суд над Горбачом над Хриповим і над Сохою?— еті члени оні подралися ну їм бил суд бил откритий пирид всіма Рибятами винесли постанову 2 неділі корпус прибирать. Єсть ліби мінья в школу помістили? Зразу оны еті школьники жлобські уже багацько пройшли і чго по українськом заніматься трудно — я сам руськой із города Конотопа? Письмо вашія получив очинь бил Радий і висолий када одержав і прочитав настолько разів: Жду от вас ответа как салавей лета от Єпташка Демитрій Миколаевич — с камуни ДПУ?»

— Ну, школа у них скоро буде своя, в сільську посилати не можна, вони там нароблять...

— Гріпич пише, чго важко підшукати справжніх педагогів, які вмлі б підійти до них.

— Важко — не значить неможливо. Треба знайти. Виїхати для цього треба і пошукати, самі вони, звичайно, не прийдуть в комуну, — зауважив Радлов.

Гулкий погоджувався, чго треба.

Особливо пильно стежив Радлов за розвитком комунського життя після відїзду старих інструкторів. Коли Гулкий одного дня разом з іншою поштою приніс йому копію наказу Гріпича по штабу керівництва, він прочитав його з веселим піднесенням, потім замовк, відклав наказ до

свого портфеля і, доповідаючи пізніше керівникові інші справи, показав і цей наказ. Керівник ДПУ уважно прочитав його, підкреслив деякі місця густою синьою лінією, подивився на Радлова запитально:

— Трохи романтики, правда?

— Є, — погодився керівник Головної ради комуни, — але без цього, очевидно, не можна. Це впливає на них.

— Так. Це безперечно. Але чи тривалий цей вплив, як ти гадаєш?

— Перевіримо. Парадність, звичайно, відпаде. В кожному разі це — шукання шляхів.

Керівник помовчав, потім відповів на свою думку:

— Районний з'їзд Рад. Комуни пощастило. Але треба допильнувати. Романтика романтикою, а відповідальність — річ цілком реальна. Треба допильнувати, щоб ці «штабісти» не викинули якогось романтичного коника.

— Я думав про це.

Вони порадилися ще кілька хвилин. Радлов того ж вечора надіслав Будневичу докладні вказівки про готування комунарів до з'їзду.

Члени штабу прийняли наказ Гріпича з почуттям власної гідності. Все імпонувало їм у цьому наказі. Стан мобілізованих, несіння караульної служби в охороні з'їзду, червоні пов'язки на лівій руці, прапор комуни в президії, де вони мусять його охороняти, — все це було незвичайне, і від усього цього справді віяло привабною, святково-героїчною романтикою. Штабісти чекали на з'їзд з нетерплячкою, але готувалися до нього лише кілька чоловік. Решта вважали, що вони члени штабу (ви жартуєте?), а не звичайні відерники або шевці. Інструктор Підгорний мав зовсім незначну аудиторію. З цього приводу стурбований помічник начальника штабу Кривенко, ламаючи з напруги хімічні олівці, рапортував на вирваних із зошита остюкуватих пощерблених аркушиках: «До начальника военштабу. Рапорт. Доношу до Вашого відому, що 22 березня у суботу пройшли політгодину, слухали добре і уважно, на політгодині було 1-ше про індустріалізацію, 2-ге про колективізацію. Тільки й того, що явилось штабістів обмаль, а всього сім душ. Прошу вашого Розпорядження, щоб ви дали такий Приказ, щоб на другий раз цього щоб не Получалося. Не явились такі-то штабісти...» Ішов довгий список і підпис: «Начпомштаба Кривенко».

Не краще стояла справа і з стройовими заняттями. Лише незначна частина штабістів стала під Кривенкову команду і, переборюючи в душі протести й пекучий сором, поверталася праворуч, ліворуч і кругом, як учив «начпомштаба». Решта ж дивилася на цю «потіху» як на останнє посміховисько. Дехто навіть зробив для себе оргвисновки і негайно заявив про свою демісію. «Доношу до Вашого Відома,— рапортував глибоко схвильований Кривенко,— що 24 березня у неділю предстояло проходження військової строю і Демонстрації. Я старався усіма силами, щоб скликати Штаб, давали сигнал не менше, як 20 хвилин і явилася тільки на збірний пункт усього дев'ять душ із 31-ї. Явилися такі-то... Начпомштаба Кривенко. Доношу, крім того, до Вашого Відома, що 24 березня заявили мені товариш Козак С. і товариш Ключ, що вони не хочуть бути у нашому военштабі, то Прохаю Вашого Розпорядження Ужити Заходи і надалі прохаю вказати всім штабістам, щоб являлися на збірний пункт, а то являється така обмаль, що ні з ким проходить заняття военстрою. Начпомштаба Ком. ДПУ УРСР Кривенко».

Тоді Гріпич скликав засідання штабу і заявив, що таких барахольщиків йому не треба,— коли вони не ходитимуть на політгодину та на військову учобу, то він повикидає їх із штабу і набере більш свідомих комунарів. Що це таке, зрештою? Штабісти мусять подавати приклад іншим, втягати в цю справу комунарську масу, а вони самі не ходять на заняття! Одна брова високо полізла йому на біде пушкінське чоло. Обурення перетинало йому голос. Тут же стояв Нечіпай, високий, сухий і нахмурений. Він сказав, що ніколи не сподівався на таку несвідому поведінку передової частини комунарів.

— Е, там! Штабники с...,— скептично заявив хтось із маси,— їм аби на кухні більше за всіх ізтибрити!

Члени штабу захвилювалися, обурились, стерли критика на порошок. Гріпич дав їм накричатись досхочу, потім поставив питання руба:

— Будете ходити на заняття, чи не будете?

Штаб мовчав. Кілька чоловік, що ходили й раніше, не хотіли тепер вихоплюватись поперед інших. Решта були явні прихильники Челканова і не ховали своїх зловісних посмішок.

— Я вас питаю: для чого ми зорганізували штаб? Хто мені дасть на це відповідь?

Марко підніс руку:

— Товаришу начштабу, ми маємо один козир, можна його пустити в діло.

— Який козир, товаришу Левадо?

— Хай скаже Яшка Кримов, з музикантської команди, чи вони можуть грати нам на оркестрі, коли ми будемо проходити воєнстрой, чи вони дурно свистять у труби і досі ні чорта не заграють?

Пропозиція марширувати під музику викликала справжню бурю. Яша Кримов тут же дав слово штабіста, що вони, по-перше, за два дні зможуть грати на заняттях воєнстрою, а подруге — на з'їзді гратимуть «Інтернаціонал» і «Марш Будьонного». Дехто висловив сумніви. «Яшка запускає баланду і бере штаб на арапа». Тоді вирішили покликати диригента і запитати його про реальність Яшиних обіцянок.

Диригент прийшов. Він був маленький і лисий, у жовтих крагах, з грудьми «колесом». У нього було тихе і навіть байдуже лице, але з нього був велетень у поезії кларнетів і тромбонів. Він вірив у житті насамперед в силу духового оркестру, потім уже в Центральний комітет і в ДПУ. Він сам написав деякі речі, які звучать сильно. Його прізвище — Вагнер. Він приїхав до комуні не для того, щоб покрутитись тиждень і виїхати. Зовсім навпаки. Його життя належить духовому оркестру ТК, і він не буде Вагнер, коли на 1 Травня цей оркестр не заткне за пояс прилуцьких шарманщиків і лірників!

— Гіп-гіп, ура!— вигукнув хтось, наслідуючи відсутнього Льоньку Жолудя. Але так думав Вагнер раніше, і в цьому він давав слово честі ЗТК Будневичу і начштабу Гріпичу. Проте зараз, коли перед комуною стає питання районного з'їзду Рад, він думає інакше.

— Я думаю,— сказав Вагнер членам штабу комуні,— що Яша Кримов, мій кращий учень, з якого я зроблю першого соліста на кларнеті, він має рацію. На з'їзді ми повинні заграти «Інтернаціонал» і «Марш Будьонного». Це неймовірно важко, але ми заграємо.

Після засідання штабу він випив кварту горілки і почав безперервну гарячкову учобу. Знову подвір'я комуні почали шматувати одчайдушні, смертельні крики міді і глухі вибухи барабана. Але вибрані звуки, яких домігся, нарешті, оркестр комуні, Вагнер замикав у найглухіші кімнати клубу, де вони билися в тісні камінні стіни і глушили

самих оркестрантів. Вагнер не хотів до пори відкривати секрету, щоб на з'їзді вразити всіх у саме серце.

Двадцять шостого березня диригент вивів музикантську команду на збірний пункт, куди поспішали члени штабу й рядові комунари. Був сліпучий весняний день. Сонце переливалося в нікельованих трубах міриадами нестерпних дзеркалець. Гелікони на плечах у комунарів похитувались срібними удавами, готовими почати могутнє й оглушливе чародійство.

Чи треба говорити, що на ці заняття военстрою, явився увесь начальницький і інструкторський склад комуні, і сам Будневич, палаючи розлитим по животу темним золотом бороди, задихався й пив залпами холодну, крижану воду, що стояла перед ним у високому глечику.

Вагнер грав «чотири чверті». Вісімнадцять штабістів ловили згвалтованим ухом команду «начпомштаба». Гріпич прохав маршу і «Інтернаціоналу», але диригент був невблаганний. На з'їзді, хоч це неймовірно тяжко, але на з'їзді він почує, до того ж часу — нізащо! Кривенко, не зважаючи на те, що начальник штабу сам був присутній на заняттях, рапортував йому хімічним олівцем, заструганим «під польку»:

«Доношу до Вашого Відома, що 26 березня, у вівторок, проходили военстрой під духовий оркестр за участю інструктора Фіс культури. Диригент Вагнер виконував цілий час Чотири Четверті — для тактики военстрою; явилось 18 душ штабістів і багато комунарів дивилося на заняття военстрою, говоря: маладці штабісти, хай їх трохи покрутять, ато тільки й знають що більш за всіх тирить із кухні. Явились такі-то... Начпомштаба ТК УРСР Кривенко».

День кінчився прибиранням клубу, з якого ніяк не щастило стерти слідів старої «кляуки». Персонажі ветхого й нового завіту, в'ївшись сторіччями в камінні стіни, нізащо не хотіли їх кидати, незважаючи на всі хитрощі комунського коменданта. Він не шкодував на них ні піску, ні глини, ні кізяка, і все-таки в одному місці темнів корінь дуба авраамового, в другому проїдало глину «вигнання торжущих із храму», в третьому з-під свіжого вапна проступав хвіст осла, на якому Христос уїздив до Єрусалима.

— Будемо шкребти лопатами, вирубувати на два пальці оскардами, щоб не проступало,— говорив комендант Таращенко, і його голос звучав в напівтемній кубатурі приміщення, як вирок нового пророка.

Але вирубувати не було коли. Бригада ладошських молодичь, наспівуючи «Джигуна», нашвидкуруч затирила розгозяними віхтями наповратливі деталі святинь, яким вони так довго поклонялися. Інші мили підлоги, розставляли ослони і прибивали до стін плакати та діаграми.

До клубу часом забігали штабісти, прикидали оком, де зручніше буде стояти на варті. Тут же клопотався Матвій Чумак, підганяючи молодичь і жартуючи з комунарами:

— Ми тепер центр, хлопці! Підтягніться, будемо давати директиви на цілий район.

Штабісти попускливо посміхалися. З кимсь іншим вони б не дозволили собі заходити в балачки, але Матвій Чумак користався серед них авторитетом. Вони поважали цього партизана і цинили його постійні турботи про комуну.

— Ми будемо охороняти з'їзд,— надзвичайно солідно заявив Єпташка.— Ми — штабісти.

— Це дуже приємно чути,— відповів Чумак, якого штабісти оточили колом, даючи зрозуміти, що він може триматися серед них як рівний...

Комуна ще довго гула розмовами, що не вщухали й після нічного сигналу.

Нарешті, минула ніч.

Двадцять сьомого березня, о другій годині вдень, штабісти наділи червоні пов'язки на ліві руки. Вагнер, замкнувшись з музикантською командою в колишньому віттарі, давав останні теоретичні вказівки барабанщику, який іноді любив всадити в мелодію зайвий удар тарілками. З хвилини на хвилину мали явитись делегати. Вони прибували з усього району до Ладошської сільради. Нечіпай стояв на воротах. Штабісти, скося позираючи на свої пов'язки, збиралися біля комендантського приміщення. Схвильований і червоний з напруги «начпомштаба» Кривенко твердим, як цвях, олівцем карбував «пташки» над прізвищами тих, що вже явилися.

— Штабіст Левада є?— запитав він.

— Зараз прийде,— відповів Горобець,— він наводить фасон.

Маркові зранку залізло було в серце знайоме скиміння, таке, як тоді, коли він самотній блукав глухими вуличками села. Та він задушив його, готуючись вийти на люди. Він надів свою темно-синю блузу, міцно стягнув талію ремінним паском, натер чоботи куточком ковдри і перев'язав

ліву руку стьожкою кривавого ситцю. Незнайоме досі почуття внутрішньої організованості пробігло в нього по тілу стримким дрожем. Він знову подумав про Уляну, і в нього засмоктало під серцем. Вона буде на з'їзді. Разом з ним прибирався й Касій, хоч на заняття він не ходив, ображений тим, що його прізвище стояло в наказі Гріпича на останньому місці.

— Пішли, Пров, годі чепуритися,— гукнув Марко.

За хвилину друзі явилися Кривенкові і стали в стрій. Нечіпай одійшов од воріт і доповів Будневичу: «Ідуть делегати». ЗТК поправив могутню бороду. Він був одягнений по всій формі. Начштабу Гріпич обвів пронизливими очима штабівців. На подвір'ї комуни з'явилися делегати районного з'їзду Рад,— дядьки в товстих полотняних сорочках з вишитими комірцями, тітки в святкових керсетках з червоними матерчатими гудзиками на задніх збірках, комсомольці, одягнені по-парубоцькому, і дівчата з сором'язливими посмішками на устах, ніби кожна з них ішла не на з'їзд, а до молодого... Марко ту ж мить побачив серед комсомольців Уляну. Вона йшла в гурті, розмовляючи з товаришами. На ній була коротка тепла кохтина з плюсовими карвашами і легенька світла хусточка з шерстяними китицями. Вітерець ворушив ними, слав їй на губи, на обличчя... Гріпич скомандував високим і гострим голосом:

— Штаб керівництва, струнко!

Хлопці виставили наперед груди, завмерли. Будневич, несучи руки «по швам» свого велетенського тіла, розмашисто ступив кілька кроків назустріч дядькам у свитках, відкозиряв і віддав рапорт голові районного комітету Рад.

— Товаришу Нечипоренкові, голові районного комітету Рад, від завідувача Трудової комуни ДПУ УРСР Будневича рапорт. На 27 березня 1929 року в Трудовій комуні ДПУ перебуває сто шістдесят вихованців. На фабриках та в майстернях Комуни працює дев'яносто вісім вихованців. У музикантській команді — тридцять чоловік. В штабі керівництва Комуни — тридцять один чоловік. Комуна готова до звіту перед районним з'їздом Рад.

— Оце спасибі вам, товаришу начальник,— відповів Нечипоренко,— приємно буде послухати, наші делегати інтересуються. Бач, які браві хлопці.

І, підійшовши до штабівців, підняв шапку-«розкладачку», привітався:

— Здрастуйте, хлопці. Ну, як воно тут? Не дуже скупаєте за городом?

Відповідь штабістів захлеснулась у раптовій громовій хвилі звуків. Вагнер несподівано вивів музикантську команду і, як грім на голову, ударив «Марш Будьонного». Це вразило всіх у саме серце. Дядьки в полотняних сорочках, тітки в керсетках, комсомольці, одягнені по-парубоцькому, і дівчата з сором'язливими посмішками на устах — усі розквітли, наче на весіллі. Під марш вони пройшли до клубу, де вже стояли за столом президії червоні прапори. Делегати густо вкрили ослони, дивуючись з такого «оновлення» старої монастирської церкви. Нечипоренко відкрив з'їзд, вітаючи одночасно комуну. Вагнер махнув чародійною паличкою, і оркестр комуни вкрив його промову «Інтернаціоналом». Делегати встали. На блідому обличчі начштабу горіли огняні плями. Будневич задихався з гордощів. Члени президії займали місця на підмостках. У цей час до зали маршем увійшли штабісти. Кривенко вів їх, цих маршалів триумфу, і розставляв на пости.

— До прапора комуни, кроком руш!

Вони загупали до президії. Передніми йшли Матрос і Левада. Це їм припадало стояти біля прапора комуни. Касій, що йшов за ними в парі з Горобцем, зрозумів становище лише тоді, коли Кривенко скомандував «стій».

Кров поволі відлила від серця Касія. Він посинів. У президії сиділа Уляна. Свою хусточку вона скинула на плечі; м'яке, темне волосся було заплетене в довгу косу. Вона сиділа край столу, дивилась на Марка ясними й здивованими очима. Вони сяяли і ніби запитували: «Це ж той, що хотів втікати з вокзалу? Це ж Марко Рукатий, що під вікном стояв? Це він охоронятиме прапор комуни?..»

— Передні, на варту до прапора,— тихо скомандував Кривенко, так тихо, що могли чути лише штабісти. На них дивилася вся президія, всі делегати. І ось Провка, обернувшись до Кривенка, просичав йому:

— Став мене до прапора з Мухомором, а не Матроса став, бо я тут підніму шухер... Ми з ним кореші...

Штабісти здригнулись. Декого взяла злість, а інші готові були пирснути з сміху і втекти звідси «к чіртям собачим». Кривенко розгубився. Він чув, як важко дихає в президії Будневич, і не знав, що йому робити. Стан «начпомштаба» негайно передався штабістам. Вони зашепоті-

лися, почали підштовхувати один одного ліктями і взагалі насилу стримувались, щоб не «рванути кігті» — хто куди. Делегати помітили, що тут щось не так.

— Чогось не помирилися,— добродушно сказав якийсь дядько в церобкоопівському жилеті і в полотняних фарбованих штанах поверх халяв. Хтось злегка засміявся.

— Зараз буде шухер,— твердив своє Провка, намагаючись відтиснути Матроса.

Над честю штабу нависла хмара. Тут могла вийти бійка. Гріпич зблід. Будневич поривався встати з ослона і не міг. Маркові кров залила обличчя, шию, вуха. Уляна дивилася на нього і злякано чекала, що буде далі. Вона бачила, в чому річ. Марко, не повертаючи до Матроса голови, прошепотів йому:

— Роби два кроки праворуч, а я — ліворуч, хай задня пара стане до прапора, чортові барахольщики.

— Валяй.

Вони одночасно, ніби по команді, розступилися. Касій та Горобець рвонулися вперед, стали з двох боків прапора. Марко та Матрос примкнули до строю. Вийшло, ніби так і треба було. Тільки Уляна помітила, як скаламутились і потемніли Маркові очі. Але делегати нічого не бачили. Вони задоволено гомоніли:

— Диви, як повиучувались.

— Кумедія з ними.

— От тобі й комуна!

— Наліво, арш!— скомандував Кривенко. Страшна хвилина минула. Він хутко розвів штабістів на їхні пости. Маркові та Матросу довелось стати біля правих дверей, що вели до великого клубного фойє.

З'їзд починав ділову роботу. Першою стояла доповідь про завдання партії та Радянської влади в сільському господарстві. Делегати зручніше вместилися на ослонах. Серед них було багато комунарів. Уперше в своєму житті вони були присутні на з'їзді. Свідомість нового громадського стану обережно, як миша, підкрадалася до їхнього серця, але вони не показували цього. Вони сиділи з замкненими й гордими обличчями. Нечипоренко підійшов до трибуни і поклав на неї портфель з нотатками та газетами. Цікаво, з чого він почне, як складеться у нього перша фраза. Чи добре він заведе пружину? Він кашлянув і спокійним, хазяйським голосом почав:

— Ми зібралися з вами, товариші делегати і комунари, щоб обсудити, як нам краще провести більшовицьку п'ятирічку в нашому районі.

Марко стояв під прямим кутом до президії. Не повертаючи голови, він бачив трибуну, кінець столу, Будневичеву бороду, Прокопа Шапку й Уляну. Вона сиділа, схиливши голову на руку, і, здавалось, уважно слухала промовця.

Дивлячись на її зосереджене, трохи зблідле лице, на м'які, зсунуті брови, Маркові хотілося задушити Провку за його недоречний вияв дружби. Тепер він стоїть біля прапора, чортів барахольщик, ніби справжній штабіст. Морду такому побити. Сука! Він злегка повернув голову, ухопив очима плечі й коротку шию Касія, проклятого клюкача. Ненависть раптом здушила Маркове серце. Він побачив важкі Провчині очі. Вони обмащували Уляну з усіх боків, плазували їй по спині, по шиї, заповзали за комір, грузли в пазусі. Провка стояв червоний, піт виступив на його лиці, губи гидотно набубнявіли і злегка розкрилися...

— Я плюну йому в харю, Матросе!— вихопилось у Марка з грудей.

Матрос почекав, поки одвернулись дядьки, що повернули були голови на це схвильоване шепотіння, потім тихо відповів:

— Брось, вона сама на нього плює, хіба ти не бачиш?

Це були ті слова, які до крику хотілося почути Маркові, за які він, не вагаючись, дав би пробити себе ножом. І їх сказав Матрос, який не кидає слів на вітер! Марко схилився перед залізним характером Матроса, перед його дружбою до Альоші, ради якого він вирішив залишитись у комуні хоч і на сто років, не знаючи, де блукає Альоша, боячись розминутись із ним на «майданах» та в «кіцах» і чекаючи щоденно, що він явиться в комуноу. Поклавши дочекатись тут свого вірного кореша, Матрос кинув бунтувати й різати комунські ковдри і за якихсь два місяці загнав у будку, «к чіртям собачим», усіх відерників і партачів на судках та виварках, ставши першим виробничником у жерстяній майстерні. Потім він кинув жерсть і пішов до теслярні — йому захотілось орудувати рубанком та фуганком, щоб стружка летіла, як пір'я з чортової бабушки. Такого друга хотів би мати Марко! Матрос ніколи не розпитував його про корешування з Касієм і тим паче — про Уляну... Але він усе знав і тепер кількома словами повер-

тав Маркові шалену радість життя і якусь пекучу, гостру надію...

Марко пересів тривожний погляд на Уляну. Провка продовжував мацати її. Але ось вона нервово, ніби від гусені, повела плечима, обернулася й побачила Касійові очі. По обличчю її пробігла ледь помітна корча, вона розгублено подивилася на залу, зустріла гарячий, повний невисловленого гніву погляд Марка і, раптом густо почервонівши, хутко опустила голову на руку... Вона хотіла слухати доповідь. Але... їй не щастило затримати увагу на цифрах завуну, сталі, вугілля, які, не поспішаючись, обмацуючи з усіх боків і порівнюючи між собою, викладав Нечипоренко. Невідомі їй шахти, химерні назви мартенів, домен, заводів-велетнів, запроектованих новобудов, яких вона ніколи не бачила, — все це жило в її свідомості несправжнім, фантастичним життям, далеким від усього того, що її оточувало. Той світ, про який говорив Нечипоренко, підпираючи його драбинами цифр, був, здавалося, десь у невідомих краях, і назва йому була незвичайна, фантастична, ніби обсіпана іскрами: «індустріалізація»... Вона рвалася до нього інстинктивно, ледве розуміючи його суть, але вірячи в нього тими словами, тими палкими виразами, які вичитувала в комсомольських газетах. Під ногами ж у себе вона почувала знайомий, як дядькова свитка, поораний обніжками, побитий стернею, налатаний хмарами селянський світ, що слався по всьому району, аж до Прилук... Поля, строкаті смужки соняха, пшениці, жита, прохолодні пахощі м'яти, вирощуваної на нивах Прилуччини для невеликого м'ятного заводу, — це було те, що вона знала, що жило в її крові, в серці, в почуттях, жило не саяною схемою, а терпким клубком буденних тривог, радощів, і клопоту. Цей світ виливався у неї в комсомольський запал і в реальну, таку, що муляє в серці, нелюбов до таких людей, як Ряженко, Молибога, як піп Навроцький, релігійна громада, церква. Це були вороги. Вони ненавиділи її... а вона їх. У боротьбі проти них загинув батько. Їхнє обличчя вона бачила в монастирі, їхню руку відчувала на своїй голові, на спині. Вони називали її «більшовицька сучка», «партизанський послід», вона їх — «куркульська сволоч» і «сукині сини». Так увійшло і вгрузло в її свідомість поняття — класовий ворог. Він не хоче (це проти його інтересів), щоб стали замість обніжків та строкатих, подраних бур'янами невеличких нивок — дзвінки, як мідь, косяки пшениці, без-

краї простори жита, густого й хвильного, мов Дунай (так висловлюється Нечипоренко). Це вона розуміла і почувала. За це «куркульську сволоч» треба не тільки ненавидіти, а й бити, винищувати, щоб не ставала на дорозі. Так формувалося в неї поняття — класова боротьба, і це теж був цілий світ, в якому вона не блукала навпомацки, а йшла прямо, знаючи дорогу.

Але ось від якогось часу їй почав відкриватися ще один світ, повний неясних, томливих тривог. Цей світ приніс із собою незнайомий юнак з чудним ім'ям і загадковим минулим. Ніщо в світі не вражало її так до того часу, як вразила та важка ненависть і презирство, що ними він відповів їй з першого разу на її привітання. За що він так тяжко образив її? Хіба ж вона винна, що не бачила і не знає того, що знає він? Хвилина зустрічі на вокзалі назавжди лишилася для неї загадкою. «Ех, ти, чудачка синьоока, стала мені на дорозі», — сказав їй тоді, і з того часу ці слова звучать і звучать десь на дні її серця. Від них іноді стає холодно й страшно; вона нікому не може про них сказати і відчуває себе самотньою в цілому світі. Але бувають хвилини, коли ці слова химерно виростають у ній, мов крила, і вся вона перетворюється на ту «синьооку чудачку», якої раніше не знала в собі. Тоді їй хочеться летіти невідомо куди й невідомо кому сказати, що вона, Улька, — вона тепер «синьоока чудачка», і що їй від цього хороше. Їй часто хотілося бачити Марка, ловити зажуру в його очах, вдивлятися в легенькі тіні смутку, що ховалися в куточках його губ. Але вона уникала навіть випадкових, хвилинних зустрічей з ним. Вона не знала, хто він — друг чи ворог їй, — але слова, що звучали на дні її серця, кликали її, розкриваючись у ній новим, таємним, хвилюючим змістом. Коли він дивився на неї колючими, нестерпно гострими очима, як вона стояла на трибуні, а потім одвернувся і пішов геть з мітингу, їй хотілося крикнути, щоб він зупинився... А коли побачила його бліде, перекошене болем лице під вікном узимку, хотіла вибігти з хати, спитати його... Але що спитати — не знала. Все це наповнювало її постійною тривогою. Вона стала неврівноважена. Той глибокий, незайманий спокій, що холодив серце Прокопу Шапці ще минулого літа, тепер зник, і на місце його прийшла хвилююча загадковість, що світилася у глибині її очей. Прокіп був безмірно зрадів, помітивши в ній цю зміну, але скоро він зрозумів, що Улянина тривога дає

Йому ще менше надій, ніж колишній спокій. Йому стало гірко й боляче, але він був секретар осередку і зумів скрутити своє почуття у три погібелі. Інші хлопці не були такі стримані і пробували по-парубоцькому залищитися. Вона зросла в тій обстановці грубого сільського натуралізму, що з дитинства привчає сільську молодь слухати погану лайку і недвозначні дотепи як щось звичайне, на що ніхто не звертає особливої уваги. Але тепер ці дотепи примушували її внутрішньо здригатися, а погляд цього комунара, що став замість Марка до прапора, викликав у ній глибоку огиду. І яка ж вона була рада, коли зустріла гарячі Маркові очі. Вони обпалили на ній неприємні сліди Касійових очей...

Нечипоренко почав говорити про завдання весінньої сівби, і в цьому зв'язку — про комуну, що мусить взяти участь у роботі сільських організацій. Про це стала думати й Уляна, але думка її знову поверталася до одного: хто ж він, цей Марко Рукатий (кажуть, що й не Рукатий він, а Левада), — звідки він, якого роду і що за людина?

А Марко дивився на її схилену голову, і одне питання холодною гадючкою ворушилось у нього в серці: «Що ж усе-таки робити з церковним сріблом?»

Увечері для делегатів і комунарів було кіно. Показували картину «Бесарабська комуна». Десь коло воріт, у сарайчику, булькав і захлинався кашлем маленький двигунець «Ельвертус», німецька пшикалка, яку вихованець Малярів замість горючого «гнав матом».

Постаті, що рухались на екрані, то світлішали, то знову потухали, обкутувались туманом і зникали в темряві залежно від того, з якою силою «гнав» Малярів свою пшикалку.

Картина рвалась через кожні три хвилини. Тоді в клубі поволі починала червоніти невеличка скляна груша. Спочатку в ній з'являвся ледь помітний зародень світла — вилуплювався блідий і тоненький, як ниточка, черв'ячок. Дядьки уважно стежили, як він напухав, червонішав, скручувався калачиком, і разом з ним світлішали їхні обличчя, вони пізнавали своїх сусідів і дивувалися:

— Пху! Це ти, Іване? А я думав, що це не ти. Що то електрика!

— Звісно. Я вже й сам кажу...

Картина кінчилася десь за північ.

Другого дня з'їзд продовжував свою роботу. Почалось обговорення доповідей. Виступали делегати, розповідали про свої села, про перші кроки колективізації. Майже кожний промовець у тій чи в тій формі повторював одну думку: «Воно, звісно, партія правду каже, ну, на практиці народ іще несознательний».

З ладошських делегатів виступали Коваль, Чумак, Христя Соколенко, Семиліт. Вони ставили питання інакше.

Не треба спиратись на те, що «несознательні», а треба взяти кількох передовиків-активістів і з ними починати справу. Про це ж саме говорив і Прокіп Шапка. Потім голова зборів оголосив, що слово має Уляна Берест.

Маркова зміна в цей час сиділа в залі, на варті стояли інші. Уляна вийшла на трибуну і зразу побачила Марка. Він сидів з групою комунарів біля дверей, дивився на неї уважно, якимось особливо спокійно, ніби хотів сказати: «Говори сміливо, ми підтримаємо». Але виступати на з'їзді їй доводилося вперше. Вона хвилювалася, не могла почати (загубилося перше слово). Це зосередило на ній увагу всієї зали, припинився гомін, настала тиша.

— Я, товариші делегати, хочу сказати за колективи,— почала, нарешті, Уляна.— Правильно казав товариш Коваль і товариш Чумак, і інші... Бо в нас же так і буває, що один на одного складають, а самі не беруться. На других кажуть «несознательні», а самі тільки критикують, ніби такі сознательні, аж нікуди. Я скажу за куркулів, що вони теж люблять говорити: «Партія правильно робить, та народ у нас темний, нічого з ним не зробиш». То це вони так і хочуть, щоб так і було, хай собі партія що хоче каже, а в нас буде по-старому. Хоч би за Молибогу сказати або за Федота Ряженка. Це такі предводителі, що їм і комуна стала поперек горла кісткою. Їм якби монастир,— отоді вони жили, а тепер гавкають. Або голова релігійної громади Макар Волосюта,— дуже йому хочеться, щоб колективи були? Аж нікуди. Ще дід його, разом з Харенком, як ділили казенний ліс, то вони нахапали собі грошей та й закупили по вісімнадцять десятин левади. А з неї половина перейшла Макару Волосюті. То хіба він сам робив? Селяни на нього робили, садили йому на тій леваді тютюн та м'яту, а сам Макар у монастирі сидить, у горницях чай п'є з Ольгою та з Софією та варення їдять, які завгодно, і він, і Ряженко. Та й до пізньої ночі. А тепер дідову хату, старинну дубову, збирається залізом перекивати, фун-

дамент під неї підводить камінний. То їм потрібні колективи? Аж нікуди. Вони б нас усіх передушили, та тільки руки короткі. А агітацію куркульську та петлюрівську — то це вони щодня по селу пускають, і проти колективу і проти комуні. «Ще буде, кажуть, на вас вільне козацтво»... За церкву, що хтось пограбував, скільки вони народу перекаламутили! І досі говорять та підбивають, що комуна затаює грабітелів. А це — брехня. Якби він тут був, той, хто лазив у церкву, то вже б його досі знайшли. Кому це треба затаювати грабітелів? Вони нам потрібні, аж нікуди. Я скажу за те, що ми цих куркулів повинні не так взяти за груди. А про колектив, то комуна мусить нам допомогти, і щоб ми колектив зробили, хоч нехай там що...

Уляна сіла на місце. Делегати схвалили її промову гучними й дружними оплесками. Лице її палало. Вона непомітно глянула на залу, в той бік, де сидів Марко, і мимохіть здригнулася. Маркове лице було сіре, очі холодні й мертві. Він устав і хутко вийшов із зали. Уляна вся згорнула. Серце її падало в таку ж холодну й мертву порожнечу, яку поніс Марко в своїх очах...

.....

По закінченні з'їзду Гріпич видав новий наказ по штабу керівництва. В першому параграфі цього наказу було написано:

«Членам штабу керівництва Комуни Матросу, Леваді, Древньому та Хрипову оголошую подяку за виявлену ними високу комунарську свідомість під час виконання обов'язків в охороні районного з'їзду Рад у дні 27—29 березня».

В другому параграфі стояло:

«Вихованцям Комуни Касію та Горобцеві оголошую сувору догану за недисциплінованість і вуличний анархізм, виявлений ними перед прапором Комуни в день відкриття районного з'їзду Рад 27 березня».

Наказ прочитати членам штабу, розвісити в канцелярії, в їдальні, по всіх підприємствах і в клубі Комуни. Копію надіслати ладошському осередку ЛКСМУ».

Марко читав цей наказ у жерстяній майстерні під час перерви. Наказ висів на дошці об'яв. Коло нього стовпилось чоловік з десяток народу. Комунари схвалювали наказ, ділилися своїми враженнями, згадували з'їзд. І вперше за

ці дні, що пройшли після з'їзду, Марко відчув, як тепла кров починає приливати йому до обличчя.

В цю хвилину ззаду підійшов Касій. Прочитавши наказ, він вилаявся грубою матерщиною і процідив крізь зуби:

— Вислужився дружок. Проздравляю...

Марко поволі обернувся, хвилину дивився йому в вічі, стиснувши зуби й кулаки. Два бажання боролися в ньому: перше — пустити з Касійової сапатки юшку, а друге — плюнути в харю. Він вирішував, що краще. Комунари бачили, що між «корнями» починається драма і з цікавістю чекали на розв'язку. Провка на всякий випадок підняв плечі і теж наготував кулаки. Але в Маркові перемогло друге бажання. Гойднувшись наперед, він харкнув і з свистом заліпив густий плювок у Провчину фізію.

— На, шлюха копійчана, та згадуй по празниках! — різко повернувся і пішов з майстерні.

Касій стояв якусь мить повним телепнем, нарешті стер рукавом плювок і прохрипів услід Маркові здушеним, спазматичним голосом:

— За бабу? За шматок... (образливе, закручене слово), так помни ж! Побачимо тепер, хто її перший покалічить!..

Марко знайшов на подвір'ї Будневича. Він стояв, оточений комунарками, і своїм звичаєм тут же, на ходу, розв'язував їхні прохання. До нього коли завгодно можна було заходити «без докладу», вдень і вночі, — кабінет його був там, де він сидів чи стояв, і коли не було стола, табуретки чи підвіконня, то він велів кому-небудь з комунарів нагнутись, клав заяву на спину і без довгої бюрократичної тяганини писав резолюцію.

— Але гляди, — піднімав він свою величну бороду, — наробиш мені баланди, битиму по кумполу.

Комунари сміялися. Вони знали, що «хазяїн» сам «запускає арапа» — ударити він ніколи не дозволить. Марко підійшов і попрохав перевести його до слюсарного цеху.

— Ти ж був узявся до роботи, а тепер знову кидаєш?

— Кваліфікація мені в жерстяній не підходить, — відповів Марко.

Будневич подивився йому в лице. Воно було бліде, розширені ніздрі злегка тремтіли.

— Щось уже встругнув, — видихаючи з грудей лантух

гарячого повітря, промовив Будневич.— Ну, добре, іди поки що до слюсарного...

Перерва кінчалася. Група комунарів розходилась від дверей невеличкої кузні, де вони щойно «на тиху» віддубасили кореспондента стінгазети. Він обіцяв їм, що більше не буде. Марко, все ще стискаючи зуби, пройшов повз них до цеху.

2

Ясного квітневого ранку, щойно пролунала труба горніста, Нечіпай вийшов на двір без шапки, невмиваний. Зажмурившись проти сонця, він дихав ранковим повітрям, скидаючи з себе рештки сну. З корпусів виходили комунари. Дехто вмивався надворі, інші невмивані поспішали до їдальні, на сніданок. По дорозі вони радились, як краще потягти зайву порцію. Хвалилися кожний своїм способом, лаяли кухаря. Знайомі розмови! Нечіпай мимоволі пропустив їх повз вухо.

Але ось до нього долетів голос Вітьки Ключа:

— Хлопці! Угадайте, що таке: на небі дві пташки, а по дорозі Горобець та Єпташка?

Комунари зареготалися.

— Невже чухнули?

— Аж зашуміло. Оце перед сигналом. Знають, що зараз ніхто не помітить.

— Штабісти, що ти хочеш...

Нечіпай, як стояв, кинувся на господарське подвір'я, вивів із стайні Героя і, скочивши на нього охляп, ударив коня кінцем ремінного недоуздка.

— Н-но! Гайда!

Герой з місця брав ускач. Комунари бачили тільки, як на повороті від села мелькнув його одстовбурчений підризаний хвіст. Нечіпай, не перестаючи, підганяв коника ногами. Вони звисали в нього мало не до землі, їх доводилось увесь час підкорчувати.

Вибігши в степ, Герой заіржав, вигнув дугою свою цупку коротеньку шию і повернув праворуч, до балочки. Нечіпай дав йому волю. Коник понісся вузенькою межею, немилосердно підкидаючи зад. Вершник увесь час упирався руками в холку, щоб не потовкти собі тіла і не злетіти через голову.

— Н-но! Гайда!

За кілька хвилин Нечіпай побачив утікачів. Вони бігли ще кілька хвилин, потім лягли в ріллю. Вони гадали, що їх не помітять!

Підїхавши до них, Нечіпай скочив з коня, сів біля них на ріллю. Чуб його був мокрий, розкиданий, обличчя — збуджене спортом. Коник роздував боки, відсапувався.

Єпташка простяг до інструктора руку — по махорку. Це було правило: кого Нечіпай піймає, тому дасть закурити.

— Куди ж це ви надумали, хлопці? — питав він, дістаючи круглу жерстяну «партабашницю». Хлопці мовчки скрутили цигарки, закурили.

Інструктор почав їм тут же «вчитувати»:

— Хіба ж так можна? Кожного дня двоє, троє, а то й десятеро тікає. Та не ловити вас? Що ж тоді буде? До Першого травня в комуні залишиться сам начальницький склад. Ну, чого ви тікаєте? Що вас тягне з комуні, скажіть ви мені по совісті!

— Журавлі,— зітхнув Горобець.

Єпташка глибоко затагся цигаркою, підкинув голову і пустив у небо — через ніс — дві рівні цівочки синього диму.

— Не судьба, як видно,— сказав він після цього.— Ну, пішли в комуну. На губу замкнете?

— А замкну, це вже будьте спокійні,— пообіцяв Нечіпай.

За півгодини вони втрьох повернулися до комуні. Нечіпай виконав свою обіцянку — посадив хлопців на гауптвахту, а сам пішов до Гріпича доповісти про подію.

— Знову? — незадоволено підняв брову начштабу керівництва.— Це просто неможливо. Треба цьому покласти край...

І справді, треба було покласти край. Такі випадки траплялися щодня. Втікачів день у день більшало. Наявний склад вихователів при всьому бажанні не міг устежити за всіма комунарами, тим більше охопити всі сторони комунського побуту. Відчувалася гостра потреба збільшити число інструкторів-вихователів.

Тоді вирішено було висунути на ці пости шість чоловік із штабу керівництва, а трохи згодом — іще шість.

Це був сміливий захід (а Нечіпай назвав його просто необачним). Суттю своєю цей захід повторював челкановський досвід. Але, при наявності вихователів-чекістів і при їхній провідній ролі, небезпека такого повторення, здава-

лося, була мінімальна, а користі від заходу очікувалось великої. Проте, як сказано, Нечіпай був проти. Він ще недавно подав Будневичу писаний рапорт про наслідки челкановщини, яка на кожному кроці давалася йому взнаки.

— Повторювати знову челкановщину — це, на мою думку, не полегшувати, а утруднювати роботу вихователів,— говорив він Гріпичу. Але з Гріпича була людина упертої волі. На міркування інструктора він нічого не відповів, а що той продовжував стояти на своєму, то начштабу гостро зауважив йому:

— Ваші побоювання недоречні. Я можу подумати, що ви боїтесь конкуренції.

Нечіпай похмуро спалахнув, але дисципліна примушувала його стримати свої почуття. До того ж Гріпич, очевидно, мав відповідну санкцію на такий сміливий крок.

Одне слово, наставав новий етап у розвитку самоуправи комуні. Дванадцятого квітня Гріпич скликав засідання штабу з таким порядком денним: 1) становище в комуні, 2) про штабістів, що порушують дисципліну, 3) висунення членів штабу на платні інструкторські посади.

Кімната штабу цього разу була переповнена з горою. Висунення викликало серед штабістів бурхливий інтерес. З приводу інформації начштабу про становище в комуні написали коротеньку резолюцію, що зобов'язувала штаб «ужити всіх заходів для ліквідації напруженої атмосфери». З приводу штабістів, що порушують дисципліну (до речі, вони не явилися й на ці збори), написали другу резолюцію, якою недисциплінованих товаришів виводилось із складу штабу (до речі, цю операцію доводилось щораз проробляти то з одним, то з другим, то з десятим штабістом, отже вона була не дуже-то страшна...).

Але з приводу третього питання розгорнулось довге й запальне обговорення. Кричали всі зразу, а окремі голоси чутно було тільки тоді, коли інші стомлювались і відпочивали.

Нарешті, начштабу пощастило закликати штабістів до порядку. Тоді почали виступати по одному. Головним чином ламали списи навколо конкретних кандидатур. Було ясно, що переважна більшість штабістів вважає свої кандидатури за найбільш підходящі й доцільні і рекомендує їх на інструкторів. Тільки Марко не брав ніякої участі в обго-

воренні (у нього було своє на думці), а Матрос — той зовсім зняв свою кандидатуру, коли хтось спробував виставити її разом із своєю.

Наприкінці Гріпич узяв слово для кількох принципальних зауважень.

— Висунення членів штабу на відповідальні інструкторські посади — це нова сторінка в історії Трудової комуні ДПУ, — відрубуючи слова, говорив Гріпич. — Вона не має нічого спільного з характером челкановщини, навпаки, це явище цілком протилежного характеру, яке стає можливим лише на даному етапі комуні. Висуваючи кращих комунарів, найсвідоміших членів штабу на інструкторів, ми ставимо до них найсуворіші вимоги, які вони повинні будуть здійснювати. Поведінка більшості штабістів і комунарів на районному з'їзді Рад свідчить про те, що культурно-політичний рівень комуні починає зростати. Треба сміливо дивитися в майбутнє. Спільними силами, товариші штабісти і інструктори, ми виведемо нашу комуну на широкий і славний шлях будівництва і всебічного розвитку...

Його промова була урочиста. Вона ще більше нагрівала атмосферу честюлюбності, що й так паморочила романтичні голови штабістів.

Після довгих сперечань, боїв, голосувань склався, нарешті, список, який і доручено було Кривенкові рекомендувати загальним зборам комуні.

«Начпомштаба» виконав це доручення з честю. Знамениті збори відбулися другого чи третього дня після засідання штабу, із цих зборів шість штабістів — Марко, Старик, Лакоша, Хрипов, Безпалій і Соха — вийшли вже не штабістами, а штатними інструкторами комуні. Касій дістав ще один ніж у серце, але він умів чекати слушної нагоди, і в цьому, як йому здавалося, була його перевага...

3

Готування до Першого травня почалося безпосередньо після всіх цих подій і йшло кількома лініями, що сплїталися в один вузол.

Першу лінію вів Кривенко. Він уперто продовжував скликати штабістів на політгодину та на «заняття воєнстрою», виявляючи при цьому хитру тенденцію затягати на ці заняття, крім штабістів, ще й рядових комунарів, яким, мовляв, це теж нічим не пошкодить, а «досвід у житті може дати неабиякий, бо воєнстрой укріплює психологію».

Другу лінію вів, звичайно, диригент Вагнер, справедливо вважаючи, що свято Першого травня найбільш підходящий випадок показати досягнення оркестру цілому селу і знов-таки вразити його в саме серце, як це вони зробили з районним з'їздом Рад. Шляхетні прагнення Вагнера цілком підтримував Яша Кримов, підтримувала й решта оркестрантів; авторитет Вагнера, що умів грати на всіх інструментах, був для них рівний авторитетові полководця, який не знає, що таке поразка, і в цьому ж дусі виховує своїх учнів: Музикантська команда комуни, безперечно, вела перед у розумінні виявлення перших ознак колективної солідарності.

Третя лінія була в руках Мойсея Григоровича Ріхмана, завідувача виробничої частини. Всі добре бачили, що Мойсей Григорович готує на травневі свята якусь незвичайну реформу, яка матиме історичне значення для дальшого розвитку комунських підприємств, але довідатись, у чому річ, ніхто не міг. Мойсей Григорович, запально акцентуючи слова і високо підносячи довгий сухий палець, повторював одне: «Головна рада знає, що робить. Натисніть на роботу, і ви побачите». Це, зрештою, було цікаво. Комунари мимохіть починали уважніше прислухатись до майстрів, справніше виявлялись в майстерні і чекали, що з того вийде...

Четверта бойова лінія охоплювала догляд за побутом і пильнувала втікачів. Тут розгорнулися здібності молодих інструкторів і їхній темперамент. На цій же лінії підносились і невтомна постать Нечіпая. Але, як і сподівався інструктор, ця лінія, замість зміцнювати загальнокомунський фронт, почала перетворюватись на фронт самостійний, на якому стикалися дві «ворожі» сили: старі і нові інструктори.

Навіть Марко, якому новий його стан перевернув душу догори ногами (так він висловлювався потім про цей трагічний для нього, як побачимо далі, час),— навіть він, діставши рівне з Нечіпаєм право сідати будь-якої хвилини на Героя і, гукнувши: «Но! Гайда», мчати в степ за втікачами,— відчув, що тепер він може розмовляти з інструкторами, і навіть з тим же Гріпичем, зовсім іншим тоном. Це не жарт, коли у вас при боці важка заряджена «пушка»! (Не будемо приховувати правди: Гріпич, коли йшов на якийсь крок, то йшов до кінця, хоч би це й мало потім для нього і для інших неприємні наслідки. Він справді зрівняв нових інструкторів у всіх правах із старими).

Дуже хутко по всьому цьому почуття незалежності і влади взяло у молодих інструкторів гору над усім їхнім нескладним мисленням.

Нечіпай дедалі частіше почав натикатися на опір і саботаж, яким зустрічали його розпорядження його молоді колеги. Одного разу, увійшовши до їдальні, він наткнувся на розмову Лакоші з Культишкою. Вони стояли біля крайнього столу, обидва знервовані й злі. Малий і червоний, як буряк, Культишка щохвилини плювався, виявляючи останній ступінь обурення. Лакоша стояв мовчки, заклавши руки в кишені, високий і блідий. Справа йшла про наряд, який дав Культищі Нечіпай.

— Ну, за дурницю, розумієш? За дурницю! — хвилювався Культишка. — Якби за що, а то за дурницю! Пху! От і все. А він — наряд. А я ж тебе спитався — можна? Ти кажеш — можна. А він — наряд! Пху! Так хто ж тоді із вас має право? Раз ти сказав можна, значить, ти власть. А він — наряд! Ну, прямо пху, от і все.

— Пошли ти його к собачій матері, того Чіпла, — відповів Лакоша. — Він буде мені вказувати! Я сам інструктор.

Нечіпай несподівано підійшов до них, гостро зауважив Лакоші:

— Це безобразіє. Ви поводите себе не як інструктор, а як останній барахольщик. Візьміть свої слова назад.

Лакоша спалахнув. В очах його мелькнув нехороший вогник. Він презирливо скорчив губи.

— Пішов ти, знаєш куди?..

У них вийшла тяжка і неприємна розмова. Почали підходити комунари, полетіли репліки. Хтось кинув ображеним і загрозливим тоном:

— Чого чіпляєшся? Він інструктор! Ми його обирали!..

Нечіпай доповідав про цей і про інші випадки Гріпичу, але той стояв на своєму і принципу ламати не дозволяв. Тоді Нечіпай подав йому писаний рапорт, у якому поставив це питання в філософсько-методологічній площині.

Рапорт він адресував Гріпичу як завідувачеві культурно-педагогічної частини (а не як начштабу), і це теж мало підкреслювати педагогічний підхід Нечіпая до цієї справи.

«Вважаю за свій обов'язок повідомити вас про таке, — писав він великими косими літерами. — Висунення шести вихованців на посади інструкторів-вихователів не досягло поставленої вами при висуванні мети і, навпаки, починає

загрожувати загальній справі виховання комунарів. Це висунення вихованців безпосередньо в інструктори привело до того, що, при їхньому низькому інтелектуальному рівні, відсутності твердої моральної настанови і абсолютній політичній індиферентності, моменти егоїстичного порядку посіли у них домінуюче становище і спричиняють моральний їхній розклад. Висунуті зразу на цілковито рівне з старим інструкторським складом становище, при їхній величезній самовпевненості, вони, природно, дякуючи цим причинам, свідомо ведуть лінію на підрив авторитету й відтиснення старих інструкторів, що шкодить справі виховання. Ця боротьба за авторитет, штучно створена фактом необережного висунення, відбирає багато сил і енергії, такої потрібної вихованцям, і справа виховання, безперечно, на цьому терпить. Вважаю, що всіх цих ненормальностей і труднощів можна було б уникнути методологічно правильною постановою висунення, щоби висувати вихованців менше і ступнево (помічник інструктора, інструктор побуту і, нарешті, інструктор-вихователь). Виходячи з фактичного стану речей, вважаю за потрібне довести до вашого відома, що моя робота як вихователя, з огляду на все це, малопродуктивна, хоч інтенсивність моєї праці доведена до максимуму, за яким наступає занепад так фізичних, як і моральних сил. Інструктор-вихователь Т. Нечіпай».

Як видно з цього рапорту, Нечіпай був дуже схвилюваний і ставив справу руба, цілковито розминаючись з Гріпичем в питаннях методу висунення. Але цей же таки рапорт достатньою мірою пояснює, чому в герці з Гріпичем ці, здавалося б, дуже логічні Нечіпайові думки залишились гласом вопіючого в пустині і чому перемогли явно романтичні й ризиковані настанови завідувача культпедчастини.

Рапорт починався, безперечно, панічною заявою про те, що висунення уже не досягло поставленої мети, і кінчався сакраментальною фразою про занепад фізичних і моральних сил. Самих цих двох необережних заяв, написаних, очевидно, в стані глибокого афекту,— так думав Гріпич,— було для нього досить, щоб зробити з усього рапорту обвинувальний акт проти його автора. Гріпич так і зробив. Викликавши до себе Нечіпая, він сказав йому, саркастично посміхаючись:

— Послухайте-но один химерний документ, написаний людиною, що дійшла до занепаду фізичних і моральних

сил.— Узяв у руки довгий, лінійований аркуш, списаний з обох боків великими косими літерами, і почав читати.— Ви чули що-небудь подібне? За два тижні після того, як нові інструктори приступили до виконання своїх обов'язків, цей... методолог пише, що висунення не досягло поставленої мною мети! При цьому він зовсім не згадає таких дрібниць, як зменшення кількості втеч майже втриє, як справніше відвідування майстерень тощо. Очевидно, ці досягнення в роботі посиленого інструкторського складу він вважає за такі мізерні, що про них можна не говорити. Зате він дуже зворушливо розводиться на тему «о пользе просвещения» і просто-таки доходить до розпачу — і з чого б ви гадали? — з того, що вчорашні злодії та правопорушники не покінчали університетів і не студювали програми Комінтерну! Ха-ха-ха!

— Товаришу Гріпич! — вигукнув Нечіпай.— Я не для того викладав вам свої думки, щоб ви робили з них посміховисько! Попереджаю вас, що ви засліплені з своїм штабом та з новими інструкторами!

— Ах, он як! Це дуже цікаво.— Гріпич підняв брову, уважно, як психіатр, подивився на інструктора.— Он як у вас стоїть справа! Погано. Людині, що дійшла до занепаду фізичних і моральних сил, треба лікуватися, шановний товаришу Нечіпай. Здійснювати партійну лінію, та ще в такій складній справі, як перевиховання колишніх правопорушників, їй, звичайно, дуже тяжко. Отже, я співчуюю вам. А втім...

— У такому разі прошу прийняти мій рапорт про звільнення мене з роботи вихователя. Я не вважаю ваші експерименти за виявлення партійної лінії.

— А втім,— вів далі Гріпич рівним, безстрашним тоном, ніби гіпнотизуючи,— відношу і той і цей ваш рапорт, як і останню заяву, на рахунок хвиливого вияву легкодухості і, не доводячи справи до відома товариша Радлова, наказую продовжувати роботу і надалі подібних заяв не писати. Нові інструктори повинні мати всі права, і вони їх матимуть. Штаб керівництва повинен стати оплотом комуні, і він ним стане. Заявляю вам про це з усією відповідалністю. Дайте вашу руку, товаришу Нечіпай.

Коли самовпевненість штабістів та молодих інструкторів доводила Нечіпая до сказу, то самовпевненість Гріпича, людини розумної і поривно-чутливої, обеззброювала його. Він піддався його впливу. Лікар Некрасов говорив, що він

(Гріпич) у службових взаєминах із співробітниками комуни «просто чорт» і ні перед чим не зупиниться, щоб примусити їх робити так, як йому здається потрібним. Проте це не відштовхувало від нього як від людини. Значна частина співробітників комуни через це була під його впливом. Нечіпай, зрештою, теж не знайшов у собі сили відстоювати свій принцип.

— Добре,— вимовив він, подаючи Гріпичу руку,— я працюватиму, як і раніше.

— Ну, от! Це зовсім інша розмова. А тепер я хочу поговорити з тими хуліганями.

Він викликав після цього Лакошу та решту молодих інструкторів і «жучив» їх до сьомого поту.

— Хто посміє поводитись із старшим інструкторським складом так, як повівся Лакоша з товаришем Нечіпаєм,— сказав їм на кінець,— тому я зарані даю слово честі, що він буде в бупрі або в Архангельську — на баржах. Майте це на увазі.

Проте всі права, як раніше, залишилися за ними.

Так розвивалась четверта лінія.

Нарешті, була ще п'ята лінія, якою безпосередньо командував сам ЗТК. Це — налагодження дружніх взаємин з селянами і готування спільного натиску на церкву, що, за виразом Матвія Чумака, стояла посеред комуни справді, як чиряк на незручному місці. Натиск на неї мав полягати в тому, щоб відколоти від релігійної громади сотню чоловік трудящого населення, які ще не порвали зв'язків з куркульсько-монастирською організацією, зібрати голоси і на Перше травня закрити церкву.

На засіданні партгрупи Будневич запропонував провести до травневих свят підготовчу роботу по кутках — розмови з групами та індивідуальні — з найзавзятішими церковницями. Це завдання взяв на себе комсомольський осередок села. В комуні на той час було шість своїх комсомольців, з них троє вихованців колишньої дитячої колонії і троє — співробітників комуни. Але осередку свого комуна поки що не мала, впливати на комунське життя ці шість комсомольців не могли. Їх прикріпили до сільського осередку.

Робота почалася. Комунари зустріли цю звістку з захопленням. Звалити церкву було їхньою мрією. Покладав на це надії й Марко, який, в зв'язку з цим, вирішив, нарешті, що йому робити з сріблом.

Але за кілька день виявились додаткові труднощі на цьому шляху. Вони полягали в тому, що на перші числа травня (десь на 4—5 число) припадав якраз великдень. Отже, міжнародне свято робітничого класу стикалося з найбільшим святом старого світу, з пасхою, від якої могли відмовитись хіба що найпередовіші активісти, решта населення, нібито й не заперечуючи взагалі проти закриття церкви, відмовчувалась, уникала будь-якої відповіді, коли стало питання, щоб провести ліквідацію церкви саме на першотравневі свята. Але одвертіші прямо виявляли своє незадоволення з цього приводу: «Комуна комуною, а паска таки, як була, так і є — паска. Діди наші святити, батьки святити, то й ми святитимемо, а після цього вже хай поговоримо про церкву...»

Незважаючи на це, комсомольці продовжували штурмувати селян по кутках. Матвій Чумак провадив агітацію в сільраді, Коваль розмовляв з народом у кооперації, комунари ж головним чином взялися до індивідуальної обробки сільських дівчат. Вечорами, підморгуючи їм через тини, вони говорили:

— Слиш, Галько, там хай твоя паханша церкву зачинає, на чіртей нам ця клюка? Ми з неї електричну станцію зробимо і тобі світла підпустимо. Будеш нам маніжки вишивати при електричній лампі.

— Еге. Хіба правда?

— Падлец буду!

— Ото якби!

Дівчата, звісно, не від того, та коли ж старі кажуть: «Замовчи, бо як тяпну по губах». Трудно з старими.

Одначе агітація своє зробила. Вона збудила думку про те, що церкву так чи так, а доведеться закривати, в комуні для неї місце непідходяще.

.....

День Першого травня почався листом від Радлова. Будневич прочитав його комунарам перед тим, як іти на мітинг. Керівник Головної ради вітав комунарів із святом, писав про хиби комунського життя, які треба якнайскорше викоренити, і закликав комунарів до дружної роботи, спільно з адміністрацією та з активом, коло створення комунської школи та до піднесення труддисципліни на виробництві. Лист був недовгий, конкретний, а головне — цікавий: в ньому була така новина, як про школу! Згадувалося

в ньому і про ту реформу, яку беріг, як сюрприз, Мойсей Григорович. Радлов не писав тільки, що її буде здійснено вже сьогодні. Про це оголосили після мітингу начальник комуни і Мойсей Григорович...

Годині о десятій комунари досить стрункими лавами, під командою Кривенка, з двома червоними прапорами, вийшли на сільський майдан, супроводжувані всіма дітьми, які тільки були в селі, і сотнями дорослих.

Попереду йшов Вагнер і махав паличкою. За ним гримів чудовий барабан і весь оркестр, від якого у селян ноги самі танцювали. Це було прекрасно! Мітинг пройшов з великим піднесенням, на ньому було все село, оркестр виконав кілька разів «Інтернаціонал», «Марш Будьонного», «Смело, товарищи, в ногу» і вальс «Безсмертники». Якась стара бабуся, що на комунську арку казала раніше «адові ворота» і, плюючись, обходила їх десятою вулицею, тепер сміливо пройшла через них, стояла в гурті з народом, нишком хрестилася й шепотіла: «Поздоров, боже, комунію, і в світі не чула, щоб так грали». Крім музики, вона була задоволена ще й з того, що на господарських роботах у комуні дуже добре заробляли двоє її синів, дві дочки, зять і онука. «При монастирі менше заробляли, ей, не гріх, що й забожуся. Поздоров, боже, комунію...»

Після мітингу в комуні відбулася перша в її історії виробнича нарада. Вона мало чим нагадувала виробничі наради, що відбуваються на радянських фабриках, заводах. Ні, це була нарада особлива.

Комунари, разом з інструкторами та начальницьким складом, сіли на молоду травичку під «данцігським коридором». Посередині на чотирьох старих цеглинах сидів ЗТК Будневич. Комір його сатинової косоворотки був розстебнутий. Перед ним стояв глечик свіжої води з кригою. Він говорив промову і пив воду нахилки, розливаючи її на бороду, на могутні волосаті груди.

— Це великий день в історії комуни, хлопці! Ви починаєте заробляти гроші. За свою працю кожний одержуватиме з цього часу готівкою, тільки не всі гроші на руки...

— Гіп-гіп, ура!

— Коли це буде?

— Не заважайте! Нехай начальник доведе до точки!

— Зараз я дам слово Мойсею Григоровичу, і ви побачите, коли це буде. Я вітаю вас, товариші комунари! Я гадаю, що це піднесе труддисципліну й продуктивність вашої

праці. Ви кажете, що саботажників і симулянтів треба бити по кумполу. Але ця ухвала Головної ради комуні б'є симулянтів по кишені, і це краще...

— Ха-ха-ха!

— Він говорить, як бог!

— Але скорше давайте слово Мойсею Григоровичу!

— Лімони на бочку!

Настрій був такий же, як і розкішний травневий день.

Та Мойсей Григорович почав не з «лімонів на бочку». Він, як і сподівалися комунари, почав з докладного вяснення ролі виробництва в перевихованні людини, потім висвітлив стан комунських майстерень на перше травня і подав деякі цифри. Саме так, як угадували комунари, так він і говорив,— вони вже його добре знали. І це ще більше підносило настрої.

— Дозвольте ж вам доповісти,— говорив Мойсей Григорович,— що до першого травня 1929 року всі майстерні комуні (а вихованців за цей період у нас було сто шістдесят п'ять) випустили продукції всього на 41088 крб. 63 копійки. Смішна сума! За півроку роботи всі майстерні всього на сорок одну тисячу. Можна було б реготатися, якби не хотілось плакати. Ну, нехай на сорок одну. Так ви гадаєте, що ця продукція справді-таки варта сорок одну тисячу карбованців? Ні, її ніхто не візьме й за 63 копійки,— така висока якість цієї продукції.

— Ха-ха-ха!

— Ну, вже й Мойсей Григорович...

— Що ви мені кажете «ха-ха-ха»? Ви краще підіть на склад та подивіться на цю продукцію. Там і досі лежить тисяча виварок. Годі й думати, щоб продати цей товар, бо його ніхто не візьме й задушно... Оце так ви працювали, товариші комунари!

Мойсей Григорович підняв угору палець.

— Але...

У цьому й був секрет, що існувало все ж таки маленьке «але», і його Мойсей Григорович не хотів затаювати. Полягало всоно в тому, що останній місяць комунари працювали страшенно погано, так погано, що далі вже нікуди, але трохи краще, ніж раніше. Не дуже краще, але все-таки так, що дещо з їхньої продукції можна продавати. Це ще не якість, але це вже товар, який можна продавати, і він таки йде вже потроху на ринок. Балетки, плащі, відра, виварки, каструлі — все це стало вже таке, що принаймні

не можна сплутати плаща з виваркою, а каструлю з балеткою, як це було раніше. Тепер ви берете в руки балетки, то їх все ж таки можна надіти на ноги, а відром можна донести до хати води, вона не вся витече, поки хазяйка дійде від криниці до хати... Це вже досягнення. Воно свідчить, що в майбутньому комунари зможуть підняти і не таку індустрію. Треба тільки зрозуміти, яке величезне значення має виробництво — головним чином і насамперед виробництво — у вихованні людини, і ставитись до цього виробництва, як до свого власного ока. Дехто починає це потроху розуміти...

— І тому...

Мойсей Григорович Ріхтман витяг із кишені список і почав читати прізвища. Після кожного прізвища він робив урочисту паузу, піднімав угору палець і тільки після цього називав суму...

— Петро Соломаха! (Пауза; палець угору).— Тринадцять карбованців за квітень місяць! На руки — два карбованці п'ятдесят.

— Ура-а-а-а!

— Гіп-гіп!

— Качати Соломаху!

— Козак Семен! (Палець угору).— Дев'ять карбованців вісімдесят чотири копійки! На руки — вісімдесят чотири копійки, решта на книжку, бо проп'є...

— Го-го-го!

— Качати Мойсея Григоровича!

— Василь Матрос!!! (Довга пауза. Палець, як антена).— Чотирнадцять карбованців! На руки — три з половиною!

— Васька! З тібе магарич!

— Єпташка, Горобець, Юделіс, Орищенко, Нафтула, Касій, Мазур, Звірюк, Макушенко, Бардаков, Гаркуша, Смуглий, Сорока, Нраву...— (Пауза. Чекання. Нетерплячка).— По сім сорок, на руки — по сорок.

— Лімонів?!
— Копійок...

— Го-го!

— Автомобіля купи, Кумпол!

— Поїдемо на екскурсію!

Але піднесення дійшло свого апогею, коли Мойсей Григорович заклад руку в другу кишеню й витяг звідти вже не список, а жмут грошей, навхрест перев'язаний шпагати-

ною. Він зірвав ту шпагатину, як фокусник, і от перед зачарованою аудиторією почалася сплата готівкою.

Це справді був великий день у житті кожного комунара. Випили після цього деякі хлопці здорово. Дехто і в «стіри» погуляв, спустивши свій заробіток за кілька хвилин к «чир-тям собачим». Але в основному перша получка — це один з найсніших спогадів старих комунарів.

День кінчився телеграмою, яку комунари вирішили надіслати керівництву ДПУ та керівникові Головної ради комуну Радлову. Цю телеграму складали наймудріші голови комуні: Старик, Єпташка, Матрос, Соха, Марко, Лакоша, Горобець, Яша Кримов, Хрипов та багато інших. Ні ЗТК, ні начштабу до цієї справи не втручались. Хлопці довго і вперто опрацьовували текст і позаморювались «у дошку». Нарешті, після багатьох редакцій телеграму схвалили. Вона звучала так:

«Харків. ДПУ УРСР. Поздоровляємо, приїжджайте в гості, ми получили гроші. Комунари ДПУ, гіп-гіп, ура».

Телеграму надіслали на свої перші з а р о б л е н і гроші.

4

Чотирьох днів упертої, одчайдушної роботи для оркестру комуні було досить, щоб зустріти великдень усеоружно. За ці дні музиканти збагатили свій репертуар на два номери: на «Яблучко» та на польку «Герой Перекопа». Такого бенефісу релігійна громада, звичайно, не сподівалася.

Була чудова ніч. До церкви понасходилося чимало народу з пасками та з поросятами, зав'язаними в рушники, в скатертини, у ворочки. Люди прикривали їх полами своїх піджаків, жінки напинали над ними спідниці, і все це зникало за високим парканом «данцігського коридору». Але комунари не збиралися чинити експропріації. Ні, вони мали інший план. Хлопці просто собі влаштували на подвір'ї комуні «джог». Згадавши «волю», вони танцювали «Яблучко» з присвистом та з різними витівками. Люди з пасками й з поросятами почали тривожно витикатися з церкви. Майнула борідка Молибоги, чиркнув темним вусом Макар Волосюта, блиснули свинячі очі Масляка. Заворушилися жінки. Стара відьма Оврамія трясла патерицею, а хлопці шкварили на своїй території «Яблучко» з такими алюрами й тониками, яких світ ніколи не бачив.

— Дайош веселіше! Раз у житті.

Почувши перші звуки оркестру, сільське парубоцтво правильно зрозуміло становище.

— От же анциболоти! Грають. Це вони, мабуть, проти паски!

— Ходім!

За якийсь час на подвір'ї комуни почали з'являтися парубоцькі картузи та сором'язливі хустини дівчат. Прийшли з ними й комсомольці. Вагнер зустрів їх «Маршем Будьонного». Молодь вислухала марш з повагою, потім один курносий, з чубом на козинок і в нових шлейках, підійшов до диригента, запитав надзвичайно серйозно:

— А польку — можете врезати?

Вагнер з гордощами обвів очима свою команду. Їхні очі сміялись і танцювали.

— Полька «Герой Перекопа»!

Вони одним неповторним рухом поправили на плечах труби. Приклали губи до дірочок. Яша Кримов хутко й фасонно пробіг пальцями по гудзиках кларнета. Барабанщик підняв однією рукою широку мідну тарілку, а другою — калатушку на шнурівочці. Вагнер махнув паличкою, і задьористи викрутаси польки вдарили в «данцігський коридор» і в саму небесну канцелярію.

— Ех! Дозвольте, Мотько, присогласити вас...

І пішло.

І пішло.

І пішло таке, що й з церкви повиходили.

— Бісові душі, хоч би ж дали розговітись, а потім би й грали...

Та молодь не хотіла чекати, поки батьки поїдять свячених поросят. Молодь вперше по-справжньому розговлялася в своєму житті, танцюючи під таку музику, від якої чоботи лящали, викаблучувались і грузли в землю по самі щиколотки.

Від «данцігського коридору» відділилась постать Єпташки. Він був грамотій і міг добрати рахуби в тому, що відбувалось у церкві. Він підійшов до Вагнера, коротко й цілком компетентно поінформував його:

— Вони, гади, скоро до Христа дочитаються, тоді вийдуть святити поросят, говоря: «Христос воскрес», і тут почне заупузирювать певча. Поки що треба грати польку...

Вагнер ще раз попередив Єпташку, щоб він не прогавив і своєчасно подав знак.

— Полька «Герой Перекопа» ще раз!

Із гурту вийшов Марко. На ньому був військовий кашкет з зіркою. З-під кашкета вибивалось пасмо чорного чуба, гостре, як вогонь. Уляна побачила, що він іде до неї. Щось гаряче метнулось їй у грудях. Забило віддих. Усі дивились на них. Уляні здалося, що серце розірветься.

Марко узяв її за руку, спитав, посміхаючись:

— Підемо польки, Уляно?

Відповісти вона не змогла. Він поклав їй руку на талію, а другу — в бік, вигнув козирком, долонею назовні, і повів її в коло, щасливу дівчину, може, найщасливішу під зорями!

Легко... Ледве торкаючись землі...

— Ех! Житуха! — прозвучав чийсь захоплений голос із комунарського гурту.

— От веде, так веде!

Нарешті, знову прибіг Єпташка. Увесь тремтячи від хвилювання, він скрикнув:

— Виходять, гади!

Ту ж мить над верхівкою «данцігського коридору» заковилалась процесія, виткнулись хрести, короги, ліхтарі на високих руків'ях. З церковних дверей полилося на подвір'я комуни козячими голосами Масляка та Молибоги, розбитим сопрано черниць та басом Навроцького: «Христ-сто-о-ос во-скре-се із мертвих...» І ту ж мить у лоб цій пісні ударив «Марш Будьонного» і пісня комунарів на півтора ста глоток, крикливих, як тромбони...

Веди ж, Буденный, нас смелее в бой!..

Та куди! Звичайно, загнали церковників «у будку, к чіртям собачим!» Вони знову поховалися в свою «клюку», там розібрали поросят і, роздушуючи в натовпі свої крашені великодні яйця, повалили скоріш додому розговлятися. А Вагнер гатив їх у спину «Яблучком», «Безсмертниками», «Героем Перекопа»... Це була перша славна перемога комуни.

Ніч поволі блідла. Починало світати. Оркестр виконав кілька разів «Інтернаціонал». Молодь розходилась по домівках, несучи під своїми чубами веселу й задоволену посмішку.

.....
.....

Після випадку в жерстяній майстерні Марко не звертав ніякої уваги на свого колишнього друга, так, ніби його зовсім не існувало на світі. Це ображало Касія дужче, ніж плювок, але він умів терпіти і ненавидіти мовчки. Коли б хто-небудь побачив його лице в той момент, як Марко танцював з Уляною, він жажнувся б. Таке воно було сине й страшне. Одначе він вистояв у гурті до самого кінця. Коли молодь почала розходитись, він провів Уляну довгим каламутним поглядом, залишився на подвір'ї сам, стояв, роздумуючи. Нарешті зробив рух, збираючись іти. Але його перепинив Марко.

— Двоє слів, Касію,— сказав він, дивлячись кудись у просторинь.

Провка здригнувся. Зустріч була несподівана. Він на всякий випадок застромив руку до кишені, намацав колодочку ножа.

— Кажі. Послухаю.

— Брось, я не збираюся різатись,— стримуючи себе, кинув Марко.— Я про те срібло, що ми з тобою пограбували. Пора його викопати.

— А тоді що? — злякано запитав Касій. Він подумав був, що Марко хоче признатись.— Кажі, що ти хочеш зробити?

— А тоді я маю один план. Увечері візьму те барахло з собою на коня і вийду в степ, вроді хтось тікає, а я за ним женусь. Тоді повернусь і привезу з собою срібло, вроді відбив. Здам його в комуну і кінці в воду. Ти як на це дивишся? Згоден?

У Касія попливла перед очима земля. Одна думка повільно й важко заворушилася в нього під черепом. Він ледве стримав себе, щоб не крикнути з радості. Та, перемігшись, байдуже відповів:

— Про мене.

— Значить, ти згоден?

— Діло твоє.

— Моє таке, як і твоє.

— Та вже ж. Удвох лазили в церкву. Ти обдирав, а я присвічував.

— Значить, згоден?

— Та мені що? Ти інструктор, роби, як знаєш. Хоч і признайся, коли хочеш.

— Тепер пізно признаватись, було б раніше.

— Ну, то як знаєш.

— Значить, на цьому й покінчимо. Здамо, і тоді в нас руки розв'язані.

Більш не було про що говорити. Вони пішли в корпус, розійшлись по своїх спальнях. Та заснути ні один з них не міг.

Кожен обмірковував свій план.

Другого дня в клубі комуні відбувся вечір самодіяльності. Комунари, штабісти, інструкторсько-виховательський склад і багато представників села заповнювали залу. Скраю біля проходу сиділа група сільських комсомольців, серед них була й Уляна. Марко дивився на неї з кутка. Хотілось підійти й сказати що-небудь веселе. Та він відклав це на потім. Спочатку привезти срібло. Здати. Начальник штабу, напевне, тут же оголосить про цю подію. «Так і так, інструктор Левада відбив церковне срібло». Тоді він підійде до Уляни й скаже: «Поважання, Уляно». Коли б скоріше починали цей вечір...

Нарешті вдесьте пролунав «третій» дзвоник. Зі сцени почулися знервовані голоси:

— Давай завісу, Єпташко!

— Так вона не відкривається...

— Тягни дужче!

— Не йде! Во! Смикаю, і ні чорта...

Завіса була зшита з церковного оксамиту. Внизу на ній теліпалася важка золотиста бахрама. Завіса танцювала, метушилася, підскакувала, але відкритись не хотіла. В залі весело реготалися, як з першого номера програми. Нарешті, артисти розтягли завісу руками на дві сторони. Вечір починався. В програмі були комунські спортсмени, «що ходитимуть на руках», Єпташка, «який показуватиме сам із себе паровоз, а також пасажира, що їде в Москву — розганять тоску», далі — комунські частушки: «активісти зирять та з кухні тирять», багато інших цікавих номерів і, нарешті, перший сольний виступ Яші Кримова на кларнеті — «Соловки, ах Соловки, дальня дорога, серце ноїть, грудь болить, на душі тривога».

Марко непомітно вийшов із зали. На дворі було порожньо. Він зайшов до корпусу, накинув на себе шинель; потім пройшов у глухий куток подвір'я, обдивився. Місце було знайоме, довго воно сиділо йому в печінках. Лопату він приготував раніше. Озирнувся, застромив її в землю...

За хвилину лопата цокнула в метал. Марко розгорнув руками ямку, витяг із неї вогку, напівзотлілу торбу з сріб-

лом. Об гострий кінець віночка, що стирчав крізь наволочку, він трохи шкрябнув собі руку. Але це було приємно. Тепер ця проклята торба у нього в руках! Загорнувши її в полу шинелі, щоб не бряжчала, він хутко пішов на господарське подвір'я, до стайні. Герой заіржав йому назустріч. Він потріпав вірного коника по шиї, вивів надвір, скочив йому на спину.

— Гайда, Герой!

Ніч була місячна. Коник з місця узяв ускач. Йому хотілося пробігти такої ночі степом. Він хутко проскакав подвір'я і з підкидкою вилетів за ворота комуни.

— Щасливо! — почувлося вслід йому чиясь побажання і короткий, обрубаний сміх.

Касій хутко увійшов до зали. Знайшов Гріпича. «На хвилинку! Можна?» Начштабу здивовано подивився на його тремтяче, посиніле обличчя.

— Що трапилось?

— Ходіть сюди. Рукатий утік з церковним сріблом.

Гріпич метнувся з зали, тягнучи за собою Касія. Звістка вразила його, як грім. Інструктор-висуванець!

— З яким сріблом? — схвильовано спитав він, коли вони вийшли в фойє. Тоді Касій п'яте через десяте розповів йому «правду».

— Я вам у всьому признаюся, мене совість мучить. Ніхто не знав, що то Рукатий пограбував церкву. Знав тільки я, бо я теж лазив із ним. Він здирав з ікон срібло, а мені каже: «Світи, Провко», — ну, я світив, затаювать не буду. Потім ми закопали те срібло в землю, Рукатий каже: «Нехай лежить поки що». А вчора Рукатий каже: «Давай тікати, бо нас тут можуть накрити, тоді я злетю з інструктора». А я кажу: «Давай краще признаємось». А він каже: «К чортям признаватись». Не послухав, та оце викопав срібло і подався з комуни на коні... Оце зараз...

Гріпич стояв блідий, стискаючи зуби. До них вискочили з зали секретар комуни Бунін та Нечіпай. Вони питалися, в чому річ. Гріпичу сором обпікав чоло. Йому важко було признатися. Але тут стояв Касій, живий свідок події.

— На коней! — скомандував, нарешті, Гріпич. — Беріть начальникових і мчіть галопом. Ви наженете його.

Бунін та Нечіпай бігом подались до стайні. За хвилину вони вже гнали коней у степ...

Касій повернувся до зали. Саме була перерва. Він підійшов до Уляни, спробував посміхнутися.

— Хочеш новину взнати?

Уляна торопко звела на нього очі. Чого він хоче від неї, цей хлопець? Завжди він стає перед нею, мов те лихо. Вона здвинула плечима:

— Яку новину?

— А таку, що зараз привезуть одного барахольщика, що церкву ограбував.

— Як? Його спіймано?

— Женуться. Він верхи тікає, на Герої. От барахольщик! Я ж казав йому, краще признатися.

— А хто ж це такий?

— Та ось узнаєш...

Касій голосно зареготався їй у лице і одійшов. Уляні зробилось холодно від цього сміху. Вона шукала очима Марка, хотіла побачити в його очах підтримку, як тоді, на з'їзді. Але його десь не було. Вона чекала, що після вчорашнього танцю він підійде, поговорить з нею... Хоч скаже, хто він такий, з якого краю. А він і зовсім десь зник. Проте вона не втрачала надії побачитись з ним ще до кінця вечора.

Тим часом Марко чимдуж підганяв Героя. Йому хотілося, щоб кінь змокрів,— лише після цього його можна було повертати до комуни... Але ось за його спиною почувся тупіт... Він озирнувся. Двоє вершників мчали за ним.

— Стій! — кричали вони йому.

Це було так несподівано, що він втратив розум. Замість зупинитися, повернути назустріч їм свого коня, він почав гатити його ногами, тікаючи невідомо куди і невідомо від чого. Коник хропів, спотикався, піна падала на дорогу з його тремтячих губ, а Марко гнав його дужче й дужче, несамовито лаючись і б'ючи його руків'ям нагана у шию, в боки, в голову. Він побачив, що його наздоганяють, що його зараз схоплять, що все на світі пропало. Метнулась думка, що проклята житуха не варта й копійки, що жигана скрізь ненавидять і раді запхнути його в кічман. Перед очима мелькнуло лице Уляни. Що він їй скаже!? Звір прокинувся в ньому з повною силою. За всяку ціну він хотів утекти. Будь-що-будь треба втекти. Він обернувся і почав палити в своїх переслідувачів з нагана... Один хитнувся, мало не впав. Але не зупинився. Вони мчать за ним, такі мчать... Ось уже зовсім близько... Чутно їхні крики... Він ще раз випалив і ще раз ударив коня, але кінь не міг далі бігти... він падав...

— Руки вгору! — почув вже Марко поруч себе. Це

скомандував Бунін. Чохла його білої сорочки була в крові. Марко, не здаючи собі справи в своїх власних діях, підняв руки і тільки тоді побачив, що він увесь час притримував однією рукою прокляту торбу. Тепер вона вислизнула з поли, срібло брязнуло об дорогу.

— Злазь з коня!

Марко зліз. Вони направили на нього нагани і повели. Ішли мовчки всю дорогу. У Марка ворухнулась за весь час одна думка: «Тепер знову—Рукатий». Потім стало байдуже.

Він сплюнув і вилаявся:

— Ну, чапайте скорше, крючки!

На подвір'ї комуні він побачив силу народу, монашок і членів релігійної громади, що напірали на ЗТК Будневича. Стара Оврамія кричала божевільним голосом і трусила патерицею. У другій монашки були в руках залізні граблі, що ними на господарському подвір'ї відкидали гній. Якийсь дядько розмахував вилами. Місяць блищав на їхніх гострих кінцях. Стояв неймовірний галас. Це був збройний напад куркульні та монашок на комуну. Будневич відбивався кулаками. Його притиснули до стіни. Від клубу поспішали на допомогу комунари.

Поява Марка під оружним конвоем спинила весь рух.

— Ось він! — крикнув хтось із натовпу.

— Оце тобі новина, — почув Марко голос Прова Касія і ту ж хвилину побачив смертельно бліде обличчя Уляни. Йому захотілось сказати їй на прощання щось веселе, і він промимрив:

— Поважання, Уляно! Крючки зіпсували мені свайбу...

Ранком приїхала міліція з Прилук. Монашок викинули за межі району. Активних учасників нападу заарештували. Але ні Молибоги, ні Масляка, ні Ряженка між ними не було. Куркульський штаб зберігся — він не брав участі в нападі.

Так упала церква. Її закрили того ж дня ухвалою загальних зборів села. І того ж дня Марка Леваду переведено було до прилуцького бупру і віддано в розпорядження прокуратури.

Над ним почалося слідство.

А за кілька день після цього до комуні повернулися Саша Інтелігент, Мар'я Іванівна, Жолудь та Кукла. Їх зустріли, як блудних синів, і кілька день оточували увагою, від якої схудле обличчя Інтелігента сором'язливо роже-

віло, а очі його застилав щасливий і теплий туман. Ознайомившись з усіма новинами та реформами, що стались в комуні за минулі півроку, Саша зітхнув на розмові з Гріпичем і на всі запитання начальника штабу про плани на майбутнє лірично відповів:

— Жаль мені Марка Рукатого. Життя — це случай, сьогодні ми в комуні, а завтра можемо бути на Соловках. Я хочу жити чесно, товаришу начштабу, але в пісні про Єрмака співається:

..друзья под бурю ревущей,
на славу и на смерть зовущей...

Так, жаль Рукатого. Я житиму в комуні, бо в козацькій камері теж немає нічого красивого.

Льоня Жолудь мовчав, і невідомо було, чи поділяє він філософію свого друга. Мар'я Іванівна зворушено сопів носом, згадуючи Марка і думаючи про те, як би його влаштуватись надалі так, щоб жити в комуні спокійно і не працювати в майстернях. І лише Кукла вирішив для себе питання кардинально. Днів через три він знову утік з комуні, на цей раз уже назавжди. Інші zostалися і поволі почали входити в комунське життя.

5

У червні Гріпич привіз кількох педагогів, яких він з властивою йому впертістю довго розшукував і вмовляв, поки вони погодились поїхати на постійну роботу в комуну. У Полтаві він одвоював завідувачку колектора для малолітніх правопорушників Валентину Вікторівну Паєву-Радиш, що мала спеціальну освіту і працювала як педагог не перший десяток років. З інших районів вишкрябав кількох викладачів загальноосвітніх дисциплін. Це були вчителі, що мали вже певний педагогічний стаж і досвід. З їхнім приходом до комуні зміст роботи культурно-педагогічної частини набирає цілком конкретних форм.

Комуна починає бої за свою школу.

Уже на першій педагогічній нараді, де обговорювались принципи школи, зіткнулись погляди нових педагогів і завідувача виробничої частини Ріхтмана. Він рішуче не міг заховати свого незадоволення з усієї тієї «теоретичної балаканини про культуру», яку, на його думку, цілком даремно розводили педагоги.

— Їм треба сидіти на лекціях, комунарам? Скажіть, будь ласка! Їх треба вчити працювати і насамперед працювати,— говорив він, запально жестикулюючи.— Я не проти, а, навпаки, за теорію, але вона без практики мертва. Хочете вчити— будь ласка! Викладайте ваші теорії біля верстата, оце буде школа!

Цю думку, звичайно, відкинули. Педагоги орієнтувались на Гріпича, в якому вони почували міцну підтримку. Він і собі прислухався до їхнього голосу. Паєва, відбиваючи атаку Мойсея Григоровича, говорила:

— Нам треба підготувати з комунарів кадри кваліфікованих робітників, настільки політично і культурно розвинених, щоб можна було потім зробити з них майстрів, техніків, інструкторів для ТК, замінюючи ними тих осіб, що своїм технічним і загальним рівнем знань не відповідають вимогам нашого виробництва. Так я розумію завдання?

— Цілком вірно,— підтримував Гріпич.

— Ну, от. А звідси цілком ясна потреба сталої систематичної учби в школі, яка, зрозуміло, мусить бути тісно пов'язана з виробництвом.

У Паєвої вже сивіло волосся, її слова треба було поважати, тому Мойсей Григорович не хотів більше сперечатися. Але він був і залишився принципіальним супротивником педагогів, він так не любив цих педагогів, що підлеглий йому службовець Кохман, вітаючись з ними при зустрічі, завжди боязко озирався, чи немає де поблизу Мойсея Григоровича...

За кілька день по цій нараді почались славнозвісні іспити. Завдання їх полягало в тому, щоб виявити, хто з комунарів і що саме знає. Тільки по цьому можна було думати про тип самої школи, програму і т. ін.

Іспити відбувалися в клубі. Під керівництвом штабівців та інструкторів хлопці натаскали соди з монастирської трапезної столів та ослонів, але потім, довідавшись про мету, для якої їх зібрали, порозбігалися по майстернях і спальнях, заявивши, що вони на цю комедію не підуть і знущатись з себе не дозволять.

Однаке на заклик Гріпича до комунарської свідомості й громадської мужності знайшлося досить охотників, що самі ризикували піти на іспит. Серед них, звичайно, був і перший грамотій Єптащка. Він сів до столу дуже хоробро, підкинув голову і сміливо заявив:

— Питайте! Не боюсь! Які знаки є пропинання, то я їх знаю...

Але бідного Єпташку почали так парити, що він увесь змокрів. Виявилося, що він знає менше за Соху, за Матроса, за Інтелігента і за багатьох інших. «Соха, чорт, учився десь у семирічці і знає знаки пропинання краще за мене»,— чистосердечно визнав він після іспиту, проте фасону не здавав і як штабіст літав по майстернях, тягаючи звідти боягузів.

Іспитова комісія в складі всіх педагогів, під головуванням завкультпедчастини Гріпича, сиділа за столом, чекаючи, поки притягнуть чергового мученика, який, плюючись і відбиваючись, опирався ногами й плечима і нізащо не хотів пролазити в двері.

Ті, хто вже пройшов цю баню, качалися на ослонах з реготу, хапаючись за животи, і «приставляли» з новичка, як хотіли...

— Тягніть його барахольщика! Він сам ширмач, а географії не знає.

— Культишко! Го-го!.. Це тобі не по квартирах на тишу! Тут голосно відповідай, щоб ми чули: п'ять п'ять — тридцять п'ять...

— Ха-ха-ха!

Особливий ефект викликала поява Мазуренка. Його тягли вчотирьох: Лакоша, Хрипов, Старик та Соха. Єпташка вбіг до зали і в страшній ажіотації попередив комісію:

— Кумпола ведуть! Во гад кричить! Каже, вбийте — не підю.

Знадвору справді доносились розпачливі крики.

Вони то наближались до клубу, то знову віддалялися. Мазуренко виривався й тікав. Інструктори його знову ловили й пхали в двері.

— Та йди! Чого боїшся?

— А-а-й! Пустіть! Не підю! Пустіть, гади! Краще вбийте, бо я все одно в морди дам!..

— Пхай його, чорта, під лопатку.

Нарешті, його дотягли до столу. Знеможений і ображений до глибини душі, він упав на ослін і з болю заскреготав зубами.

— Сволочі такі! Що ви од мене хочете?

— Та не хвилюйся, товаришу Мазуренко,— заспокоював його Гріпич.— У нас буде школа. Нам треба взнати, де ти вчився раніш і що ти знаєш...

— Хто, я? А вам для чого?

— Для того, щоб з'ясувати, в яку групу тебе определити.

— Шьо? Міне в групу? У гроб міне покладіть!

Він затремтів. Заплакав. Вилаявся. Його посадили на гауптвахту за хуліганство, але іспиту він не складав і заявив категорично, що на школу плює з сьомого поверху і ходити до неї не буде. Він краще пробиватиме на штампі відерні вушка в жерстяній майстерні.

Іспити тривали кілька день. Вони вимучили педагогів гірше, ніж рік навчання в школі. Нарешті, їх було закінчено. Виявилось, що шістдесят вісім вихованців не знають жодної літери, п'ятдесят уміють читати й писати, двадцять — мають пристойні знання за початкову школу, кілька чоловік училися в семирічці, а дехто навіть кінчив її.

Після цього й почалися страждання учнів і їхніх учителів. Ця перша пора комунської школи залишила по собі епічний спогад Валентини Вікторівни Паєвої, друкований на гектографі в одному з органів комуни. Спогад цей подає докладний перелік труднощів, що їх довелося переборювати педагогам, і дає можливість зрозуміти також і психологію учнів.

«Після ознайомлення з обсягом знань та з загальним розвитком маси вихованців (так шляхетно називає вона згадані іспити) було ухвалено відкрити школу типу ФЗУ з прискореним дворічним курсом, підготовчими групами, з програмою в обсязі 4-річки типу соцвиху. Що серед вихованців виявились особи цілковито неписьменні, в кількості 68 чоловік, то виникла потреба організувати лікнеп. В той же час штабом керівництва було висунуто 20 чоловік активістів для готування на робітфак. З них створили окрему підготовчу групу, що називалася «вечірні технічні курси».

Школу зазначеного типу й складу малося було відкрити першого жовтня, а для того, щоб звести до ладу й систематизувати вкрай нерівномірні знання хлопців, було організовано підготовчу школу, що функціонувала протягом трьох місяців у складі таких груп: лікнеп — український та російський, перша група українська, російська «А» та російська «Б», четверта група українська та російська.

Одночасно з навчанням у школі вихователівська робота охоплює всі галузі й моменти побуту вихованців і вироб-

ництва. По виробництву вихованців було розподілено між вихователями за цеховими ознаками. Вихователь повинен був щоденно пильнувати за виходом хлопців на роботу, відвідувати виробництво й стежити за роботою вихованців у майстерні, вживаючи всіх заходів проти прогулів, симуляції, легковажного поводження з інструментами, з матеріалами і т. ін. Він мусив провадити цехові збори, з'ясовувати питання про плату. У побуті в коло обов'язків вихователя входило: будити вихованців, бути присутнім на сніданку, стежити за прибиранням спалень, турбуватись за постачання своїх спалень відрами, віниками, ганчірками, клопотатись про білизну, взуття для вихованців, одержувати й роздавати їм ці речі, робити обшуки й перевіряти інвентар, бути присутнім на обіді й на вечері, навідувати спальні, влаштовувати бесіди й робити перевірку.

Присутність під час роздавання їжі була особливо болюча для вихователів. Вихователь повинен був стежити за перепуском вихованців до їдальні — спочатку з виробничими книжками, а потім з талонами, «щоб не одержували їжі ті, хто не працював».

Ця радикальна вигадка належала Мойсею Григоровичу. Це він запровадив систему талонів. І з того часу двері їдальні стали плацдармом, де щоденно відбувалися найлютіші бійки. Ті, що не працювали, намагалися пробитись до їдальні раніше за тих, що працювали. Ті, хто не відвідував школи, були ще вигадливіші за учнів, що вивчали математику й суспільствознавство: вони розштовхували їх ліктями, коліннями, просували в натовп свої міцні голови і орудували ними, як довбнями. Одного разу Вітьку Ключа притиснули так, що він зомлів і впав. Він був маленький і кудлатий, з маленькими очима — нагадував оксамитового ведмедика. Спочатку він кричав і кусався.

— Пустіть! Барахольщики! А-а-й! Задушите! — Але над ним лютували найжорстокіші пристрасті, які тільки може збудити бажання попоїсти гороху. Його звалили й притоптали ногами. Потім він лежав у лікарні. Був перелякався...

Але повернімось до епічного оповідання Паєвої.

«Зводячи роль вихователя до ролі наглядача, ця процедура перевірки й затримання супроводилась раз у раз ексцесами, які цілковито руйнували добре ставлення комунарів до вихователів, підривали авторитет останніх.

Нерували вихованців і надзвичайно тяжкі побутові умови: білизну подовгу не змінювали, вихованці одержували цілими тижнями на сніданок, обід і вечерю все ті самі горох та квасолі, та й то іноді недоварені.

А в їдальні і в спальні вони бачили перед собою тільки вихователів, на яких і падало все їхнє, цілком законне, незадоволення.

Тяжкий стан робітників культпедчастини погіршувався ще й завдяки ворожому ставленню до них груп інструкторів виробництва, що не соромились і при вихованцях висловлювати свою думку про вихователів, як про елемент непотрібний, зайвий баласт на бюджеті комуни і т. ін.»

Як бачимо, принципіальні розходження Мойсея Григоровича з педагогами в питаннях культурного виховання комунарів мали і свої практичні наслідки. Але за школу стояли Будневич і Гріпич. До них приходили педагоги вилити своє горе і прохати про звільнення з цієї роботи.

На плечах ЗТК та його заступника Гріпича лежав клопіт не за саму школу. Треба було думати про господарство комуни, про городи й готування до осінньої сівби, адже висіти на шії колективу чекістів комуна довше не могла. Треба було рішуче розгортати своє господарство, щоб вирватись із злиднів, з гороху та квасолі. Значна частина відповідальності за тяжкі побутові умови, в яких тоді перебували комунари, лежала на завідувачі госпчастини Сірому. Та він, на жаль, не мав ні вогню в своєму серці, ні твердої волі, щоб перебороти труднощі. Він міг байдуже годувати хлопців горохом та недовареною квасолею, берегти в кладових стоси білизни і змушувати комунарів ходити брудними й обірваними. Вихователі бігали до нього по двадцять разів, щоб добути віник або ганчірку для спальні. Він не любив виходити за межі службового обов'язку, не відвідував їдальні, механічно виконуючи функції завгоспа, що потребують, як і все на світі, творчої ініціативи.

Коли комуна дістала від сільради тридцять десятин землі і почала робити перші спроби розгорнути своє сільське господарство, Сірий зовсім розгубився і, щоб уникнути клопоту, пропонував зліквідувати саме сільське господарство...

Одного разу Гріпич, стоячи серед подвір'я, лаявся з якимсь шофером за трактор. В цей час до нього підійшла

Паєва. Вона була знервована і говорила гостро, не стараючись заховати свого незадоволення.

— Дозвольте, товаришу Гріпич! Так далі не можна працювати. Відпустіть мене...

— Ну, от ще новина! — вигукнув Гріпич. — Почекайте, будь ласка, хвилину. — Потім звернувся до шофера. — Так що ви хочете? Для чого вам трактор?

— У нас поламався автомобіль. Дайте трактора довести його до Прилук. Товариш Сірий не знає, чи можна дозволити. Ось його записка.

Гріпич нервово зареготався.

— Невже не знає? А я з великою приємністю! У нас він, знаєте, гуляє, цей трактор. А автомобіль же з якимсь начальником? Звичайно, треба довести.

Він хутко пробіг очима записку, адресовану Будневичу. «Яне Казіміровичу, — писав Сірий, — воістину доля нашого господарства (сільського) трагічна, і нам, мабуть, треба таки стати на шлях ліквідації його. Господарство наше не бачить ні коней, ні машин, все це їздить в інших невідкладних справах. На завтра Ви дали наказ зранку відправити трактор по коток. Про це дано розпорядження. Зараз прийшов шофер поламаного (на нашу голову) автомобіля і каже, що трактором треба одвезти в Прилуки їхній автомобіль. Що треба зробити раніше? Привезти коток чи відвезти чужий автомобіль? Надсилаю його до вас. З пр. Сірий».

Гріпич написав збоку «категорично проти» і передав записку шоферові:

— Натє. Ідіть до начальника комуни.

Шофер, зрадівши, схопив записку і, не читаючи резолюції, хутко пішов до контори. Гріпич запитально подивився на Паєву.

— Так вас звільнити? Ха-ха-ха! Ви дуже мило жартуєте.

— Ви обіцяли мені всі умови, педологічний кабінет, можливість працювати...

— Ну, й працюйте! Ви думаете, я гуляю? Розважаюся?

— Але бігати по відра, лаятись за ганчірки — це не обов'язок вихователя!

— Заспокойтесь, Валентино Вікторівно. Я все це прекрасно знаю. Важко, зате потім ви матимете право бути гордою. Ваш педологічний кабінет навіть у такому стані, в якому він зараз перебуває, це зброя. А в нас же за кож-

ну літеру, за кожний ступінь розвитку іде війна. Фронт, Валентино Вікторівно! А ви ж як гадали? Закритий реформаторій? Киньте ці розмови. Працюйте! Чуєте? Без паніки. Дайте слово, що це вперше і востаннє я чую від вас таку заяву. Ідіть, товаришко Паєва. На все добре. Я знаю, що це у вас хвилина. Вона вже минула. Ідіть, працюйте. Ми переборемо ці відра й ганчірки!

Він стиснув їй руку. Гостро подивився у вічі, попросився. Паєва знову пішла до Сірого — добувати черевики для комунарів.

«І коли б не було надзвичайно уважного й співчутливого ставлення з боку верхівки адміністрації,— веде вона далі своє епічне оповідання,— то працювати в комуні для вихователів було б зовсім неможливо.

Цілий ряд обставин заважав роботі школи: тіснота приміщення, літня спека, втома від роботи на виробництві, одволікання на сільськогосподарську працю. А все ж... А все ж літня школа працювала безперебійно і дала добрі наслідки»,— кінчає вона радісними зітханнями.

.....

Радлов мріяв частину своєї відпустки, яку він мав дістати у вересні, провести в комуні. Хотілось самому попорядкувати, подивитись, як хлопці учаться в школі (це ж картина! Єпташка писав, що приють, бідолахи, коло задачок «на всі действия»), хотілось підбадьорити їх, поговорити про готування до першої річниці комуні, що майже збігалася з Жовтневими святами. Він щоденно нагадував про це Бережному, заздалегідь намічаючи безконечну низку питань, про які треба буде побалакати з комунарами.

Випадок з Марком був для нього тяжким і несподіваним ударом. Звістку про цю історію він дістав уночі, десь біля другої години. За звичаєм, він допізна був в управлінні і лише півгодини тому розмовляв з головою колегії про справи комуні. Повернувшись потім до себе, він зачинився був у кабінеті, збираючись посидіти ще коло термінових справ. У цей час Гулкий передав Бережному неприємну звістку, і той підходив кілька разів до дверей кабінету, не наважуючись відчинити їх і вимовити тяжкі слова. «Чорт би його взяв, це дурацьке срібло,— думав він, беручись за ручку дверей і знову відходячи на середину кімнати.— Як йому про це скажеш?..» Нарешті він відчинив двері. Радлов працював, схилившись над важким зе-

леним столом. Не підіймаючи голови, він тихо спитав:

— Що там?

Бережний підійшов ближче, нервово потер долонею випнуте бліде чоло і, дивлячись кудись у просторінь, поверх схилених плечей Радлова, промовив трошки хрипко, без інтонацій:

— Марка Леваду... заарештовано...

— Що таке? Марка? — здригнувся Радлов.— За що?

— Виявилось, що він пограбував церкву...

Радлов широко відкрив очі, холодний струмок побіг у нього по грудях; він неприродно глибоко втяг в себе повітря і ніяк не міг виштовхнути його назад. Його спокійне довгасте лице побіліло, сполох пересмикнув йому риси.

— Марко Левада... Не може бути... Може, це помилка?

— На жаль, для помилки майже не залишається місця. Сповіднено, що тікав з комуни верхи з пограбованим сріблом, відстрілювався і поранив секретаря двома кулями. Крім того, його спілник у всьому признався.

У Радлова неприємно засмоктало серце. Він випив води, потім запалив цигарку, встав і відчинив вікно.

— Ідіть, будь ласка,— сказав, не обертаючись, і, коли Бережний вийшов, він розстебнув комір і довго стояв проти вікна, думаючи про цю звістку.

Тієї ж ночі він написав Маркові листа. Місяць потім чекав відповіді, але відповідь так і не прийшла. Замість неї Радлов одержав згодом матеріали слідства, що з усією очевидністю встановлювали Маркову вину. Заперечити її не могла ніяка сила. Втеча залишалася втечею, і постріли з нагана були дійсністю.

Маркова доля на ближчі два-три роки була прирішена. На нього чекала північ, іншого виходу не було. Радлов знав це, переболів і просто відтягав зайвий місяць, знаючи, що не сьогодні-завтра буде винесено остаточну ухвалу.

Після цього випадку він так розсердився був на хлопців, що деякий час не хотів відповідати на їхні листи. Кожник, що викинув Марко, насторожував його проти всіх інших; він не міг їм вірити, а одного разу навіть вилаявся: назвав їх хуліганями. Будневичу та Гріпичу написав, щоб вони взяли за них як слід, не розпускали віжок і підтягли насамперед штаб та всіх активістів,— «на їхню щирість годі звірятись, бо підведуть під монастир»,— писав він Будневичу.

Тоді ж перед адміністрацією стало питання про чистку

комунарського складу. Штаб керівництва теж потребував чистки. Деякі вихованці вступали і виходили з нього з дивною легковажністю, ніби для сміху, підриваючи цим авторитет активу і зводячи нанівець принципіальне значення самого вступу до керівного органу комунського самоврядування. Для проведення чистки була організована трійка, але вона нічого не зробила і пішла в непам'ять, залишивши для історії комуні єдиний слід своєї діяльності — «Протокол № 1», у якому навіть прізвище членів трійки не зазначено. Трійка ця ухвалила «зібрати спочатку відомості про ту (?) частину складу вихованців у кількості 25 чоловік (мовилось, очевидно, про активістів), достатнім чином перевірити їх та перепустити через загальні збори і по закінченні вищезазначеної роботи взятись до чистки відкрито, всього складу вихованців усієї комуні». Але плани трійки, як сказано, залишились нездійснені, та вони й не могли бути здійснені на тому етапі, коли комунна з надужиттям всіх своїх сил пробивалась до своєї першої річниць крізь море матеріальних і моральних труднощів. Замість чистки ця ж таки трійка «обрала» новий актив у складі 51 чоловіка. До нього ввійшли старі члени штабу і багато нових активістів. Проте вже з самої картини щоденної колотнечі коло дверей ідальні (про це у Радлова були точні відомості) він бачив, що і в новому активі було багато «туфтових елементів», як писав йому Старик. Саме ці «елементи» і вносили розлад у комунське життя. Особливо кипіло серце Радлова на Сашку Інтелігента, на Жолудя та на Матроса. Перші два не каялись і після бупру (грали в карти, билися, сиділи на гауптвахті), а Матрос теж наче здурів після арешту Марка: кинув майстерню, запсихував і одного разу стукнув активіста Касія рубанком по голові так, що той тиждень пролежав у лікарні. «Це тобі за Марка», — сказав він йому. За це його хотіли навіть відправити туди, звідки недавно повернувся Інтелігент, але Радлов незадоволено буркнув на цю пропозицію адміністрації: «Киньте дурня клітки, придумайте щось розумніше». За якимсь незрозумілим законом симпатії, він у душі виправдував Матроса, і, навпаки, до Касія, що поводить себе зразково і виказує злочинця, у нього було неприємне, навіть вороже почуття. А зрештою, всі вони добрі! Інструктор Лакоша теж був не кращий від інших, усе заїдався з Нечіпаєм та з Ріхтманом. Між іншим, після одного листа Радлова Ріхт-

ман змінив своє ставлення до педагогів і так почав боротися за школу, що навіть найбільші його супротивники пробачили йому всі його попередні помилки. Відкинувши упередження, Мойсей Григорович побачив, що вже на другому місяці учоби хлопці зовсім інакше почали працювати в майстернях. «Оце мої школярі!» — говорив він про найкращих виробничників з щирою радістю і захопленням. «Таких школярів давайте мені побільше!» — доповідав він Гріпичу і тут же пропонував негайно завести до програми підготовчої школи рисування та деякі технічні дисципліни: «технологію дерева, технологію металу і всякі інші технології... В цьому сила». Все це було прекрасно і дещо значило. Воно значило принаймні те, що «хулігани», самі того не помічаючи, все глибше й глибше вгрузали в працю, «хулігани» лялялись і проламували один одному голови, але «задачки на всі действа» таки рішали, і щодо майстерень, то Старик щось там почав пиццати навіть про виконання промфінплану... Однак у своїх листах ні він, ні Єпташка нічого не згадували про те, як вони пообносили в селянських садках сливи і нарobili шелесту на все село. Барбоси!.. Рішуче нікому з них не можна було вірити...

Щоб піднести дисципліну і якомога інтенсивніше повести готування до річниці комуні, Радлов запропонував на деякий час воєнізувати комуну. Головна рада схвалила цю думку, і десь в кінці серпня Будневич видав про це урочистий і поетичний наказ:

1

«З метою піднесення дисципліни серед вихованців Комуні та встановлення твердого порядку й піднесення авторитету Комуні, оголошую Комуну воєнізованою під назвою Загону особого призначення Трудкомуні ДПУ УРСР.

2

Загін складається з 3-х стрілецьких батальйонів і 3-х окремих взводів. Взвод зв'язку, взвод розвідки та музвзвод.

Кожний батальйон складається з 3-х стрілецьких взводів. Кожний взвод складається з 3-х стрілецьких відділків та одного кулеметного.

3

При загоні створюється: відділ постачання, політвідділ та санчастина. Всі майстерні воєнізуються і перейменовуються в ремонтні майстерні та входять до відділу постачання Загону.

4

Начальником Загону і воєнкомом являюсь я.

5

На начальника штабу призначаю тов. Гріпича.
На ад'ютантів штабу призначаю — по оперативній частині тов. Нечіпая, по стройовій — тов. Буніна. На нач. постачання призначаю тов. Ріхтмана, а на його помічника — тов. Сірого. На нач. політвідділу призначаю тов. Сташенка, а на його помічника — тов. Троянова. На нач. санчастини загону призначаю тов. Радовільського. На коменданта штабу призначаю тов. Таращенко.

6

На командні посади Загону виділяються такі тт.: Мазепа, Сидоренко, Катроша, Гейсіс, Фукс, Таращенко Л., Лобанов, Золотницький, Бугайов, Петрухін, Соха, Маляров, Хрипов, Лакоша, Нраву, Бабак, Матрос, Штигайло, Горобець, Бродовий, Солдатенко, Скибка, Човганюк, Козак С., Мазуренко, Ключ, Єпташка, Пінчук, Сигаєв, Литвин, Сухий, Піддунай, Мороз, Кутва, Городничий, Касій, Херім-Гірей, Таратацький, Юделіс, Ромашка, Прутков, Сорока, Древній, Коляденко, Шепелявий і Мелашенко».

Цей захід непогано вплинув на хлопців. Коли раніше в своїх листах до знайомих, що залишились у декого «на волі», вони хвалилися своїм станом штабістів і діставали відповіді з величними адресами «Членові штабу Комуни ДПУ УРСР» такому-то, то після цієї реформи вони ще з більшими гордощами сповіщали своїх друзів і знайомих про свою належність до кулеметного взводу... (Вони, звіс-

но, мовчали про те, що ніякого кулемета вони ніколи і в вічі не бачили). В зв'язку з воєнізацією в комуні знову почалися стройові заняття, якими тепер керували Маляров і Бабак замість Кривенка, що вибув з комуні у невідомому напрямку. Щоправда, дехто з старших вихованців унікав військової учоби, знаходячи для цього різні приводи. Один, наприклад, подав Гріпичу такий рапорт: «В зв'язку з моєю роботою в парикмахерській, а також маючи кавалерійські стройові знання, не желательно плуцать з пешими, а тому прошу звільнити мене від стройових занять...» Але поза всіма курйозами воєнізація, безперечно, позитивно відбилася на комунському побуті, ставши новим стимулом, що збуджував волю комунарів до піднесення дисципліни; і хоч згодом формальна сторона воєнізації відпала як один із використаних засобів на шляхах комуні,— та принцип поділу вихованців на взводи увійшов потім до життя уже в новій, виробничій модифікації. А в той період Радлов правильно зважував, що на все потрібен час, і що «цим отряхам» не можна так хутко прищепити будь-якої серйозної звички, поки їхня розхитана психіка не зміцниться працею і учобою як ґрунт, на якому пізніше може зрости щось путне.

Особливо ж треба було підтягти хлопців перед намічуваною Головною радою присилкою нової великої партії вихованців. За планом Головної ради, комуна мусила прийняти до себе в другій половині вересня 150 чоловік з київського бупру. Це мало стати перевіркою усіх досягнень комуні. Нова хвиля правопорушників могла розвалити комуна за кілька день, а до Жовтневих свят не залишити від неї каменя на камені. Це в тому разі, коли б старі комунари допустили до цього... Але Радлов і вся Головна рада думали, що комунари цього не припустять і що на першу свою річницю комуна числитиме в своїх рядах 300 вихованців...

Тим-то, не задовольняючись листовними вказівками адміністрації комуні та бесідами у себе на Раднаркомівській, куди він викликав іноді то Будневича, то Гріпича, Радлов і мріяв провести частину своєї відпустки в комуні. І думаючи про це, він непомітно пересердився на «тих хуліганів» і знову почав відповідати на їхні листи...

Але сподіваній відпустці у вересні перешкодила невідкладна робота.

Подорож до комуні довелося відкласти на жовтень, проте надіслання нової партії вихованців відкладати було неможливо. Вони мусили приїхати до комуні принаймні за місяць до свята. Тоді Радлов надіслав до комуні таку телеграму:

«Ладощ. Трудкомуна. Будневичу, Гріпичу, Штабу керівництва.

Головна рада ухвалила поповнити склад вихованців новою партією кількості 150 чоловік із київського бупру. Мушу бути певний, що актив підтримає заходи адміністрації, належним чином зустріне нових вихованців, не припустить ніякої анархії. Головна рада сподівається, що актив комуні та всі свідомі вихованці виявлять справжню дисциплінованість, здійснюючи це важливе завдання. Телеграфуйте відповідь — Радлов».

Телеграму одержали в комуні увечері 18 вересня. Звістка про неї пробігла по комуні, як блискавка. За кілька хвилин у клубі було повно народу. Подія була цілком незвичайна: скільки існує комунa, не було телеграми, а тут раптом прийшла.

— В чому річ, братва? Що трапилось?

— Те... те... леграма,— повідомляв кожного Старик.— Те... телеграма від товариша Радлова.

— А про що телеграма?

— Не... не... не можу сказати, секретна,— відповідав він пошепки, і ніс його зморщувався цілком таємниче.— Вона секретна.

Це ще більше збуджувало цікавість. Хлопці оточили Старика з усіх боків, не даючи йому втекти і вимагаючи розкрити «секрет», якого він, бідолаха, і сам не знав.

Та ось до зали увійшов Будневич. За ним ішли Гріпич, Нечіпай і всі інші інструктори. Вони йшли урочисто, і за ними слідом лягала тиша, якої ще ніколи не було в комуні. ЗТК вийшов на сцену і величним рухом долоні, мов череслом, розвернув бороду на дві золоті скиби.

— Товариші комунари, у нас сьогодні будуть історичні збори,— почав він, піднімаючи над заанімілою аудиторією таємничий синій папірець.— Ми будемо обговорювати питання надзвичайної ваги, доля комуні і слава нашого активу сьогодні стоять перед нами. Керівник Головної ради комуні надіслав нам...

— Телеграму давайте! — гукнули разом десятки голо-

сів. Їхньому терпінню надходив край.— Давайте телеграму!
Що в ній пишеться?

— Саме цю важливу телеграму товариша Радлова ми й будемо сьогодні обговорювати,— не здавав урочистого тону Будневич.— Але для цього нам треба обрати президію. Називайте кандидатів.

— Матроса! — крикнуло кілька голосів.

— Кольку Старика!

— Хрипова!

— Соху!

— Яшку Кримова!

— Начальника!

— Гріпича!

— І Мойсея Григоровича!

Президію обрали за дві хвилини. Головою зборів був Матрос.

Він устав, сперся кулаками на стіл, подивився впрост на аудиторію. Він був високий і незграбний у плечах, але в цій незграбності почувалася молода залізна сила, яку вінчала розумна й горда голова з каштановим чубом і з широким, засмаглим лобом.

— Комунари,— сказав він спокійним, змужнілим баском,— на порядку денному телеграма товариша Радлова. Слово даю начальнику комуні і прошу прочитати.

Будневич розгорнув папірець, почав читати голосно, підкреслюючи кожне слово багатозначними паузами. І з кожним рядком телеграми в залі наростав гарячий струм, обличчя напружувались, очі розгорялись і запромінювались.

— «Телеграфуйте відповідь — Радлов»,— кінчив Будневич, і його слова потонули в громових оплесках та радісних вигуках.

— Дайош, братва! Сьогодні вдаримо телеграму.

— Дайош, ми їм покажемо, як треба жити!

Сам голова зборів, що теж до цього часу не знав змісту телеграми, замість заспокоювати аудиторію, вигукував разом з іншими:

— Дайош, братва! Сьогодні вдаримо телеграму.

— Хай везуть! Хай не бояться! — підтримувала його збуджена, схвильована маса.

— Доки народ страждатиме по тюрмах!

— У комуну їх, хай шиють балетки...

Будневич, роздуваючи сміхом бороду, щось говорив Гріпичу.

Начштабу, розправивши круту зморшку між бровами, уважно слухав, нахиливши до нього кучеряву голову. Нечіпай по-юнацькому хвилювався. Хрипов та Соха палко обговорювали план зустрічі. Старик вимагав, щоб йому дали слово «організовано».

Єпташка, страждаючи на шунок, який він зіпсував краденими баклажанами, змушений був щохвилини вибігати надвір, ледве крикнувши одну-дві фрази.

Аудиторія шуміла ще кілька хвилин, потім Матрос повів збори організовано, даючи слово порядком запису. Першим виступив Старик, за ним Яша Кримов, далі Мазуренко, Васька Свинець і інші. Всі в один голос вітали ухвалу Головної ради.

— Нам по-потрібні нові робітники,— говорив Старик,— у нас в оцинкувальній нема кому працювати, і в... і в жерстяній бракує, і в... і в-взагалі буде веселіше, як бражки підкинуть свіжої. Може, і Циган приїде, і Ванюшка...

Матрос, слухаючи його, додав і собі: «А може, і Альошка». Кожний із хлопців про когось думав.

Васька Свинець, узявши собі слово, вийшов на сцену вперше в своєму житті. Це був хлопець «свій у дошку», працював у сапожній і належав до тих, що на початку різали товар «почім здря», а потім, добравши смаку, стали найбільшими естетами в шевському мистецтві. Він був курносий, до того ж його коротенький, задраний угору ніс був червоний і потрісканий, аж кров з нього йшла.

— Ану, скажи, Свинець, як на це дивляться шевці,— гукнули йому хлопці.

— Я можу сказати,— промовив він, задираючи носа,— можу сказати, що ця телеграма — правильна. В сутності розібратися, то я сам був такий і сидів у київському бупрі. Спочатку я був, конешно, проти комуни, а в сутності розібратися, то я тепер люблю навести фасон на рант, щоб він аж сміявся. Так що, коли розібратися в сутності, то хай ті барахольщики приїздять, і я згоден ударити телеграму товаришу Радлову, що я на ето діло згоден.

— Браво, Свинець! — вітали його хлопці, коли він сходив зі сцени.

Після комунарів говорили Будневич та Гріпич, потім Мойсей Григорович — про перспективи поширення вироб-

ництва комуни. Збори одногосно схвалили постанову Головної ради. Матрос запропонував обрати комісію для складання телеграми на відповідь.

— Нам треба вдарити таку телеграму, щоб там у Головній раді не хвилювались,— сказав він, підсумовуючи збори.— А також писав нам Іван Едуардович в одному листі, що буде в нас електрифікація, то хай нам хоч казан пришлють, а то клюка стоїть порожня, а селяни завидують, що в ній нічого нема. Казан поставимо, то буде зовсім інший табак...

— Це правильно!

— Про це думає Головна рада давно,— зауважив Будневич.— Інженери вже роблять проект.

— А нам хай казан пришлють,— стояв на своєму Матрос.

Комісію обрали, і знову, як Першого травня, найкращі грамотії комуни довго труждались коло телеграми. Коли вони принесли її Будневичу в готовому вигляді, то ЗТК довго й весело реготався, потім викликав Гріпича, і вони вдвох почали вмовляти хлопців змінити в телеграмі одне слово. Але хлопці вислухали їхні аргументи мовчки і ні на які поступки не пішли. Вони вважали, що телеграма підходяща, і в такому вигляді її і «вдарили»:

«Постанова ваша правильна, присилайте баряхольщиків, ми з них зробимо людей, а також казан для кочугарки. Штабісти і вся Комуна крапка».

6

Шість день готувалися комунари до зустрічі нових вихованців. Це були дні великого піднесення. З ранку до вечора в майстернях кипіла робота. На взутевій шили чоботи, в кравецькій строчили штани, жерстяники клепали відра, деревообробники майстрували столи та табуретки. У спальнях до пізньої ночі не вщухали розмови. Всіх цікавило, що за народ має приїхати, скільки втече з дороги і скільки доїде до комуни, як їх найкраще зустріти й що сказати при зустрічі. Старик поїхав з Гріпичем та Нечіпаєм до Києва. Від імені штабістів та всіх комунарів він мав заявити майбутнім вихованцям перед тим, як їх виводитимуть з бупру, що в комуні «житуха підходяща» і що всі комунари присоглашають їх не тікати, а їхати в комуну

без варті, на совість. Матросові та Хрипову доручено було виступити з промовами при зустрічі. На майдані, за ворітьми комуни, Матрос і інші деревообробники збудували високу трибуну, з якої мали виступати промовці. Оркестр приготував туш. Із клубу зробили тимчасову спальню. Півтораستا ліжок стояли, щільно присунуті одне до одного. Червона оксамитна завіса відділяла цю грандіозну спальню від сцени.

Все було готове.

Останню ніч комунари майже не спали. Почуття відповідальності за завтрашній день виявилось у них порізному. Одні ваксували чоботи та примірювали одержу, інші накручували фасонні зачіски, а дехто навіть писав вірші.

Але погода, як на зло, вийшла зовсім непоетична. Ще з ночі почався дрібний і холодний дощик. Осінній вітер цілу ніч сипав ним у вікна, тоскно шумів у деревах. На ранок земля розкисла, трибуна посіріла й стояла заплакана посеред багнюки.

— Природа ні к чорту,— сказав Матрос.

Одначе це справи не міняло. Об одинадцятій годині до комуни почав сходитись народ. На трибуні з'явився червоноий прапор. Комендант сповістив Будневича, що за селом показали підводи. Вся комуна вийшла на майдан. Оркестр заграв марш. У звуках музики потонув гомін. І ось на грузькій, розхлюпаній дорозі з'явилася перша підвода, за нею — друга, третя, десята, і ще безліч однакових селянських повозок. Повільно й сумно наближалася до комуни безконечна валка, поскрипуючи драбинами, наче довгий журавлиний ключ пробивався крізь темні й холодні хмари до сонячного ірію. Ось передні зупинилися на майдані. Комунари вигукнули їм «ура» і замахали шапками. На підводах заворушились обідрані, тремтячі ком'яхи тіл. Більшість із них були в самій білизні. Вона, як пластир, облипала їх укриті струп'ям, гострі, випнуті маслаки. Обличчя у всіх були зеленкувато-сірі, схожі одне на одне. Очі дивилися стомлено і трохи здивовано. Вони, здавалось, запитували, що це за народ зібрався, хто ці хлопці в теплих шинелях, у добрих чоботях, з веселими зачісками?.. І ніби на відповідь їм хтось із комунарів зітхнув і щиро, з теплим співчуттям промовив:

— Ех, нещасна бражка! Це ж і ми були такі, як приїхали...

Всі мимохить затихли, навіть оркестр перестав грати. Гріпич, Нечіпай та Старик підійшли до Будневича. Гріпич доповів, що вся партія прибула в цілості.

— Вони с... слово дали нам, що не тікатимуть з дороги,— потвердив Старик,— і ви-виконали. Ми їх без варті притарабанили.

Будневич та Матрос вийшли на трибуну. Начальник почав привітальну промову. Матрос у думці повторював свою. Одночасно він обмацував очима підводи, тривожно вдивляючись у кожне обличчя, шукаючи й не знаходячи поміж них того, на яке він чекав з такою нетерплячкою. Будневич кінчив промову дуже скоро,— дощ зривав усю урочистість зустрічі. Оркестр заграв туш. Матрос зрозумів, що зараз його черга говорити. Він став на ріжок трибуни, взявся руками за бильця, ще раз обвів очима підводи, що запружували увесь майдан. Всі обличчя зливались в одну землисту, зеленкувато-сіру пляму. Дехто дивився йому в вічі, інші лежали на возах, не підводячи голів і ні на що в світі не звертаючи уваги.

— Ви приїхали, товариші, в трудову комуну, і все старе життя у вас за плечима,— почав Матрос, і раптом зупинився. На одній із підвід звелася постать блідого юнака. Він дивився на Матроса широко розплющеними очима і не міг вимовити ні слова. Матрос побачив його. Серце його шарпнулося радістю. Він крикнув на весь майдан:

— Альошо! Здрастуй!

Він забув, що йому треба говорити промову. Одним стрибком злетів він з трибуни і кинувся до Альоші.

— Я ж знав, що ти все одно прийдеш! О, і Сеня Патлатий тут! Здоров, Сеню!

— Ми разом аж у Сибір їздили.. Ми скрізь були разом,— хвилюючись, відповів Альоша. Сеня Патлатий, високий чубатий юнак, широко посміхаючись, тиснув Матросову руку, дружньо відповідаючи на привітання.

— Передаю тобі корня, Матросе. А що тут у вас, житуха підходяща? Старик багато натріпав про цю комуну...

— Картини будете нам малювати! Клуб нам розмалюєте в дошку, до Жовтневих свят... Казан одержимо для кочугарки... і комсомольці прийдуть з Харкова...— сміючись і ковтаючи гарячий клубок, що лоскотав у грудях, відповідав Матрос. Йому хотілося одним духом викласти всю свою програму.

Зустріч відразу втратила урочисто-офіційний характер. Комунари вальнули до підвід. Вигуки й привітання змішалися з звуками оркестру. Підводи, поскрипуючи на повороті, почали в'їздити на подвір'я комуни. Новаки, тремтячи від холоду, стрибали з возів і, похитуючись, ішли в гарячу лазню...

За годину вони увійшли до величезної спальні, де їм найбільше сподобалась червона оксамитна завіса з золотистою бахромою. За п'ять хвилин вони до нитки обірвали ці золоті китиці й поховали їх собі під подушки, як якусь надзвичайну цінність.

Але це було єдине, що дозволили комунари вчинити своїм новим товаришам...

За кілька днів Матроса викликав до себе Гріпич.

— Тобі є лист, Матросе,— сказав він, подаючи синій пожмаканий конверт. На конверті стояв штамп прилуцької пошти. Матрос знав, що лист від Марка. Він писав Маркові кілька разів, але відповіді до цього часу не мав. Нарешті вона прийшла! Розірвавши конверт, він тут же прочитав кілька рядків, нашкрябаних олівцем.

«Дорогий Матросе, ти знаєш, що я здря почав стріляти з пушки, і це мене закопало. Я не хотів виправдуватись перед судом і тепер не хочу. Пішли вони всі подалі! Мені тільки соромно перед Радловим, що він прислав листа, а я йому не одписав. Що я можу йому сказати? Я сам наробив ділов, сам їх і поправлю. Видно, моя така судья, що я повинен одбути два роки севера. Я виїжджаю до Архангельська і не знаю, чому саме мене туди тягне. Піди, куди ти сам знаєш, і скажи їй, що я вернусь, хай вона про це знає, щоб не думала, що я навіки пропав. І скажи їй, що сам знаєш, як друг, якого я уважаю. А Провці передай, що я за нього не забуваю, і що він нікуди від мене не заховається. Прощай, Васю, дорогий друг. Марко Рукастий».

Гріпич уважно стежив, як хмурились брови Матроса, поки він читав листа.

— Від Марка? — спитав Гріпич, коли Матрос кінчив читати й сунув лист до кишені.

— Від Марка,— холодно відповів Матрос.

— Що ж він пише?

— Нічого такого. Визнає свою провину і їде на північ.— Він повернувся і мовчки вийшов з кабінету.

За півгодини Матрос знайшов у сільраді Уляну й ви-
кликав її на двір. Дівчина за ці кілька місяців зблідла,
риси її загострилися, між темних брів лягла холодна зо-
середжена смужка. Побачивши Матроса, дівчина злегка
зашарілася. В очах її метнувся зляканий смуток і разом
надія. Вона тихо спитала комунара:

— Ти хочеш мені щось сказати?

— Так,— відповів Матрос, узявши в свої руки її хо-
лодні, тремтячі пальці.— Я одержав лист від Марка. Він
любить тебе до гроба. З півночі він знову повернеться
в комуну...

— З півночі? — ледве вимовила дівчина.

— Так. Він їде туди на два роки, але він повернеться,
я його знаю.

Матрос витяг із кишені лист і передав його дівчині.

— Візьми на пам'ять. Я знаю Марка, всю його біо-
графію життя. Він сам із Херсона, у нього батько був ко-
муніст, і його розстріляли білі, а матір повісив у Херсоні
якийсь-то капітан Бугров. Не знаю, чи казав він тобі про
це...

— Він нічого мені не казав! Нічого! Хоч би ж був
слово сказав...— гаряче відповіла дівчина, вкладаючи в ці
слова увесь свій біль і відданість, і вдячність Матросові
за те, що він прийшов, що він сказав їй...

.....

Минуло ще кілька днів, і нова звістка підняла на ноги
всю комуну.

З прилуцького вокзалу прийшло сповіщення, що на
адресу комуні прибув казан. Будневич оголосив про це
в ідальні під час обіду.

— Казан стоїть на станції,— заявив він комунарам.—
Його треба зняти з платформи й доставити в комуну. Су-
сідній радгосп обіцяє дати для цього два трактори або
шість пар волів, але вони поки зайняті на оранці. Мож-
ливо, що радгосп все-таки дасть нам їх...

— Так ми ж не будемо чекати! — гукнув на відпо-
відь йому Старик.— Правда, хлопці? Гайда на станцію!
Самі притарабамімо казан!

— Во! — з ентузіазмом підтримав його Єпташка, і всі
комунари в захопленні полізли на столи й закричали, го-
тові ту ж хвилину вирушити на станцію.

— Дайош казан! Гайда на станцію!

— Дайош кочугарку електрифікації,— кинув Матрос нове гасло, що викликало цілу бурю захоплення.

Ранком, ледве зачервонівся край неба, триста комунарів під командою Гріпича, Нечіпая, Матроса, Хрипова, Старика та інших штабістів і командирів взводів, на чолі з оркестром і непереможним диригентом Вагнером, захопивши гаки, ланцюги й канати, з піснями вирушили на станцію Прилуки. В комуні залишились тільки хворі та малосилі. Решта йшли прозорим осіннім степом і, змагаючись з оркестром, на всі груди горлали улюблену комунську пісню:

Випрягайте, хлопці, коні
та лягайте спочивать.
А я піду в сад зелений,
в сад криниченьку копать...

Попереду йшов «мировий запівало» Коля Старик. Розмахуючи руками й високо забираючи ногу, він усім своїм еством налягав на басів, на Яшку Нафтулу, на Матроса та інших, а сам закручував найголосніші коники...

Копав, копав криниченьку
у зеленому саду...
Чи не вийде дівчинонька
рано-вранці по воду...

Пісня птахом рвалася з грудей, луна над степом летіла назустріч ранку. Ех!..

Знаю, знаю, дівчинонько,
чим я тебе прогнівив...
Що й учора ізвечора
кращу тебе полюбив...

Прибувши на вокзал, вони не схотіли чекати, поки прийдуть трактори та воли. Зачепивши казан ланцюгами та канатами, підваживши його залізними гаками та шпалами, рвонули його з платформи на землю...

— Го-гох!

— Наш казан!

Потім обліпили його з усіх боків, мов та напосідлива комашня, уперлись у нього, проливаючи піт і сяючи очима, поцупили його на дорогу, в напрямку на Трудову комуну ДПУ.

— Дайош! Ра-аз!

— Іще раз!

— Важкий, чортів казан! — лаявся Яшка Нафтула, напинаючи жили.

— Нажмись! — гукав Матрос.

Поруч нього, упнувшись коліньми у вогку, затоптану землю, штовхав казан розпанаханим плечем Альоша. Піт рясним дощем котився по його обличчю, але воно сміялось і сяяло...

— Ех! Іще раз! — гукав Матрос.— Нажмись, кому-нари!..

Назустріч їм палахкотів ранок, і їхні вигуки дзвеніли над прозорим осіннім степом.

1933 р.

ПРИМІТКИ

ВУРКАГАНИ

Життя безпритульних дітей і підлітків, викинутих на вулицю громадянською війною та голодними роками розрухи,— одна з основних тем прози І. Микитенка. Цій темі він присвятив повість «Вуркагани» і свій найбільший твір — роман «Ранок».

Боротьба з безпритульністю становила серйозну проблему 20-х і початку 30-х років. Лише на Україні нараховувалось понад мільйон бездомних дітей і підлітків. Радянський уряд приділяв величезну увагу ліквідації безпритульності. Цього питання торкалися у своїх творах чимало українських та російських письменників.

І. Микитенко був добре знайомий з життям безпритульних ще з часів свого навчання в Одеському медінституті. Живучи у напівпідвальній кімнаті на Матроському спуску і виконуючи (в рахунок квартплати) обов'язки двірника, майбутній автор «Вуркаганів» часто мав нагоду зустрічатися з тими, хто згодом стане його героями.

Ще у 1923 р., під час співробітництва в одеській пресі, І. Микитенко опублікував російською мовою невеликий нарис під назвою «Ночлежка под стеной», в якому з боєм розповідав про безпритульних дітей:

«Ночлежка под стеной.

Утро. Город еще не проснулся.

Вдруг слышу грозные окрики и детские голоса. На углу Гаванной и Лассаля, где начинается сад, останавливаюсь, как вкопанный.

Явившийся раньше других на работу фотограф наводит большой резинсвий баллон на какую-то серую тряпичную кучу под стеной. Тонкая струя воды взбудораживает сонную кучу. Больше десятка пар черных детских рученок отчаянно вскидывают на себя обрывки тряпок, стараясь защититься от «душа».

— Вон отсюда, разбойники! — гремит фотограф.

Детишки, заспанные, очумелые, бросаются к выгнутому в решетке прутьям и в дырочку по одному выскальзывают из «ночлежки».

— В чем дело? — спрашиваю продолжающего ругаться фотографа.

— Извольте видеть, товарищ, — поворачивается ко мне волнующийся фотограф, — «кубло» здесь устроили, мерзавцы. Ночуют здесь...

— За что же вы их браните?

— Как же не бранить? Денег сколько на них ухлопали, интернатов сколько по городу, а они под углами ночлежничают.

— Но бранить-то их за что?

— Да ведь они, мошенники, бегут из интернатов...

— Отчего же?

— А вот подите! Их там в простыни да одеяла закутывают да брюхо кашами набивают, а они с вольностью расстаться не могут.

— А может быть, они и не видели интерната? Лучше бы дали знать, кому следует, что тут «ночлежка». Толку-то больше было бы.

Я подошел к решетке и обследовал «ночлежку». Куча потертой соломы, несколько тряпок, обрывки бумажек, мусор, стекла от бутылок — здесь спит больше десяти детей.

Работающие в области интернирования беспризорных детей должны заглянуть в этот уголок.

И. Н.»

(«Известия Одесского Губисполкома,
Губкома КП(б)У и Губпрофсовета»,
22.V 1923 р.)

Свої спостереження одеських років І. Микитенко використав пізніше у повісті «Вуркагани» й романі «Ранок».

Повість «Вуркагани» була написана 1927 р. На останній сторінці рукопису твору є напис рукою автора: «Харків: Сельбудинок. Пл. Р. Люксембург. 16.XI. 1927 р. Кінчив в ред. журн. «Червоний шлях».

Ранні назви повісті — «Художник», «Перед життям».

Вперше твір надрукований у виданні: І. Микитенко, Вуркагани. Оповідання й повісті, Державне видавництво України, [Х.], 1928.

Наступного року харківське видавництво «Український робітник» випускає повість без змін окремою книжкою. Трохи згодом твір з невеликими скороченнями та рядом авторських правок виходить у цьому ж видавництві в збірнику повістей І. Микитенка: «Вуркагани.— Брати.— Гавриіл Кириченко — школяр. Повісті Ів. Микитенка (серія «Романи і повісті», № 4, квітень) та в другому виданні збірки «Вуркагани».

У 1930 р. повість вийшла у третьому виданні однойменної збірки (І. Микитенко, Вуркагани. Повісті й оповідання, Третє видання, Державне видавництво України, Х., 1930). Збірка відкривається епіграфом, узятим з вірша П. Г. Тичини «Ставте дієзи в ключі...»

У 1935 р. «Вуркагани», поряд з повістями «Брати» й «Дитинство Гавриіла Кириченка» (остання під назвою «З життя Гавриіла Кириченка»), увійшли до видання: Ів. Микитенко, Вибрані твори, Державне літературне видавництво, К.—Х., 1935. У цьому виданні повісті відчувається редакторське втручання, зокрема зроблено ряд безпідставних скорочень у розділі про перебування Альоші в психіатричній лікарні.

У 1929—1931 рр. повість виходила також російською, польською, єврейською мовами.

Після громадської реабілітації І. Микитенка у 1956 р. повість «Вуркагани» тричі друкувалася українською мовою (за першим виданням 1928 року) і двічі виходила в російському перекладі.

У даному виданні текст повісті зворінений за рукописом і подається за третім виданням збірки «Вуркагани», що має сліди ретельної авторської стилістичної редакції порівняно з попередніми виданнями.

Автограф повісті (під заголовком «Перед життям») зберігається в архіві письменника.

РАНОК

У романі «Ранок» І. Микитенко вперше у радянській літературі, ще до виходу знаменитої «Педагогічної поеми» А. С. Макаренка (1934 р.), широко поставив питання про перевиховання неповнолітніх правопорушників силою ідей соціалістичної педагогіки в умовах трудової комуні.

Задум написати цей твір з'явився у І. Микитенка на початку 1933 р. Ось як згадував про це сам письменник:

«Це було на початку лютого 1933 року А. А. Хвиля, розмовляючи зі мною з питань літератури, сказав між іншим таке: «Є на світі трудовою комуні ДПУ УРСР у селі Ладин, Прилуцького району. Яке це знаменне явище! Яких людей, яких комсомольців і командирів виробництва зробили чекісти із колишніх правопорушників, вуркаганів, жителів вулиці і бупрів! Навіть дивно, що ця блискуча тема досі ще не підхоплена жодним із наших письменників... А шкода... Коли б я був письменником, то вже не пропустив би цієї теми...» Я в той час саме шукав тему для нової роботи. Трудкомуна із колишніх правопорушників — це було дуже цікаво! Другого дня я пішов на Раднаркомівську, до голови Центральної ради трудкомуні. Ми познайомилися, і він почав розповідати про шляхи комуні».

(І. Микитенко, З історії мого роману, «Літературна газета», 20.II 1934 р.)

За кілька днів І. Микитенко був уже в комуні, за 18 кілометрів від Прилук. Там він провів з перервами зиму, весну і літо 1933 року, працюючи над романом «Ранок» і п'єсою «Бастілія божої матері».

Прототипами героїв роману послужили люди, з якими письменник познайомився у комуні. Доля дітей і юнаків, скалічених життям і викинутих на вулицю, в болото злочинності й соціальних хвороб, глибоко хвилювала І. Микитенка. В архіві письменника зберігаються зворушливі листи колишніх безпритульних і правопорушників, в котрих вони пишуть авторі «Ранку» про той великий вплив, який справила на них ця книга, зображені в ній життєві шляхи молоді.

Роботу над романом «Ранок» та п'єсою «Бастілія божої матері», написаною на матеріалі першої частини роману, І. Микитенко поед-

Армії, командиром, безстрашним оборонцем своєї батьківщини, яку він раптом до глибини душі своєї, до останнього нерва, всією своєю кров'ю і муками тих, що загинули, відчув.

І раптом все його життя стало для нього ясне до дна і все його майбутнє засвітилося перед ним якимсь дивним сяйвом пізнання мети свого життя і радістю цієї мети.

Дальший його шлях — це розгортання могутньої пристрасті людини, що народилася вдруге, — пристрасті оволодіння мистецтвом і щастям праці і військових знань. Марко стає молодим командиром. На маневрах 1935 р. йому тисне руку тов. Ворошилов! Марко росте! 1935 р. він стає лейтенантом!

2. Матрос одержує лист від Марка (з півночі!), і він запалюється таким же пристрасним бажанням потрапити до флоту!

3. Альоша стає ентузіастом-художником, і на виставці картин його картина «Комунари — бійці — стахановці» одержує премію.

4. Саша Інтелігент, зірвавшись на машинці, потрапляє на розмову до Радлова. І тут він проклинає своє минуле, вперше він плаче. І, скрегочучи зубами, каже:

— Я піймаю того, хто мене збив.

Він стає потім ентузіастом — студ[ентом] і молодим аспірантом.

Улька стає організатором переможної бригади в боротьбі за урожай. Її нагороджено орденом Леніна. Вона — наречена Марка Левади.

Цей проспект другої книги «Ранку» вперше був опублікований у 1960 р. М. Д. Родьком у його книзі «Проза Івана Микитенка».

Автограф роману «Ранок» загинув під час Великої Вітчизняної війни.

Текст «Ранку» подається за останнім прижиттєвим виданням: Ів. Микитенко, Ранок. Роман, Державне літературне видавництво, К., 1935. Це видання має порівняно з попередніми виданнями чимало авторських стилістичних правок і кілька невеликих скорочень, головним чином у першій частині.

У післявоєнних виданнях роману 1957—1962 років прізвища чекістів — керівників комуні ДПУ — були з редакційних міркувань дещо змінені (Радлов — на Ладнов, Лузгін — на Лускін, Гулкий — на Гулких, Будневич — на Бутневич). Ці зміни виявилися цілком безпідставними, оскільки персонажі твору — збірні типи, а не конкретні діячі 30-х років. У цьому виданні прізвища дійових осіб твору подані так, як це було у прижиттєвих виданнях роману «Ранок».

ЗМІСТ

	Стор.
ВУРКАГАНИ, <i>Повість</i>	5
РАНОК <i>Роман.</i>	
Частина перша	
I. Зграї над снігами.	101
II. Виростали квіти	148
III. Ухвала уряду	181
Частина друга	
I. Зліт правопорушників	242
II. Чорна смуга	279
III. Шляхи і роздоріжжя	342
ПРИМІТКИ	403
Список ілюстрацій	410

1957

„ДЕУКОРИ ДУАКИ“